

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 4–5 (292–293) 2014

Архіви України

4–5 • 2014

ЛИПЕНЬ – ЖОВТЕНЬ

З М І С Т

До 100-річчя початку Першої світової війни

<i>Клименко Т. А.</i> Черкащина в роки Першої світової війни	5
<i>Купченко В. П., Серга Ж. І.</i> Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва)	24
<i>Любарська Л. В.</i> Збройний конфлікт світового масштабу мовою фотодокументів	35
<i>Масіян Н. Б.</i> Буковина напередодні окупації (за документами Державного архіву Чернівецької області)	42
<i>Мягкий І. М.</i> Участь українців у Першій світовій війні 1914–1918 рр. (за документами ЦДАВО України)	51
<i>Рябчук І. М.</i> Невідомі документи про відому війну (за документами Шаповалівського волосного правління Борзенського повіту Чернігівської губернії)	61

Статті та повідомлення

<i>Бойко Г. В., Камінська Н. В.</i> Еволюція місцевого та регіонального самоврядування в умовах розвитку європейської демократії	73
<i>Гула Р. В., Торочин Д. Г.</i> Трагування патріотизму в радянській системі пропаганди та політико-виховної роботи колабораціоністських військово-політичних формувань у 1943 році	84
<i>Гумен Ю. Є.</i> Динаміка забруднення водних ресурсів Тернопільської області впродовж 1960–1990 рр : історичний аспект	92
<i>Доліновський В. І.</i> Умови зберігання документів Земського архіву у Львові	104
<i>Ковалевська О. О.</i> Питання іконографії Івана Мазепи у приватному листуванні Т. Цявловської та С. Білокопя	118
<i>Селіверстова К. Т.</i> Науково-методичне забезпечення експертизи цінності документів	131

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Бичек С. М.</i> Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України	152
<i>Водотика Т. С.</i> Фабрична інспекція в документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст.	167
<i>Галатир В. В.</i> Місцеві органи державної влади на Правобережжі України у мемуарах (період гетьманату П. Скоропадського)	176
<i>Гайворонська А. А.</i> Огляд літературних архівів про О. Довженка (із зібрань ЦДАМЛІМ України)	184
<i>Касян Л. Г.</i> Духовний материк на ім'я Павло Загребельний	190
<i>Коваленко Р. Я.</i> Народний Рух: становлення. Тільки факти... (за документами Державного архіву Київської області)	204
<i>Петришак Б. І.</i> Допоміжний персонал канцелярії міста Львова XIV–XVI ст.	214

<i>Фіткулін О. Т.</i> Вибір технологій та програмних засобів для створення архівних копій веб-сайтів	227
<i>Хардаєва Т. С.</i> Вільгельм Котарбінський у документах ЦДАМЛМ України (до 165-річчя від дня народження живописця)	236
<i>Шабанова В. М.</i> Про слов'янський період життя поета Михайла Петренка та його батьків	242
<i>Шевченко М. Ю., Гедз В. А.</i> Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)	256

Архівна справа за кордоном

<i>Бажан О. В.</i> Видача архівних довідок: досвід роботи Архіву Президента Республіки Казахстан	274
<i>Левченко Л. Л.</i> Видатний польський архівіст Густав Каленський та його праця “Brakowanie akt”	281

Інформація і рецензії

<i>Антоненко В. В.</i> Виставка документів Національного архівного фонду “Перемога силою духу” (до 25-ї річниці Народного Руху України)	318
<i>Ніколаєва Т. О.</i> Нові надходження із США та Бразилії	324
<i>Колесник Н. А.</i> Круглий стіл у Миколаєві, присвячений 100-й річниці початку Першої світової війни	327

Ювілеї

<i>Калакура Я. С., Щербак М. Г.</i> 70 років архівознавчій кафедрі Київського університету	338
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Віктор ВОРОНІН, Руслан ГУЛА, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація),
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ,
Валентина ПІСКУН, Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА,
Дмитро ТАБАЧНИК, Ніна ТОПШКО, Ярослав ФЕДУРОК,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Микола ЩЕРБАК

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

© Державна архівна служба України, 2014
© Український інститут національної пам'яті, 2014
© Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014
© Державний центр збереження документів НАФ, 2014

CONTENTS

On the 100th anniversary of the World War I

<i>Klymenko T. A.</i> The Cherkasy Region During the World War I	5
<i>Lubarska L. V.</i> The World Military Conflict by the Words of Documents	24
<i>Kupchenko V. P., Serha Z. I.</i> Kyiv City in the World War I	35
<i>Masiyan N. B.</i> The Bukovyna before the Occupation (on the Documents of the State Archives of Chernivtsi Region)	42
<i>Myahkyi I. M.</i> The Participation of Ukrainians in the World War I of 1914–1918	51
<i>Ryabchuk I. M.</i> The Unknown Documents about the Well-Known War (on the Materials of Shapovaliv'sk Volost Administration of Borsensk County of Chernihiv Province)	61

Articles and Notices

<i>Boyko H. V., Kaminska N. V.</i> The Evolution of the Local and Regional Self-government in the Conditions of Development of European Democracy ..	73
<i>Hula R. V., Toropchyn D. H.</i> The Interpretation of Patriotism in the Periodicals of Workers and Peasants Red Army and in the Publications of Liberation Committee of the Russian Peoples and the Russian Liberation Army in 1943 ..	84
<i>Humen Y. E.</i> The Dynamics of the Water Pollution in the Ternopil Region during 1960–1990es: the Historical Aspect	92
<i>Dolinovskiy V. I.</i> The Conditions of Preservation of Documents in the Municipal Archives of Lviv City	104
<i>Kovalevska O.O.</i> The Problem of Iconography of Ivan Mazepa in the Private Correspondence of T. Tsyavlovska and S. Bilokon	118
<i>Seliverstova K. T.</i> Scientific and Methodical Support of the Appraisal of Documents	131

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bychek S. M.</i> The Documents on History of the Ukrainian-Helsinki Group in the Fonds of the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine	152
<i>Vodotyka T.S.</i> The Documents of the Factory Inspection as the Source of Study of History of Entrepreneurship During the Second Half of 19 – the Beginning of 20 Centuries on the Fonds of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv	167
<i>Halatyr V. V.</i> The Local Bodies of the State Government on the Right-Bank Ukraine in the Memoirs (During the P. Skoropadskiy Hetmanat)	176
<i>Haivoronska A. A.</i> The Review of the Literature Archives about O. Dovzhenko (from the Collections of Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine)	184
<i>Kasyan L. H.</i> The Mental Continent on the Name Pavlo Zahrebelnyi	190
<i>Kovalenko R. Y.</i> The People's Movement: Formation. Just the Facts ... (on the Documents of the State Archives of Kyiv Region)	204
<i>Petryshak B. I.</i> The Accidental Staff of Chancellery of Lviv City in 14–16 centuries	214
<i>Fitkulin O. T.</i> The Choice of Technologies and Program Means for the Creating of Archival Copies of the Web Sites	227
<i>Khardayeva T. S.</i> Vilhelm Kotarbinskyi in the Documents of the Central State Archives Museum of Literary and Art of Ukraine (to the 165-Anniversary of the Date of Birth of Painter)	236

<i>Shabanova V. M.</i> About the Slovyansk Period of Life of the Poet Mykhailo Petrenko and His Parents	242
<i>Shevchenko M. Y., Hedz V. A.</i> Women in Occupied Kyiv through the Prism of the Sources of Personal Origin (on the Documents of “The National Museum of the Great Patriotic War of 1941-1945” Memorial Complex)	256

Archival Affairs Abroad

<i>Bazhan O. V.</i> The Issuance of Archival References: the Archives of President of Republic of Kazakhstan Experience	274
<i>Levchenko L. L.</i> The Outstanding Polish Archivist Gustav Kalensky and his work “Brakowanie akt”	281

International Relations

<i>Antonenko V. V.</i> “Victory of Fortitude” Exhibition of Documents of the National Archival Holdings (to the 25th Anniversary of the People's Movement of Ukraine)	318
<i>Nikolaeva T. O.</i> The New Arrivals from US and Brazil	324
<i>Kolesnyk N. A.</i> Round Table in Mykolaiv, dedicated to the 100th anniversary of the outbreak of the First World War	327

Anniversaries

<i>Kalakura Y. S., Shcherbak M. H.</i> 70-Anniversary of Archival Department of University of Kyiv	338
--	-----

ДО 100-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 930.253:94(477.46)"1914/1917"

Т. А. КЛИМЕНКО*

ЧЕРКАЩИНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі широкої джерельної бази та архівних матеріалів, більшість з яких уведено до наукового обігу вперше, розглянуто питання життєвого устрою, участі та внеску мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни.

Ключові слова: війна; населення; виробництво; харчування; благодійність.

Період Першої світової війни для українського народу був важким життєвим випробуванням особливо драматичного характеру.

Джерельна база історії війни достатньо широка. Цю тему глибоко досліджували науковці О. Реєнт¹, О. Сердюк², О. Олієвський³, В. Волковинський⁴, С. Макарчук⁵, С. Попик⁶, В. Заполовський⁷, А. Боханов⁸, Д. Дорошенко⁹, А. Бахтуріна¹⁰, М. Яковлев¹¹, О. Рубльов¹², Б. Андрушин¹³, В. Сарбей¹⁴, Ю. Горбанко¹⁵, В. Шпаченко, О. Донік¹⁶, І. Сулига, А. Степаненко¹⁷ та ін. Проте слід зауважити, що життя, участь та внесок мешканців Черкаського краю в хід подій Першої світової війни не достатньо вивчено. Тому метою цієї розвідки є дослідження впливу трагічного періоду війни на життєвий устрій місцевого населення.

Готуючись до війни, кожна держава з числа майбутніх ворогів мала власні політичні цілі. У зв'язку зі своїм особливим геополітичним становищем у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій потрапила й штучно поділена на кілька частин Україна. Вона стала одним з епіцентрів майбутнього воєнного протистояння. Територія України була розділена між двома головними противниками війни – Австро-Угорщиною і Росією, землі якої були об'єктом загарбницьких планів цих держав, до того ж далекосяжні плани щодо України мали Польща, Румунія й кайзерівська Німеччина. У роки Першої світової війни українські землі стали об'єктом територіальних домагань з боку воюючих блоків – Троїстого союзу й Антанти. Зокрема, для Росії однією з голо-

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області.

вних причин війни було бажання об'єднати під скіпетром російського царя всі слов'янські народи. У серпні 1914 р. Верховний головнокомандувач – великий князь Микола Миколайович офіційно проголосив маніфест, у якому зазначалося: “Та не буде віднині під'яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла, князів Данила і Романа, скинувши ярмо, піднесе стяг єдиної, великої, неподільної Росії”

По-різному зустріла звістку про початок війни громадськість регіонів України: одна частина українства підтримала Росію, інша — Австро-Угорщину. Не маючи власної державності, українці, які вважалися підданими різних держав, змушені були зі зброєю в руках воювати один проти одного в арміях різних держав. Однак українці, не відступаючи від своїх національних інтересів, пропонували цим державам створити українські військові частини. Частина українців була переконана, що ціною допомоги одній з воюючих сторін можна буде домогтися поліпшення свого становища.

Російська влада, розуміючи загрозу від існування таких частин, відхилила цю ідею, а австрійська влада вирішила створити один невеликий український загін – легіон Українських січових стрільців, до складу якого входив значний відсоток українців.

Командування російських військ охоче використовувало людські й матеріальні ресурси України для ведення війни. В російській армії до 1917 р. не було українських частин, хоча в деяких полках українці склали більшість. Багато українців було також у рядах Кубанського та Терського козацьких військ та на Чорноморському флоті.

Черкащина славетна не лише як центр українства, духовного життя українських земель, але і як осередок героїчної боротьби за волю українського народу протягом багатьох століть. Для Черкащини роки Першої світової війни – трагічна сторінка вітчизняної та регіональної історії. Події війни негативно вплинули на населення регіону та змінили звичний уклад життя краю.

Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства, без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. У перші дні після проголошення війни піднявся патріотичний рух.

Уродженці Черкаського краю відгукнулись на поклик серця та взяли участь у глобальному збройному конфлікті на початку ХХ ст., поміж них з тисяч оборонців рідної землі можна згадати деякі яскраві особистості, які заслуговують на вдячну пам'ять нащадків.

Базильський Гаврило Макарович (1880–1937). Походив з Уманського повіту Київської губернії. В 1900 році вступив на військову службу до 175-го піхотного Батуринського полку. В 1905-му закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище за 2-м розрядом, направлений

у званні підпоручика до 200-го піхотного резервного Іжорського полку (під Санкт-Петербургом). У 1911 році був переведений до 74-го піхотного Ставропольського полку (в м. Кам'янець-Подільський, згодом – Умані). З початком Першої світової війни був переведений до 258-го піхотного Кишинівського полку, командував ротою. Під час боїв був контужений та поранений. Нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня, Георгіївською зброєю, солдатською відзнакою Святого Георгія IV ступеня з лавровою гілкою, всіма бойовими орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами та биндою. Мав блискучі атестації керівництва.

Загородський Олександр Олександрович (1889–1968). Походив з родини священика с. Зеленьків Уманського повіту Київської губернії. У 1912 р. був призваний до армії та зарахований солдатом до 74-го піхотного Ставропольського полку (м. Умань), з 1914 р. – прапорщик. Нагороджений Георгіївською зброєю у 1914 р. Мав кілька складних поранень. Останнє звання – штабс-капітан.

Барвінський Борис (1889–1980). Походив із с. Грищинці Канівського повіту Київської губернії. Військовий і громадський діяч, учитель. Закінчив Київську духовну семінарію (1911), 1-шу Київську школу прапорщиків, школу сотенних командирів Західного фронту. До Першої світової війни вчителював на Київщині. На фронті воював з 1914 р. у складі 225-го піхотного Лівнинського полку.

Вовк Андрій Михайлович (1882–1969). Народився в старій козацькій родині в с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії. Військовий і державний діяч, історик, підпоручик 129-го Бессарабського полку, командир пішого батальйону російської армії на Румунському фронті, член Ради 8-ї російської армії Румунського фронту, уповноважений із демобілізації 8-ї армії (березень 1918). Військові звання – підпоручик (1906), поручик (1909), штабс-капітан (1913), капітан російської армії (1917). Військову службу розпочав у вересні 1900 р. у 174-му пішому Роменському полку в м. Черкаси. Неодноразово поранений.

Глувківський Андрій Іванович (1894 – після 1927). Народився в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. Військовий, інженер-гідротехнік, старшина. Закінчив Сергіївську артилерійську школу (Одеса). Навчався в Катеринославському гірничому інституті (1914–1915). На німецькому фронті до липня 1917 року. Автор підручника для гарматників “Робота командира батареї на обсерваційному пункті і старшини батареї”. Здійснив значну кількість виготовлених до друку перекладів із різних питань артилерії. Переклав із німецької праці “Диференційний рахунок” та “Інтегральний рахунок”.

Гарячий (Горячий) Павло Павлович (1893–1943). Походив із с. Буда-Горобіївська Канівського повіту Київської губернії. Військовий діяч,

інженер, учитель, солдат 1-ї мортирної гарматної запасної батареї російської армії (1914–1916).

Загородський Олександр Олександрович (1889–1968). Походив із с. Зеленьків Уманського повіту Київської губернії. Військовий діяч, учитель, командир пішого батальйону (1917). Загалом узяв участь у 101 бою, мав 5 важких поранень.

Зозуля Яків Максимович (1893 – після 1964). Походив із с. Лебедин Чигиринського повіту Київської губернії. Політичний і військовий діяч, правник, викладач, публіцист, військовий фельдшер (1913–1917).

Жупінас-Жупінадзе Дмитро Васильович (1892–1968). Походив з м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. Військовий і громадський діяч, штабс-капітан 12-го драгунського полку російської армії. Закінчив агрономічну та юнкерську кавалерійську школи. Під час бойових дій був поранений, за хоробрість отримав багато нагород.

Більшість населення в містах та селах демонструвало піднесення, свідомість свого громадянського обов'язку, бажання бути єдиними зі своєю державою і прагнення до самопожертви. Записатися до армії добровільно було справою честі, навіть з огляду на те, що відповідно до циркуляра Департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ збереження робочих місць та надання одноразової допомоги для них не передбачалось¹⁸. Діючі військові частини поповнювались добровольцями з осіб, що не підлягали мобілізації до регулярної армії.

Для комплектування частин державного ополчення та запасних батальйонів Київським губернським з військової повинності присутством 30 грудня 1914 р. було оголошено призов ратників ополчення з числа тих, хто не проходив військову повинність з 1905 по 1914 рр. в усіх повітах Київської губернії та Золотоніському повіті Полтавської губернії¹⁹, а також формувались списки запасних ратників з тих, які були звільнені у запас і не були зняті з обліку²⁰.

Армія зазнавала значних людських утрат. Трагізм становища збільшувало і те, що новобранці поступали на фронт, уперше беручи в руки рушницю. Так, понад 200 чоловік з Маньківського повіту не повернулися з війни.

Через набуття війною затяжного характеру у 1915–1916 р.р. збільшився прошарок вихідців із ремісників, кустарів, заможних селян, які намагалися уникнути мобілізації через вигадану хворобу чи за іншими причинами. Однак наступний призов на службу їх не оминув²¹.

Головнокомандувач Київського військового округу оголошував майже щомісячно додаткові обов'язкові набори ратників ополчення: 15 серпня 1915 р. – ратників 1-го розряду призовного віку з 1916 по 1898 рр., зобов'язавши сільських посадових осіб здійснити подвірний обхід, з метою виявлення осіб, що ухилялись від призову в армію²²; 16 вересня 1915 р. – ратників 2-го розряду в усіх повітах губернії; 30 жовтня 1915 р. для поповнення санітарних установ мобілізувались

лікарі, які не працювали в земських та міських лікарнях²³; для лісових команд призивались ратники 2-го розряду – меноніти, строків призиву з 1916 по 1910 рр.²⁴; 24 березня 1916 р. – ратників 1-го та 2-го розряду строків призову з 1916 по 1897 рр., у т.ч. менонітів²⁵.

Військове командування зіткнулось із труднощами постачання озброєння армій та військового обмундирування²⁶. Військова Рада у жовтні 1915 р. розглянула питання про придбання власного одягу у ратників ополчення, придатного для військової служби з оплатою: за одяг, що замінює шинель, не дорожче 5 крб. 50 коп., похідну суконну сорочку – 3 крб. 90 коп., шаровари – 2 крб. 40 коп. та ін.²⁷. Згодом, у листопаді 1916 р., Черкаське повітове з військової повинності присутстві оголосило нові ціни: за кожух – 8 крб. 75 коп., фуфайку або вовняну сорочку – 3 крб., вовняні штани – 3 крб., вовняні шкарпетки – 58 коп.²⁸.

Утримання діючої армії, тилових гарнізонів, що знаходилися на території Черкащини, здійснювалося в основному за рахунок місцевих ресурсів. З 1916 р. був запроваджений обов'язковий збір пожертв, що закріплювався підписними листами, в яких зазначались назва повіту (волості) та місце призначення зібраних коштів. Так, селяни Канівського повіту жертвували на користь лазаретів, що розміщувались в їх волостях від 5 до 50 коп., крім того, відрізи тканин, сорочки, рушники²⁹. На особливій нараді Міністерства внутрішніх справ з обговорення оборонних заходів було прийнято постанову, в якій наголошувалось на важливості звернення до населення з відозвою про добровільну здачу гвинтівок за певну платню: за 3-х лінійну російську гвинтівку з затвором – 20 крб. та штик до неї – 2 крб.; іноземну гвинтівку (японську, німецьку, турецьку, австрійську систем “Манліхер” та “Маузер”, з затвором) – по 15 крб. та кожний штик до неї – 2 крб. Окрім того, у разі їх продажу, з приватних осіб знімалась відповідальність за зберігання без підтверджувальних дозволів. При цьому суворо заборонялося скупувати різного роду зброю місцевим населенням. Під час виявлення військовими уповноваженими зброї у місцевого населення особи, винні у невиконанні цієї вимоги, притягались до відповідальності³⁰.

Руйнівний вплив справила війна на сільське господарство, особливо на господарства бідних і середніх селян. До армії із сіл України було мобілізовано близько половини працездатних чоловіків. Багато сімей втратили чоловіків і годувальників. Селяни-виробники були доведені до крайнього зубожіння. З метою зменшення дефіциту трудових ресурсів для сільських приватних господарств вводилася обов'язкова трудова повинність. Усе це важким тягарем лягало на трудящі маси. Цивільне населення тилу було приречено на голод і злидні³¹. Загострювалася продовольча криза. У містах збиралися великі черги біля хлібних крамниць. Солдати часто одержували не більше половини пайка.

Паралізувалась робота транспорту, промисловості й сільського господарства. Обсяг промислового виробництва скоротився на 30–50 %. Через нестачу палива й металу скорочували виробництво машинобудівні заводи, хоча вони виробляли воєнну продукцію. Промисловість було доведено до занепаду, через зменшення виробництва товарів винокурень, броварень, підприємств будівельних матеріалів та ін. та їх закриття. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, зниження врожайності та зростання цін. Створювались сприятливі умови для поширення спекуляції. У 1916 р. ціни на предмети першої необхідності, порівняно з цінами на початку війни, зросли в 4 – 8 разів. Так, на дрова і яйця вони збільшилися вчетверо, на масло і мило – в 5 разів. Черкаською повітовою продовольчою комісією було встановлено фіксовані ціни на зернові: за пуд жита – 1 крб. 53 коп., пшениці – 1 крб. 95 коп., вівса – 1 крб. 63 коп., ячменю – 1 крб. 33 коп., пшона – 3 крб., проса – 1 крб. 90 коп., гречки – 2 крб. 10 коп., гороху – 2 крб. 20 коп.³². У 1917 р. продовольчим відділом було встановлено селянам мізерну щоденну заробітну плату за 11 робочих годин: польовим працівникам чоловікам – 6 крб., жінкам – 3 крб. 50 коп., підліткам – 1 крб. 75 коп.³³.

Поряд з цим, місцеві органи влади надавали особливо важливого значення проведенню повномасштабної посівної кампанії³⁴. Зокрема, Черкаське повітове земство здійснювало всі можливі заходи для її виконання³⁵. Розташовані в Черкаському повіті тилові військові частини: 145-та Воронежська, 417-та Подольська, 296-та, 297-а, 299-та Вятські дружини, 110-та, 118-та команди одужуючих було залучено для польових робіт у маєтках: 1000 осіб у графів Бобринських, 60 – князя С. А. Трубецького, 40 – поміщика В. В. Альбранта, 50 – поміщика Є. К. Иентча, 30-поміщика К. А. Березовського, 50 – родиних осіб, призваних на війну, які особливо потребували допомоги, по 40 – орендаторів Твардовського, Задворницького, 300 – товаристві цукрових заводів. У сільськогосподарських складах м. Черкаси, м. Сміла та м. Городище було сконцентровано по 2 тис. пуда вівса в кожному³⁶.

Зорієнтована на військові потреби економіка Черкащини, на шкоду цивільному населенню, занепадала і нищилась. Підвищувались потреби армії в забезпеченні м'ясом, борошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в сільському господарстві. Оскільки військове виробництво зростало за рахунок цивільного, виник дефіцит споживчих товарів, який змусив уводити регулювання цін, нормування споживання. Загострювалася продовольча проблема. Земськими управами щомісячно надавались відомості про запаси жита, пшениці та інших хлібних продуктів центральному статистичному комітету³⁷. Виробництво продовольчих товарів скоротилося, що призвело на початку 1916 р до введення карткової системи розподілу продуктів харчуван-

ня³⁸. Така ініціатива виходила від місцевої влади (міських дум, земств). Уряд контролював лише торгівлю цукром. Але, оскільки продрозкладка не мала успіху, то продуктів у містах не збільшувалося.

За розпорядженням Київського губернатора від 4 січня 1916 р., усі державні і приватні установи та господарства (землевласники, поміщики, орендарі, власники млинів, крупорушок, молокозаводів, оптових складів, торгових підприємств та інші особи), у яких збереглися запаси вівса, ячменю, сіна, соломи, борошна, гречки, пшона, зобов'язувались надати точні відомості про їх кількість з метою закупівлі чи реквізиції для потреб армії. Винні в невиконанні цього розпорядження могли бути ув'язнені терміном від 1,4 роки до 2 років з позбавленням усіх прав та пільг або зі стягненням до 3000 крб.³⁹.

У січні 1917 р. Київським губернатором наказувалось повітовим земським управам, мировим посередникам, начальникам поліцій, волосним правлінням вжити енергійні заходи із закупівлі⁴⁰, а в подальшому збору в примусовому порядку зернових та продуктів тваринництва і птахівництва для потреб армії⁴¹. Суттєво позначився на виробництві сільськогосподарської продукції Закон про кінську повинність. Поголів'я худоби скоротилося на половину. До весни 1917 року було реквізовано більшу частину коней. Нестача тяглової сили завдала неправної шкоди дрібним і середнім селянським господарствам.

З метою розширення масштабів військового виробництва було запроваджено жорстке державне регулювання економіки. Держава визначала обсяги необхідного виробництва, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Найбільш жорсткого вигляду набула система державного контролю за виробництвом і споживанням. Заборонялася відгодівля худоби зерном і картоплею. За розпорядженням Київського губернатора від 24 жовтня 1915 р., суворо заборонялось вивезення сільгоспвиробниками свиней, сала за межі губернії⁴².

З 1915 р. зросла кількість випадків відмови селян від сплати податків, протидії реквізиціям продовольства, худоби, протестів проти зростання цін. У 1916 р. найбільш численними й масовими були виступи селян у Київській губернії, викликані проведенням сільськогосподарського перепису. Вони охопили 8 сіл Київщини.

Життя населення кардинально змінювалося, його рівень упав⁴³. Труднощі війни призвели до загострення соціальних проблем та великої смертності серед цивільного населення. Записи про смерть у метричних книгах значно перевищували таких про народження. У повітові та міські опікунські ради масово надходили скарги та клопотання членів сімей, призваних за мобілізацією воїнів, про призначення їм допомоги.

Після проведення земськими, міськими управами, міськими старостами, мировими посередниками та волосними піклувальними ра-

дами обстеження сімейно-майнового становища родин мобілізованих на фронт та для полегшення їх життя⁴⁴ за розпорядженням Київського губернатора із селянських справ від 21 травня 1915 р. було введено в дію циркуляр Міністра внутрішніх справ з управління військової повинності про “видачу продовольствених пособий семействам нижних чинов до возвращения со службы к семейству или к месту трудовой либо иной оседлости, на коем лежит обязанность содержания его семейства в течении месяца со дня увольнения от службы; до назначения нижнему чину, возвращенному на родину по неспособности или вдове либо сиротам нижнего чина убитого, умершего, или без вести пропавшего”⁴⁵. До того ж, за розпорядженням Київського губернатора від 26 серпня 1915 р., вводилась компенсація за збитки знищених посівів приватних господарств, через “військові обставини”, в розмірі 25 % від загальної суми збитків⁴⁶. Контроль за виконанням цих розпоряджень покладался на мирових посередників⁴⁷. Волосними правліннями організовувався догляд за родинами “нижніх військових чинів”⁴⁸ та призначалась щомісячна допомога з розрахунку на одного дорослого: 2 крб. 50 коп.⁴⁹ та 1 пуд 28 фунтів муки, 10 фунтів крупи, 4 фунта солі, 1 фунт масла. Діти до 5 років отримували допомогу у половинному розмірі⁵⁰. Крім того, повітовими, волосними, сільськими піклувальними радами було організовано виділення посадкового насіння зернових культур та матеріальна і грошова допомога сиротам, сім’ям загиблих⁵¹ та непрацездатним інвалідам, які повернулись із фронту⁵².

Селяни, обтяжені великими податками, відмовлялися виконувати військові перевезення, копати окопи. 1915 р. став надзвичайно несприятливим і для скотарства Черкащини. Із Правобережної України вивозилася велика рогата худоба й інші продовольчі вантажі. Селянські господарства, на які була встановлена реквізиція, були обмежені у їх вільному володінні⁵³. Розорені війною, вони втрачали худобу, у кращому випадку отримуючи за неї від заготівельників мінімальну плату⁵⁴. До того ж, попри заборону та незважаючи на обов’язкову постанову від 26 лютого 1917 р. Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, виданої на підставі Правил про місцевості, оголошені у військовому стані, в якій наголошувалося про необхідність отримання дозволу в уповноваженого міністерства землеробства та в земській управі на вивіз свиней, овець, рогатої худоби та м’ясних продуктів, спекулянти за низькими цінами скуповували домашніх тварин⁵⁵. Через активізацію вилучення в господарствах тяглової сили в 1916 р. значно зменшилася чисельність кінського поголів’я.

Не оминула реквізиція і монастирі, зобов’язавши надати на потреби армії всю худобу⁵⁶. Повітові воїнської повинності присутствія наказували волосним правлінням відбирати в приватних господарствах за мізерну плату обозних коней з візками та спорядженням⁵⁷. Оскільки

існувала загроза окупації території, повітові земські продовольчі комісії вели інтенсивний перепис⁵⁸ та закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її через Дніпро в губернії Великоросії⁵⁹.

В армії, містах, селах і містечках наставав голод. Продовольчі управи приймали надзвичайні заходи із заготівлі хліба для армії⁶⁰. Пропонувалось звернутись до населення з відозвою збору та вивозу хліба для армії з гарантією оплати грошима або ж натурою (всіх необхідних засобів для ведення господарства)⁶¹. В агітці, розповсюдженій серед населення, зазначалось: “До вас, до вашого серця звертається наш виборний Переяславський громадський комітет, щоб переказати вам, що наша армія не має хліба! Армія вже не прохає, а молить вас: “Дайте хліба! Бо в нас нема чого їсти, бо нас поб’ють не німецькі пулі, а голод, а німці вже доконають!”⁶². Київський губернатор звернувся до мирових посередників, членів повітових землевпорядних комісій, волосних правлінь та сільських старост із зверненням: “В настоящее время Вами принимается самое близкое участие в деле заготовки хлеба и фуража для армии. Задача чрезвычайно важная, но и почетная. Необходимо, чтобы она была выполнена возможно успешнее и быстрее. Необходимо, чтобы все население приняло в поставке хлеба самое сердечное участие. Необходимо, чтобы оно знало и понимало всю серьезность настоящего момента в борьбе с уже задыхающимся, но все еще сильным врагом. Я обращаюсь к Вам, а через Вас ко всему земледельческому населению с горячим призывом помнить, что нам необходимо накормить наших доблестных защитников Родины, что нам нужно отдать все для победы, что наш священный долг принять все меры к немедленному пополнению хлебных и фуражных запасов, потребных для армии”⁶³.

Через нестачу фуражу в армії масово гинули коні. З метою можливого посилення заготівель хліба, фуражу, худоби повітові продовольчі управи Черкащини, згідно з постановою Київського губернського продовольчого комітету від 16 грудня 1917 р., запропонували вжити заходів щодо заготівлі продовольства і фуражу для мешканців сіл, міст і фронту⁶⁴. Із серпня 1915 р. на станціях південно-західної залізниці – Володимирівка, Абадаш, Тальне, Єлисаветград було сконцентровано значну кількість борошна, призначеного до відправки в Черкаси, але для цього не було певного розпорядження⁶⁵. На початку травня 1917 р. Черкаська Дума звернулася до Міністерства землеробства з проханням терміново дозволити отримання із заборонених до вивозу Полтавської та Херсонської губерній для Черкас борошна та зерна. І вже 15 травня в Черкаську повітову продовольчу комісію надійшло два вагони борошна та зерна, які були передані – по 200 мішків у міську та кооперативні лавки. Також млини Березинського та Гринблата отримали відповідно 11 тис. пудів і 5 тис. пудів зерна кожний, що забезпечило на певний період борошном населення міста⁶⁶. До того ж, було отримано дозвіл

8-му запасному кавалерійському полку, що розташовувався в Черкасах, закуповувати та вивозити з Полтавської та Херсонської губерній овес для полкових коней⁶⁷.

Сумні звістки, які одержували з тилу солдати та матроси про розорення їх господарств і злиденне життя сімей, незадовільне постачання зброєю, боєприпасами, харчами, амуніцією фронту, впливали на їх настрої. Вони відмовлялися йти в бій, здавалися в полон, утікали. З фронту дезертирувало близько 1,5 млн. військовослужбовців.

За повідомленням штабу Київського військового округу про масові самовільні відлучки нижніх чинів з місць проходження служби, Київський губернатор видав розпорядження, в якому зобов'язав начальників поліції та мирових посередників "производить надзор за недопущение проживання во вверенных районах без надлежащих документов нижних воинских чинов, подвергая таковых немедленному задержанию и передаче местному воинскому начальнику для отправки в надлежащую часть, причем виновных в допущении безправного проживания нижних чинов немедленно увольняют со службы и передавать их суду за попустительство"⁶⁸.

Нестачу робітників у сільському господарстві намагалися компенсувати малопродуктивною роботою військовополонених⁶⁹. Організація використання праці регламентувалась наказами Київського військового округу,⁷⁰ в яких визначались основні вимоги до їх обліку, утримання та нагляду⁷¹. Зокрема, в Черкасах, станом на листопад 1916 р., утримувалось 19080 осіб⁷² різних національностей: чехи, поляки, румуни, хорвати, серби, словаки, угорці⁷³. В Уманському повіті до робіт у сільському господарстві було залучено 1922 осіб військовополонених, які були направлені в 33 крупні господарства⁷⁴. У свою чергу, великі та дрібні господарства повинні були: здійснювати повний збір урожаю та обробку полів до посіву озимими зерновими; виплачувати військовополоненим та найнятим робітникам плату грошовими знаками, а не натуроплатою (зерновими)⁷⁵. Про хід збору урожаю всі господарі повідомляли продовольчій управі щомісячно кожних два тижні⁷⁶. За працю військовополонених у кількості двох осіб у дрібних господарствах нараховувалась оплата у розмірі 30 крб. на місяць, а в господарствах, у яких працювало понад 2 особи, – 60 крб. на місяць, причому виплачувалось тільки 15 крб., решта коштів перераховувалась у казну земської управи⁷⁷. Залучались військовополонені також і на роботи на маслоробках, сироварнях, цегляних, черепичних, гончарних, вапняних заводах, лісопилках, млинах, заготівлі торфу, глини, каміння, піску, крейди, болотної руди⁷⁸.

Улітку 1915 р. розпочалась масова евакуація із прифронтових губерній людей, промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів, підприємств, викликана відступом

царських військ на широкому фронті. Величезна кількість біженців і вигнанців підсилила і без того значний розлад на основних магістральних шляхах та залізницях⁷⁹. Дезорганізація транспорту ставала дедалі більшою. Не вистачало транспорту, паровозів, вагонів, вугілля, станції були переповнені поїздами. Особливо важко було усувати нестачу палива для залізничного транспорту, що перевозив на фронт зброю та продукти харчування. Всі зусилля були сконцентровані на заготівлі дров⁸⁰. За наказом начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту від 15 січня 1915 р., було створено тиллові евакуаційні пункти, до яких були залучені також і повіти Черкащини: до 10-го – із центром у м. Черкаси належали Звенигородський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Золотоніський повіти; до 11-го – із центром у м. Київ – Липовецький, Уманський повіти⁸¹. У 1914 р. на території регіону було обладнано з повним утриманням та лікувальним персоналом військові шпиталі: в м. Городище, м. Звенигородка, м. Канів, м. Корсунь, м. Тальне, м. Умань, м. Черкаси, м. Шпола, с. Бужанка, с. Верхнячка, с. Вільшана, с. Вільховець, с. Городниця, с. Кам'янка, с. Катеринопіль, с. Кирилівка, с. Курилівка, с. Лебедин, с. Лисянка, с. Лузанівка, с. Мартинівка, с. Мельниківка, с. Миколаївка, с. Мокра Калигірка, с. Погорільці, с. Потапинці, с. Потоки, с. Рижанівка, с. Козацьке, с. Самгородок, с. Сердюківка, с. Сидорівка, с. Скрипчинці, с. Стеблів, с. Степанці, с. Сунки, с. Таганча, с. Тростянець, с. Трощин⁸².

У Черкасах було розміщено евакуйоване Варшавське реальне училище, якому було надано приміщення та здійснено набір учнів з нового навчального року, чим покладено початок розвитку технічної та професійної освіти в Черкаському повіті⁸³.

У вересні 1914 р. голова Черкаської тилової евакуаційної комісії наказав усім волосним старшинам надати відомості про господарства, в яких можливо розмістити хворих і поранених військових чинів, котрі не потребували госпітального лікування⁸⁴. Наприкінці 1915 р. виникла гостра проблема з розселенням та організацією харчування біженців⁸⁵. Тому, Союзом міст Південно-Західного фронту було прийнято рішення про відкриття 40 установ, що обслуговували біженців. Так, у Каневі, Черкасах, Звенигородці, Корсуні, Христинівці, Ладижинці, Смілі було відкрито лікарні та їдальні⁸⁶.

30 вересня 1915 р. Головноуповноваженим з облаштування біженців Всеросійського товариства піклування про біженців було видано розпорядження про організацію видачі продовольчої допомоги сім'ям нижніх чинів, призваних на фронт. Обсяг допомоги визначався за діючими розцінками за місцем прибуття біженця⁸⁷. Норма сухого пайка для одного дорослого біженця на місяць становила: хліба – 45 фунтів (1 фунт – 405 г), сала – 3 фунта, крупи – 10 фунтів, солі – 2 фунта, борошна – 6 фунтів. Загальна вартість складала 3 крб. 75 коп. Якщо рахувати в родині ще й дітей, то цих продуктів катастрофічно не ви-

стачало. Оскільки зусиль одного лише уряду в забезпеченні їх усім найнеобхіднішим було явно недостатньо, значну допомогу надавали різноманітні громадські добродійні організації, зокрема Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст.

У місцях зосередження біженців процвітала спекуляція, були поширені інфекційні хвороби. З метою швидкого працевлаштування вони залучались на польові роботи в сільському господарстві та їм надавалась можливість створення різного роду артілей⁸⁸.

Негативно вплинула війна на харчову промисловість і особливо на цукрову. Постанова керівника Міністерства землеустрою та землеробства про встановлення граничних цін на цукор та застосування його реквізиції ще більше посилила важкий стан справ в цій галузі. За період війни цукрові заводи України зменшили виробництво цукру на 56 %, значна частина яких розташовувалась на Черкащині⁸⁹.

Затяжний характер війни особливо негативно позначився на споживчій кооперації, основною метою якої була співпраця з місцевим земством із налагодження постачання населенню необхідних продуктів харчування, перш за все, цукру і борошна за цінами, нижчими від ринкових. Кредитні кооперативи відігравали значну роль у забезпеченні всім необхідним селян та збуту продукції, яку вони вирощували та виробляли. Так, Черкаська каса дрібного кредиту для постачання селянських господарств мала три склади сільськогосподарських машин і насіння. До її складу входило Матусівське кредитне товариство, яке на той час широко розгорнуло роботу з реалізації буряків. Яскравими організаторами цього руху були уродженці Черкащини – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, кооператор В. М. Доманицький, досвід та ідеї якого тривалий час визначали основні тенденції розвитку української кооперації та вчитель Дзензелівської школи О. Д. Черненко, який заснував у селі ощадно-позичкове товариство, що довгий час було осередком усієї кредитної кооперації Київської губернії.

Черкащина, яка вважалась тилловим регіоном, несла на собі важкий тягар постачання, розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців та евакуйованих. У Черкасах було розгорнуто евакуйовані численні військові лікувальні установи Волжсько-Чорноморського товариства⁹⁰: 134-й⁹¹, 144-й⁹², 148-й⁹³, 248-й⁹⁴, 249-й⁹⁵, 251-й⁹⁶, 375-й⁹⁷ польові запасні госпіталі, 56-й тилловий евакуаційний пункт⁹⁸, 812-й польовий об'єднаний госпіталь⁹⁹, 110-а, 118-а команда одужуючих¹⁰⁰. Проте, незважаючи на надання якомога швидкої та якісної медичної допомоги пораненим, значна частина помирала і їх ховали на найближчих до військового лазарету кладовищах. Так, у хуторі Згар, що поблизу Золотоноші, розташовано цвинтар, у якому поховані близько 500 воїнів Першої світової війни¹⁰¹.

Широких організованих форм набуло благодійництво. У вересні 1914 р. було засновано Тетянин комітет з надання тимчасової допомоги тим, хто постраждав від військових дій, а згодом – організовано Комітети імператриці Олександри Федорівни, великої княгині Єлизавети Федорівни та ін.¹⁰². На початку війни підтримала заклик уряду до розширення форм благодійної діяльності значна частина Черкаської інтелігенції, яка очолювала різні громадські товариства і комітети “допомоги постраждалим від війни”, постачала фронт мобілізованих новобранців, спорядження, продовольство, тягло¹⁰³. За ініціативою Київського навчального округу на пожертви освітян було обладнано польовий військово-санітарний потяг¹⁰⁴.

У 1915 р. для постраждалих воїнів та членів їх сімей, під патронатом імператриці Марії Федорівни, було створено Всеросійське товариство оздоровниць, до числа яких увійшов відомий не лише в Російській імперії, а також і в усій Європі курорт “Соснівка”, що поблизу Черкас¹⁰⁵. Романівський комітет опікувався притулками для дітей загиблих та постраждалих воїнів. При Російському Товаристві Червоного Хреста було організовано Союз зі збору пожертв сільськогосподарських продуктів, які приймалися на всіх станціях Південно-Західної залізниці¹⁰⁶. У наказі військового відомства від 25 грудня 1914 р. зазначалось, що міські, земські та сільські громадські управи повинні були надавати адміністративні приміщення для організації в них лікувальних установ, які відкривались під патронатом Товариства Червоного Хреста. Розмір оплати оренди, опалення та освітлення за такі приміщення визначався за розмірами квартирних окладів, передбачених у кошторисі для кожної лікувальної установи¹⁰⁷. Крім того, Товариство орендувало приміщення для розміщення в них лікувальних установ для поранених та хворих військових у приватних осіб¹⁰⁸. Для цих потреб уряд виділяв чималі грошові субвенції, проте вони були недостатніми. Тому важливим характерним проявом життя у військовий час стала діяльність громадських організацій з надання допомоги військовим і цивільному населенню.

Різноманітні громадські організації, товариства, попечительства і комітети для допомоги постраждалим військовим і цивільному населенню виникли на місцевому рівні. Комітет Київського навчального округу “по наданню допомоги пораненим та сім’ям військових” організував збір і доставку пасхальних подарунків у діючу армію від навчальних закладів губернії. Благодійні пожертви складалі: чай, цукор, шоколад, цукерки, печиво, рибні консерви, сало сир, яйця, сіль, тютюн, сірники, папір, конверти, поштові листівки, олівці, мило, гребінці, одяг та ін.¹⁰⁹. Одночасно в тилу була розгорнута система територіальних органів, які організовували створення лікувальних установ для військових, збір засобів для забезпечення хворих і поранених усім необхідним¹¹⁰. Уряд

направляв чималі засоби для забезпечення функціонування цих структур, унаслідок чого провідні громадські організації настільки зміцніли, що стали конкурувати з урядовими в деяких сферах надання допомоги населенню.

Активно розгорнули діяльність місцеві осередки згаданих комітетів на Черкащині. У повітах були утворені Товариства взаємодопомоги учням навчальних народних училищ¹¹¹. У приміщенні Смілянського сільського училища було влаштовано дитячий притулок-ясла для дітей осіб, призваних в армію¹¹². Військовим після закінчення лікування, за розпорядженням Великої Княгині Марії Павлівни, видавали новий одяг, виготовлений за кошти місцевих волосних та повітових управ¹¹³. На території Черкащини діяли “Союз міст” (Міський союз), “Земський союз”, “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій”, які в перші тижні війни надали значну допомогу військово-санітарному відомству, закупаючи медикаменти та теплий одяг, що надавався військовим при виписці з лазаретів¹¹⁴. В Уманському повіті лікувальні установи утримувались: повітовим земством, польським і єврейським благодійними та сільськогосподарським товариством, міською управою, Іваньківським та Верхняцьким цукровими заводами. У Канівському повіті – повітовим земством, Потапцівською, Потоцькою, Богуславською, Таганчанською, Стеблівською земськими лікарнями, Степанецьким цукровим заводом. У Звенигородському повіті – повітовим земством, Шполянським єврейським товариством. У Черкаському повіті – повітовим земством¹¹⁵. Значну увагу допомоги фронту приділяли місцева преса, друкуючи на перших шпальтах відозви із закликом організації пожертв для надання допомоги сім’ям призваних в армію, медичної допомоги хворим та пораненим воїнам, вільних приватних приміщень для влаштування поранених та піклування за ними¹¹⁶.

Яскравим прикладом слугувала доброчинність у роки Першої світової війни крупних землевласників Черкаського краю, які були активними членами багатьох благодійних організацій, засновували й утримували власним коштом лікувальні заклади, здійснювали значні внески на потреби жертв війни – князі С. О. Долгорукий, С. А. Трубецької, П. Л. Урусов, княгині О. М. Лопухіна-Демидова, Н. Г. Яшвиль, барон С. Є. Штейнгер, граф Д. А. Бутурлін, графині Н. Ф. Муравйова-Апостол, Є. А. Балашева, М. Є. Браницька, сестри Є. М. Демидова та В. М. Демидова¹¹⁷, підприємці Терещенки, В. Ф. Смирненко, Уманський поміщик Журовський¹¹⁸, Кам’янські поміщики Давидови¹¹⁹, Верхняцька поміщиця Р. К. Чернова, Городищенський поміщик В. В. Липковський, Курилівський поміщик А. Г. Невен, Корсунський поміщик С. Ю. Мизань, Стеблівський поміщик С. І. Вільський, Потоцька поміщиця М. Ф. Соколовська, Канівські поміщики В. І. Горбик, Е. А. Манов, Сте-

панецький поміщик А. Л. Хаμεць, Скрипчинський поміщик О. П. Беренгович, Шполянський поміщик Гальперин, Лозановська поміщиця Є. М. Сахновська, Сердюковський поміщик Е. К. Ієнтч, Самгородська поміщиця Н. А. Альбрант, Черкаські міщани Хромов, Дмитрієв¹²⁰, Кравцов¹²¹. Попечительками Чигиринського № 3 земського лазарету була поміщиця Лора Францевна Людвиг¹²², Кам'янськими №№ 1, 2, 3 – поміщиця М. О. Давидова¹²³, завідувачем Чигиринськими лазаретами був Чигиринський поміщик Й. Т. Шпаковський¹²⁴.

Досить істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У кожному приході були створені відповідні ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, організовуючи грошовий збір по жертв та одягу армії¹²⁵. У жовтні 1914 р., за ініціативою священика о. Олександра Ширинга, Чигиринський приход зібрав 10 рубак, 32 рушника, 6 простирадл¹²⁶. Для побудови церков та шкіл для переселенців у церквах та монастирях було організовано “кружечний збір”¹²⁷. У монастирях відкривалися лазарети. Так, Тростянецьке Св. Володимирське братство утримувало військовий лазарет.

Сільські управи та банки відраховували 2 % своєї місячної зарплати на потреби хворих та поранених воїнів¹²⁸. Сільські товариства організовували забезпечення лазаретів продуктами харчування¹²⁹.

У повітах та волостях Черкащини утворювались товариства допомоги військовополоненим, які займались збором грошових і матеріальних пожертв (сухарів, пшона, тютюну, сала, ковбаси, сушки, одягу, білизни) та організацією відправки посилок у Німеччину та Австро-Угорщину¹³⁰.

Війна неминуче залишила за собою як важкі наслідки, так і величезну кількість інвалідів. На заміну здорових і сильних людей, призваних на війну, повертались тисячі понівечених воїнів, які потребували піклування як і з боку держави, так і суспільства у справі поновлення їх працездатності¹³¹. Тому на органи земського та міського самоврядування покладалась організація допомоги постраждалим воїнам через навчання різного роду спеціальностям, які могли бути застосовані відповідно до їх стану здоров'я: рахівник, друкар, розсильний, кур'єр, ремісник (швець, кравець)¹³². До того ж, навчальні заклади, з метою виховання в учнів співчуття до людей, які потребували допомоги, взяли участь у русі, оголошеному Київським навчальним округом з допомоги постраждалим воїнам-інвалідам¹³³.

За ініціативою Черкаської міської управи, у 1917 р. було зібрано кошти та побудовано у Черкасах, на Соборно-Миколаївському кладовищі, каплицю воїнам, які загинули на фронтах Першої світової війни¹³⁴. Повітові Товариства пам'яті воїнів, котрі полягли у війні, здійснювали нагляд за могилами, збирали кошти для будівництва храмів та каплиць на їх честь, видавали друковану продукцію в пам'ять про війну, відкривали різноманітні благодійні, просвітницькі установи, му-

зеї, хати-читальні, притулки, встановлювали благодійні стипендії для інвалідів, їх удів та сиріт¹³⁵.

Таким чином, виходячи з наявних джерел, можна зробити висновок – війна негативно вплинула на господарство Черкащини. Занепало промислове виробництво, особливо в харчовій та легкій галузях, скоротились посівні площі та чисельність працездатних громадян на селі, падав життєвий рівень населення, зростала кількість людських утрат. Результатом цього було наростання економічної кризи та соціального невдоволення. Загальні витрати держави на війну були занадто високими, щоб ближчим часом вивести її із кризи. Уряд підтримав тенденцію до самоорганізації суспільства в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час. Для більшості солдатів, в основній своїй масі безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще залишалася незрозумілою мета цієї страшної бійні. Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією, прирекла населення на численні страждання й величезні людські втрати. Військові дії призвели до розорення економіки, руйнування господарських зв'язків населення Черкаського краю.

¹ Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 9.

² Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 13–112.

³ Велика війна: час відчуження і жорстокості // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1999. – Вип. 6. – С. 248–254.

⁴ Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 68–69.

⁵ Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. Розділ “Українська справа в Австро-Угорщині в роки війни”. – Л., 1997. – С. 26–40.

⁶ Українці в Австрії. 1914–1918. – К., 1999. – С. 75.

⁷ Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918. – Чернівці, 2003.

⁸ Николай П. – М., 1997. – С. 306.

⁹ Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Ч. I: Галицька Руїна 1914–1917 рр. – Львів, 1923.

¹⁰ Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

¹¹ Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – С. 67.

¹² Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – С. 17–23.

¹³ Національне відродження України. Серія “Україна крізь віки”. – К., 1999 – Т. 9. – С. 296–300.

¹⁴ Український політичний вибір в контексті Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1999. – С. 48–51.

¹⁵ Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни

(1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 155–182.

¹⁶ Південно-західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – С. 234–239.

¹⁷ Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 4. – С. 133–154.

¹⁸ Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 1.

¹⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 3.

²⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 579, арк. 418.

²¹ Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²² Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 12.

²³ Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

²⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 15.

²⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 16.

²⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 579, арк. 274.

²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 39, арк. 4.

²⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

²⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 718, арк. 8.

³⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 33.

³¹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 21.

³² Держархів Черкаської обл., ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 20.

³³ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.

³⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 88.

³⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 80.

³⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 89.

³⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 89, арк. 4.

³⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 6, арк. 56.

³⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 324, оп. 2, спр. 7, арк. 50.

⁴⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 550, оп. 2, арк. 30.

⁴¹ Держархів Черкаської обл., ф. 897, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁴² Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 28.

⁴³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 532, арк. 49.

⁴⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 14.

⁴⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 3.

⁴⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 848.

⁴⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 18.

⁴⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 272.

⁴⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

⁵⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 341.

⁵¹ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 341.

⁵² Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 389.

⁵³ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 8, арк. 32.

⁵⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, арк. 5.

⁵⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 241.

⁵⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

⁵⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

⁵⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 313.

- ⁵⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 60, арк. 242.
⁶⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
⁶¹ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 12, спр. 9, арк. 3.
⁶² Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 22, арк. 194.
⁶³ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 11.
⁶⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 72, арк. 54.
⁶⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 497, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
⁶⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 40.
⁶⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 2, спр. 306, арк. 5.
⁶⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 41.
⁶⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 13.
⁷⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 4, арк. 162.
⁷¹ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
⁷² Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
⁷³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 3.
⁷⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 9, арк. 4.
⁷⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 1, арк. 94.
⁷⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 78.
⁷⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 149, оп. 1, спр. 39, арк. 71.
⁷⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 10, арк. 28.
⁷⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 756, оп. 1, спр. 8, арк. 92.
⁸⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 54, арк. 4.
⁸¹ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 72, арк. 67.
⁸² Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 77.
⁸³ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 71.
⁸⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 510, арк. 6.
⁸⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 217.
⁸⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 2, арк. 95.
⁸⁷ Вестник Всероссийского Союза городов Юго-Западного фронта. – Киев, 1916. – № 1. – С. 26.
⁸⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 19, оп. 1, спр. 59, арк. 3.
⁸⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 19, арк. 138.
⁹⁰ Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – С. 7.
⁹¹ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 4.
⁹² Там само, арк. 5.
⁹³ Там само, арк. 18.
⁹⁴ Там само, арк. 7.
⁹⁵ Там само, арк. 9.
⁹⁶ Там само, арк. 57.
⁹⁷ Там само, арк. 30.
⁹⁸ Там само, арк. 40.
⁹⁹ Там само, арк. 6.
¹⁰⁰ Там само, арк. 12.
¹⁰¹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-647, оп. 2, спр. 243, арк. 32.
¹⁰² Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 283.
¹⁰³ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 198, арк. 18.
¹⁰⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 122, оп. 1, спр. 12, арк. 71.
¹⁰⁵ Держархів Черкаської обл., Известия по делам земского и городского хозяйства. – Петроград, 1915. – № 10. – С. 2.

- ¹⁰⁶ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 510.
¹⁰⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 91.
¹⁰⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 80.
¹⁰⁹ Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 34.
¹¹⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 36, арк. 63.
¹¹¹ Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 113.
¹¹² Держархів Черкаської обл., ф. 136, оп. 1, спр. 2, арк. 86.
¹¹³ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 95.
¹¹⁴ Там само, арк. 63.
¹¹⁵ Там само, арк. 73.
¹¹⁶ Держархів Черкаської обл., Провинциальный голос. – Умань. – 12 августа 1914. – № 18. – С. 1.
¹¹⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 9, спр. 48, арк. 3.
¹¹⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 7.
¹¹⁹ Там само, арк. 10.
¹²⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 5, спр. 22, арк. 39.
¹²¹ Держархів Черкаської обл., ф. 114, оп. 1, спр. 326, арк. 9.
¹²² Держархів Черкаської обл., ф. 548, оп. 1, спр. 7, арк. 112.
¹²³ Там само, арк. 16.
¹²⁴ Там само, арк. 13.
¹²⁵ Там само, арк. 72.
¹²⁶ Там само, арк. 12.
¹²⁷ Держархів Черкаської обл., ф. 754, оп. 10, спр. 18, арк. 1.
¹²⁸ Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 579, арк. 232.
¹²⁹ Там само, арк. 424.
¹³⁰ Держархів Черкаської обл., ф. 761, оп. 1, спр. 13, арк. 3.
¹³¹ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, арк. 8.
¹³² Держархів Черкаської обл., ф. 501, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
¹³³ Держархів Черкаської обл., ф. 137, оп. 1, спр. 12, арк. 23.
¹³⁴ Держархів Черкаської обл., ф. 8, оп. 3, спр. 81, арк. 100.
¹³⁵ Держархів Черкаської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 57, арк. 68.

На основе широкой источниковой базы и архивных материалов, большинство из которых вводятся в научный оборот впервые, рассматривается вопрос жизненного уклада, участия и вклада жителей Черкасского края в ход событий Первой мировой войны.

Ключевые слова: война; население; производство; питание; благотворительность.

On the basis of the wide source base and archival materials, most of which are introduced into scientific circulation for the first time, the author considers the way of life, participation and the contribution of the residents of Cherkasy Region to the course of events of World War I.

Key words: the war; the population; the production; the food; the charity.

УДК 930.253:94(477-25)"1914/1918"

В. П. КУПЧЕНКО, Ж. І. СЕРГА*

КИЇВ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (за документами Державного архіву міста Києва)

У статті йдеться про життя міста Києва у роки Першої світової війни 1914–1918 рр.

Ключові слова: війна; Троїстий союз; Антанта; фронт; мобілізація; театр воєнних дій; біженці; благодійність; допомога.

Влітку 1914 року почалася Перша світова війна. Її основними причинами були економічні і політичні протиріччя між державами, що входили до двох військово-політичних блоків – Антанти (Росія, Велика Британія і Франція) та Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія).

Приводом до війни стало вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда. 28 червня 1914 р. у Сараєво його смертельно поранив серб Гаврило Принцип, член таємної організації “Млада Босна”. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. Австро-Угорщину підтримала Німеччина. На захист Сербії виступила Російська імперія 1 серпня 1914 р.

Німеччина оголосила війну Росії. Незабаром у війну вступили Франція та Велика Британія. Так було розпочато війну, яка охопила майже всі країни світу і тривала понад чотири роки.

Імператор Всеросійський Микола II пояснює цілі Росії в Першій світовій війні так:

1. “Обладание” Царьградом и проливами (йдеться про Стамбул, колишній Константинополь)¹. Цікаво, що Стамбул ще не був анексований, а в надіях царя вже був перейменований.

2. “Создание Польши свободной, из всех трех ея ныне разрозненных областей”². Микола II прагнув завоювати польські землі, які йому не належали, а саме: частина Польщі до Одера, що належала Німеччині, та частина, що належала Австро-Угорщині, тобто Галичина зі Львовом – східна частина та західна частина з містом Краків.

За таємними договорами Росія також намагалась відвоювати турецьку частину Вірменії.

* *Купченко Віра Петрівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву міста Києва.

Серга Жанна Іванівна – начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву міста Києва.

На початку ХХ ст. українські землі перебували у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. У роки Першої світової війни ця територія стала об'єктом домагань з боку ворожих блоків – Троїстого союзу й Антанти. Українці, розділені між двома імперіями, змушені були воювати один проти одного.

Документи про життя Києва і киян у роки Першої світової війни виявлено у фондах: Київська міська управа, Київська міська поліція, Київський арсенал, Деміївський снарядний завод та ін.

У перші дні проголошення Німеччиною війни Росії територія України була поділена на три райони – два військових і один тиловий, які підпорядковувалися наказам Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту. За цим поділом Київська губернія разом з Києвом відійшла до 3-го тилового району. Це і визначило подальше життя міста на найближчі роки. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор, місцеві губернатори підпорядковувалися Головнокомандувачу Київського військового округу, а через нього – Головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту. Місцева влада повинна була негайно і беззаперечно виконувати вимоги і розпорядження командувачів арміями, дивізіями, корпусами на зазначених територіях³.

21 липня 1914 року (за старим стилем) командувач військами Київського військового округу видав обов'язкову постанову для мешканців територій, оголошених на військовому становищі, якою заборонялось підвищення цін на продукти і товари першої необхідності. Штучне і необгрунтоване зростання цін каралось 3 роками в'язниці або штрафом до 3-х тис. крб. Відповідальність за виконання постанови покладалась на Київську міську поліцію⁴.

Уже в перші дні війни під головуванням заступника міського голови Ф. С. Бурчака відбулося надзвичайне засідання Київської міської думи. На ньому йшлося про план дій міської влади у зв'язку з оголошенням Німеччиною війни Росії. Серед першочергових завдань було прийнято рішення негайно доручити міській управі та надзвичайній комісії, яка складалася із лікарів – гласних думи, спорядити і відправити до театру воєнних дій два міських санітарних мобільних загони на 50 ліжок кожен, у Києві відкрити й утримувати за кошти міста військовий шпиталь на 100 ліжок для поранених і хворих, які будуть надходити з передової, також підготувати приватні помешкання, придатні для розміщення в них легкопоранених воїнів. Перерахувати Київській Маріїнській общині Товариства Червоного Хреста 30 тис. крб. для спорядження на театр військових дій Київського загону сестер милосердя. Для сімей киян-військовослужбовців нижніх чинів, призваних на військову службу, крім державної грошової винагороди, встановити додаткову грошову допомогу від міста в такому ж розмірі, як державна. Служ-

бовцям Київської міської управи, які призвані на фронт, продовжити виплату заробітної плати, що вони отримували в мирний час, але не більше 100 крб. на місяць. Разом з київськими благодійними товариствами організувати для дружин та членів родин військовослужбовців нижніх чинів, призваних на фронт, робітничі будинки. Для цього Київська міська управа виділила кредит у сумі 150 тис. крб.⁵

Відразу після проголошення війни до лав армії було мобілізовано тисячі киян, родини яких у переважній більшості залишилися без засобів на існування. Разом з керівництвом Київського учбового округу Київська міська дума в приміщеннях міських навчальних закладів, а саме: Гоголівського, Олександрівського, Терещенківського, Печерського, імені Грушевського, Ушинського, Жуковського, Бунге училищ – за кошт міста для дітей військовослужбовців нижніх чинів, призваних на фронт, відкрила дитячі осередки і сади з безкоштовним харчуванням. На організацію цієї роботи дума виділила 150 тис. крб. Мета існування дитячих осередків полягала в догляді і харчуванні дітей упродовж дня – з 7 години ранку до 8 години вечора, а безпритульні діти залишались ще й на нічліг. Для роботи в дитячих осередках залучались учні і викладачі міських училищ, матері дітей, батьки яких пішли на фронт. Відповідальність за функціонування дитячих закладів і витрату коштів було покладено на Особливий комітет, сформований із членів Училищної комісії⁶.

Оперативне і своєчасне створення дитячих осередків мало позитивне значення. Так, у доповіді члена Київської міської управи Ф. С. Бурчака йдеться, що лише в одному дитячому осередку, влаштованому в Контрактовому домі на Подолі, восени 1914 року щоденно отримують харчування понад 400 дітей-киян, батьки яких пішли на фронт, а також знайшли притулок близько 700 біженців – російських і австрійських підданих, виселених із прикордонних територій⁷.

Упродовж серпня – вересня 1914 року під головуванням міського голови І. М. Дьякова Київська міська дума додатково виділила 300 тис. крб. на влаштування лазарету на 1000 ліжок у Дегтярівській лікарні, 20 тис. крб. на 300 ліжок у приміщенні Товариства швидкої медичної допомоги, там само 60 ліжок для поранених військових утримувались коштом благодійників-киян⁸.

На виконання наказу Ради Міністрів усім керівникам вищих навчальних закладів, у тому числі і Києва, в новому навчальному році 1914/1915 заборонялось брати на навчання всіх дітей німецьких і австрійських підданих, а тих, що вже навчались, потрібно негайно відрахувати із ВНЗ⁹.

Керівникам товариств, об'єднань, наукових, просвітницьких і благодійних установ, а також приватних, громадських і урядових організацій і установ необхідно в найкоротший термін виключити австрійських, угорських, німецьких і турецьких підданих, крім осіб слов'янського,

французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнського віросповідання¹⁰.

Восени 1914 року Київський загальноміський комітет Київської міської управи звернувся до киян із проханням пожертвувати кошти на придбання подарунків до Різдва воїнам Київського гарнізону, які перебувають у діючій армії. Для цього Київська міська управа уповноваженим комітетом особам видала спеціальні підписні листи. Як правило, уповноваженими особами на збір благодійних коштів були київські купці, дрібні торговці. Збір пожертв проходив з 14 листопада по 1 грудня 1914 року на київських базарах: Печерському, Володимирському, Троїцько-Либідському, Бессарабському, Галицькому, Львівському, Житньому, Лук'янівському, Куренівському. Всього за вказаний період було зібрано 1303 крб. 35 коп. Пожертви становили від 50 коп. до 10 крб. залежно від платоспроможності киян. На зібрані кошти Київська міська управа закупила подарунки і відправила на фронт, а саме: теплі жилети, шоломи-навушники, теплі рукавиці, теплі онучі, а також набори, що склались з мішечка тютюну, сірників, цигарок, мила, листівок, паперу для листування, олівців, голок, ниток, солодощів, чаю, цукру¹¹.

Зі зміною подій на фронті змінювалось і життя киян. Рішенням Київської міської думи від 13 травня 1915 року Ново-Німецька вулиця перейменована на Печерську, а Саксонський Яр на Соляну вулицю¹².

З Галичини до Києва прибували біженці, що ускладнило і так не просту санітарно-епідеміологічну ситуацію в місті. Для попередження епідемії холери, тифу, віспи з міського бюджету на санітарний нагляд виділено 15 тис. крб., збільшено лікарський персонал Олександрівської лікарні, посилено санітарний нагляд над базарами, вокзалами тощо. Але цього виявилось замало. У листі директора Київської міської лікарні царевича Олександра до Київського міського голови від 29 травня 1915 року йдеться про те, що до цього часу лікарня надавала медичну допомогу всім киянам та інфекційно-хворим біженцям із Галичини. Так лише з 4 по 29 травня 1915 року на лікування було прийнято 196 біженців, хворих на висипний тиф, кір, холеру, дифтерит, скарлатину. Але з приходом у місто в травні 1915 року епідемії холери лікарня була перевантажена хворими, в зв'язку з цим директор міської лікарні царевича Олександра звернувся про допомогу до міської влади¹³.

Київській міській владі доводилось вирішувати проблему переміщення вантажів, евакуйованих з Галичини. Так, на 1 червня 1915 року всі залізничні платформи станції Київ-товарний були заставлені машинами, запчастинами, фабричним і заводським обладнанням, вивезеним з Галичини. Все перебувало під охороною, але містилось під відкритим небом, що могло призвести до псування механізмів. Щоб увесь цей вантаж перевезти з території станції в інші райони Києва, за підрахунками військових, необхідно було 670 возів. Такої кількості коней зібрати в

прифронтовому Києві було неможливо. Крім того, в найближчий час очікувалось прибуття з Галичини ще 28 вагонів з вантажем. Знайшов вихід зі складної ситуації начальник Штабу Київського військового округу, який наказав залучити в нічні години міські трамваї для перевезення необхідного для армії й економіки міста вантажу, що прибуває до Києва з Галичини. Для цього до трамваїв кріпились спеціальні платформи, на яких у нічний час вантажі перевозились на Печерськ¹⁴.

22 серпня 1915 року відбулася спільна нарада представників усіх відомств і установ міста Києва під керівництвом головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту, генерала від інфантерії Мавріна, на якій було вироблено порядок дій та вимог до проживання в прифронтовому Києві. Хоча в найближчому майбутньому Києву ворог не загрожував, необхідно було вже негайно вжити заходів для запобігання перевантаженню міста і його околиць. Біженці і вантажі повинні слідувати через Київ транзитом, без зупинок переправляти на лівий берег Дніпра і далі в глиб імперії. За час війни в Києві утворились величезні склади, місто переповнене не тільки біженцями, а й евакуйованими урядовими та іншими організаціями і установами, навчальними закладами, а тому слід негайно їх вивести з міста. Скупчення в Києві великої кількості біженців призвело до погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації, особливо серед дітей. Нагальна потреба в приміщеннях для задоволення потреб діючої армії вимагає переведення київських навчальних закладів углиб імперії, де б вони могли продовжити навчальний процес. Необхідно було вжити енергійних заходів для запобігання паніки серед населення, спекуляції продуктами і товарами першої необхідності. Для евакуації киян створити особливе бюро, що буде координувати рух залізницею і Дніпром. При наближенні ворога вчасно повідомити киян. Під час евакуації примусове виселення з Києва застосовувати лише до чоловіків у віці від 17 до 50 років, придатних до військової служби, жінки і діти можуть залишитись у місті. При евакуації знищуються лише ті будівлі, що можуть бути корисними ворогові. Майно відомств, організацій, установ, яке підлягає евакуації, має бути обліковане, а списки подані завідувачу пересуванням військ за адресою: м. Київ, вул. Катерининська, 18/8. Відповідальність за виконання цього порядку покладено на Київську міську поліцію¹⁵.

Узимку 1915 року Училищне відділення Київської міської управи звернулось до міської управи з проханням про виділення 1000 крб. для придбання необхідних матеріалів для рукоділля учням навчальних закладів м. Києва на влаштування “Вербного базару” 1915 року, а до киян із закликом підтримати його проведення. Мета “Вербного базару” – збір коштів для придбання протезів для воїнів-інвалідів, адже з фронтів прибуває велика кількість скалічених чоловіків, які втратили змогу трудитись і заробляти власною працею на прожиття. Виготовити

протези рук – неможливо, а протези ніг – так, і завдяки цьому хоча б частину скалічених чоловіків повернути до звичного життя¹⁶.

Невдовзі кошти були виділені і учні почали надсилати свої роботи до училищної комісії для ярмарку. “Вербний базар” проходив з 12 по 15 березня 1915 року в приміщенні Біржового комітету (м. Київ, вул. Інститутська, 6). Благодійний ярмарок мав такі відділи: подарунки для дітей, рукодільні вироби, художні роботи, роботи з дерева і металу¹⁷. Як свідчить звіт Київської міської училищної комісії, на “Вербному базарі” рукодільних робіт учнів київських навчальних закладів було зібрано 9 151 крб. 69 коп. для виготовлення і придбання протезів для воїнів-інвалідів¹⁸.

На початку 1915 року голова Особливої комісії з піклування над військовими та іншими особами, що постраждали в ході війни, велика княгиня Ксенія Олександрівна звернулась до керівника навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості А. Лагорію з проханням зібрати із навчальних закладів, підвідомчих Міністерству торгівлі і промисловості, відомості про можливу кількість пільгових і безоплатних місць для навчання дітей військових, що загинули на війні¹⁹.

Як свідчить лист директора Київського політехнічного інституту імператора Олександра II до навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості від 1 травня 1915 року, КПІ зможе прийняти на безоплатне навчання до інституту 10 % студентів від загальної кількості звільнених від оплати за навчання²⁰.

Багато київських учителів, учнів старших класів гімназій та училищ безоплатно працювали в Київському відділенні Комітету Її Імператорської Високості, великої княгині Тетяни Миколаївни. У міру своїх сил і можливостей надавали допомогу біженцям, які прибували до Києва, втікаючи від війни²¹. В листопаді 1915 року дев’ять київських учителів, як волонтери Київського відділення Комітету Її Імператорської Високості, великої княгині Тетяни Миколаївни, відряджені до Галичини для допомоги постраждалим від воєнного лиха²².

У листопаді 1915 року Київська міська дума з міського воєнного фонду виділила 15 000 крб. на придбання товарів першої необхідності для російських воїнів, які перебувають у ворожому полоні²³.

З 4 по 6 грудня 1915 року в приміщенні Біржового комітету Київською міською училищною комісією при підтримці педагогічного персоналу, учнів і гімназистів київських середніх навчальних закладів проведено “Різдвяний базар” із продажу рукодільних робіт, у ході якого було зібрано 7 072 крб., що дало змогу придбати понад 2 000 подарунків до Різдва Христового і від імені київських дітей направити їх для воїнів, котрі перебувають в окопах²⁴.

Київська міська влада намагалась у скрутний для країни час допомогти по можливості кожному, хто того потребував. Так, у грудні 1916

року до Київського міського голови з проханням від рядових 11 роти 1-го особливого піхотного полку Івана Масєвського, Володимира Нагорного, Григорія Науменка та ін., які перебували в рядах російської армії на території Франції, надійшов лист із проханням прислати на фронт у подарунок гармошку. Резолюція на листі міського голови – прохання задовольнити²⁵.

Напередодні Різдва 1916 року Київська міська дума ініціювала збір коштів і товарів першої необхідності серед киян. Для цього по місту було розповсюджено підписні листи на збір пожертв для придбання подарунків воїнам, які перебувають на передових позиціях та у полоні ворога. Відповідальним за цю акцію призначений заступник Київського міського голови Ф. С. Бурчак²⁶. Такі ж благодійні базари влаштувалися до Великодня і Різдва у 1917 році²⁷.

Робітники і службовці київського Деміївського снарядного заводу створили Комітет зі збору пожертвувань на різдвяні подарунки воїнам, які перебувають в окопах.

Наприкінці листопада 1916 року в майстернях заводу відбулися збори, на яких працівники самі вирішили, який відсоток від свого заробітку перерахувати на пожертви. В середньому відрахування склали від 2% до 7%, завдяки чому вдалося зібрати понад 2000 крб. На зібрані кошти були куплені подарунки, і вже 15 грудня заводські майстри Гузенко Михайло, Трутенко Онуфрій і Макаров Олександр відправились з подарунками на передову²⁸.

У червні 1917 року за підтримки Київського відділення допомоги російським військовополоненим та Деміївського снарядного заводу на території заводу було проведено благодійний концерт. Із зібраних 748 крб. російським військовополоненим в Австрії направлено 350 крб., чеським пораненим добровольцям – 350 крб., решту залишено в касі відділення²⁹.

Найбільш цікавим періодом для вивчення архівних документів фонду заводу “Арсенал” є саме період Першої світової війни. Документи свідчать про дії царської Росії щодо України та інших стратегічних інтересів Російської імперії.

У січні 1917 року царська Росія разом зі своїми союзниками з Антанти (Англія, Франція) впевнено йде до перемоги над Німеччиною. Цілі царської Росії відслідковуються в документах фонду заводу “Арсенал”, на прикладі Височайшого Наказу армії і флоту від 12 грудня 1916 року.

У період воєнних дій завод “Арсенал” відіграв надзвичайно велике стратегічне значення.

17 грудня 1916 року Головнокомандувач армією Південно-Західного фронту, генерал-ад’ютант Брусилов і начальник штабу, генерал-лейтенант Сухомлін відвідали київський “Арсенал”. У рапорті про

перевірку його роботи генерал-лейтенант Блажовський повідомляє: “Обходя мастерские и выслушивая мои доклады о текущей деятельности Арсенала и отдельных работах его – Его Высокопревосходительство выразил, что, ознакомившись впервые с Арсеналом, поражен той громадной работой, которую он исполняет ныне. При выходе из мастерских его Превосходительство поручил мне благодарить всех штатных и прикомандированных военных чинов, инженеров, мастеровых, рабочих и всех прочих вольнонаемных служащих Арсенала за дружную и успешную работу, направленную для скорого и победоносного окончания великой войны”³⁰.

1 січня 1917 року Головнокомандувач військами Південно-Західного фронту Брусилов привітав війська та установи Київського військового округу з Новим роком та висловив побажання, щоб “грядущий год даровал нам, во славу царя и благо Родины, желанную полную победу над врагом”³¹.

Слід зазначити, що участь у бойових діях була честю для підданих царя. В січні 1917 року начальник київського “Арсеналу”, генерал-лейтенант Микола Андрійович Блажовський порушує клопотання перед Генеральним штабом: “...о производстве своего сына, капитана 29 отдельного полевого тяжелого дивизиона Блажовского в подполковники”³², купує йому квиток на поїзд, і син відбуває на фронт.

У період війни робота задля перемоги на підприємствах оборонного значення була дуже почесною. 27 січня 1917 року до Блажовського звертається з особистим проханням начальник управління Августійшого польового генерал-інспектора артилерії при Верховному Головнокомандувачу Євген Захарович Барсуков із проханням прийняти на роботу до “Арсеналу” “подателя этой записки” Николая Ефимовича Лысенко, который окончил Университет Св. Владимира и 15 лет ведал винным казенным складом”. Відповідь Блажовського була лаконічною: “Я охотно приму Лысенко на службу в Арсенал”³³.

У січні 1917 року до київського “Арсеналу” надходять листи з фронту з подякою за різдвяні подарунки, особлива вдячність була висловлена за музичні інструменти: “когда мы вскрыли упаковку и сыграли, приударили в бубен вот в это-то время у нас все забылось, бросила и тоска”³⁴.

Склад армії був такий: “не менее 17% кадрового офицерского состава запасных частей, расположенных во внутренних округах, составляют офицеры, еще не принимавшие участие в боевых действиях. Из них около трети составляют офицеры, оставленные в запасных частях при общей мобилизации 1914 года, а остальные две трети – офицеры, призванные тогда же в армию из запаса и отставки”³⁵.

Моральний стан солдатів і офіцерів на фронті погіршувався, це впливало на дисципліну у військах. Незважаючи на те, що продаж

спиртних напоїв було суворо заборонено, всупереч наказу про заборону, в армії вживали спиртні напої офіцери та чини тилових установ, штабів та управлінь армій.

У лікарняних установах офіцерський склад дозволяв собі неформальні стосунки з сестрами милосердя, що було неприпустимим для представниць Червоного Хреста та офіцерського складу. “В тяжку годину, коли сини Росії крок за кроком б’ють ворога, віддаючи своє життя за Вітчизну, особи, що носять офіцерський мундир, в тилу, під час проведення вільного часу, проводять прогулянки в службових автомобілях, відвідують розважальні заходи, зловживають спиртними напоями”. Боротьба з розпустою не дала жодних результатів. Цю інформацію на адресу Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту направив генерал-ад’ютант Іванов та начальник Штабу, генерал-лейтенант Савич³⁶.

У той час умови на фронті були незадовільними. Матеріали перевірки 10-ї батареї генерал-майором Гореловим свідчать: “Казарми дуже забруднені, потребують капітального ремонту. Люди сплять на солом’яних матах, молоді солдати на матрацах, набитих солом’яною”³⁷.

Наказ № 130 від 23 червня 1915 року по Київському військовому округу зобов’язував забезпечити особисту гігієну солдат: “Наказую підвідомчим мені частинам, управлінням, установам та закладам прийняти до відома та неухильно виконувати та керуватись, щоб нижні чини, що прибували з позицій, негайно направлялись в лазню, а їхню одежу направляти на дезінфекцію”³⁸.

Мало місце й розкрадання та продаж нижчими чинами одягу та зброї, у зв’язку з чим було видано наказ арміям Південно-Західного фронту, в якому нижчим чинам погрожували польовими судами, а керівництву наказували дбати, “щоб усі речі нижчих чинів мали клейма”³⁹.

Згадується в документах таке явище, як “порка розгами”. Виховна робота серед солдатів зводилась до залякування та проводилась відповідно до посібника “Що очікує солдата, який добровільно здався у полон та його родину”⁴⁰. В ньому, зокрема, йшлося про те, що зрадники “загинуть, як зрадники Вітчизни від руської кулі позорною смертю”⁴¹. Сім’ї солдатів, що добровільно здавались в полон, згідно з Законом від 15 квітня 1915р., залишались без допомоги держави. В Законі зазначалось: “Лишившаяся пособия голодающая жена и дети, несомненно будут проклинать своего прежнего кормильца, который гнусною изменою Царю и Родине лишил их не только казенного пайка, но и доброго имени и уважения честных людей”⁴².

Військові, які сповідували православ’я, згідно з наказом київського коменданта, генерал-лейтенанта Медера від 3 лютого 1917 року, були зобов’язані під час Великого посту дотримуватись посту та сповідуватись⁴³.

У воєнний період у Києві мали місце економічні проблеми, видавалися накази про жорстку економію енергоносіїв⁴⁴.

В “Арсеналі” було введено нормування хліба: “на холостяка ½ фунта, на одруженого 5 фунтів, за готівку – хліба на всіх не вистачало”⁴⁵.

Місто, у зв’язку з відсутністю транспортних засобів, не в змозі було забезпечити населення дровами, тому їх доставка за замовленням киян не передбачалась. На міських складах зберігалась незначна кількість дерева: вільха, береза за ціною 67 рублів за сажень, на Поділ з доставкою ціна становила 96 рублів за сажень⁴⁶.

Аналіз наведених фактів з архівних документів доводять гостроту соціальних суперечностей, стагнацію економічних явищ, оскільки економіка нашого міста, насамперед, забезпечувала потреби фронту, відчувався дефіцит товарів народного споживання, нестача палива.

У Росії, яка посідала до цієї війни перше місце у світі з виробництва зерна, не було хліба. Відчувалось це й у Києві. Посилення незадоволення народних мас викликало репресії влади. Усе це призвело до усвідомлення суспільством нездатності уряду подолати політичну та економічну кризу, а відтак безперспективності війни, як такої, для простих людей.

Наслідки війни для українців, які змушені були брати участь у ній з обох ворожих сторін, були тяжкими. Селяни на сході України жаліли “своїх” полонених галичан. Годували їх, давали одяг та допомогу. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найзапекліших побоїщ на Східному фронті. Її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, завданих воєнними діями. З боку як російського, так і австро-угорського командування українці зазнавали знущань. Українці не мали власної держави, що загострювало їх психологічний стан та погіршувало умови їх фізичного існування. Вони розуміли, що захищають інтереси імперій, котрі ігнорували їхні власні національні інтереси, як, зокрема, Російська імперія, яка знищувала їх національний рух. Найгіршим, що було в цій війні, те, що українців, як учасників боїв з обох ворогуючих сторін, змушували вбивати один одного. Єдиним позитивним аспектом війни, яка тривала чотири роки і у яку були втягнуті 36 країн з населенням понад 1,5 млрд. чоловік, тобто 75% населення земної кулі, було те, що вона виснажила ворожі імперії і призвела до їх розпаду.

¹ Державний архів міста Києва, ф. 338, оп. 3, спр. 185, арк. 5 зв., 6.

² Там само, арк. 5, 6.

³ Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 17, арк. 210.

⁴ Там само, ф. 163, оп. 39, спр. 512, арк. 122.

⁵ Там само, ф. 163, оп. 8, спр. 65, арк. 216 зв.–219.

⁶ Там само, арк. 235.

⁷ Там само, ф. 163, оп. 8, спр. 65, арк. 268.

- ⁸ Там само, арк. 260, 352.
- ⁹ Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 17, арк. 207.
- ¹⁰ Там само, арк. 224.
- ¹¹ Там само, ф. 163, оп. 39, спр. 507, арк. 1.
- ¹² Там само, спр. 512, арк. 19.
- ¹³ Там само, арк. 65–65 зв.
- ¹⁴ Там само, спр. 512, арк. 79–79 зв.
- ¹⁵ Там само, ф. 237, оп. 3, спр. 4, арк. 8, 8 зв.
- ¹⁶ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 219, арк. 1, 1 зв.
- ¹⁷ Там само, арк. 23.
- ¹⁸ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 219, арк. 18–20 зв.
- ¹⁹ Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 17, арк. 236.
- ²⁰ Там само, арк. 245–245 зв.
- ²¹ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 260, арк. 1.
- ²² Там само, арк. 8, 8 зв., 9.
- ²³ Там само, ф. 163, оп. 39, спр. 509, арк. 9.
- ²⁴ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 218, арк. 50.
- ²⁵ Там само, ф. 163, оп. 39, спр. 517, арк. 91, 91 зв., 92.
- ²⁶ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 218, арк. 15.
- ²⁷ Там само, ф. 163, оп. 21, спр. 383, арк. 1.
- ²⁸ Там само, ф. 340, оп. 4, спр. 175, арк. 4–8.
- ²⁹ Там само, арк. 40, 41.
- ³⁰ Там само, ф. 338, оп. 3, спр. 204, арк. 135, 135 зв.
- ³¹ Там само, спр. 185, арк. 4.
- ³² Там само, спр. 204, арк. 35, 35 зв.
- ³³ Там само, арк. 39.
- ³⁴ Там само, спр. 204, арк. 68.
- ³⁵ Там само, ф. 338, оп. 3, спр. 185, арк. 36.
- ³⁶ Там само, спр. 136, арк. 43, 43 зв.
- ³⁷ Там само, спр. 168, арк. 70.
- ³⁸ Там само, арк. 114.
- ³⁹ Там само, арк. 24.
- ⁴⁰ Там само, спр. 195, арк. 1.
- ⁴¹ Там само, спр. 183, арк. 39.
- ⁴² Там само, арк. 44.
- ⁴³ Там само, спр. 185, арк. 7.
- ⁴⁴ Там само, спр. 185, арк. 2 зв.
- ⁴⁵ Там само, спр. 204, арк. 147.
- ⁴⁶ Там само, арк. 106.

В статье речь идет о жизни города Киева в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг.

Ключевые слова: война; Тройственный союз; Антанта; фронт; мобилизация; театр военных действий; беженцы; благотворительность; помощь.

The article tells about the life of the Kyiv City during the World War I of 1914–1918.

Key words: the war; the Triple Alliance; the Entente; the front; the mobilization; the theater of war operations; the refugees; the charity; the help.

УДК 930.253:94(477)"1914/1918"

Л. В. ЛЮБАРСЬКА*

ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ СВІТОВОГО МАСШТАБУ МОВОЮ ФОТОДОКУМЕНТІВ

Подано добірку фотодокументів, присвячену 100-річчю початку Першої світової війни й зокрема участі в ній українців як на передовій, так і в тилу.

Ключові слова: Перша світова війна; технічне оснащення армій; зброя нового класу; фотосвідчення; українські військові; польове життя; життя мирного населення.

100 років тому в історії людства відбувся кардинальний злам, який назавжди повернув хід подій і визначив напрям суспільного розвитку загалом, – Велика війна, названа згодом Першою світовою (1914–1918). Вона стала першим збройним конфліктом світового масштабу з величезними людськими й матеріальними втратами, насамперед, у 38 державах, безпосередньо втягнутих у протистояння. Політичну карту було перекроєно до непізнаваності – назавжди припинили існування чотири могутні імперії, назріли революції... Війна мала величезний вплив на економіку, ідеологію, всю систему міжнародних відносин і призвела до виникнення нової геополітичної ситуації у світі.

Основні військові дії розгорталися на Західноєвропейському та Східноєвропейському фронтах, Північному, Середземному й Балтійському морях. Високих темпів набули процеси технічного оснащення армій, уперше була використана хімічна зброя, запроваджене широке застосування танків і авіації. Наслідком стала поява зброї нового класу, плідно використовуваної у наступних військових конфліктах. Під час Першої світової було мобілізовано близько 73,5 мільйонів осіб, з них – загинув 9,5 мільйонів, більше 20 мільйонів поранених, ще 3,5 мільйони осіб залишилися інвалідами.

Українці вступили у війну вже 1914 р. Причому, розведені по різних таборах, що, однак, не зменшило кількість регіональних втрат і збільшило масштаби національної трагедії в цілому.

У фондах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного зберігається більш як шістьсот фотографій часів Першої світової війни – зовнішній вигляд військових, полонених, цивільних, докільця, аксесуари й предмети побуту, зброя, архітектура, відображення подій як на теренах

* Любарська Людмила Валентинівна – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

України, так і на світовій арені загалом. До прикладу, представляємо фотосвідчення перебування українських військових як у російській, так і австро-угорській арміях. Серед них чимало пізнаваних облич – хорунжий Андрій Ковалик, письменник Олесь Досвітній та інші. Про особливості ведення боїв, обмундирування й типи зброї наочно розповідають світлини із зображенням уланів в окопах, гармат на позиціях чи підготовки аеростатів. Не менш цікавими є документи, які відображають польове життя солдат у перервах між бойовими діями: організацію найнеобхіднішого – від похідних перукарень до запитів духовних. Якщо фотографії з фронту – річ обов'язкова, то життя мирного населення потрапляло в об'єктив не так часто. Втім, архів ім. Г. С. Пшеничного зберігає й такі фото селян і містян під час евакуації та на окупованих територіях.

Тож, зважаючи на багатоплановість зібраного матеріалу, можна цілком ствердно говорити про доволі повне й об'єктивне представлення Першої світової війни у фотодокументах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Група військових російської армії під час Першої світової війни. Праворуч – український письменник Олесь Досвітній, О. Ф. Скрипаль-Мищенко, 1914 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-178494.

Російський імператор Микола II серед поранених у Кам'янець-Подільському шпиталі, 1915 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-147029.

Спадкоємець престолу Австро-Угорщини Карл Франц Йосип під час огляду частин українських січових стрільців, 26 липня 1916 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2-148963.

Безплатна похідна перукарня Всеросійського земського союзу для військових.
Південно-Західний фронт, м. Рівне, 1916 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 4-603.

Ділянка у трикотажній майстерні Всеросійського земського союзу.
Південно-Західний фронт, м. Луцьк, 1916 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 4-504.

Гармати 3-го Донського артилерійського дивізіону на позиції
у м. Новоселиця, 1916 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-188790.

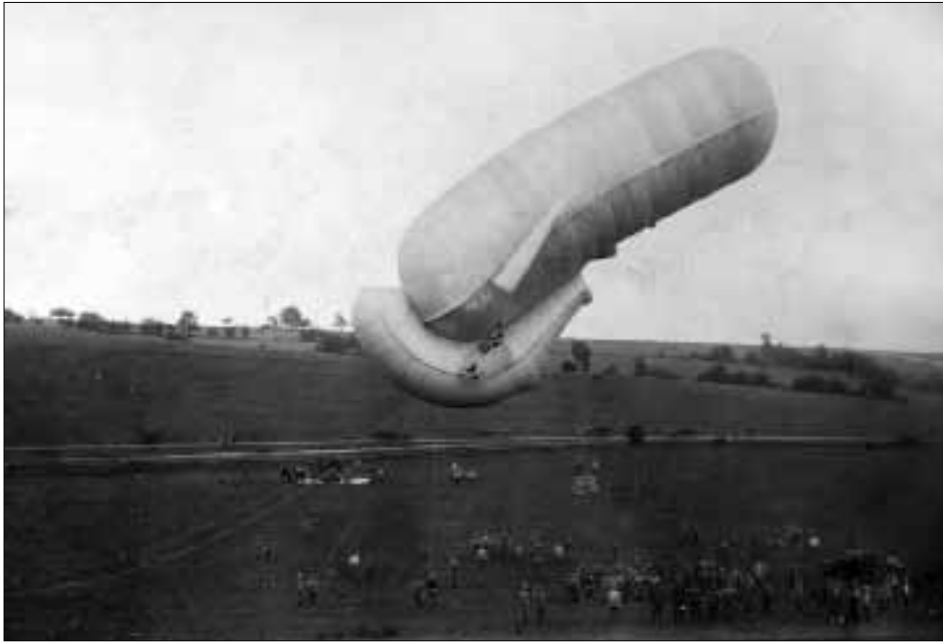
Карнавал на вулиці м. Києва під час Першої світової війни,
1914–1916 рр.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-8072.

Українські солдати російської армії, полонені на горі Збуни у Карпатах.
Серед них – хорунжий Андрій Ковалик, 1914–1917 рр.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-235481.

Евакуйовані з Полісся селяни у хаті на Волині, 1914–1917 рр.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-235544.

Підняття аеростата у розташуванні російських військ на позиції Попова гора
під час Першої світової війни, 1917 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-184886.

Представлена подборка фотодокументов, посвященная 100-летию начала Первой мировой войны и в частности участия в ней украинцев как на передовой, так и в тылу.

Ключевые слова: Первая мировая война; техническое оснащение армий; оружие нового класса; фотосвидетельства; украинские военные; полевая жизнь; жизнь мирного населения.

There is given the photo collection of documents, dedicated to the 100-anniversary of the beginning of the World War I, especially to the participation of Ukrainians on the front and rear.

Key words: the World War I; the technical maintenance of army; the weapon of the new class; photo evidences; the Ukrainian militaries; the field life, the life of civilians.

УДК 930.253:94(477.85)“1914”

Н. Б. МАСІЯН*

БУКОВИНА НАПЕРЕДОДНІ ОКУПАЦІЇ (за документами Державного архіву Чернівецької області)

Подаються відомості з документів архівних фондів Буковинської крайової управи, Чернівецької та Кіцманської повітових управ, інформації з указів австрійського цісаря Франца Йосифа, обіжників і розпоряджень міністерств Австро-Угорщини, які детально відтворюють події та обставини, що склались на Буковині напередодні Першої світової війни та протягом першого місяця розгортання бойових дій до першої російської окупації краю (02.09.1914).

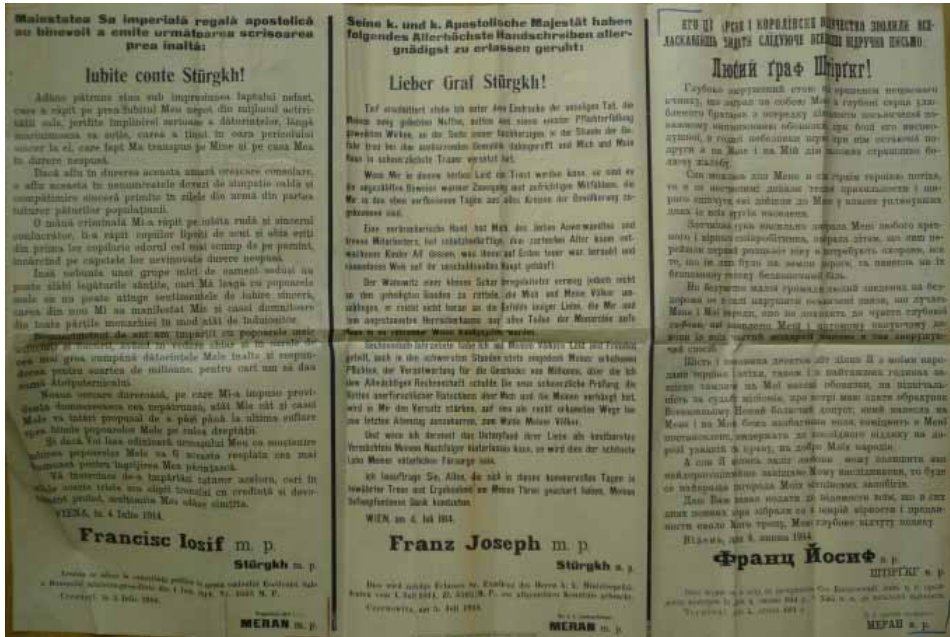
Ключові слова: Перша світова війна; Буковина; Українські Січові Стрільці; бойові дії; окупація; евакуація; документ.

Населення Буковини, в статусі коронної землі австрійського краю Габсбурзької монархії, під час Першої світової війни опинилося у вирі бойових дій, пережило три російських окупації, зазнало репресій як з боку австрійської влади, яка запідозрила українців у русофільстві, так і з боку російської окупаційної влади, котра вважала їх ворожою стороною. Як складова частина Австро-Угорської монархії, Буковина брала участь у цій війні на боці Центральних держав (Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини і Болгарії) і, головним чином, у військових операціях проти російських військ.

Після подій 28 червня 1914 р. в Австро-Угорщині запанувала загальна думка, що Сербія повинна відповісти за атентат (вбивство Його цісарсько-королівської Високості, австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда та Її Високості, дружини ерцгерцога, княгині Софії фон Гогенберг) у Сараєво. Ситуацію загострила запекла сербсько-австрійська пресова полеміка. Внаслідок ескалації політичної кризи між Австро-Угорщиною та Сербією у другій половині липня на північно-східному кордоні монархії виникло напруження. Фактично оголошенням війни Сербії 28 липня Австро-Угорщина розв'язала ланцюгову реакцію “європейської пожежі”, хоча сама й не була зацікавлена у розширенні конфлікту¹.

27 липня 1914 р. Буковинська крайова управа отримала від Міністерства зовнішніх справ підготовлений українською мовою та надісланий для опублікування Меморандум, головною метою якого було доведення до відома місцевого населення та його переконання у достовірності інформації щодо антимонархічної агітації, яка впродовж років

* Масіян Наталія Богданівна – начальник відділу використання інформації документів Державного архіву Чернівецької області.

Лист австрійського цісаря Франца Йосифа з приводу вбивства ерцгерцога Франца Фердинанда 28 червня 1914 р. у Сараєво, видане трьома мовами (румунською, німецькою, українською) в університетській друкарні Р. Екгарда (м. Чернівці) для розповсюдження на території Буковини. 5 липня 1914 р. *Держархів Чернівецької обл., ф. 8, оп. 1, спр. 62, арк. 70.*

велася Сербією з метою від’єднання південно-слов’янських земель від Австро-Угорщини та прилучення їх до Сербії².

Беззаперечним історичним фактом є те, що Перша світова війна виникла внаслідок гострих непримиренних суперечностей між великими державами Європи та інших континентів, що об’єдналися у могутні військово-політичні блоки: Троїстий (згодом Четверний) союз, до якого ввійшли Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія, та Антанта (Англія, Франція, Росія). Війна велася за сфери впливу у світі, за ринки збуту сировини, за переділ уже поділеного світу <...>. Коли ж включені до складу тієї чи іншої імперії народи дозріли до свого національного самоусвідомлення (особливо у другій половині XIX – на початку XX ст.), виявилось, що територія їхнього автохтонного проживання розірвана між різними імперіями. У кожній з таких розділених націй посилювся потяг до об’єднання. Провідні кола сусідніх імперій вирішили використати це природне бажання роздертих на шматки націй і висунути примарні гасла “визволення єдинокровних братів” з-під гноблення сусідньої імперії і “возз’єднання” їх відповідно з кожною із своїх частин колишньої придбаної території... Тож з “патріотичних почуттів” і з метою “визволення” і “возз’єднання” у ворожих арміях “російський” українець повинен був стріляти в українця “австрійського” і навпаки; “австро-німецький” поляк-легіонер – у поляка “російського” і

Оголошення бургомістра м. Чернівці д-ра Сало фон Вайсельбергера щодо утворення крайового та повітових комітетів допомоги, які складатимуться з адвокатів та комерсантів, з метою ведення господарських, економічних та інших справ офіцерів та солдат, мобілізованих на службу до Австро-Угорської армії. 19 серпня 1914 р.

Держархів Чернівецької обл., ф. 3, оп. 2, спр. 30447, арк. 16.

навпаки; “австрійський” румун – у “російського” молдаванина і румуна Румунії тощо.³

26 липня 1914 р. Міністерство внутрішніх справ повідомило з Відня крайову владу на Буковині про те, що сербські піддані передаються під захист російських представництв на території краю⁴. Цього ж дня у місцевому службовому листку – чернівецькій газеті “Czernowitzer Zeitung” було опубліковане повідомлення про амністію для військовозобов’язаних у випадку мобілізації⁵. 27 липня 1914 р. ц[ісарсько]-к[оролівський] крайовий президент герцогства Буковина Рудольф фон Меран передав розпорядження головам повітів та керівникам поліцейських управлінь стосовно змін в організації роботи прикордонних служб щодо посилення контролю за перетином кордонів та заходів на випадок початку бойових дій. В основу цього розпорядження було покладено указ Міністерства внутрішніх справ від 25 липня 1914, Ч. 8641, направлений на підвищення пильності відповідних служб на прикордонних станціях у зв’язку з можливою появою на кордоні емігрантів. Цим самим указом віденський агент поліції, який слідкував за організацією роботи з питань еміграції населення на ділянці залізничного сполучення Чернівці – Коломия, зобов’язувався здійснювати контроль на прикордонній ділянці залізниці Новоселиця – Іцкани (нині територія Румунії – *Н. М.*), з метою надання допомоги в діяльності місцевим органам⁶. 30 липня 1914 р. Радівецькій повітовій управі (нині місто Rădăuți (Румунія) – *Н. М.*) було надіслано вказівку крайової влади щодо посилення охорони складських приміщень, на яких зберіга-

Поштова листівка Першої світової війни, на якій зображений австрійський цісар Франц Йосиф, що готує маніфест до свого народу. [1914]
Світова війна у поштових листівках. З колекції Івана Снігура // Науково-дослідний центр буковинознавства при ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2008.

лися легкозаймисті речовини (спирт, керосин та ін.), у першу чергу це стосувалося складів, що розташовувались у безпосередній близькості до залізниць. Особливу увагу слід було приділити забезпеченню посиленої охорони спиртопереробних заводів Соломона Рудіха та братів Перець⁷.

Неспокійна політична ситуація та невпинне наближення війни спричинило паніку серед мирного населення, яке вже не покладало надію на зусилля дипломатії, що не були направлені на утримання миру в Європі. У повідомленнях буковинської крайової управи мала місце інформація щодо занепокоєння вкладників ощадкаси, клієнтів інших фінансово-кредитних установ із приводу захищеності їхніх вкладів та безпечної діяльності фінансових інституцій⁸. Крім цього, на кінець липня на Буковині було відзначено зріст цін на продовольчі товари, причому крайова влада вважала це зростання цін безпідставним та вдалась до застосування статей кримінального кодексу проти спекулянтів. Так, статтею 482 кримінального кодексу було передбачено стягнення штрафу за перші два випадки спекуляції, а коли порушення доведено втретє, то це могло призвести до відчуження бізнесу. Стаття ж 484 кримінального кодексу передбачала разом з відчуженням бізнесу арешт на період від 1 до 6 місяців, якщо порушення законодавства відбулось під час “громадського неспокою”⁹.

31 липня 1914 р. в Австро-Угорщині та Росії була оголошена загальна мобілізація. З цього дня із заходами загальної мобілізації австрійська контррозвідка здійснювала відповідні оперативні дії. Зокрема, державний кордон був закритий для перетину, запроваджувалась цензура пошти, телефону, телеграфу, заборонялося використання, за жодної потреби, голубиної пошти¹⁰. Цього ж дня в чернівецькій газеті “Народний голос” було опубліковане оголошення про запис до лав Українських Січових Стрільців, у якому йшлося про те, що вступити в ряди стрільців та отримати додаткову інформацію з цього приводу можна в Чернівцях, за адресою: вул. Петровича, 4¹¹ (адреса приміщення Українського Народного Дому – *Н. М.*).

Власноручним листом австрійського цісаря Франца Йосифа від 31 липня 1914 р. Головнокомандувачем армії призначено Його Високість генерала від піхоти ерцгерцога Фрідріха¹². Війна між Австро-Угорщиною і Росією розпочалась 6 серпня 1914 р. Загальне командування у краї було покладено на генерал-майора А. Мюнцеля, командира 35-ї ландштурменої бригади. Крім мобілізованих, що брали участь у військових операціях проти російських військ або на італійському фронті, значна частина української молоді Буковини вступила до військової формації Українських Січових Стрільців¹³.

Слід зауважити, що на Буковині, поза австро-угорськими, російськими та українськими добровольчими частинами, жодних інших військових формувань не було. Наступного ж дня після початку війни в “Народному голосі” було опубліковано статтю, в якій йшлося про те, що, хоч ця війна і нав’язана Австро-Угорщині, піддані держави, в тому числі й українці, битимуться, як леви, оскільки знають, що їхні побратими в царській Росії – це невдоволений народ, який прагне скинути з себе віковичне ярмо неволі, тому закликають: “<...>А ми з піснею на устах йдім на наших ворогів за цісаря, за державу, а разом і за волю України!”¹⁴.

Одним з перших кроків австрійської влади щодо організації надання цільової допомоги військовим та їх сім’ям під час війни стало оприлюднення в газеті “Czernowitzer Zeitung” повідомлення міністра внутрішніх справ про створення фондів допомоги, зокрема: Червоного Хреста (для поранених солдат), “Центрального відомства” (для солдатських сімей), Служби турботи на війні (для сімей солдат, загиблих на полі бою)¹⁵. Згодом фонди допомоги оприлюднили список продуктів харчування та особистих речей, які в першу чергу потребували солдати на фронті. До них були належали чай, шоколад, какао, цукор, випічка довготривалого строку зберігання (кекси, пряники та ін.), твердий сир (у закритих бочках), копчене м’ясо (пізньої осені та взимку), сардини, саямі, сухофрукти, компот, мармелад (бажано у дерев’яних коробках), горіхи і каштани, ром, мінеральна вода, фруктові соки, сигари, цигарки, тютюн для куріння та для жування, мило, термофляги, олівці, папір для

письма, натільна білизна, шкарпетки, шапки та ін.¹⁶ Товариство Червоного Хреста першим взялося за організацію спеціалізованих пунктів – “зон відпочинку” для солдат та поранених на шляху їх слідування. В таких спеціалізованих пунктах стомлені та виснажені від бою чи перебуванні на марші вояки могли відновлювати свої сили (вмиватися, голитися, лагодити особисті речі, харчуватися, відпочивати).

Станом на 13 серпня 1914 р. у Чернівцях було обладнано два такі пункти: на залізничному вокзалі та на вулиці Семигородській (нині вул. Головна). Червоний Хрест також закликав споріднені організації до створення спеціалізованих пунктів на залізничних станціях Лужани, Неполоківці, Бояни, Новоселиця¹⁷.

Із самого початку розгортання воєнних дій на російсько-австрійському фронті австрійському війську вдалося без особливих зусиль захопити село Рокитне та укріплену пануючу висоту “Могила” (298 м), що близько 2 км північніше села Реваківці. Її захопив загін вахмістра Є. Газди. Ця висота виявилась настільки важливою для росіян, що вони здійснили 5 спроб відбити її. За бойовий успіх Газда був відзначений срібною медаллю “За мужність” I ступеня. Він також став першим унтер-офіцером у воєнній кампанії проти Росії серед тих, хто одержав цю високу солдатську нагороду.

Південніше 9 серпня австрійському загону вдалося оволодіти Російською Новоселицею, а далі селами Маршинці та Строїнці. Загальні втрати австрійців склали 8 вбитими та 23 пораненими, а росіян – понад 30 убитими і пораненими. Бої носили запеклий характер і тривали зі змінним успіхом. Тим часом росіяни продовжували стягування військ до кордону, а австрійське командування вирішило зупинити противника на лінії Топорівці – Раранче – річка Прут¹⁸.

Тимчасові успіхи, захоплення територій противника змінювалися поразками і відступами. 13 серпня 1914 р. австрійський цісар видав розпорядження, згідно з яким для захисту цивільного населення та у зв'язку з необхідністю, викликаною веденням війни, дозволялось примусове переселення цивільних осіб із зони бойових дій. Власне, це розпорядження давало легальні підстави для проведення евакуації населення з визначених місцевостей, з метою їх укріплення та підготовки до ведення війни¹⁹. 20 серпня російський “Дністровський загін” з 12-ма гарматами вступив на австрійську територію. Австрійські прикордонні загопи відійшли на лінію Раранче - Кут Остриця. 23 серпня поблизу села Раранче відбувся бій, у результаті якого австрійське військо силами 35-ї бригади, до складу котрої входили 24-й Коломийський полк та 41-й піхотний полк, завдало нищівної поразки противнику, і знекровлені російські частини поспіхом відступили вглиб Бессарабії.

Битві біля села Раранче присвячено статтю “Честь борцям за вітчизну, слава полеглим героям!” в газеті “Народний голос”:

“<...> На раранецькім готари видніють три чорні могили. Криють вони в собі борців-героїв. Більша частина між ними – се наші брати українці, бо переважно тут були українські полки. Билися вони за свою рідну землю, і рідна земля прийняла їх геройські голови. А на їх крові вродить барвінок і встелить їх могили, і буде живим пам’ятником для прийдешніх поколінь. Зелений той барвінок буде вказувати, що тут полягли бійці за вітчизну і за волю України. <...> Сотні тисяч українців стали в ряди нашого австрійського війська, щоб боронити свою дорогу вітчизну, а разом здобути волю своїм закордонним братам. А другі тисячі збираються під стягом добровольців – Українських Січових Стрільців <...> А всі ви, що лишаєтеся вдома, молитесь Всевишньому, щоб поміг перемогти ворога та повернути ваших рідних витязів додому. Вони йдуть у кривавий бій з ворогами за святу справу. Вони йдуть звільняти край від неприятеля, вони йдуть добувати волю для свого народу. У нас всіх тепер давній козацький клич: “Добути, або дома не бути!”²⁰.

На жаль, поразка австрійських військ у Галичині та їхній подальший відступ на захід утворили небезпеку ізоляції 35-ї бригади на Буковині. Тому австрійське командування вирішило негайно вивести її з краю. Австрійські сапери підірвали два металевих мости через річку Прут, на підступі до крайової столиці – міста Чернівці, біля с. Стара Жучка та знищили дерев’яний міст у передмісті Гореча. 31 серпня 1914 р. війська остаточно залишили столицю Буковини. Для населення це було знаком для масової втечі з міста.

2 вересня 1914 р. близько 18 години, після короткої процедури передачі, здійсненої бургомістром Сало фон Вайсельбергером, російські війська зайняли Чернівці. У повідомленні російської Ставки було відзначено, що головне місто Буковини Чернівці та весь прилеглий район, зайняті росіянами без бою. Того ж дня тимчасовий командувач військами лівофлангового оперативного району генерал-лейтенант Т. Арутюнов на сходах чернівецького магістрату виголосив коротку промову: оголосив Чернівці назавжди російським містом і водночас наклав на міщан контрибуцію²¹.

Так на Буковині розпочалась перша російська окупація краю. Велика кількість місцевого мирного населення, налякана російським наступом та непокоячись за власну безпеку, поспіхом залишала місто і виселялася вглиб Австро-Угорщини. Євреї, боячись погромів, евакуювалися сім’ями, головним чином, у місцевість Карпат. В еміграції опинилась і більша частина крайової влади.

¹ *Запаловський В.* Буковина в останній війні Австро-Угорщини. – Чернівці: Золоті литаври. – 2003. – 284 с.

² Державний архів Чернівецької області (далі – Держархів Чернівецької обл.), ф. 3 Буковинська крайова управа, оп. 1, спр. 11936, арк. 2–16.

³ *Ботушанський В. М.* Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність / Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст) [Кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута. – 2005. – 744 с.

⁴ Держархів Чернівецької обл., ф. 8 Кіцманська повітова управа, оп. 1, спр. 62, арк. 76.

⁵ Там само, арк. 86.

⁶ Там само, арк. 81–81 зв.

⁷ Там само, арк. 109–109 зв.

⁸ Там само, арк. 108–108 зв.

⁹ Держархів Чернівецької обл., ф. 8 Кіцманська повітова управа, оп. 1, спр. 97, арк. 100.

¹⁰ Там само, арк. 101.

¹¹ Оголошення про запис до лав Українських Січових Стрільців // Народний Голос. – Чернівці. – 1914. – 31 лип.

¹² Держархів Чернівецької обл., ф. 8 Кіцманська повітова управа, оп. 1, спр. 62, арк. 110.

¹³ *Жуковський А.* Історія Буковини. Частина друга після 1774 р. – Чернівці: видавнича спілка “Час”, 1993. – 223 с.

¹⁴ *Добржанський О., Старик В.* Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.

¹⁵ Держархів Чернівецької обл., ф. 8 Кіцманська повітова управа, оп. 1, спр. 97, арк. 123–125.

¹⁶ Держархів Чернівецької обл., ф. 4 Чернівецька повітова управа, оп. 1, спр. 1277, арк. 7.

¹⁷ Держархів Чернівецької обл., ф. 4 Чернівецька повітова управа, оп. 1, спр. 1280, арк. 2.

¹⁸ *Заповський В.* Буковина в останній війні Австро-Угорщини. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 284 с.

¹⁹ Держархів Чернівецької обл., ф. 8 Кіцманська повітова управа, оп. 1, спр. 62, арк. 114.

²⁰ Честь борцям за вітчизну, слава поляглим героям! // Народний Голос. – Чернівці. – 1914. – 30 серп.

²¹ *Заповський В.* Буковина в останній війні Австро-Угорщини. – Чернівці: Золоті литаври. – 2003. – 284 с.

Подаються сведения из документов архивных фондов Буковинского краевого управления, Черновицкого и Кіцманского уездных управ, информации из указов австрийского императора Франца Иосифа, циркуляров и распоряжений министерств Австро-Венгрии, которые в деталях отображают события и обстоятельства, сложившиеся на Буковине на кануне Первой мировой войны и на протяжении первого месяца развертывания боевых действий до первой российской оккупации (02.09.1914).

Ключевые слова: Первая мировая война; Буковина; Украинские Сечевые Стрельцы; боевые действия; оккупация; эвакуация; документ.

There is given the information of the documents of archival collections of the Bukovyna regional administration; Chernivtsi and Kitsman' county administrations as well as the information of Decrees of the Austrian Emperor Franz Josef, bulletins and acts of the Ministries of Austria-Hungary, that detailing reflect events and circumstances in Bukovyna before the World War I and during the first month deployment of fighting till the first Russian occupation of land (02.09.1914).

Keywords: the World War I; Bukovyna; the Ukrainian Sich Riflemen; the fighting; the occupation; the evacuation; the document.

УДК 930.253:94(477)"1914/1918"

І. М. МЯГКИЙ*

**УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ
У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 1914–1918 рр.
(за документами ЦДАВО України)**

На базі значного кола архівних джерел показано участь у Першій світовій війні вихідців з українських земель як Російської, так і Австро-Угорської імперій; також розглянуто низку договорів, прийнятих на мирних переговорах у м. Брест-Литовську у лютому 1918 р.

Ключові слова: війна; союз; армія; мирний договір.

Улітку цього року виповнюється 100 років від початку Першої світової війни 1914–1918 рр. Підготовка її почалася ще у другій половині XIX ст. з укладання австро-німецького договору 1879 р., спрямованого проти Франції і Російської імперії. У 1882 р. до цього договору приєдналася Італія. Таким чином виник Троїстий союз, який інколи називали союзом Центральних держав. У 1893 р., на противагу йому, уклали свій союз Франція і Російська імперія. В той же час, стрімке зростання на початку XX ст. економічної і військової могутності Німеччини дало поштовх Великій Британії до зближення з Францією і Росією. Це, нарешті, й призвело у 1907 р. до укладання відповідної угоди між ними, яка отримала назву Антанти (від франц. entente – згода).

Безпосереднім поштовхом до початку Першої світової стало вбивство 28 червня 1914 р. у м. Сараєво членами організації “Молода Сербія” спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. 1 серпня (19 липня за ст. ст.) Німеччина оголосила війну Росії, яка невдовзі стала світовою. В ній брали участь найбільші європейські держави (в дужках наведено час вступу у війну): Австро-Угорщина (28.7.1914), Бельгія (4.8.1914), Болгарія (14.10.1915), Велика Британія та її домініони [серед них – Австралія, Індія та Канада] (4.8.1914), Італія (23.5.1915), Німеччина (1.8.1914), Російська імперія (1.8.1914), Сербія (28.7.1914), Туреччина (29.10.1914), Франція (3.8.1914), до яких у різний час війни приєдналися й країни інших континентів, зокрема, США (6.4.1917), Японія (23.8.1914), Китай (14.8.1917) та деякі країни Латинської Америки [1, арк. 340–341].

В історіографії Першої світової війни, на нашу думку, особливо цікавою є мемуарна література, яка почала з’являтися невдовзі після закінчення війни. Спогади про воєнні події “по гарячих слідах” без-

* *Мягкий Ігор Миколайович* – головний спеціаліст Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

посередніх учасників і навіть творців історії тієї війни є дуже цінним джерелом. Серед мемуарів, перш за все, слід відзначити праці військових та державних діячів. З боку Антанти свої спогади про війну залишили головнокомандувачі Франції і Росії, британські державні діячі, а саме: маршал Франції Фердинанд Фош, головнокомандувач союзними військами з квітня 1918 р. (Фош Ф. – Спогади. [Війна 1914–1918 рр.], пер. з франц., М., 1939); маршал Франції Жозеф Жоффр, головнокомандувач французької армії у 1914–1916 рр. (Жоффр Ж. – Спогади [1910–1917 рр.], Париж, 1932); російський верховний головнокомандувач протягом травня–липня 1917 р., командувач Південно-Західного фронту у 1916 р., генерал від кавалерії Олексій Брусилов писав про дії російської армії на Східному фронті (*Брусилов О. О. Мої спогади*, М., 1929, перевид. 1963); прем'єр-міністр Великої Британії у 1916–1922 рр. Девід Ллойд Джордж – творець Версальського мирного договору, що завершив Першу світову війну (Ллойд Джордж Д. – Правда про мирні договори, пер. з англ. – Т. 1–2. – М., 1957); британський військово-морський міністр у 1911–1915 рр., а згодом, у 1917–1918 рр. – міністр військового постачання у кабінеті Ллойд Джорджа Уінстон Черчилль (*Черчилль У. Л. С. Світова криза*. – Т. 1–6. – Л., 1923–31). Що стосується командного складу армій Троїстого союзу, то він теж виявив свій літературний хист, зокрема, німецький генерал-фельдмаршал Пауль фон Гінденбург, командувач Східним фронтом з 1914 р., а з 1916 р. – керівник німецького Генштабу (*Гінденбург П. фон. Спогади*, пер. з нім. – П., 1922); керівник штабу Східного фронту з серпня 1914 р., а з серпня 1916 р. – усіх збройних сил Німеччини Еріх Людендорф (*Людендорф Е. Мої спогади про війну 1914–1918 рр.* / Пер. з нім. – Т. 1–2. – М., 1923–24); про дії німецького військово-морського флоту цікаві спогади залишив адмірал Альфред фон Тірпіц (*Тірпіц А. фон. Спогади* / Пер. з нім. – Т. 1–2, М., 1957).

Оскільки територія України на момент початку Першої світової війни була поділена між двома ворогуючими державами – Австро-Угорщиною та Російською імперією, то, зрозуміло, що українське населення отримало найболісніший удар, бо перебувало в зоні зіткнення інтересів і армій воюючих коаліцій (варто згадати тільки відомий в історії Брусилівський прорив 1916 р. російських військ на австрійському фронті в Галичині). Безперечно, українці, в силу вищезгаданого поділу своєї країни, були змушені воювати по обидва боки фронтів тієї війни, що й відображено в документах цієї розвідки.

У статті наведено документи з таких фондів ЦДАВО України: ф. 1076 – Військове Міністерство УНР, ф. 1078 – Головне Управління Генерального Штабу армії УНР, ф. 1115 – Українська Центральна Рада, ф. 3766 – Міністерство Закордонних Справ Української Держави та ф. 5235 – Уряд УНР в екзилі.

Цікаву інформацію про події початкового періоду Першої світової війни містить документ фонду “Українська Центральна Рада” – копія (рос. мова) “Послужного списка штабс-капитана 4-го кадрового обозного батальйона С. К. Самборского” [2, арк. 52–59]. З тексту цього досить змістовного документа дізнаємося про проходження служби цього офіцера, що походив з дворян Подільської губернії, закінчив Київське військово-училище, а під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. входив до складу Маньчжурської армії. Його участь у військових діях саме на початку війни у 1914 р. підтверджує мова документа (датування за старим стилем):

“Вступил в поход в войну с Австро-Венгрией 29 июля 1914 года. Переехал границу Российской империи и вступил в Австро-Венгрию 25 августа 1914 года”. Далі – цитата з цього ж вищезгаданого “Послужного списка...”:

“20 июля 1914 г. Приказом по 13-му обозному батальйону за № 1 назначен и.д. командира 2-го транспорта того же батальйона.

20 января 1915 г. Приказом по армиям Юго-Западного фронта за № 93 за отлично-усердную службу в войне с Австро-Венгрией награжден орденами Св.Анны 2 ст. и Св.Станислава 2 ст.

23 сентября 1915 г. Высочайшим приказом за отлично-усердную службу и труды, понесенные во время военных действий в войну с Австро-Венгрией награжден орденом Св. Равноапостольного кн. Владимира 4 ст.”.

Очевидно, вищезгаданою нагородою Самборського було нагороджено вже помертню, оскільки останній запис у його “Послужному списку...” такий:

“28 мая 1915 г. За смертью исключен из списков батальйона приказом по батальйону за № 17/32”.

Не менш цікавим свідченням подій Першої світової війни з матеріалів цієї ж справи є оригінал “Свидетельства о явке к исполнению воинской повинности” № 5835 козака Полтавської губернії, Роменського повіту, Глушка Михайла Гнатовича. Далі мовою оригіналу:

“Глушко Михаил Игнатович на службу назначен в 481-ю пешую Таврическую дружину от 27 сентября 1914 г., приказ № 67. Был с 8 марта 1915 г. в походах против Австро-Венгрии. В делах против неприятеля был, ранен не был. 1-го июля 1915 г. дружина расформирована и вошла в состав 402-го пехотного Усть-Медведицкого полка. Был награжден Георгиевской медалью 4-ой ст. за № 217412 приказом по XXXII арм. корпусу № 42, 6 июля 1915 г. Переведен на службу в дивизионный № 1 лазарет 101-й пехотной дивизии и исключен из списков полка, приказ № 176. 22 июня 1916 г.” [3, арк. 34–38].

До вищеназваних особистих документів козака М. Г. Глушка підштий також інший документ – “Правила по призыву ратников государственного ополчения первого разряда на действительную военную

службу при мобілізації”, з тексту якого дізнаємося, за яких умов створювалося ополчення та які права та обов’язки мали ополченці різних рангів та родів військ царської армії [4, арк. 40–46 зв.].

Для дослідників армійського побуту часів Першої світової війни неабиякий інтерес становлять також інші документи фонду “Українська Центральна Рада” – це, зокрема, “Арматурні списки” солдат-українців 1-ої роти 4-го кулеметного запасного полку царської армії. “Арматурний список” – перелік речей військового обмундирування та особистого користування, що видавалися кожному солдату. Ці “Списки” разом із супровідними листами були видані солдатам-українцям вищеназваного полку у грудні 1917 р., саме тоді, коли відбувалась українізація окремих частин колишньої царської армії і кулеметники, відповідно до супровідних листів, направлялись у розпорядження Української Центральної Ради. Всі “Арматурні списки” завірені полковою печаткою, підписами начальника господарчої частини та командира роти [5, арк. 1–26 зв.].

Вартий уваги ще один документ фонду “Українська Центральна Рада”, датований 27.03.1918 р. – це заява Військовому Міністру УНР від поручика колишньої царської армії Г. М. Зажирея про бажання служити у новоутвореній Українській армії. У заяві Г. М. Зажирея викладено автобіографію, яка, зокрема, свідчить про таке:

“Георгій Миколайович Зажирей народився на Волині 8.01.1892 р. Українець, закінчив учительську семінарію та Київську школу прапорщиків. На військовій службі з 20.10.1913 р. 18.11.1915 р. надано чин прапорщика, 5.08.1917 р. – поручика. На війні з першого дня мобілізації. Служив у 42-ому Якутському полку по 12 серпня 1915 р., у 9-ому Заамурському полку по 18.02.1917 р. та у 20 -ому Заамурському прикордонному піхотному полку. У битві під Лисонським лісом(Галичина) отруений газом 18.7.1917 р. Нагороди – орден Св.Анни 4 та 3 ст., Св. Станіслава 3 ст., дві Георгієвських медалі 4 ст. [6, арк. 47].

Щодо інформації про загальне становище та деякі окремі події на різних фронтах Першої світової війни впродовж грудня 1917 р., то її можна почерпнути у тому ж фонді “Українська Центральна Рада” з повідомлень журналів Київської іскрової(телеграфної) станції. Таке, наприклад, повідомлення за 16.12.1917 р.(цитата):

“Офіційне повідомлення германського штабу.

Західний театр. Група кронпринца Рупрехта. Над вечір артилерійський вогонь посилюється на деяких ділянках фронту у Фландрії, на південь від Скарпи, біля Гренкура й Гонліе. На схід від Ньюпора і Пелькапелле відбиті атаки англійських розвідувальних частин.

Група германського кронпринца Альбрехта. На північ від Курткона розвідувальні частини проникли у французькі окопи і привели з собою декількох полонених.

Східний театр. Нічого нового.

Македонський фронт. Часом виникає артилерійський вогонь біля озера Преспа, на південний захід від монастиря й Дойранського озера.

Повідомлення агенції Вольфа. На Різдво англійські пілоти піддали бомбардуванню відкрите місто Мангейм. Матеріальних збитків вони не спричинили, але вбитими виявилось двоє й пораненими – 12, з яких один – полонений француз. Один з ворожих літаків змушений був сісти у Пфальці. Пілот та спостерігач взяті у полон.

Брест-Литовськ. Відповідно до наради у п'ятницю вранці, між делегатами Росії й союзників завершені переговори стосовно тих пунктів, які повинні бути залагоджені також на випадок укладання загального миру між Росією та Центральними державами. Перш за все досягнуто згоди з питання відновлення договорів, що були порушені через війну. Після цього – про звільнення обома сторонами військовополонених та цивільних полонених, про повернення суден комерційного флоту. Нарешті, передбачено й негайне відновлення дипломатичних відносин і консульств. В економічному відношенні встановлено цілковиту єдність поглядів щодо припинення економічної війни, відновлення торгових зносин та встановлення організованого товарообміну.

Лісабон. Згідно з повідомленням агенції Ройтер з Мозамбіку, 2000 німців після триденного бою оволоділи горою Скуле, яка була занята 250 португальцями. В полон взято очільника португальського загону і 25 солдатів. Крім того, португальці втратили вбитими й пораненими 40 чоловік. Німці випустили полонених на другий день.

Амстердам. Лорд Керзон заявив декілька днів тому у Портсмуті: необхідно не тільки знищити усі німецькі торгові фірми у всіх країнах, але й намагатися захопити ці торгові відносини англійцями" [7, арк. 1].

А ось повідомлення тих самих агенцій за 19\20.12.1917 р.:

"Західний театр. Група кронпринца Рупрехта. Біля Гутульстерського лісу та Пешендаля артилерійський вогонь часом посилювався. Потужна атака, здійснена англійцями з розвідувальною метою на південний схід від Монши, відбита. На південь від Маркоінга, під час незначних сутичок розширено простір, захоплений в попередніх боях. Чисельність полонених зросла на декількох офіцерів і 70 солдатів.

Група германського кронпринца Альбрехта. Часом жвава перестрілка на північ від Ярона, біля Орна та на схід від Сен-Міеля.

Італійський фронт. В районі Томба протягом дня точилася жорстока артилерійська перестрілка.

(За підписом першого генерал-квартирмейстера генерала Людendorфа).

Австрійське офіційне повідомлення:

Східний театр. Перемир'я.

Італійський фронт. На плато Асіаго і в районі Томба протягом дня точився жорстокий артилерійський бій.

Повідомлення агенції Вольфа. 3 нагоди Нового року у Гінденбурга та очільника генерального штабу адміралтейства відбувся обмін телеграмами. Гінденбург пише: спільні дії проти Езеля й Даго ще більше закріпили зв'язок між армією та флотом. Діями підводних човнів було значно полегшено становище армії на заході. Так ми і наступного року з Божою допомогою досягнемо переможного рішення.

Згідно з відомостями, військово-морська допомога Америки державам Антанти обмежується наданням певної кількості винищувачів підводних човнів, біля 3/4 складу цих суден в американському флоті. Винищувачі базуються на Куїнстаун, Брест і Азорських островах. Наступного року очікувати посилення цієї допомоги не доводиться. Крейсери та інші більш потужні одиниці Америка надати не змогла.

Потоплений іспанський пароплав у 3600 т. з рудою для Англії.

Згідно з відомостями, отриманими Таймсом з Вашингтона, контр-адмірал Баулс заявив комісії Сената у справах судноплавства, що план побудови тисячі дерев'яних пароплавів не здійснений через відсутність достатньої кількості дерева.

Відзначається маніфестація на честь мирних переговорів у Петрограді та схвалення політики відносно Ради з боку Центрального Виконавчого Комітету.

За свідченнями кореспондента Манчестер Гардіан, британський уряд розглядає умови миру, запропоновані Німеччиною та Австро-Угорщиною як серйозний крок Центральних держав. Англійський уряд передбачає дати продуману відповідь на ці пропозиції, як тільки вони будуть офіційно вручені. Ллойд Джордж призначив поїздку у Францію для переговорів про це з Клемансо [8, арк. 3].

У вищенаведених повідомленнях журналів Київської іскрової станції, крім інформації про загальне становище на фронтах, українських істориків, зокрема, зацікавлять рядки про підготовку вже у кінці 1917 р. Брест-Литовського мирного договору. Саме він через деякий час і поклав край Першій світовій війні на Сході Європи. Справа в тому, що першість в укладенні цього договору належить делегації молоді Української Народної Республіки – одній з учасниць переговорного процесу у м.Брест-Литовськ. Про це й буде сказано пізніше.

Представляючи документи ЦДАВО, що зафіксували події Першої світової війни та роль у цих подіях українців, не можна не згадати про Українських Січових Стрільців (далі – легіон УСС), які воювали у складі австро-угорської армії. “За декілька днів після оголошення війни на заклик Головної Української Ради в Австро-Угорській імперії почав формуватися легіон з добровольців, що входили перед війною до різних військово-спортивних організацій, таких як товариства “Сокіл” та “Пласт”. З цих добровольців австрійська влада спочатку відібрала тільки 2500 стрільців, яких поділено на 10 сотень по 250 чоловік. Після короткого навчання легіон вислано на Карпатський фронт, де його пер-

шим бойовим успіхом стала перемога на горі Маківці 29.4. – 3.5.1915 р. Закінчили Першу світову війну січові стрільці у жовтні 1918 р., після переведення їх з Херсонщини на Буковину” [9, арк. 3448–3449]. Фонд ЦДАВО України “Уряд УНР в екзилі” містить документи, які розповідають багато цікавого про історію легіону УСС, зокрема, один з них – “Поіменний список бойових відділів 1-го полку Українських Січових Стрільців, з 1.06.1916 р., зроблений на основі урядового списку, що зберігався в музеї Наукового товариства ім. Шевченка у Львові”. З вищезазначеного “Поіменного списку...” ми дізнаємося, що на 1.06.1916 р. цей полк складався з булавного відділу (штаб), вісьмох стрілецьких та однієї технічної сотен; зазначені тут також військове звання, рік та місце народження кожного стрільця й офіцера. Ще більше зацікавлення викликає інший документ фонду “Уряд УНР в екзилі” – “Лист втрат легіону УСС. Список поранених, полеглих і тих, що померли від ран та недуг 1914–1918 рр.” Цей документ узагальнено розповідає про долю кожного легіонера під час усієї війни – там зазначено його ім’я, прізвище, військове звання, битви, в яких брав участь, коли був поранений, убитий або помер. До речі, як видно із “Листа...”, багато хто з них саме й був учасником битви на горі Маківці.

Нарешті, у тому ж фонді “Уряд УНР в екзилі” є ще один важливий документ – “Список старшин(офіцерів), що проходили службу в легіоні УСС від 1914 до листопаду 1918 р.” У ньому також зазначено ім’я, прізвище офіцера, його військове звання на 1918 р., час вступу до легіону, найвищі посади, які обіймав протягом служби, що є цінною інформацією про командний склад Українських Січових Стрільців протягом Першої світової війни [10, арк. 5–26].

Як відзначалося вище, Перша світова війна на Сході Європи закінчилася укладенням Брест-Литовського мирного договору. Однак, слід зазначити, що делегацією УНР, яка тоді брала участь у переговорному процесі разом з російською делегацією, цей договір укладено окремо і майже на місяць раніше (9.02.1918 р.), ніж його уклала з Центральними державами радянська Росія. Пояснювалося це значними протиріччями, які існували на той час між Українською Центральною Радою та РНК Росії. Фонд “Українська Центральна Рада” містить серію оригінальних документів, що свідчать про ту вирішальну для історії України подію, зокрема:

– машинописну копію повного тексту “Мирного договору між Українською Народною Республікою з однієї і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з іншої сторони” (українська мова) [11, арк. 1–9];

– фотокопії з оригіналів вищезгаданого “Мирного договору...” (болгарська та німецька мови) [12, арк. 55–75, 107–121];

– фотокопію “Німецько-Українського Додаткового Договору до мирного договору між Українською Народною Республікою з однієї

і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з іншої сторони”(паралельно йдуть тексти німецькою та українською мовами) [13, арк. 76–103];

– фотокопію ратифікаційної грамоти до “Німецько-Українського Додаткового Договору...” від 2.03.1918 р. за підписом німецького кайзера Вільгельма II (німецька мова) [14, арк. 104];

Окремою справою того ж фонду “Українська Центральна Рада” йде фотокопія додаткового договору між Україною й Туреччиною, підписаного у м. Брест-Литовську 12.02.1918 р. (паралельно йдуть тексти французькою та турецькою мовами) [15, арк. 1–12].

Текст самого Брест-Литовського мирного договору складався з преамбули й десяти статей. Основний же зміст всіх Брест-Литовських угод 1918 р. – а їх, як бачимо, підписано декілька – полягав у тому, що:

- припинявся стан війни на Сході;
- встановлювалися післявоєнні кордони (особливо це стосувалося України й Австро-Угорщини);
- проводилося обопільне звільнення областей, окупованих під час війни та повернення військовополонених;
- здійснювалося обопільне відшкодування збитків, заподіяних під час війни;
- відновлювалися дипломатичні, консульські, торгівельні та інші відносини.

Говорячи про вищезгаданий “Мирний договір...”, можна було б звернути увагу й на фотокопії ескізів його обкладинок (варіанти для Німеччини, Болгарії та Туреччини). Вони непогано збереглися і дають нам уявлення про стиль оформлення тогочасних дипломатичних документів та їх геральдику.

Висвітлюючи події Першої світової війни, не можна обійти і тему її наслідків. Серед таких досить болючим було питання про військовополонених, яких було дуже багато з обох сторін. Документи фонду “Міністерство Закордонних Справ Української Держави” дають нам чітку картину щодо вирішення цього питання у 1918 р. Як відомо, у квітні 1918 р. в Україні до влади прийшов гетьман П. Скоропадський, уряду якого й прийшлося цим займатися. Ось, наприклад, про що йдеться у копії “Уповноважнюючої грамоти” від 9.06.1918 р., виданої МЗС Української Держави для роботи з українськими військовополоненими в Австро-Угорщині (цитата):

“Гетманський Уряд Української Держави уповноважує цим отамана І-ої стрілецької козацької дивізії у Володимир-Волинському, Сокиру-Яхонтова до зносин з цісарським і королівським Австро-Угорським урядом у всіх справах, що торкаються військовополонених українців, перебуваючих на території Австро-Угорщини з правом розв’язання всіх питань, виникаючих з факту його повноважень, а саме:

1) самостійного вирішення з боку Уряду Української Держави питань щодо формування Австро-Угорським командуванням українських військових частин з військовополонених українців;

2) допускати або забороняти за згодою й порозумінням з представниками Австро-Угорського уряду доступ до таборів військовополонених на території Австро-Угорщини представників українських громадських організацій та окремих осіб, що звертаються до таборів у справі пропаганди, влаштування лекцій та ін.;

3) утворювати комісії для огляду й увільнення додому тих військовополонених, які виявляться нездатними до продовження військової служби за своїм віком чи станом здоров'я;

4) всіх інших питань у справі військовополонених, які не зазначені в цьому уповноваженні” [16, арк. 2–2 зв.].

Цього ж місяця червня 1918 р. подібний документ від МЗС був направлений представнику Української Держави в Туреччині:

“МЗС доручає Вам взяти під опіку українських військовополонених в Туреччині і подбати про їх найскоріше відправлення на Батьківщину. Разом з тим, МЗС прохає Вас надіслати відомості про загальний стан полонених в Туреччині, про їх чисельність та вигляди на можливість повернення додому” [17, арк. 4–4 зв.].

На наш погляд, заслуговує на увагу ще один документ, який пояснює “механіку” та складності процесу обміну військовополонених після Брест-Литовських угод. Це лист австрійської цісарської і королівської місії військовополонених у Києві, направлений до МЗС Української Держави, з таким змістом(німецька мова):

“З приводу переговорів, які були з представником місії військовополонених лейтенантом доктором Давідом відносно обміну військовополонених, місія має за честь повідомити, що австрійське військове міністерство має намір влаштувати перепроводження на узлових станціях Броди і Підволочиськ в згоді з українськими комісіями в Радзивілові і Волочиську так, щоб кожного дня на кожну з цих станцій приходив один повний потяг до прийому. Військове міністерство вимагає, щоб з тих австро-угорських військовополонених, яких ще багато залишилося в Україні постійна рівна чисельність перепроводжувалася на потягах так довго, поки австро-угорські військовополонені будуть знаходитися в межах України. Військове міністерство доручило місії військовополонених довести до Вашого відома, що демобілізація в Монархії російських військовополонених української національності буде затримуватися до того часу, поки з боку українського уряду не буде дана згода провадити цей обмін потяг за потяг” [18, арк. 13].

Перша світова війна завдала всім воюючим державам непоправного удару і Україні чи не найбільше. “Величезні людські втрати спричинили в повоєнній Україні негативні демографічні зрушення... Різке зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно по-

значилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39 % працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в Україні порівняно з довоєнним часом скоротилися на 1,9 млн десятин, а валовий збір зернової продукції – на 200 млн пудів” [19, арк. 11].

¹ Большая Советская Энциклопедия. – М., 1970. – Т. 19. – Первая-Первая – С. 340–341.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 63, арк. 52–59.

³ Там само, арк. 34–38.

⁴ Там само, арк. 40–46 зв.

⁵ Там само, арк. 1–26 зв.

⁶ Там само, арк. 47.

⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 41, арк. 1.

⁸ Там само, арк. 3.

⁹ Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3448–3449.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 5235, оп. 1, спр. 2199, арк. 5–26.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 1–9.

¹² Там само, арк. 55–75, 107–121.

¹³ Там само, арк. 76–103.

¹⁴ Там само, арк. 104.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 10, арк. 1–12.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 193, арк. 2–2 зв.

¹⁷ Там само, арк. 4–4 зв.

¹⁸ Там само, арк. 13.

¹⁹ Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ “Видавництво “КЛІО””, 2013. – С. 11.

На базе значительного круга архивных источников показано участие в Первой мировой войне уроженцев Украины как на стороне Антанты, так и Тройственного союза; рассмотрен ряд договоров, принятых на мирных переговорах в г. Брест-Литовске в феврале 1918 г.

Ключевые слова: война; союз; армия; мирный договор.

On the basis of many archival sources the author shows the participation in the World War I of the native Ukrainians from the Russian and Austro-Hungarian empires; and also considers the number of agreements, concluded in Brest-Lytovsk in February 1918.

Key words: the war; the union; the army; the peace agreement.

УДК 930.253:94(477.51)"1914/1918"

І. М. РЯБЧУК*

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ПРО ВІДОМУ ВІЙНУ
(за документами Шаповалівського волосного правління
Борзенського повіту Чернігівської губернії)

Характеризуються документи Шаповалівського волосного правління Борзенського повіту Чернігівської губернії як джерело вивчення історії Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна; Шаповалівське волосне правління; мобілізація; загиблі; зниклі безвісти.

Різноманітність назв – Перша світова, або Імперіалістична війна, Велика війна, або “Війна, щоб завершити всі війни”, певним чином характеризує події та наслідки, до яких вона призвела. Про війну численних людських втрат та принципових змін на карті світу написано безліч наукових досліджень. У рік 100-тя від дня її початку деякі факти виходять із вікового забуття, а до деяких тільки вперше торкається рука архівіста і дослідника.

Презентовану статтю підготовлено на основі практично недосліджених документів фонду “Шаповалівське волосне правління, с. Шаповалівка Борзенського повіту Чернігівської губернії” (ф. 807), що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області. Зазначений фонд об’єднав 4 215 справ, хронологічні межі яких – 1833–1918 роки. Але документи, що пов’язані з Першою світовою війною, поєднані всього в 21 справу й охоплюють 1914–1917 роки. На жаль, немає можливості дослідити документи волосного правління періоду Першої світової війни за 1918 рік. У той же час, відсутність першоджерел кінцевого періоду війни компенсує той факт, що вцілілі документи цікаві за змістом, презентують певні аспекти діяльності волосного правління, пов’язані з війною, інших цивільних, а також військових установ на початку війни та в її подальшому розвитку. Документи добре збереглися й, головне, на думку автора – вперше “виходять” із історико-архівного забуття, дають можливість відтворити недосліджені сторінки Першої світової війни.

Журнальна стаття не дає можливості повністю охарактеризувати всі документи, що збереглися із зазначеної вище теми, тому із загального обсягу були виокремлені, а потім згруповані першоджерела за

* *Рябчук Ірина Миколаївна* – провідний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області.

певними аспектами, а саме: мобілізація (виконання військової повинності, розшук), прийняття на службу “охотниками”, загибель під час бою, смерть від ран (або через хворобу), розшук зниклих безвісти вояків, жителів Шаповалівської волості.

Відомо, що з початком Першої світової війни Росія планувала провести часткову мобілізацію, спрямовану на австрійський кордон. Але 31 липня 1914 року, після того, як російський Генеральний Штаб повідомив царю, що часткова мобілізація неможлива, розпочалася повна мобілізація¹.

Імперська воєнно-чиновницька машина, з метою збору війська, почала працювати практично одразу. Документи, що зберігаються у справах Шаповалівського волосного правління “Щодо призову на дійсну службу по мобілізації запасних нижніх чинів і ратників ополчення в 1914 році” та “Збірник документів про призов в армію 1915 року”, є доказом цього. Листування засвідчує, що у справі збирання війська були задіяні командири військових підрозділів, старшина Шаповалівського волосного правління та інші старшини, сільські старости, пристав заводу “Русский Провиданс” (мовою оригіналу – *I. P.*). Борзенський повітовий військовий начальник тощо.

Зібрати військо виявилось справою нелегкою. Перепон було чимало. Потенційні вояки були розпорошені практично по всій території Російської імперії – працювали, вчилися, хворіли, помирали, а також з'ясовувалося, що вже перебували на військовій службі.

Уже 8 серпня 1914 року командир 5 роти 283 піхотного Павлоградського полку штабс-капітан Ветров підписаним ним посвідченням підтвердив, що рядового Шаповалівської волості Чернігівської губернії Борзенського повіту Сидора Никифоровича Примака дійсно призвали на військову службу під час мобілізації і перебуває він у ввіреній штабс-капітану роті. Документ завірено казенною печаткою².

15 серпня 1914 року старшина Шаповалівського волосного правління листом до пристава Маріупольського металургійного заводу “Русский Провиданс” розпочав пошуки ратника ополчення 1-го розряду Якова Юхимовича Баса. Відповідно до листа останній повинен був терміново повернутися на батьківщину для вступу на дійсну військову службу, а в іншому випадку відправлений етапом. На звороті документа зазначено: “Зміст листа мені оголошено. Яків Бас”³. Імовірно, Яків Бас з якихось причин не поспішав до війська та на війну. Цей факт засвідчує такий документ. 21 вересня 1914 року той же волосний старшина надсилає листа Головеньківському сільському правлінню: “Терміново. Негайно розслідувати і донести, де був у день мобілізації Яків Юхимович Бас”. На звороті староста Утепа повідомляє, що батько Якова Баса, Ахрим Бас (так у документі – *I. P.*) пояснив, що його син під час мобілізації перебував у Маріупольському ливарному заводі, в

лікарні, й потерпав від опіку. Але це йому відомо від сторонніх людей⁴. Подальша доля Якова Баса невідома.

Під час мобілізації збиралися й біографічні дані. У листопаді 1914 року на свій запит на адресу пристава того ж заводу “Русский Провиданс” щодо відомостей на козака с. Головенька Петра Ісаковича Зайця (так у документі – авт.), який проживав на заводі Нікополь у трубному відділенні (так у документі – *I. P.*), для отримання необхідних даних для заповнення граф призовного списку, старшина Шаповалівського волосного правління отримав протокол із поясненнями Петра Зайця: “...йому 20 років, неодружений, грамотний (закінчив сільську парафіяльну школу), чорнороб, батько – Ісак Михайлович, 54 роки, мати – Акуліна Юхимівна, 45 років, братів немає, є сестра Євфімія 9 років, під судом та слідством не був та не перебуває. Підпис – Петро Зайцев (так у документі – *I. P.*)”⁵. Ще раз згадується Петро Зайцев (разом із його односельцем, Степаном Опанасовичем Когадієм) у листуванні “старшина–пристав заводу”. Старшина волосного правління просив оголосити С. Когадію та П. Зайцю щодо їх обов’язкової присутності 1 лютого 1915 року о 9 ранку в м. Борзна в повітовому військової повинності присутствії для відбування військової повинності. Документ містить розписки С. Когадія і П. Зайця про те, що вони ознайомилися із змістом листа⁶.

Під час мобілізації з’ясувалося, що до війська не добралися рекрути ще довоєнної, від 17 липня 1914 року, мобілізації. Реагуючи на цей факт, Шаповалівський волосний староста відправив 27 серпня 1914 року відповідний лист до Головеньківського сільського правління – “в наказовому порядку занотувати у супровідному списку селян причини їх відсутності”. Документ зберіг прізвища 9 чоловік, які внаслідок хвороби не потрапили на дійсну військову службу⁷.

Ще більш категоричнішим був Борзенський повітовий військовий начальник, підполковник Секержицький, який у листі 18 вересня 1914 року Шаповалівському волосному правлінню наказував – “негайно відправити до військового управління ратника Таванця, який проживає у с. Високе”⁸.

Посвідчення, що пояснювало неявку до військової повинності присутствія козака с. Високе Шаповалівської волості Пилипа Артемовича Панченка, надав 28 січня 1915 року Борзенському повітовому військової повинності присутствію начальник служби тяги, інженер Товариства китайської східної залізниці (підпис нерозбірливий – *I. P.*). Останній пояснює, що відповідно до дозволів від 10 жовтня та 24 грудня 1914 року щодо відстрочки до призову 1916 року, призовний 1915 року робочий служби тяги Пилип Панченко дійсно служить на Уссурійській залізниці й займає посаду, передбачену наказами по Військовому відомству від 24 березня 1908 року за № 195 і 25 травня 1914 року за

№ 292. Документ завірено печаткою служби тяги Товариства китайської східної залізниці⁹ (див. док.1).

Ще одна складова мобілізації – вручення призовних карт. У листі Шаповалівського волосного старшини до Носелівського сільського старости певним чином презентовано цей процес. Сільському старості пропонувалося розклеїти на людному місці 4 об'яви щодо призову на службу ратників ополчення 1-го розряду. Призовні карти необхідно було вручити за приналежністю ратникам ополчення під розписки, а невручені, з поясненням причини, представити негайно та попередити ратників, щоб вони були тепло одягнені, мали б не менше 3 пар білизни справної, чоботи і кожухи. Також зазначалося, що за все буде сплачено грошима, а всі необхідні речі ратники ополчення повинні взяти з собою, так як визнані придатними (до служби – *I. P.*) по домівках розпущені не будуть.

На думку автора, найцікавіше в цьому документі – 7 призовних карт із поясненнями старости с. Носелівка Шаповалівської волості Васюка, чому їх не було вручено: Згонник Іван Петрович (призов 1905 року, знаходиться на станції Нижнеудинськ Сибірської залізниці, кондуктор); Сухойвін Максим Юхимович (призов 1905 року, знаходиться в Томській губернії, працює в селі Кулінда робочим у Макара Степановича Волохіна); Никоненко Гаврило Іванович (призов 1906 року, знаходиться на станції Гродсково (так у документі – авт.) Уссурійської залізниці, роздавальник палива); Науменко Прокопій Петрович (призов 1907 року, знаходиться на станції Архара, Східна Амурська залізниця, контора 1-ої ділянки) (див. док. 2); Чорний-Донченко Григорій Григорович (призов 1908 року, знаходиться на станції Борза Забайкальської залізниці, контора депо); Свечкопал Василь Антонович (призов 1911 року, знаходиться в Томській губернії); Васюк Іван Кіндратович (призов 1911 року, знаходиться в Київському учительському інституті)¹⁰.

Судячи з поданих документів, вручення призовних карток не завжди проходило гладко. Так, у припису № 4341 волосного старшини головеньківським сільським старостам від 31 грудня 1914 року зазначається, що пакет із призовними картками відправлено на село о 1-ій ночі й повинен бути отриманий о 3-ій годині. Картки необхідно було вручити до світанку, а розписки (про вручення – *I. P.*) представити неодмінно до 8 години ранку. Розпорядження не було виконано вчасно, тому волосний старшина наказав надати докладне пояснення¹¹. Пояснювальна старост Вовнянки та Утенка від 31 грудня 1914 року збереглася. У ній зазначено, що призовні картки з мобілізації були отримані 30 грудня не о 3-ій ранку, а о 5-ій, 17 карток було вручено своєчасно, не пізніше 12 годин, а затримка відбулася внаслідок збирання точних адрес відсутніх 15 ратників, зокрема, батьки ратника Сагайдак-Зінченка живуть на хуторі від с. Головенька в 10 верстах¹².

Документи Шаповалівського волосного правління також ознайомлюють дослідників із процесом прийняття в діючу армію в якості охотників (під час війни “охотницькі” команди формувалися для ведення розвідки і захоплення “язика” на території супротивника)¹³. Вже 13 серпня 1914 року виконувач обов’язків голови Борзенського повітового військової повинності присутствія відправляє 2 листа на адресу Шаповалівського волосного правління, у яких повідомляє, що поіменовані на звороті листів Шуда Гаврило Іванович, козак с. Шаповалівка, та Яковенко Василь Омелянович, козак с. Високе, прийняті на службу охотниками й відправлені до київського 13-го піхотного запасного батальйону та до 5-го запасного кавалерійського полку в Балаклєї відповідно¹⁴. У свою чергу до Шаповалівського волосного правління надіслали листи Амурський та Нікольсько-Уссурійський військові начальники. Перший лист повідомив про те, що 31 жовтня 1914 року жителя с. Носелівка, Пилипа Трохимовича Куренського, прийнято до війська охотником й тоді ж відправлено до м. Чита в розпорядження начальника 1-ої запасної бригади¹⁵, другий – про прийняття на дійсну службу охотником жителя с. Шаповалівка Терентія Пилиповича Шестака¹⁶.

Без сумніву, найбільш трагічними за змістом є документи, що сповіщають про загибель вояків. Листування із цього приводу велося, як правило, між командирами військових підрозділів, поліцейськими правліннями, повітовим військовим начальником, волосним правлінням тощо. Так, у справі “Про вбитих і поранених воїнів у війні з австрійцями та германцями” знаходиться лист генерал-майора, командира лейбгвардії Литовського полку до Борзенського повітового поліцейського правління, датований 24 серпня 1914 роком. У листі він сповіщає поліцейське правління про загибель 17 серпня 1914 року під час бою під м. Нейденберг козака, жителя Шаповалівської волості Петра Максимовича Яценка й зазначає про необхідність інформувати родичів загиблого. На звороті листа є запис: “6 вересня 1914 року зміст цього мені оголошено. Максим Яценко, а за нього безграмотного розписався Захарій Яценко”¹⁷. Сповістити батьків про смерть їхнього сина Петра Яценка просить у своєму листі до Шаповалівського волосного правління й підполковник Секержицький¹⁸. Мало того, 18 жовтня 1914 року з приводу загибелі Петра Яценка до Шаповалівського волосного правління листом звернувся голова Борзенського повітового військової повинності присутствія з вимогою зробити відповідні позначки в породинному списку й, знов-таки, сповістити під розписку батьків загиблого¹⁹ (див. док. 3).

Страшну звістку після отримання волосним правлінням листа від підполковника Секержицького отримала й дружина підпрапорщика 45-го піхотного Азовського полку Степанида Яківна Гірченкова (так у

документі – *I. P.*) – її чоловіка 26 серпня 1914 року під час бою було вбито. Лист містить підтвердження – “7 жовтня 1914 року зміст мені оголошено. Степанида Гірченко (так у документі – авт.), а за неї неграмотної розписався Іван (підпис нерозбірливий – *I. P.*)”²⁰.

Звістки від голови Борзенського повітового військової повинності присутствія Шаповалівському волосному правлінню про загибель вояків прийшли й у лютому та березні 1915 року. У листі від 28 лютого сповіщалося про загибель під час бою під м. Мишенець (так у документі – *I. P.*) козака с. Носелівка Шаповалівської волості Андрія Івановича Ніконенка (також давалося доручення – внести відповідні записи до родинного списку, повідомити батьків Ніконенка й сповістити його дружину про право на пенсію від скарбниці)²¹.

У листі від 2 березня сповіщалося про загибель під час бою з германцями біля с. Коношице Равського повіту Петроковської губернії козака с. Шаповалівка Діонісія Євграфовича Купченка. Давалися стандартні доручення, але цікаво, що на зворотному боці розміщено заповнений штамп про виконання вказаних доручень Висоцьким сільським правлінням й подальшого повернення листа волосному правлінню 6 березня 1915 року. Присутня в документі й стандартна приписка – “1915 року 9 дня зміст оголошено дружині Купченко Марії. За неї неграмотної розписався Степан Іваніщенко. Оголосив староста Яків Денисович Левченко”. Запис завірено печаткою сільського старости²².

Але були випадки, коли родина отримувала й втішні звістки. Так, у листі Борзенського повітового військової повинності присутствія Шаповалівському волосному правлінню від 4 листопада 1915 року сповіщалося, що нижнього чина Дмитра Сидоровича Толоку не вбито, а поранено, і що він після одужання повернувся в полк. На зворотному боці зазначено – “для оголошення рідним Толоки”, нижче – вже відомий стандартний штамп про виконання завдання та повернення листа у наведений строк, а також приписка – “1915 року 11 листопада зміст листа оголошено, у чому й підписуюсь, брат Дмитра Толоки, Петро Толока, а за нього неграмотного розписався Степан Самотченко”²³.

На превеликий жаль, вояки помирали від ран і не тільки від них. Лист голови Борзенського повітового військової повинності присутствія від 29 грудня 1915 року сповіщав Шаповалівське волосне правління про смерть 10 травня 1915 року від отриманих ран козака с. Головенька Івана Федоровича Колесника (й далі за стандартною формою – *I. P.*)²⁴.

Помирали вояки й від “мирних” хвороб. Так, ратник ополчення 1-го розряду призова 1910 року, козак с. Головенька Іван Кирилович Кліпа 7 березня 1915 року помер від черевного тифу²⁵, Іван Тимофійович Никитченко 22 грудня 1915 року помер у 145 евакуаційному шпиталі від катаральної пневмонії²⁶. Лист тимчасово виконувача обов’язків головного лікаря 79-го лазарету піхотної дивізії медичної частини Сла-

велького Шаповалівському волосному правлінню був більш християнським. Він сповіщає про смерть у шпиталі 7 лютого 1916 року Григорія Павловича Федоренкова (так у документі – *I. P.*). Та, крім діагнозу – черевний тиф – сповіщає про похорон та місце поховання – “похований за християнським обрядом на окремому цвинтарі біля Міністерського 2-класного училища мизи Фетельн, Ветавльської волості Венденського повіту Лифляндської губернії. На звороті – “1916 рік лютий 21 дня. Зміст мені оголошено, рідний батько Григорія Федорка (так у документі – *I. P.*) – Павло Федорко”²⁷.

Тільки в січні 1917 року жителька с. Високе Єфросинія Журавель дізналася про смерть 23 травня 1915 року від холери свого сина Платона Григоровича Журавля. Про це їй повідомив сільський староста Матвій Моцук²⁸. Козак с. Головенька Степан Амосович Ігнатенко 16 січня 1917 року помер у шпиталі Заамурського округу від паралічу серця на фоні перикардиту і плевриту²⁹.

Рідним померлих повертали гроші та нагороди. Так, 20 березня 1916 року доглядач 1-го Псковського зведеного польового запасного шпиталю відправив лист на адресу Шаповалівського волосного правління такого змісту: “Старший писар 30-ої окремої саперної роти Іван Юхимович Люткевич 30 березня, о 6 ранку, помер від виразки шлунка. Решта після смерті Люткевича 36 руб. 65 коп. одночасно з сім надіслана поштовим переказом до волосного правління для видачі, на прохання покійного, дружині його Параскеві Федорівні Люткевич, яка проживає в с. Шаповалівка, про що прошу сповістити згадану Люткевич. При цьому додається Георгіївська медаль 4-го ступеня за № 39694 для видачі спадкоємцям покійного”. Запис на звороті підтверджує виконання прохання покійного: “1916 року квітня 13 дня. Зміст мені оголошено, гроші 36 руб. 65 коп. і прикладену при цьому Георгіївську медаль 4-го ступеня № 39694 отримала. Дружина померлого Івана Люткевича Параскева Люткевич”³⁰.

У полум’ї війни рідні часто втрачали зв’язок із тими, кого провели на фронт. Життя продовжувалося, й визначеність щодо зниклих була необхідна для отримання їхніми рідними пенсій та пільг. У листуванні щодо пошуку тих, хто зник безвісти, як правило, були задіяні: старшина Шаповалівського волосного правління, командири військових підрозділів, військові лікарі, повітовий військовий начальник. Імовірно, безпосередньо рідні зверталися до волосного правління з проханням надати хоча б яку-небудь інформацію про зниклого. Вибудовувався своєрідний ланцюг – волосне правління зверталось до командира підрозділу, останній надавав інформацію волосному правлінню, яке, у свою чергу, передавало її сільському правлінню, котре й сповіщало рідних. Так, 7 лютого 1915 року старшина Шаповалівського волосного правління відправив лист командирі 315 піхотного Глухівського пол-

ку з проханням надати відомості про долю рядового 6-ої роти Марка Тимофійовича Шостака, оскільки родина майже 3 місяці не отримувала від нього листів. На зворотній стороні листа командир полку (підпис нерозбірливий – *I. P.*) повідомляє, що рядового Марка Шостака вбито під час бою 2 грудня 1914 року, й зазначається, що лист від 5 березня 1915 року спрямовується Шаповалівському сільському правлінню для оголошення дружині та братам загиблого. І вже 9 березня 1915 року на цій же сторінці міститься останній запис – “Зміст мені оголошено. Матрона Шостак, Пилип Шостак, Федір Шостак”³¹.

Дещо довшим був пошуковий ланцюг щодо з’ясування долі Степана Леонтійовича Залозного (у разі смерті останнього його брат мав пільги щодо призову). 12 лютого 1915 року старшина Шаповалівського волосного правління звернувся до командира 138 піхотного Болховського полку з проханням сповістити про долю Степана Залозного. За розпорядженням полкового ад’ютанта тимчасово командував роти повідомив, що рядового Степана Залозного вбито під час бою 2 жовтня 1914 року біля с. Халендри (так у документі – авт.). Використавши наведену вище інформацію, командир 138 піхотного Болховського полку, полковник Головинський передав невтішну звістку до Шаповалівського волосного правління³².

Майже місяць проходила через різні інстанції інформація на адресу Шаповалівського повітового правління про драгуна Новотроїцько-Катеринославського полку, жителя с. Шаповалівка Микиту Юхимовича Савченка. Першу звістку правлінню надіслав 3 березня 1915 року командир полку – “Микита Юхимович Савченко безвісно зник під час розвідки в районі селищ Стрижалки-Кадзидло” – з проханням повідомити рідних³³. Другу звістку від 17 березня 1915 року відправив підполковник Секержицький, третю – виконувач обов’язків голови Борзенського повітового військової повинності присутствія, з наказом зробити відповідні записи в родинному списку³⁴.

Відомості про тих, хто безвісно зник, надані командирами військових частин волосному правлінню, оминали Борзенського повітового предводителя дворянства. Саме на це він нарікає у своєму листі до Шаповалівського волосного старшини – “повідомлення можуть від мене вислизнути, між тим, мені необхідно мати на обліку всіх полеглих воїнів” та наказує: “... після отримання вищевказаних повідомлень від командирів частин сповіщати також і мене. У рапорті повинно бути вказано ім’я, по батькові та прізвище нижнього чину, частина військова, в якій він служив, якщо одружений, то ім’я дружини і число дітей”³⁵.

Узагальнюючи наведені вище документи з фонду “Шаповалівське волосне правління, с. Шаповалівка Борзенського повіту Чернігівської губернії”, слід зазначити, що вони є, безумовно, цікавим історичним джерелом, що відтворює процес переходу Російської імперії на вій-

ськові рейки, а також щоденну канцелярську чиновницьку рутину, так би мовити, на поверхні й трагедію тисяч і тисяч родин, які втратили годувальника або нащадка, по суті.

¹ Вікіпедія. Вільна енциклопедія. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Перша світова війна – назва з екрану (14 червня 2014). – Мова рос.

² Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 807, оп. 1, спр. 2920, арк. 161.

³ Там само, арк. 48–48 зв.

⁴ Там само, арк. 60–60 зв.

⁵ Там само, спр. 2958, арк. 151–151 зв.

⁶ Там само, арк. 177–178.

⁷ Там само, спр. 2920, 50–51 зв.

⁸ Там само, арк. 47.

⁹ Там само, спр. 2958, арк. 207.

¹⁰ Там само, спр. 2920, арк. 97–105 зв.

¹¹ Там само, арк. 157–157 зв.

¹² Там само, арк. 158–158 зв.

¹³ Вікіпедія. Вільна енциклопедія. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Охотник> (значення) – назва з екрану (14 червня 2014). – Мова рос.

¹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. 807, оп. 1, спр. 2916, арк. 1; там само, арк. 7–7 зв.

¹⁵ Там само, арк. 14.

¹⁶ Там само, арк. 111.

¹⁷ Там само, спр. 2917, арк. 1–1 зв.

¹⁸ Там само, арк. 2.

¹⁹ Там само, арк. 3.

²⁰ Там само, арк. 4.

²¹ Там само, арк. 8.

²² Там само, арк. 9–9 зв.

²³ Там само, арк. 33–33 зв.

²⁴ Там само, арк. 38.

²⁵ Там само, арк. 23–23 зв.

²⁶ Там само, арк. 44–44 зв.

²⁷ Там само, арк. 48–48 зв.

²⁸ Там само, арк. 143–143 зв.

²⁹ Там само, арк. 145–145 зв.

³⁰ Там само, арк. 56–56 зв.

³¹ Там само, арк. 14–14 зв.

³² Там само, арк. 15–16.

³³ Там само, арк. 11.

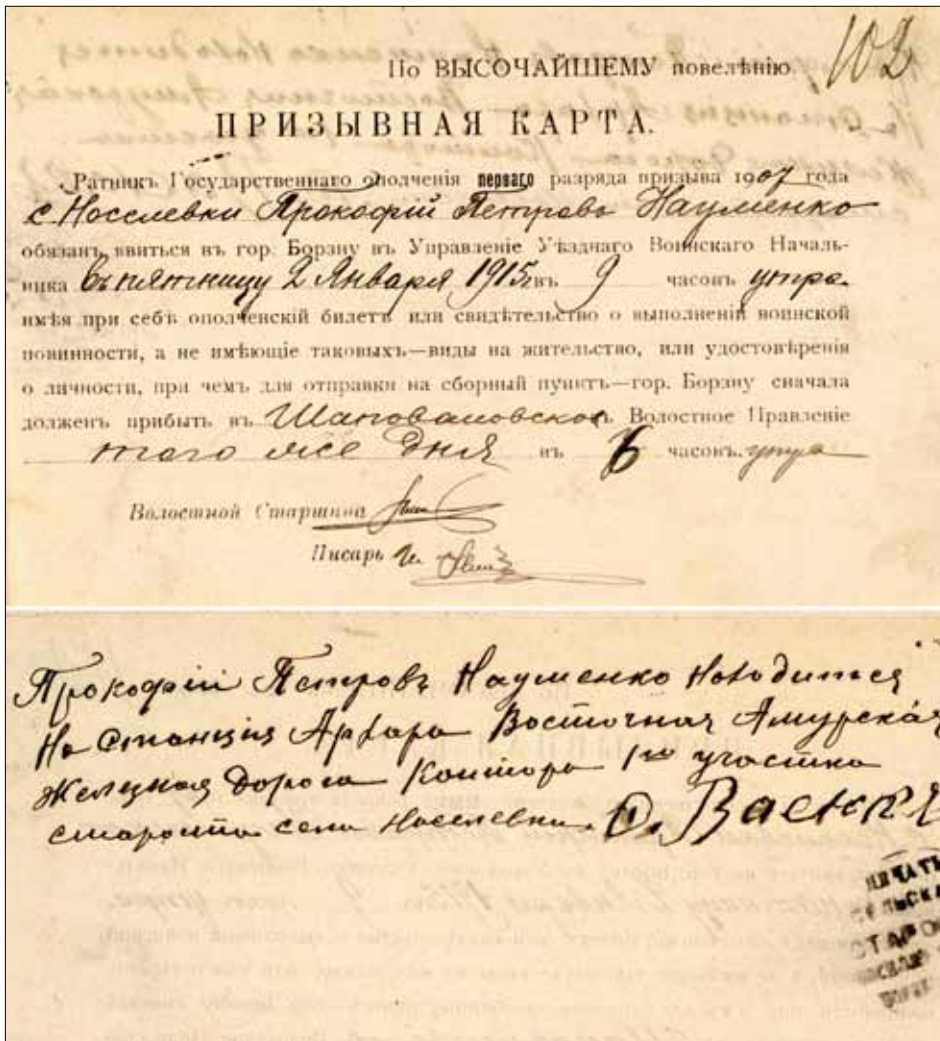
³⁴ Там само, арк. 12.

³⁵ Там само, арк. 35–35 зв.

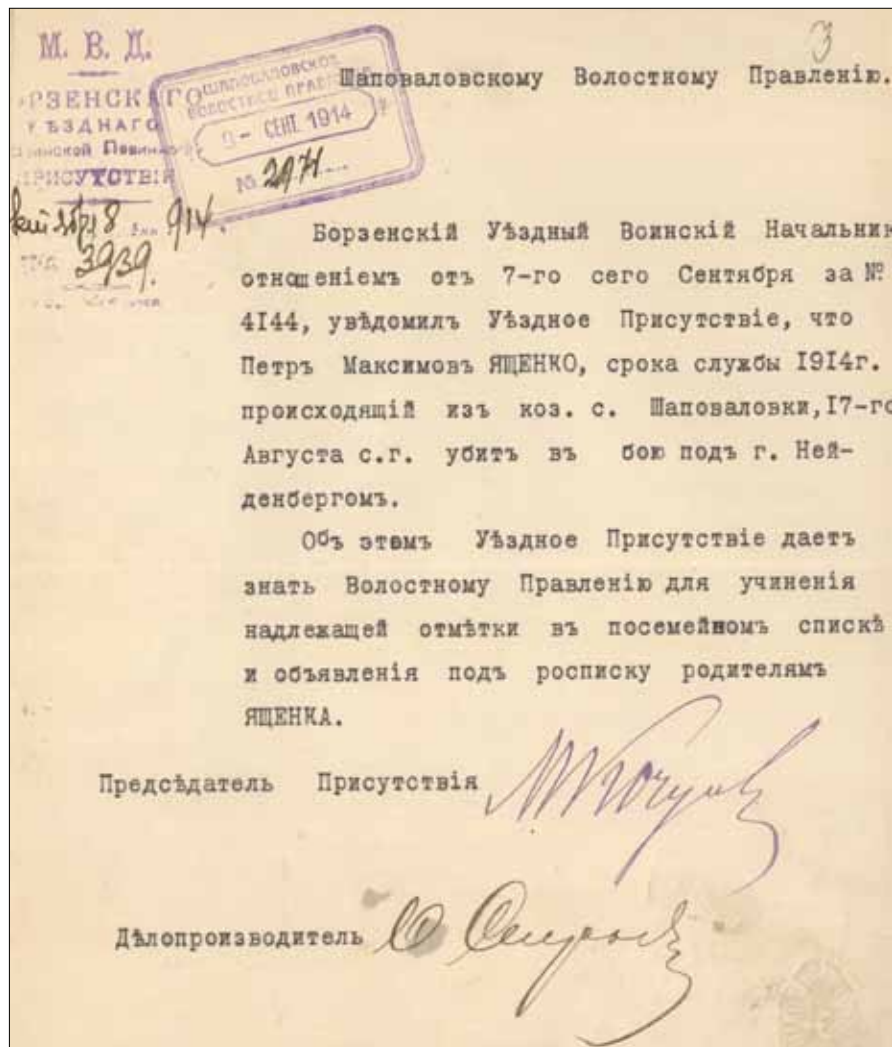

Посвідчення, надане начальником служби тяги Товариства китайської східної залізниці Борзенському повітовому військовій повинності присутствію, щодо відстрочки до призову козака с. Високе Шаповалівської волості Борзенського повіту Пилипа Панченка. 28 січня 1915 року.

Держархів Чернігівської обл., ф. 807, оп. 1, спр. 2958, арк. 207. Оригінал.

Призовна карта жителя с. Носелівка Шаповалівської волості Борзенського повіту
 Науменка Прокопія Петровича. 30 грудня 1914 року.
 Держархів Чернігівської обл., ф. 807, оп. 1, спр. 2920, арк. 102–102 зв. Оригінал.

Лист голови Борзенського повітового військової повинності присутствія до Шаповалівського волостного правління щодо загибелі жителя с. Шаповалівка Шаповалівської волості Борзенського повіту Петра Максимовича Яценка.
18 жовтня 1914 року.

Держархів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 2916, арк. 3. Оригінал.

Характеризуються документи Шаповаловського волостного правління Борзенського уезда Черниговской губернии как источник изучения истории Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война; Шаповаловское волостное правление; мобилизация; погибшие; пропавшие без вести.

There are characterized the documents of Shapovalivs'k volost administration of Borsensk County of Chernihiv Province as the source of study of the history of the World War I.

Key words: the World War I; the Shapovalivs'k volost administration; the mobilization; the dead; missing solders.

УДК 352/353

Г. В. БОЙКО, Н. В. КАМІНСЬКА*

**ЕВОЛЮЦІЯ МІСЦЕВОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО
САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Здійснено науково-практичний аналіз таких демократичних інститутів, як місцеве та регіональне самоврядування та визначено їх роль в умовах розвитку європейської демократії.

Ключові слова: місцеве самоврядування; деконцентрація та децентралізація публічної влади; держава; місто.

Сучасні процеси розбудови громадянського суспільства і демократичної правової держави в Україні в умовах європейської інтеграції, наближення політико-правових систем базуються на загальновизнаних демократичних цінностях, які формувались тисячоліттями, врахуванні сучасних інтересів держав, потреб територіальних громад. Їх метою і завданням є забезпечення сталого цивілізаційного розвитку світового співтовариства та його окремих регіонів, націй, народів.

У цьому контексті місцеве самоврядування як один з демократичних інститутів постає як система організації публічної влади на місцях, якісно новий феномен, незважаючи на давні історичні традиції. У багатьох державах Європи відбувались, а в Україні тривали і на сьогодні активізуються реформи на принципах деконцентрації та децентралізації публічної влади, субсидіарності у наданні публічних послуг тощо.

Вітчизняна наука накопичила чималий доробок наукових досліджень у цій сфері. Зокрема, обстоювали ідеї місцевого самоврядування М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Липинський, М. Міхновський, В. Винниченко, І. Франко, М. Туган-Барановський, О. Романович-Славатинський, М. Палієнко, Ю. Панейко, С. Подолинський, В. Целевич, М. Стахів та ін. Ще більше дослідників можна відзначити на сучасному етапі, які активно долучаються до наукових дискусій стосовно різно-

* Бойко Галина Василівна – заступник директора – головний зберігач фондів Державного архіву Київської області.

Камінська Наталія Василівна – доктор юридичних наук, професор кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ.

манітних аспектів теорії, історії, вивчення зарубіжної практики і міжнародних стандартів місцевого самоврядування.

Не дивлячись на це, залишається ряд невизначених чи проблемних питань, що потребують належної уваги у межах цієї статті.

Місцеве самоврядування – це результат розвитку людської цивілізації, його витoki сягають родоплемінного самоврядування, що існувало ще до появи держави. Елементи місцевого самоврядування відомі з античних часів. Наприклад, Закон Юлія Цезаря 45 р. до н.е. закріплював таку організацію міської влади (муніципального устрою), принципи якої визначили головний напрям розвитку місцевого самоврядування у світі [1].

Вищим органом міського управління того часу були народні збори громадян – членів міської громади, які обирали муніципальних магістратів і вирішували важливі питання міського життя. Кожне місто мало муніципальний сенат (представницький орган), а судову та адміністративну владу здійснювала муніципальна магістратура. Більш ніж за двохтисячолітню історію значення цього терміна практично не змінилося. Зокрема, муніципалітетами в Стародавньому Римі називалися міста, що користувалися самоврядними правами, а сьогодні – це обрані населенням міські та сільські органи місцевого самоврядування, уповноважені громадою органи, що виконують визначені завдання і функції.

Зі становим і політичним відокремленням городян від інших класів феодального суспільства пов'язане перетворення середньовічного міста в особливе державне утворення – феодальну міську республіку. Закономірно, що таких державоподібних форм набули міста у тих країнах, де найбільшого розвитку досяг сам міський уклад життя, а саме – в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії.

Внутрішнє міське управління в країнах Західної Європи, пов'язаних з державними традиціями Римської імперії на початку середніх віків, традиційно відтворювало основні інститути античного Риму. У містах існували дорадчі ради (з місцевої аристократії, привілейованих громадян, міського патриціату) і консули, що були наділені виконавчою владою й обиралися іноді довічно.

Під час розквіту міського життя в XI–XIII ст. практично в усій Європі міста ставали центрами торгового й економічного життя, городяни почали боротьбу з феодальними сеньйорами за свої права та самостійність. У результаті сеньйори, частіше єпископи й королі, надавали містам окремі вольності й привілеї, які закріплювались з поч. XI ст. в особливих хартіях. Згодом шляхом боротьби, іноді збройної, міста починають визнаватися комунами – самостійними общинами (громадами) з особливим правами своїх жителів, власною адміністративною та судовою адміністрацією. Міста-комуни звільнялись від повинностей на

користь колишніх сеньйорів, замість цього вони повинні були надавати військову допомогу і сплачувати щорічну ренту-податок. Європейські міста немовби ставали колективним васалом, нерідко вони виступали у ролі феодала відносно селянства: отримували від вищих феодалів земельні володіння, зобов'язували сільське населення виконувати повинності тощо.

Стосовно органів і посадових осіб місцевого самоврядування, то вже згадані консули як традиційно виборні посадові особи уповноважувались на управління місцевою міліцією-ополченням, ринками, ремеслом і торгівлею, здійснювали правосуддя. З падінням міського патриціату, власницької аристократії у містах зросло значення народних зборів: міських, поквартальних, професійних, а також з'явилися відповідні представництва – міські ради.

У Німеччині представницькі ради вирости з міських судів, що раніше складали раду общини при сеньйорі. Членами ради були міські радники, які в одних містах призначалися довічно, а в інших обирались на рік особливою колегією виборщиків від професійних або територіальних об'єднань.

Такими чином, міська рада стала історично першим органом місцевого самоврядування в нових умовах.

Пізніше з'являється посада бургомістра (у Франції та Англії – мер). Іноді він був головою міської ради, іноді поруч з ним був особливий голова, а мер-бургомістр відігравав роль старшого міського адміністратора. Водночас у малих містах існували виключно ради, правову основу яких становили цілісні правові акти. Зокрема, у Кельні Союзний запис 1396 р. набув виду внутрішньодержавної конституції, що заклало засади і сприяло формуванню міського права. У результаті місто у Німеччині стало особливим суб'єктом права – відносно інших імперських або земських влад.

Розвиток міського ладу, його судової й адміністративної організації призвів до того, що міське самоврядування переросло свої початкові межі. Найбільші міста фактично стали автономними: Любек, Гамбург, Кельн, Франкфурт. Міста для зміцнення своєї відокремленості створювали особливі політичні союзи, відомими і найстійкішими з яких були Ганзейський союз, Швабський союз, Рейнський союз. Так, останній об'єднував понад 100 міст, сприяв налагодженню між ними відносин у різних сферах.

У межах міської організації того часу склався ще один вид самоврядування – самоврядування станово-професійних організацій. Воно наче пристосовувалось до місцевого самоврядування, створюючи його нижній рівень, іноді переважало у населених пунктах, а загальні установи, ради й магістрати залежали від територіальних або професійних об'єднань.

Ще до становлення міст як відокремлених комун торговці і ремісники для охорони своїх загальних (общинних) інтересів почали утворювати союзи, як правило, приймаючи ідейно-релігійне заступництво святих християнської церкви, отримуючи благословення єпископів і в результаті – дозвіл на деякі привілеї. Прикладами таких об'єднань стали гільдії як професійно-церковні общини, де всі члени товариства були рівними і зобов'язувались визнавати владу общини, її представників. Найбільшого розквіту гільдії набули в Англії та деяких інших європейських країнах [2, с. 192–193].

Велике значення для становлення місцевого самоврядування як самостійного правового інституту і системи органів влади мали комунальні революції в Західній Європі XI–XIII століть, у ході яких з'являється так зване комунальне самоврядування. Воно передбачало звільнення міста від влади феодала та створення міських органів самоврядування – виборної ради і магістрату, які були незалежними від центральної “коронної” влади.

В епоху комунальних революцій починається і систематизація норм права у сфері місцевого самоврядування. Так, своєрідним засобом правового закріплення комунального самоврядування стали перші хартії середньовічних міст Італії (Мантуя, Феррара, Піза, Кремона), Франції (Сент-Омер, Бове, Камбаре, Арбуа), Англії (Лондон). Вони закріплювали права на створення виборних органів міського самоврядування, привілеї міської громади, свободу і майнові права її членів, системи управління містом, повноважень, структури і порядку формування органів самоврядування. Але визначена хартіями структура органів самоврядування залежала від згоди короля чи сеньйора, співвідношення сил у міському населенні тощо. За загальним правилом комуна вимагала від своїх громадян клятви вірності всім новообраним посадовим особам комуни [3–4]. Система жорстко регламентованих прав і обов'язків громадян разом з податковою системою була основним засобом управління в середньовічній комуні.

Місцеве самоврядування кожної країни відображає традиції народу, рівень розвитку суспільства та умови його існування. Це стосується і самоврядування України, яке існує з найдавніших часів і має давні демократичні традиції. Так, у стародавні часи, зокрема у період Київської Русі, спостерігається розвиток громадського самоврядування.

Згодом виникає Магдебурзьке право (*Jus Theutonicum Magdeburgense*, *Sachsischas Weichbild* або *Magdeburger Weibildrecht*), що у більшості досліджень визначається як середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні), створювали самоврядні органи. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа – власника міста [5, с.85]. Водночас

нерідко зазначається, що врядування середньовічних міст на підставі магдебурзького права було першою історичною формою місцевого самоврядування.

Магдебурзьке право – це збірник законів, що виник у кін. XIII ст. із “Саксонського Зерцала” і магдебурзького міського шеффенського права, за звичаєм і зразком міст римських там, де люди з’їжджалися на торги і ярмарки: це місце позначалося особливим знаком “Weichbild” [6, с. 731]. Спочатку вони підпорядковувались королівській владі, а згодом звільненням міст від неї, Weichbild стало означати магдебурзьке міське право. У пруських володіннях магдебурзьке право під назвою хелминського права перетворюється на основний закон країни і зберегло це значення до 17 ст.

Його суть полягала у тому, що міське населення звільнялось від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників та ін.) й місту надавалась можливість самоврядування на корпоративній основі. До складу громади входили міщани, тобто жителі міста, але лише ті, які мешкали поза межами земельної території, що належала єпископу чи княжому замкові [7, с. 59–60]. Проте ієрархія станових, групових й індивідуальних соціально-правових статусів визначає усе правове життя суспільства, “міру честі” кожної соціальної групи й окремої особи.

Магдебурзьке право поширилось на Польщу і було відоме під різними назвами, що стали зразками для інших магдебургій (наприклад, Хелм – хелмське право тощо). Звідси німецьке право поширилося на Литву і Русь. У Галичині таке право вперше з’являється ще при руських князях, а за час польського панування набуло характеру приватного привілею, даного німецьким мешканцям міста. Після унії Литви з Польщею 1386 р. німецьке право інтенсивно поширювалось у литовсько-руських містах, польський уряд надавав містам певні привілеї.

Прагматизм і універсальність магдебурзького права та духовна спорідненість українців з європейською культурою об’єктивно зумовили його поширення в Україні в усіх сферах суспільного життя. Його проникнення в управління місцевими справами відбувалося паралельно зі збереженням і розвитком старого українського звичаєвого права. Однак польські та німецькі впливи зростали на цих землях і в XV ст. домінують у Великому Князівстві Литовському. Про це свідчать факти надання українським містам магдебурзького права, в окремих випадках у обмеженому обсязі.

Перше українське місто, яке набуло магдебурзького права, – Новий Санч на Лемківщині (1299 р.). У 1339 р. останній галицький князь Юрій-Болеслав подарував місту Сянок привілеї на магдебурзьке право, з переходом під польське правління майже всі галицько-руські міста отримують від королів привілеї на магдебурзьке право: Львів (1356 р.), Кам’янець-Подільський (1374 р.), Стрий і Володимир-Волинський

(1431 р.), Луцьк (1432 р.), Снятин (1442 р.), Мукачеве (1445 р.), Рівне (1493 р.), Київ (1494 р.), Дубно (1507 р.), Острог (1528 р.), Любомиль (1541 р.), Тернопіль (1548 р.), Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1592 р.), Канів (1600 р.), Богуслав (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Вінниця (1640 р.) та ін. [8, с. 120–121]. Після такого сплеску європеїзації місцевого самоврядування, а особливо після Переяславської ради 1654 р., тут поширюються русифікаторські процеси.

Серед учених немає єдності у питанні специфіки магдебурзького права, що застосовувалося того часу. На думку проф. М. Ф. Владимирського-Будакова, у російських містах діяли чужоземні джерела, а не місцеві звичаї [9–10]. А. Ф. Кистяківський визнавав застосування судами ручних книг “Магдебурзьке право”, складених польськими юристами, але підкреслював, що це право зазнало впливу місцевих юридичних звичаїв і поглядів, що нерідко діяли поряд з ним і його замінювали [11–12].

Отже, українські міста не лише запозичили нові правила, але і пристосовували їх до своїх особливостей. Магдебурзьке право доповнювалося місцевими традиціями, тому організація і функції органів самоврядування в різних містах могли не збігатися або мати відмінності. Організація влади за магдебурзьким правом у містах ставила їх на один рівень з європейськими. Як відзначає А. П. Грицкевич, отримання магдебурзького права українськими містами означало, що вони досягли високого економічного і соціального розвитку, зрівнялись з багатьма німецькими і польськими містами [13].

У грамотах польських королів, якими дарувалось магдебурзьке право окремим містам, зазначалося, що король ліквідує “всі інші права польські, литовські і російські і всі інші звичаї, що не узгоджуються з правом німецьким магдебурзьким”. Місто звільнялося від влади воєвод, панів, старостів, підсудків, намісників й інших урядників. Міщани набули права на вільну торгівлю, значну площу землі навколо міста, право на “вхід” у хазяйські лісові масиви і води (для випасу тварин, користування деревом для будівництва й опалення, полювання і рибної ловлі) [14]. Міста з магдебурзьким правом, розташовані на торгових шляхах, будували для іноземних купців „гостинні двори”. Обов’язки ж “вільних” міст були невеликими, що фактично зводилися до сплати мита у державну скарбницю (магістрат розподіляв його на всіх міщан), у тому числі і незвичні податки на військові потреби. Тобто, міщани таких міст були привілейованим соціальним прошарком населення.

Не дивлячись на отримання лише елементів магдебурзького права рядом міст і містечок, з наданням міщанам юридичних гарантій приватної власності було створено сприятливі умови для господарського розвитку міст. В адміністративно-правовому плані самоврядування за-

вдяки цьому праву відокремило місто від волості, передбачались власні самоврядні органи – магістрати у складі ради на чолі з бурмістром, лави на чолі з війтом.

Війт, як найвища посадова особа міста, в основному призначався королем, і з усіх міст України, що мали магдебурзьке право, лише жителі Києва самостійно його обирали. Він виконував поліцейсько-дисциплінарні функції, а бурмистр – контроль за діяльністю комунальних служб, витрат міської скарбниці, охороною громадського порядку тощо. Статути міст передбачали суворі покарання за порушення норм магдебурзького права, що стосувались зазіхань на життя, честь і гідність членів магістрату, війта і бурмистра.

Хоча форма муніципального управління запроваджувалась у Польщі, Литві і Русі на зразок тієї, що склалась у Сілезії, можна виділити її особливості: 1) спочатку влада війта не стосувалась міської общини; 2) влада війта здійснювався у міській общині, управлялася замкнутою радою; 3) влада ради обмежується представницькими общинними установами. Такий історичний шлях міста проходили у різний час: одні з 14 ст., інші у 17 ст.

Крім міст, магдебурзьке право набували і села. Сільське місцеве самоврядування теж ґрунтувалося на німецькому праві, але в спрощеній формі. Представником сільської громади був війт як посередник між селом і польським чи німецьким паном. Згодом керівником села (за відсутності ради одноособово) стає солтис з адміністративними, поліцейськими, судовими функціями. Магдебурзьке право надавали шляхом купівлі-продажу або дарування, коли село передавалось третій особі як винагорода за військову чи урядову службу. Спадковий характер солтиства підтверджувався в усіх привілеях.

Окремі галицькі села управлялися на основі волоського права, яке запроваджувалось із сусідніх Угорщини та Молдавії. Воно походило з німецького, однак врядування й ведення господарства в селах за його нормами були більше пристосовані до життя, зокрема у питаннях податків. Різниця між німецькою правовою моделлю самоврядування і волоською полягала у тому, що за останньою селами управляли українські пани без конфесійних обмежень.

У цілому поширення магдебурзького права в українських містах і селах можна оцінювати позитивно. Відбувалося єднання міщанства, налагодження відносин між західними і східними українськими регіонами, які в сер. XVII ст. визначали соціально-економічний та політичний характер національно-визвольного руху, очолюваного козаками.

Козацький рух призвів до утворення на власній території третьої за своєю національною суттю української держави — козацької, в епоху якої місцеве самоврядування зазнало суттєвих змін. У містах з магдебурзьким правом самоврядування було збережено, і це надавало їм не-

залежність від козацької адміністрації, вони не зазнавали культурних і конфесійних утисків. Справами усіх міст Лівобережжя займалася управа (рада), до складу якої також входила і ратуша, очолювана городовим чи козацьким отаманом і водночас підпорядкована вищій козацькій адміністрації.

Поступово на українських землях розвивається місцеве та регіональне самоврядування у формі військово-адміністративного самоврядування. Це зумовлювалось полково-сотенним устроєм Української козацької держави, а також правовими та іншими джерелами того часу. І в Конституції П.Орлика 1710 р. підтверджувалося станове самоврядування, зроблено намір захистити його від свавілля урядовців, закласти основи сучасного самоврядування.

Після підписання Українсько-московського договору 1654 р. починається поступова ліквідація українських форм місцевого самоврядування, створюються станові органи місцевого самоврядування – міські думи за російським зразком. Тому наступний період до поч. ХХ ст. характеризується становленням в Україні загальноімперських форм місцевого самоврядування. Запроваджуються з 1838 р. для державних і вільних селян сільські товариства, подібні до сільської громади, з корпоративною власністю, якою розпоряджались обрані сільський схід, сільський голова та призначений сільський писар.

Після земської реформи 1864 р. регіональне самоврядування на загальноімперських засадах передбачало губернські земські збори, що формувались за куріальною системою, обирали земську управу та губернатора. Подібним чином було організоване місцеве самоврядування і в повітах. За Міським положенням 1870 р. реформа місцевого управління проводилась на розсуд міністра внутрішніх справ з урахуванням місцевих особливостей, за принципом відділення розпорядчої влади від виконавчої, які надавалися думі й управі. Виборці не мали права давати гласним (групам, партіям) інструкцій, але багатонаціональний склад міст, ворогуючі групи виборців призвели до міської контрреформи 1892 р. Колегіальне вирішення міських справ нерідко було лише формальністю, а самоврядування перетворювалося у “фікцію”.

Окрему сторінку в історії розвитку місцевого (регіонального) самоврядування складають спроби побудувати його систему на поч. ХХ ст. незалежними українськими урядами (Генеральним Секретаріатом, Гетьманатом, Директорією), і тому саме з цього періоду слід робити відлік процесу його українізації. Так, за ініціативою Центральної Ради проводились губернські та повітові національні з’їзди, запроваджувались Ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, комісари (згодом старости) [15]. За часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського розбудовувалась “сильна” місцева адміністрація, але активність місцевого населення проявлялась шляхом створення організацій, які

захищали права міських дум – “Спілки міст північної України”, “Ради представників великих міст України”.

Директорія, як правонаступниця УНР у “тимчасовій Конституції УНР”, у Законі “Про місцеві конгреси і ради трудового народу” визначила модель місцевого самоврядування на основі співпраці комісарів, місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників [16, с. 17–21]. Фактично після утворення ЗУНР у 1918 р. місцеве самоврядування зайняло гідне місце серед усіх органів управління. До 1939 р. у Східній Галичині воно існувало за австрійською системою, на Волині – за моделлю російської земської реформи 1864 р., у Буковині до 1940 р. панувала румунська система місцевого самоврядування, а в Закарпатті у 1920-1938 рр. у межах Чехословаччини проголошена крайова автономія, яка повинна була гарантувати йому власну систему місцевого самоврядування.

За радянських часів ради хоча і були виборними, але не повною мірою представницькими органами влади, діяли на основі принципу демократичного централізму в системі органів державної влади. До їх компетенції належали:

- запровадження в життя всіх постанов вищих органів влади;
- розвиток територій у господарському і культурному аспектах;
- керівництво всіма підпорядкованими їм органами державного управління;
- вирішення інших питань місцевого значення [17–18].

Сучасна історія місцевого самоврядування в Україні починається з прийняття Закону “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування” 1990 р. Це перша спроба трансформації місцевих рад усіх територіальних рівнів єдиної системи органів державної влади в органи місцевого самоврядування. Наступні кроки в умовах політико-правових і економічних реформ зумовили відхід від дуалізму та впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування, розвиток системи місцевого самоврядування за міжнародними стандартами.

Таким чином, зі зміною політико-адміністративних систем у різні епохи змінювалась і природа інститутів місцевого самоврядування на усіх рівнях: безпосередньо локальному і регіональному. Тому важливо при цьому ґрунтовно досліджувати форми, системи місцевого самоврядування, їх значення для демократичного розвитку, співвідношення інститутів місцевого та регіонального самоврядування з інститутом демократії в умовах становлення сучасного місцевого самоврядування.

Якщо самоврядування з’явилося до демократії, за первіснообщинного ладу, то з виникненням держави воно трансформувалося у локальне управління, віддалені від центру структури і сфери життя (магдебурзьке право, селянські общини, земське самоврядування, автономії

університетів тощо). У ході проведення демократичних реформ, розгортання інтеграційних процесів і запровадження спільної регіональної політики Європейського Союзу, розбудови “Європи регіонів” і “Європи громад” спостерігається підвищення ролі місцевого самоврядування, територіальних громад та інших локальних спільнот.

Тому перед Україною, науковцями різних галузей постають невідкладні завдання стосовно подальшого вивчення як теоретичних, історичних, так і порівняльних особливостей розвитку систем місцевого самоврядування, перспектив удосконалення та підвищення ефективності цього інституту з метою забезпечення гідного існування людини, суспільства і цілісності держави відповідно до наявних європейських демократичних цінностей і стандартів.

¹ Місцеве самоврядування / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua/article/1291>

² *Бостан Л. М., Бостан С. К.* Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.

³ *Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т.* Місцеве самоврядування: світовий та український досвід : посіб. – 2-ге вид. – К.: Заповіт, 1998. – 186 с.

⁴ *Ткачук А. Ф.* Демократичні системи місцевого самоврядування та шляхи їх формування / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pdp.org.ua/analytics/local-government/993>

⁵ *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Львів: Афіша, 2002. – С. 85.

⁶ *Погорілко В. Ф., Батанов О. В.* Місцеве самоврядування // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – Т.3. – К., 2001. – С. 731.

⁷ *Грицяк І.* Місцеве самоврядування України в історії та сучасності // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 1996. – № 1. – С. 58–61.

⁸ *Кобилецький М.* Магдебурзьке право у селах Галичини // Право України. – 2003. – № 8. – С. 120–121.

⁹ *Владимирський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі і Литві. – Львів, 1903.

¹⁰ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права. – Ростов н/Д.: Феникс, 1995. – 639 с.

¹¹ *История политических и правовых учений: учебник [под ред. В. С. Нерсесянца].* – М., 1998. – С. 493–497.

¹² *Камінська Н. В.* Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навчальний посібник. – К.: КНТ, 2010. – 232 с.

¹³ *Грицкевич А. П.* Частные города Белоруссии в 16-18 веке. – Минск: Наука и техника, 1975.

¹⁴ *Гошко Т. Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Львів: Афіша, 2002. – С. 85.

¹⁵ Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – С.73.

¹⁶ *Копиленко М. Л., Копиленко О. Л.* Місцеве самоврядування в УНР: теоретична модель і практика державного будівництва // Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. – К., 1994. – С. 17–27.

¹⁷ *Кравченко В. В., Пітцик М. В.* Муніципальне право України: Навчальний посібник. – К., Атіка, 2003. – 672 с.

¹⁸ *Камінська Н. В.* Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна: монографія / Н. В. Камінська. – К.: КНТ, 2014. – 414 с.

Осуществлен научно-практический анализ таких демократических институтов, как местное и региональное самоуправление и определена их роль в условиях развития европейской демократии.

Ключевые слова: местное самоуправление; деконцентрация и децентрализация публичной власти; государство; город.

There is made the scientific and practical analyses of such democratic institutions as the local and regional self-government and their role in the conditions of development of European democracy is defined.

Key words: the local self-government; the unconcentration and decentralization of the state power; the State; the city.

УДК 94 (477) “1943”

Р. В. ГУЛА, Д. Г. ТОРОПЧИН*

ТРАКТУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В РАДЯНСЬКІЙ СИСТЕМІ ПРОПАГАНДИ ТА ПОЛІТИКО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ КОЛАБОРАЦІОНІСТСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ФОРМУВАНЬ У 1943 РОЦІ

Досліджено особливості партійно-пропагандистської діяльності армійського політапарату з виховання радянського патріотизму у засобах масової інформації порівняно з трактуванням російського патріотизму у друкованих виданнях колаборантських формувань у 1943 р. Розглянуто характерні риси висвітлення русофільської тенденції у партійно-політичній роботі РС ЧА та її критика на шпальтах газети “Заря”.

Ключові слова: Робітничо-Селянська Червона армія; політапарат; пропаганда; військовополонені; Комітет визволення народів Росії; Російська вивільнена армія; колабораціонізм; патріотизм; “Заря”.

Актуальність визначення ідеї державного патріотизму для Української держави впродовж більш ніж двадцяти років займає основне місце в науковій діяльності історико-філософського напрямку та практичній діяльності в усіх сферах життя суспільства. Історики антагоністичних таборів будують власні парадигми у співвідношенні проблеми патріотизму та колабораціонізму, військового обов’язку та зради. Досвід Великої Вітчизняної війни слугує для сучасних дослідників джерелом розробки концептуальних положень щодо вдосконалення ідеології державного будівництва з урахуванням реалій сьогодення. Пошук фундаментальних констант національної згоди та соціального стабільності в сучасному українському суспільстві висуває на перше місце вивчення історичних уроків колабораціонізму радянських громадян, їх протистояння з ідеологією радянського патріотизму.

Метою статті вважаємо висвітлення особливостей трактування патріотизму у пропагандистській діяльності армійського політапарату з виховання радянського патріотизму у засобах масової інформації порівняно з трактуванням російського патріотизму у друкованих виданнях колаборантських формувань у 1943 р.

* *Гула Руслан Володимирович* – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного.

Торопчин Дмитро Григорович – доктор історичних наук, доцент, викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного.

Система сил та засобів патріотичного виховання у РСЧА у період підготовки до визволення українських земель зазнала кардинальної реорганізації. З відновленням російських бойових традицій Червона армія заперечувала ортодоксально-комуністичні.

З кінця 1942 р. система патріотичного виховання у РСЧА остаточно скорегована на формування ідеї російського патріотизму з урахуванням класової складової радянського патріотизму. Це дало можливість скерувати діяльність структур партійно-політичної роботи на вихованні у червоноармійців розуміння традиційних національних символів та цінностей. Пропаганда російських національних (особливо воєнних) традицій, історичного минулого Росії визначала головні пріоритети патріотичного виховання в армії під час війни.

Актом відродження російських національних традицій стало затвердження Президією Верховної Ради СРСР 29 липня 1942 р. орденів Суворова, Кутузова та Олександра Невського¹. Як зазначено у передовій органу НКО СРСР: “В военных орденах, утверждениях советским правительством в годы Великой Отечественной войны, воплощены славные традиции могучего русского оружия...”²

Утилітарно-практичне використання російського патріотизму зумовлено особливостями розвитку воєнно-політичної ситуації. К. М. Симонов так оцінив причини введення іменних орденів російських історичних постатей: Сталін “брал готовую фигуру в истории, которая была утилитарно полезна с точки зрения современной политической ситуации и современной политической борьбы... При утверждении орденов Суворова, Кутузова, Ушакова, Нахимова ... на перовое место были поставлены ... те ... кто одержал блестящие победы на границах и за границами России...”³.

Нацистський пропагандистський апарат досить об’єктивно оцінював прагматичне використання персоналій російської історії. У донесенні уповноваженого міністерства рейху з окупованих територій Сходу при групі військ “Південь” від 22 жовтня 1943 р. зазначено: “Такие имена как Петр I, Александр Невский, Суворов стали усиленным основанием для большевицкой пропаганды. Большевики хорошо знают русскую душу, потому и борется Красная армия за честь “русского оружия”⁴.

У написаному у травні 1943 р. листі А. А. Власова “Почему я стал на путь борьбы с большевизмом?” звернення сталінської пропагандистської машини до російського національного патріотизму аналізується так: “В последние месяцы Сталин, видя что Русский народ не желает сражаться за чуждые ему интернациональные задачи большевизма, внешне изменил политику в отношении русских. Он уничтожил институт комиссаров, он попытался заключить союз с продажными руководителями преследовавшейся прежде Церкви, он пытается восстановить традиции старой армии. Чтобы заставить Русский народ проливать кровь за чужие интересы, Сталин вспоминает великие имена Алек-

сандра Невського, Кутузова, Суворова, Минина и Пожарского. Он хочет уверить, что борется за родину, за отечество, за Россию.” І висновок: “Большевизм ничего не забыл, ни на шаг не отступил и не отступит от своей программы. Сегодня он говорит о Руси и русском только для того, чтобы с помощью русских людей добиться победы, а завтра с ещё большей силой закабалить Русский народ и заставить его и дальше служить чуждым ему интересам”⁵.

Пропаганда російських воєнних традицій є й в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р. “О введении новых знаков различия для личного состава” погонів як елемента військової форми одягу. Наказом НКО СРСР № 25 від 15 січня 1943 р. особовий склад РСЧА з 1 по 15 лютого 1943 р. був зобов’язаний перейти на носіння нових зразків форми одягу⁶. Відбувається остаточний перехід від класового заперечення традицій російської армії більшовиків часів Громадянської війни з їх зневажливим ставленням до “золотопогонників” до офіційного визнання спадкоємності бойової слави російської зброї. За свідченнями Д. Ортенберга, Сталін після вирішення питання щодо введення погонів в армії зазначив: “Нужно сказать, что погоны не нами выдуманы. Мы наследники русской военной славы. От нее мы не отказываемся”⁷. У зв’язку з тим, що це викликало неоднозначну реакцію в офіцерському середовищі, ГоловПУ РСЧА в системі патріотичного виховання в армії активно використовувало тему введення погонів, як відродження традицій російської армії. Генерал-лейтенант РСЧА О. Ігнат’єв у своїй статті “Рядовой” підкреслює факт введення погонів у російській армії у 1801 р. та робить такий висновок: “Они (погоны – авт.) напомнят бойцам Красной армии о великом значении этой традиционной эмблемы воинской чести”⁸.

8 листопада 1943 р. за постановою Президії Верховної Ради СРСР своєрідним аналогом Георгіївського хреста стає орден Слави з повним повтором кольорів георгіївської стрічки орденської колодки. Письменник Б. Горбатов підкреслив патріотичне значення цієї відзнаки, в якій відобразилася: “слава оружия нашего, слава предков наших...вся многовековая слава русского оружия”⁹. Згідно з постановою Ради народних комісарів СРСР від 21 серпня 1943 р. “О неотложных мерах возрождения хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации”, відбувається відкриття суворовських воєнних училищ за аналогом кадетських корпусів, куди у першу чергу приймаються діти загиблих військовослужбовців. На території УРСР сформовано Харківське суворовське училище (з 1947 р. – Київське)¹⁰.

Відбувається офіційне визнання спадкоємності бойових традицій російської та Робітничо-Селянської Червоної армії. У публікаціях журналу “Огонек” зазначено, що “Красная Армия оправдала надежды и доверие народа, приумножила славу и величие русского оружия”¹¹.

У разі збільшується обсяг друкованої продукції, присвяченої минулому російської армії. У військах масово розповсюджують видання з науково-популярних серій “Великие люди русского народа”, “Великие борцы за русскую землю”, “Великие русские полководцы”. За неповними даними Всесоюзної книжкової палати, накладі окремих брошур з цієї тематики такі: “Александр Невский” – 1210000 прим., “Дмитрий Донской” – 2937185 прим., “Минин и Пожарский” – 1559500 прим., “Полтавская битва” – 750000 прим., “Взятие русскими войсками Восточной Пруссии в годы Семилетней войны” – 50000 прим., “Суворов” – 195000 прим., “Кутузов” – 390000 прим., “Багратион” – 57000 прим., “Адмирал Ушаков” – 75000 прим., “Адмирал Нахимов” – 25000 прим.¹².

Акцентуємо увагу на тому, що пропаганда бойових традицій російської армії, звернення до традицій російського воєнного патріотизму у РСЧА мали ще й антиколабораціоністську спрямованість, пов’язану з агітаційно-пропагандистською діяльністю Комітету визволення народів Росії (КВНР) та Російській визвольній армії генерала А. А. Власова (РВА).

Основою патріотичного виховання у КВНР була ідея заперечення основ радянського патріотизму. Учасник власівського руху професор Ф. П. Богатирчук так сформулював причини неприйняття радянських патріотичних постулатів: “Большевизм вытравил из нас какой-либо патриотизм, превратил любимую некогда родину в страну, где возвеличивают чекистов, которые стреляют в затылок нашим братьям и сестрам, и где ставят памятники павликам морозовым, которые выдают своих родителей на расправу своим кремлевским палачам”¹³. Основою агітаційно-пропагандистської та виховної роботи була теза про те, що лише РВА може виступати “законной правопреемницей лучших традиций русской армии”, у якій “действуют принципы, традиции русского войска”. Начальник штабу РВА генерал-майор Ф. І. Трухін 18 листопада 1944 р. вимагав від командного складу армії зробити “тот здоровый патриотизм, на котором так сильно спекулируют большевики настоящей силой” збройних сил. “Только честные патриоты, – казав він, – в состоянии рассматривать себя как наследников великих дел и военной славы великих полководцев России – Петра I, Суворова, Кутузова, Багратиона, Скобелева и Брусилова”¹⁴. Цікаво, що персоналізація “пантеону героїв” РВА практично повністю повторює імена патріотичного набору радянської партійно-політичної пропаганди. Існували особливості патріотичного виховання льотного складу військово-повітряних сил (ВПС) КВНР. Прикладами патріотичного служіння Батьківщині пропагандистський апарат РВА (як до речі й ГоловПУ РСЧА) були постаті дореволюційного пілота С. Уточкіна, героя I Світової війни штабс-капітана П. Нестерова та трагічно загиблого у 1930-ті роки комбрига В. Чкалова. Але у цьому ряду, на відміну від РСЧА, також стояв і репресований колишній заступник НКО СРСР, начальник ВПС

Червоної армії, командарм 2-го рангу Я. Алксніс. Також слід зазначити той факт, що у патріотичному вихованні ВПС КВНР активно пропагувалися традиції як російської імператорської армії, так і білогвардійських збройних формувань. Це пов'язано зі значним відсотком представників білої еміграції у льотному складі ВПС КВНР. Традиційне для російського офіцерського корпусу шанування шефського імені було відроджено у авіачастинах КВНР: 5-а винищувальна ескадрилья прийняла шефське ім'я полковника О. Казакова – кращого пілота Російської армії П. Врангеля. Іншою особливістю діяльності офіцерів з політичної роботи (введені у штат 1-ої дивізії РВА у грудні 1944 р.) був принцип домінування націоналізму, на відміну від інтернаціональної основи патріотизму в РСЧА. У виданому у січні 1945 р. матеріалі про етику та поведінку солдатів РВА зазначено, що “она (тобто РВА – авт.) є національної по формі, по своїй суті, по своїм цілям і духу”¹⁵.

Особливий інтерес для вивчення питання трактування російсько-гопатріотизму колаборантів представляє аналіз редакторської політики газети “Заря”.

Аналізуючи видання в період 1943 р., необхідно зазначити, що патріотизм воїнів колаборантських військових формувань трактувався як комплексне почуття войовничогоантикомунізму, послідовного антисталінізму, російського націоналізму, антисемітизму та військового корпоративізму з нацистським вермахтом.

Антикомуністична спрямованість видання визначена вже з першого номера. У статті “Освободительная борьба русского народа против большевизма” наслідком правління комуністичної верхівки, на думку видання, стало перетворення великої країни у царство голоду, рабства, концтаборів, що є логічним наслідком самої сутності російського більшовизму. Характерними рисами більшовизму видання визначає тотальну брехню щодо прав і свобод усіх верств населення, створення системи карательно-терористичних органів для захисту сталінського ладу, знищення будь-яких проявів опозиційної думки¹⁶.

Стаття “Русская освободительная армия” концентровано розкриває сутність антибільшовицької складової патріотизму у РВА. На нашу думку, злочинна сутність більшовизму перед російським народом полягає у:

- знищенні селянства;
- закріпаченні робітників;
- створенні системи тотального інтелектуального терору відносно до інтелігенції;
- зруйнуванні системи командування РСЧА у роки репресій;
- зламі історичних основ патріотизму народу;
- створенні управлінських прерогатив єврейському елементу у всіх сферах життя суспільства;

– підтримці союзу з колоніальною Англією та капіталістичною Америкою¹⁷.

Критика більшовицької системи базувалася також на порівнянні умов життя і праці російського та німецького робітничого класу. Так, у зверненні лейтенанта Василя Лукіна “Мы выполним свой долг” автор зазначає: “Мы увидели, что несмотря на войну, немецкий рабочий класс живет намного лучше чем в самые удачные годы жил русский рабочий в условиях большевицкой власти”. І висновок: “Уничтожение большевизма – вот в чем наш долг!”¹⁸.

Персоніфікація особистості Сталіна, як концентрації зла комуністичної системи, набувала у виданні декілька гіпертрофованих форм, що, в принципі, зрозуміло, виходячи з логіки пропагандистської роботи. Гасло № 3 проголошує: “Сталин – враг русского народа!. Уничтожим Сталина, залившего страну кровью!”¹⁹.

Ідея російського націоналізму у виданні активно використовується у зв’язку з неофіційною “русофільською” позицією сталінського керівництва, яка на початок 1943 р. досягла свого апогею. Характерно, що у виданні свідомо акцентується роль російського народу як могильщика більшовизму при практично повному ігноруванні висвітлення ролі інших народів СРСР в антикомуністичному русі. У статті “Национальная свобода Русского народа” невідомий автор розкриває основні причини втрати національної самобутності народу, серед яких:

- принесення в жертву національних інтересів інтернаціональної світової революції;
- тотальне використання карально-терористичних методів НКВС під час впровадження нових постулатів радянського ладу;
- утилітарне використання російської військової історії більшовизмом, якому велич Росії органічно не притаманна²⁰.

Видання оперативно реагувало на зміни вектора національної політики СРСР при організації військово-патріотичного виховання у РСЧА. Так, у статті “Золотой погон” автор бачить у введенні погонів у РСЧА лише спекуляцію на національних почуттях росіян і штучне відродження військових традицій з метою довести спадкоємність з бойовою славою російської зброї. Він робить досить сміливий та необґрунтований прогноз про те, що за введенням погонів наступним кроком сталінського керівництва буде запрошення в лави РСЧА колишніх “золотопогонників”. Уведення погонів, на думку автора, є констатацією факту повного розриву з традиціями РСЧА²¹.

Важливою складовою формування патріотизму у розумінні ідеологів КВНР був антисемітизм, що, до речі, органічно входило в систему пропагандистської роботи нацистського рейху. При цьому, основна увага видання була сконцентрована на дискредитації політапарату, значний відсоток серед якого склали етнічні євреї. У статті “Лейба Мехлис – генерал!” наголос робиться суто на національному аспекті

героя. При цьому автор свідомо пересмикує факт присвоєння військових звань політапарату як компенсацію за скасування інституту комісарів і наділяє політпрацівників функціями командування з'єднаннями та об'єднаннями²².

Військовий корпоративізм з нацистським вермахтом подавався у обгортці “боротьби за нову Європу”, “історичної” дружби російського та німецького народів, прогресивного значення для розвитку російської державності ідей націонал-соціалізму²³.

Під час зіставлення принципів пропагандистської роботи радянської пропагандистської системи та політико-виховної роботи колаборантського руху слід зазначити загальні риси їх діяльності. Це, насамперед, категоричність та однозначність оцінок, наступальний характер пропаганди, гіпертрофоване трактування фактів на користь виховного патріотичного ефекту, єдність стилістики викладення матеріалу. Це визначалося безкомпромисним характером збройного протистояння, різкоантагоністичними світоглядними позиціями та великому рахунку, єдністю виховання загальної пропагандистської системою.

При відносній єдності форм, слід визнати принципову відмінність у змісті. Незважаючи на безпрецедентні масштаби використання російської національної складової у процесі виховання воїнів РСЧА, слід зазначити, що ідеї інтернаціонального братерства народів СРСР були все ж пріоритетними, що довели різкі зміни у патріотичному вихованні у 1944 р.

На той час більш ефективною моделлю патріотизму виявилася її радянська інтерпретація. Незважаючи на утилітарно-прагматичний характер, класову обмеженість, вибіркоче та штучне використання історичного матеріалу для формування нової патріотичної парадигми, радянський патріотизм виконав свою історичну місію у боротьбі та перемозі над страшною та нелюдською державно-ідеологічною системою нацистської Німеччини.

¹ Указы Президиума Верховного Совета СССР об учреждении орденов и медалей СССР (май 1942 г.- июнь 1943 г.). – М., 1943. – 63 с.

² Первые ордена Александра Невского // Красная Звезда. – 1942. – № 272 (5336). – 19 ноября. – С. 1.

³ *Симонов К. М.* Глазами человека моего поколения – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_s/simonov12.php.

⁴ *Косик В. М.* Україна в Другій світовій війні: Збірник документів. – Т. 3 – Л., 1999. – С. 295.

⁵ *Власов А. А.* Почему я стал на путь борьбы с большевизмом? – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vlas_otkrpism.php.

⁶ Русский архив: Великая Отечественная: Т. 13(2–3). Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. / [Под общей редакцией генерал-майора В. А. Золотарева]. – М., 1997. – С. 24, 30–31.

⁷ Ортенберг Д.И. Сорок третий: Рассказ-хроника. – М., 1991. – 414 с. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/russian/ortenberg_di3/index.html.

- ⁸ *Игнатъев А. А. Рядовой / А. А. Игнатъев // Красноармеец. – 1943. – № 1. – С. 3.*
- ⁹ *Горбатов Б. Орден Славы / Б. Горбатов // Красноармеец. – 1944. – № 1 – С. 14.*
- ¹⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК в 16 т. 9-е доп. и испр. – М., 1985. – Т. 7. 1938 – 1945. – С. 459.
- ¹¹ *Слава Красной Армии // Огонек. – 1944. – № 5–6. – февраль. – С. 2.*
- ¹² *Патриотизм советского народа в годы Великой Отечественной войны: Методические рекомендации / [Сост. И. В. Родионова]. – М., 2010. – С. 19.*
- ¹³ *Ермолов И. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941–1944. – М., 2010. – С. 45.*
- ¹⁴ *Гофман И. Власов против Сталина. Трагедия Русской Освободительной армии. – М., 2005. – С. 43, 131–132.*
- ¹⁵ *Александров К. Армия генерала Власова 1944–1945. – М., 2006. – С. 100–101, 168; Гофман И. Вказана праця. – С. 373.*
- ¹⁶ *Освободительная борьба русского народа против большевизма // Заря. – 01.01. 1943. – №1. – С. 2.*
- ¹⁷ *Гусев М. Русская освободительная армия / Мих. Гусев // Заря. – 24.02. 1943. – № 15. – С. 2.*
- ¹⁸ *Лукин В. Мы выполним свой долг / Василий Лукин // Заря. – 10.01.1943. – № 2. – С. 3.*
- ¹⁹ *Заря. – 13.01.1943. – №3. – С. 1.*
- ²⁰ *Национальная свобода Русского народа // Заря. – 07.02.1943. – № 10. – С. 3.*
- ²¹ *Ром. Золотой погон / Ром // Заря. – 17.01.1943. – № 4. – С. 4.*
- ²² *Ром. Лейба Мехлис – генерал! / Ром // Заря. – 01.01. 1943. – №1. – С. 4.*
- ²³ *Гофвебер. 10 лет национал-социализма / Гофвебер // Заря. – 03.02.1943. – № 9. – С. 2; Армия русского народа // Заря. – 14.02.1943. – № 14. – С. 1.*

Исследованы особенности партийно-пропагандистской деятельности армейского политического аппарата по воспитанию советского патриотизма в средствах массовой информации по сравнению с трактовкой российского патриотизма в печатных изданиях формирований коллаборантов в 1943 г. Рассмотрены характерные черты освещения русофильской тенденции в партийно-политической работе РС КА и ее критика на страницах газеты “Заря”.

Ключевые слова: Рабоче-Крестьянская Красная армия; политаппарат; пропаганда; военнопленные; Комитет освобождения народов России; Русская освободительная армия; коллаборационизм; патриотизм; “Заря”.

The features of the party advocacy Army political apparatus of Soviet patriotism education in media information compared with the interpretation of Russian patriotism in drukovanyhvydannyyah collaboration units in 1943. The characteristic features coverage Russophile tendencies upartyjno-political work PC CHA and its criticism of the newspaper “Zaria”.

Keywords: Workers 'and Peasants' Red Army; politaparar; propaganda; prisoners of war; Committee liberation of peoples; Russian Liberation Army; collaboration; patriotism; “Zaria”.

УДК 628.1:504(477.84)"1960/1990"

Ю. Є. ГУМЕН*

**ДИНАМІКА ЗАБРУДНЕННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ВПРОДОВЖ 1960–1990 рр.:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Актуальність цієї теми полягає в критичному осмисленні складних соціально-екологічних процесів, що відбувалися в 1960–1990-их роках на урбанізованих територіях Тернопільської області, та в аналізі шкідливого впливу техногенних явищ на екологічну рівновагу населених пунктів.

Ключові слова: водні ресурси; промислові об'єкти; водоочисні споруди.

Зростання урбоекологічних протиріч в умовах інтенсивної індустріалізації та формування реального стану соціально-екологічних суперечностей неминуче виникали внаслідок екстенсивного комунального та промислового розвитку. За умов формування новітніх концепцій історичних досліджень набуває актуальності простеження масштабів забруднення та неефективного використання водних ресурсів промисловими та комунальними підприємствами міст та селищ Тернопільської області в 1960–1990-х роках. Сучасний стан української історичної науки свідчить, що дотепер немає повномасштабного науково-історичного дослідження, котре передбачало б історичний аналіз урбоекологічних проблем в новітній історії України. Щодо вивчення цієї проблематики Західного регіону України в зазначений період, то на сьогодні відсутні будь-які історичні праці. Науковий доробок вітчизняних істориків обмежується публікаціями С. Васюти, О. Васюти, Г. Філіпчука, М. Білика, Ю. Гумена [1], які розглядають урбоекологічні проблеми регіону в полі концепції міждисциплінарної комплексної оцінки суспільно-екологічних явищ, ретроспективного селективного аналізу причинно-наслідкових зв'язків відносно взаємодії закладених у минулому негативних тенденцій науково-технічного прогресу та сучасних резонансних наслідків.

Упродовж 1960-х років промислово-комунальна база урбанізованих територій Тернопільської області лише перебувала в процесі становлення, тому, враховуючи особливості екстенсивного урбоіндустріального розвитку, на промислових об'єктах не відслідковувалися обсяги водовикористання та викиди нечистот у річки та водойми області. Од-

* *Гумен Юрій Євгенович* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Тернопільської області.

нак, порівняно з іншими областями України екологічна ситуація на Тернопільщині була значно кращою.

Голова Держкомприроди при РМ УРСР у доповідній записці Раді Міністрів УРСР “Про досвід охорони і збагачення природних ресурсів Тернопільської області” відзначав, що на виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 21 червня 1968 року № 173 та Закону УРСР про охорону природи на підприємствах, установах і в господарствах у 1967 році обласною інспекцією Держкомприроди при РМ УРСР була виконана значна робота із впорядкування і використання водних ресурсів Тернопільської області. Підприємства Тернопільського спиртресту завдяки будівництву водоочисних споруд і полів фільтрації перестали щодоби викидати понад тисячу м³ висококонцентрованих стоків. Були реконструйовані та додатково побудовані очисні споруди на Бучацькому, Лановецькому та Козівському цукрових заводах. На 11 водоемких підприємствах області було створено громадські пости з охорони водних ресурсів, що разом із працівниками Держводоінспекції здійснювали контроль за будівництвом та експлуатацією водоочисних споруд і зворотних систем водопостачання [2, арк. 24]. Тернопільська область у перший рік роботи Держкомприроди при РМ УРСР (1968), унаслідок своєї аграрної специфіки та незначної концентрації промислових підприємств, стала взірцевою для звітів природоохоронного відомства. Такими характеристиками природоохоронної роботи могла б “похвалитися” не кожна область західного регіону України. Проте через короткий час через стандартні для того часу нормативи індустріального приросту ситуація з охороною та збереженням водних ресурсів в області значно погіршилася. Так, у 1969 році внаслідок перевантаження та незадовільної роботи водоочисних споруд у місті Тернопіль, на Хоростківському, Лановецькому та Борщівському цукрових заводах достатній ступінь очистки отримали тільки 7 млн. м³ нечистот за рік, або 64 % від загального об’єму стоків, що пройшли очистку, а 3,9 млн. м³ у рік, чи 36 % стоків, очищені недостатньо. Зовсім без очистки скинуто у відкриті водойми 9,1 млн. м³, чи 45,5 % стоків. Загальний викид стічних вод в області за 1969 р. становив 26,3 млн. м³ у рік, з них 20 млн. м³ особливо забруднених стоків, а 6,3 млн. м³ таких, що не потребували очистки. Все це призвело до того, що санітарний стан багатьох рік та відкритих водоймищ був незадовільним. В особливо критичному санітарному стані знаходилася річка Нічлава через викид у неї неочищених стоків Колиндянського концентрато-дріжджевого комбінату. Незадовільно вирішувалися питання будівництва водоочисних споруд на підприємствах молочної промисловості комунального господарства, Облспоживспілки, об’єднання “Сільгосптехніка”, а також лікувальними та навчальними закладами [3, арк. 12–15]. Ситуація з викидами стічних вод на Тернопіллі суттєво не змінилася і в 1971 році, так, загалом промислові підприємства області і комунальна сфера викинули у водо-

йми області 24,6 млн. м³ на рік, з них взагалі без очистки – 7,4 млн. м³ [3, арк. 25–26]. Окремі передочисні споруди на підприємствах області не могли забезпечити повної очистки нечистот. Загалом в області лише в 5 містах і 2 селищах були господарсько-фекальні каналізації, а через водоочисні споруди проходили стоки тільки міста Тернопіль та селищ Козова та Підволочиськ.

У 1971 році було розширено каналізаційну сітку в місті Тернопіль на 6,2 км, у Козові - на 3,3 км, у Підволочиську – на 1,4 км [3, арк. 28]. Дещо погіршилася ситуація із викидами стічних вод у 1972 році, так, в області загальна кількість їх становила 8 млн. м³. Не покращилася екологічна ситуація у р. Нічлава, в котру Колиндянський концентрато-дріжджевий комбінат щодобово без будь-якої очистки викидав 1 200 м³ нечистот. Будівництво водоочисних споруд на цьому підприємстві було заплановано на 1975 рік. Із 24 каналізованих населених пунктів області у 1972 р. водоочисні споруди працювали лише в Тернополі, загальною потужністю 66,5 тис. м³/добу, в Підволочиську – 450 м³/добу та в Козові. Незакінчено роботи з будівництва водоочисних споруд Микулинецького консервного заводу і заводу залізобетонних виробів, Тербовлянського заводу сухого знежиреного молока. У ІХ п'ятиріччі республіканськими відомствами було заплановано будівництво міських водоочисних споруд на 6-ти об'єктах комунальних підприємств області, три з яких запуснути в ІХ-ій п'ятиріччі та три – в десятиї [4, арк. 19–21].

Ситуація з водокористуванням та водовідведенням у Тернопільській області в 1973–74 рр. виглядала так:

Таблиця 1

№ п/п	Найменування показників об'єктів, на яких проводився облік	Одиниця виміру	1973р.	1974р.	+/-
1.	Кількість об'єктів, на яких ведеться облік	Шт.	514	528	+14
2.	Використання свіжої води. Всього	млн. м ³	48,3	54,0	+6
	В т.ч. для виробництва	млн. м ³	31,7	36,5	+4,8
	Для міськводопроводу	млн. м ³	11,7	12,0	+0,3
	Джерела водопостачання:				
	Поверхневі	млн. м ³	12,8	18,3	+5,5
	Підземні	млн. м ³	35,5	35,7	+0,2
3.	Водовідведення				
	Викиди стічних вод. Всього:	млн. м ³	38,2	47,2	+9,0
	з них очищувачі. Всього	млн. м ³	26,4	32,9	+6,5
	В т.ч. на міських водоочисних спорудах	млн. м ³	16,5	21,3	+4,8
	Кількість стічних вод, що скидаються без очистки	млн. м ³	9,5	12,0	+2,5

Продовження таблиці 1

№ п/п	Найменування показників об'єктів, на яких проводився облік	Одиниця виміру	1973 р.	1974 р.	+/-
4.	Кількість води в оборотному водопостачанні % економії стічної води за рахунок оборотного водопостачання	Млн. м ³ /р.	50,8	144,5	+93,7
			51,3	79	+27,7
5.	Наявні водоочисні споруди з них на повну біоочистку	Шт.	85	50	-35
		Шт.	41	43	+2
6.	Проектна потужність водоочисних споруд Фактичний пропуск стічних вод Зі стоків, що пройшли достатню очистку	м ³ /добу	119,6	735,0	+615
		м ³ /добу	102,0	574,2	+472
	Недостатній ступінь очистки	млн. м ³ /р.	25,2	30,9	+5,7
		млн.	1,2	2,0	+0,8
		м ³ /р.			

Кількість водоочисних споруд за два роки зменшилася з 85 до 50 внаслідок проведення інвентаризації та уточнення. Той факт, що загальна кількість стічних вод, що пройшли недостатню очистку, залишалася досить високою, пояснюється відсутністю фахівців та дієвої програми в галузі очисних технологій. Будівництво та ремонт очисних споруд промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери велося підрядними організаціями, що не спеціалізувалися в цій сфері, а фінансування робіт проводилося республіканськими та союзними міністерствами та відомствами за залишковим принципом [5, арк. 23].

Відповідно до народногосподарського плану в 1974 році 29 підприємств, організацій та господарств п'ятнадцяти міністерств і відомств союзного і союзно-республіканського підпорядкування проводили будівництво 37 об'єктів водоканалізаційних і водоохоронних споруд сумарною вартістю 6738,5 тис. крб., з них лише 24 об'єкти було введено в експлуатацію. Будівництво водоочисних та водоохоронних споруд у першому півріччі 1974 р. велося вкрай повільними темпами. Не більших успіхів було досягнуто і в другому півріччі. Будівельні ділянки водоочисних споруд своєчасно не забезпечувалися обладнанням, з боку замовників не здійснювався належний контроль за якістю будівництва та його термінами. Так, у четвертому кварталі 1974 року планувалося ввести в експлуатацію 19 об'єктів, серед них і один крупний об'єкт – експериментальні водоочисні споруди Мишковицького спиртозаводу.

Будівельники та замовники об'єкта пред'явили до прийому Держкомісії водоочисні споруди з великою кількістю недоробок, у деяких вузлах невиконані навіть креслення [5, арк. 25]. У Гусятині було заплановано будівництво загальноміської автомийки, що значно покращило б санітарний стан річки Збруч. Відповідно до лабораторних даних Держводоінспекції, кількість шкідливих речовин у річці Серет у 1968 р. складала 2 г/л, а в 1974 р. – всього 5г/л. Річка потерпала від забруднення нафтопродуктами та неочищеними стоками тваринницьких ферм, колгоспів та радгоспів [5, арк. арк].

У 1975 році, внаслідок реалізації частини запланованих заходів з будівництва водоочисних споруд, екологічна ситуація в річках області дещо покращилася. Так, завдяки уведенню в експлуатацію водоочисних споруд на Тернопільському бавовняно-прядильному комбінаті та цукровому заводі “Поділля”, санітарний стан річки Серет відчутно поліпшився. Природоохоронними інстанціями було покращено облік водоспоживання і водовідведення стічних вод. Підприємства, котрі використовували в промисловому циклі велику кількість води, довели водовикористання на одиницю продукції до норми, встановили прилади споживання води, що дало можливість контролювати її використання.

Основні порівняльні показники водоспоживання, водовідведення та очистки стоків на паспортизованих об'єктах Тернопільської області за 1970, 1974, 1975 рр., що підготовлені працівниками облінспекції Держкомприроди при РМ УРСР, наведено в таблиці:

Таблиця 2

№ п/п	Найменування показників	Одиниця виміру	1970	1974	1975	+/- порів. з 1974 р.	+/- порів. з 1970 р.
1	Кількість об'єктів, на яких проводився облік	Шт.	-	528	511	-17	-
2	Водоспоживання свіжої води. Всього В т.ч. для виробництва для госпобут потреб для міськводопроводу Джерела водопостачання: поверхневі підземні	млн. м ³ /рік	39,4	56,7	52,3	-4,4	+12,9
		млн. м ³ /рік	25,8	38,3	32,8	-5,5	+7,0
		млн. м ³ /рік	13,6	18,4	19,5	+1,1	+5,9
		млн. м ³ /рік	2,8	12,8	5,1	-6,9	+10,2
		млн. м ³ /рік	18,5	18,7	21,2	+2,5	+2,7
		млн. м ³ /рік	20,9	38,0	31,1	-6,9	+10,2
3	Водовідведення						

№ п/п	Найменування показників	Одиниця виміру	1970	1974	1975	+/- порів. з 1974 р.	+/- порів. з 1970 р.
	Викид стічних вод. Всього	млн. м ³ /рік	29,3	49,6	44,9	-4,7	+15,6
	В т.ч. стічні води, що не потребують очистки.	млн. м ³ /рік	6,2	2,3	1,5	-0,8	-4,7
	Забруднені стічні води.	млн. м ³ /рік	23,1	47,3	43,4	+3,9	+20,3
	Всього з них, що пройшли очистку.	млн. м ³ /рік	17,9	35,3	22,3	-13,0	+4,4
	В т.ч. на міських водоочисних спорудах	млн. м ³ /рік	3,8	23,5	6,7	-16,8	+2,9
	Кількість стічних вод, що викидалися без очистки	млн. м ³ /рік	5,2	12,0	21,1	+9,1	+15,9
4	Кількість води в оборотному водопостачанні	млн. м ³ /рік	45,6	144,5	94,1	+50,4	+48,5
	% економії свіжої води	%	64	78	59	-19	-5,0
5	Було водоочисних споруд	Шт.	–	50	55	+5	–
	з них ті, що працюють на повну біоочистку	Шт.	–	43	52	+9	–
	Проектна потужність водоочисних споруд	м ³ /добу	88,3	120,8	126,1	+5,3	+37,8
	Фактичний пропуск стічних вод	м ³ /добу	76,9	102,8	116,5	+14,0	+39,6
	Стоки, що пройшли достатню очистку	млн. м ³ /рік	–	30,9	20,1	-10,8	–
	Недостатній ступінь очистки	млн. м ³ /рік	–	2,0	2,2	+0,2	–

У 1975 р. було додатково взято на облік 39 підприємств та організацій, але загальна їх кількість зменшилася в зв'язку з тим, що працівники обласної інспекції Держкомприроди при РМ УРСР не проводили облік на підприємствах із незначним водовикористанням, а також через те, що окремі підприємства було або об'єднано, або ліквідовано. Це стосувалося підприємств місцевої промисловості, котрі були розміщені в малих містах та селищах області. Економія свіжої води на промислових підприємствах у середині 1970 рр. становила 59 %. Якщо в 1970 р. в обігу промислових підприємств було 45,6 млн. м³ води в рік, то в 1975 р. – 94,1 млн. м³. Слід відзначити й той факт, що кількість промислових підприємств та їх потужності відчутно зросли.

За першу половину 1970-их рр. потужність роботи водоочисних споруд на промислових підприємствах та об'єктах комунальної сфери зросла на 126, 1 тис. м³/добу, чи на 42,7 %. Однак, незважаючи на значне збільшення потужності водоочисних споруд, кількість стічних вод, що викидалися без очистки, не зменшилася і становила 21,1 млн. м³/рік. Головною причиною викиду неочищених стоків є той факт, що в малих містах та селищах області працювали дрібні підприємства місцевої легкої, харчової та м'ясо-молочної промисловості без будь-яких водоочисних споруд. Будівництво водоочисних споруд на цих промислових об'єктах, за висновками тогочасних фахівців, було економічно не вигідним. Будівництво водоочисних споруд для міст та селищ за принципом дольової участі разом з комунальними господарствами для керівників вищевказаних підприємств та галузевих функціонерів стало на той час економічно необґрунтованим.

Водоочисні споруди були відсутні на більшості комунальних підприємств Тернопільської області, а питання будівництва загальноміських водоочисних споруд за дольової участі підприємств, установ та організацій, усіх дрібних водокористувачів вирішувалися дуже повільно, також і через відсутність ініціативи комунальних підприємств малих міст та селищ [6, арк. 23–24].

З 15 районних центрів області в середині 1970-х рр. загальноміські водоочисні споруди функціонували лише у двох (Збараж та Підволочиськ). Інші малі міста та селища викидали стоки промислових підприємств та комунальних господарств у водні артерії краю без очистки. Критичною була ситуація на підприємствах Облспоживспілки, де з 30-ти промислових об'єктів водоочисні споруди функціонували лише на 2-ох. Без водоочисних споруд тоді працювали всі підприємства, що підпорядковувалися Міністерству харчової промисловості УРСР. На багатьох підприємствах, особливо в малих містах та селищах області водоочисні споруди працювали вкрай неефективно. Нерідко брак роботи водоочисних споруд був безпосередньо з вини проектувальників. Так, Одеський філіал “Укрм'ясмолпром” ще на початку 1970-их рр. не вдало запроектував водоочисні споруди на Борщівському, Буцацькому

та Вишнівецькому маслосирзаводах. Набір водоочисних споруд на цих підприємствах не відповідав характеру стоків, котрі на них поступали. Внаслідок цього немалі кошти на проектування та будівництво цих об'єктів були використані республіканським відомством неефективно. Згідно з тогочасним природоохоронним законодавством, винні у марнотратстві не понесли належного покарання. З вини обласного управління будівництва та молочної промисловості на Теробовлянському заводі сухого і знежиреного молока, що працював ще з грудня 1972 року, не було усунено недоробки та дефекти, що були виявлені ще до запуску підприємства [6, арк. 24].

Обласна інспекція Держкомприроди при РМ УРСР у середині 1970-х років посилила контроль за використанням питної води в виробництві та разом з відділенням Держводоінспекції домоглася встановлення водовимірювальних приладів на технологічних лініях найбільш водомістких підприємств. На промислових підприємствах області було активізовано роботу зі зменшення використання води на одиницю промислової продукції. Однак рівень водокористування на промислових підприємствах області залишався дуже високим. Індустріальні об'єкти дуже повільно переходили на технічне водопостачання, але відсоток використання питної води для промислових цілей суттєво не змінився [6, арк. 25–26].

У 1975 році підрядними будівельними організаціями було зірвано виконання річного плану з будівництва каналізації та водоочисних споруд у містах Теробовля та Борщів, на багатьох підприємствах обласного центру. У м. Борщові при повній сумарній вартості 995 тис. крб. за 4 роки (1972–1975 рр.) будівництва виконано робіт на суму 225 тис. крб., або 23,7 % загальної вартості, в т.ч. у 1975 році при плані 62 тис. крб. було виконано робіт на суму 9 тис. крб., чи 14, 5 %.

У м. Теробовлі при повній вартості 364 тис. крб. за три роки будівництва (1973–1975 рр.) виконано робіт на суму 62 тис. крб., чи 17 % загальної вартості, в т.ч. за 1975 рік при плані 890 тис. крб. було використано лише 9 тис. крб., або 10,1 % річного плану. Відсутність контролю та несвоєчасне постачання обладнання та матеріалів на будівництво з боку замовника (обласне управління комунального господарства) та несерйозне ставлення до справи з боку будівельних організацій, що не забезпечували ці об'єкти робочою силою. Приклади такої безвідповідальності були непоодинокі. Так, Чортківська міська рада депутатів трудящих та трест “Тернопільсьільбуд” не забезпечили передачу коштів на дольову участь у будівництві першої черги водоочисних споруд Чортківського ремзаводу та міста Чортків, унаслідок чого ці важливі об'єкти стали безнадійним довгобудом [6, арк. 28].

Про проблеми охорони та використання водних ресурсів у Тернопільській області було прозвітовано Держкомприродою при РМ УРСР, Раді Міністрів та Центральному комітету КПУ. В доповідній записці

від 15.07.1975 р. керівництво комітету висловлювало занепокоєння станом справ з охороною водних ресурсів республіки. В контексті найважливіших водоохоронних проблем Західного регіону України функціонери природоохоронного відомства відзначали катастрофічний стан річки Нічлава, що в результаті викиду стічних вод Колиндянського концентрато-дріжджевого комбінату перетворилася на стічну канаву. В такому ж стані були і річки Стрипа, Тайна, Коропець, що забруднювалися міськими комунальними стоками міста Бучач та нечистотами Хоростківського і Козівського цукрових заводів [7, арк. 88].

У 1976 році загалом в області було введено в дію 22 водоочисні споруди загальною потужністю 33 тис. м³/добу та 8 систем зворотного водопостачання. Їх потужність за дев'яту п'ятирічку виросла майже на 40 %, а кількість води в зворотному водопостачанні збільшилася майже в 2 рази. Проте це суттєво не покращило стану водних ресурсів області. Ситуація навколо будівництва водоочисних споруд у Борщові та Тербовлі і далі перебувала в глухому куті, підрядні організації засвоїли лише 51 % виділеного їм фінансування [8, арк. 158–159].

Водовідведення та зворотне водопостачання в 1977 році відчутно не покращилося. Загалом у Тернопільській області промисловими підприємствами та господарствами комунальної сфери було використано 49,9 млн. м³. Усього у водойми області поступило 48,2 млн. м³ стоків, з них 39,6 млн. м³ ті, що очищалися та 8,6 млн. м³ неочищених. Відсоток економії свіжої води був одним з найвищих у регіоні [9, арк. 17].

Стверджувати про можливість забезпечити виконання найважливіших водоохоронних постанов вищих республіканських органів влади у Тернопільській області, як і в Західному регіоні України загалом, не доводилося. В умовах тотальної індустріалізації, відсутності водоохоронних технологій та панування командно-адміністративної системи управління жодне важливе природоохоронне рішення не могло бути виконаним. Зокрема, виконання постанови ЦК КПУ та РМ УРСР від 17 вересня 1968 року № 484 “Про заходи щодо покращення використання ресурсів малих рік” не лише не принесло конкретних результатів, але й переросло в іншу постанову ЦК КПУ та РМ УРСР від 9 квітня 1976 року “Про заходи по попередженню забруднень в басейні Чорного та Азовського морів”. Невиконання цих постанов погіршувало екологічну ситуацію водних ресурсів, породжуючи цілий комплекс нових проблем техногенної діяльності, котрі необхідно було вирішувати одразу. Натомість природоохоронне відомство республіки наполегливо доповідало про локальні успіхи проведеної роботи з охорони малих річок та водойм [10, арк. 52].

Упродовж 1980-х років Держкомприроди набув статусу міністерської установи, звів природоохоронну роботу до підбиття математичних розрахунків, практично не займаючись аналізом ситуації та пошуком нових шляхів впливу для покращення ситуації. У статистичних

звітах про стан роботи водоочисних споруд та економії свіжої води результати за областями подавалися у відсотковому співвідношенні. Так, наприклад, у Тернопільській області в 1981 році ефективно працювали 93,5 % водоочисних споруд, на 84,5 % економилося свіжої води. У 1982 році ефективність роботи водоочисних споруд була 93 %, а економія свіжої води – 84 %. Така інформація може свідчити про різне, однак конкретика полягала у невирішенні проблем охорони та раціонального використання природних ресурсів минулого десятиліття [11, арк. 37].

На галузевому семінарі Держкомприроди УРСР, що проходив у Вінниці 18 червня 1980 року, новий голова відомства Діна Проценко у своєму виступі зосередила увагу присутніх на суттєвих недоліках, пов'язаних з будівництвом водоочисних споруд у Тернопільській області [12, арк. 67].

Викид забруднених стічних вод у відсотковому вираженні Держкомприроди УРСР у Тернопільській області виглядає так: 1981р. – 14 %, 1982 р. – 9 %, 1983 р. – 8 %. Натомість відсоток економії свіжої води, що подавався у звіті про природоохоронну роботу за 1983 рік, надає дещо інші відсотки, аніж наведені вище результати: у 1981 році в області було зекономлено 84 % свіжої води, у 1982р. – 85 %, та у 1983 р. – 83 % [13, арк. 31].

Більш послідовною була позиція республіканських природоохоронних чиновників щодо дозволу розміщення нових промислових підприємств на території Тернопільської області. Зокрема, ні Держкомприроди УРСР, ні його представники на місцях, ні органи місцевої влади не мали ніяких заперечень щодо будівництва в містечку Шумське, на півночі області, на екологічно ще не забрудненій території підприємства хімічної промисловості – заводу з виробництва хімічних засобів захисту рослин. Так, у відповідь на питання щодо недоцільності розміщення цього хімічного підприємства, поставлені делегатом XXV з'їзду комсомолу М. Шаповаловим, чиновники Держкомприроди УРСР у листі від 30 квітня 1986 року № 9-1455, зокрема, відзначали свою незгоду щодо будівництва підприємства та повну бездіяльність у відстоюванні цього питання. Держкомприроди дав згоду, відповідно до постанови РМ УРСР від 7 березня 1987 року, у зв'язку з нагальною необхідністю сільськогосподарського комплексу республіки в нових препаратах для захисту рослин від шкідників та хвороб [14, 76 арк.].

У середині 1980-х років природоохоронні відомства виявили на території області 95 підприємств-забруднювачів водних ресурсів, це був найвищий показник з усіх західноукраїнських областей. Проте керівництво Тернопільської області в 1985 році було відзначено третьою премією Всеукраїнського соціалістичного змагання за досягнення кращих показників з охорони природи. Виявляється, що кращими в природоохоронній роботі тоді були лише Рівенська область та місто Київ [15,

арк. 32–34, 50]. Причому на подібному конкурсі у 1984 році Тернопільська область отримала другу премію [16, арк. 146].

Проблеми будівництва каналізації та загальноміських водоочисних споруд у малих містах та селищах Тернопільської області так і залишилися невирішеними і впродовж 1980-их років. У цьому контексті слід звернути особливу увагу на екологічну катастрофу в м. Чернівці. Голова облвиконкому Чернівецької області В. Лечинський 21 січня 1987 року інформував Раду міністрів УРСР про тривогу через катастрофічні забруднення річки Дністер у зонах санітарної охорони джерела водопостачання міста Чернівці, що здійснюється поверхневим водозабором. Причиною цієї екологічної катастрофи стало різке пониження рівня води найбільшої річки регіону внаслідок кліматичних змін у літньо-осінній період та систематичного викиду неочищених стоків неканалізованими населеними пунктами Тернопільської та Львівської областей. Причому, найближчим до водозабору джерелом забруднення річки Дністер стало місто Заліщики та інші населені пункти Тернопільської області, де цілком відсутнє очищення каналізаційних стоків [17, арк. 48].

Наприкінці 1980-их років промислові підприємства та об'єкти комунальної сфери Тернопільської області нарощували викид неочищених стоків у найбільшу водну артерію регіону – річку Дністер. За найскромнішими підрахунками, промислово-комунальною сферою міст Заліщики, Бережани, Бучач, Зборів та ін. щодоби викидалося більш як 7, 3 тис. м³ нечистот [17, арк. 49].

Незважаючи на відсутність величезних промислових гігантів на урбанізованих територіях Тернопільської області, у 1960–1990 роках водним ресурсам краю було завдано непоправної шкоди, наслідки техногенного впливу зможуть відчути безпосередньо на собі майбутні покоління.

У містах та селищах Тернопільської області в умовах нарощування індустріальної бази промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери на вирішення водоохоронних проблем органи державної влади та управління не мали визначених законодавчо механізмів впливу та необхідного фінансування, а керівництво галузевих підприємств не вважало за доцільне витратити кошти на модернізацію виробництва та впроваджувати якісні очисні технології. Усе це призвело до напруження екологічної обстановки в річках і водоймах та нарощування в недалекому майбутньому кризових явищ та екологічних катастроф. Хижацьке ставлення до природи та її ресурсів стало ознакою здійснення масштабної індустріалізації та урбанізації в містах та селищах регіону. Найбільшою проблемою, що унеможлилювала покращення екологічного стану, була відсутність науково-технічного обґрунтування природоохоронних заходів, спрямованих на виконання перманентних заходів типу паспортизації виробничих об'єктів, які активно забруднюють водні ресурси краю.

Отримані результати дослідження дають змогу об'єктивно проаналізувати структуру та історичну динаміку екстенсивного урбоіндустріального розвитку та його вплив на стан водних ресурсів Тернопільської області, а також розглянути спектр проблем, які раніше в українській історіографії не розглядалися.

Перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є продовження реалізації історичних розробок щодо вивчення широкого спектра урбоекологічних проблем Тернопільської області 1960-их років.

¹ *Васюта О. А., Васюта С. І., Філіпчук Г. Г.* Екологія і політика. У 2-х тт. – Т. 1. – Чернівці: Зелена Буковина, 1988 – 424 с.

² Там само. – 480 с.

³ *Білик М. С.* Філософський зріз архітектурної діяльності і теорія формування складних систем в містобудуванні. – Тернопіль: Архітектурно-будівельна НВП Корпорація “Техно-Корс”, 2001. – 335 с.

⁴ *Васюта С. І.* Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМІ Астон, 2000. – 536 с.

⁵ *Гумен Ю. Є.* Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр. Історичний аспект. – Тернопіль: Вектор, 2008. – 264 с.

⁶ ЦДАВО України, ф. 4778, оп. 1, спр. 11.

⁷ Там само, спр. 93.

⁸ Там само, спр. 244.

⁹ Там само, спр. 324.

¹⁰ Там само, спр. 366.

¹¹ Там само, спр. 375.

¹² Там само, спр. 393.

¹³ Там само, спр. 408.

¹⁴ Там само, спр. 443.

¹⁵ Там само, спр. 467.

¹⁶ Там само, спр. 437.

¹⁷ Там само, спр. 479.

¹⁸ Там само, спр. 551.

¹⁹ Там само, спр. 514.

²⁰ Там само, спр. 505.

²¹ Там само, спр. 550.

Актуальность данной темы заключается в критическом осмыслении сложных социально-экологических процессов, происходивших в 1960–1990-х годах на урбанизированных территориях Тернопольской области и в анализе вредного влияния техногенных явлений на экологическое равновесие населенных пунктов.

Ключевые слова: водные ресурсы; промышленные объекты; водочистные сооружения.

The relevance of this topic is the critical understanding of complex social and ecological processes that took place in 1960-1990's of the urban areas in the Ternopil Region, and in the analysis of the harmful effects of man-made effects on the ecological balance of settlements.

Key words: the water resources; the industrial facilities; water treatment plants.

УДК 930.25(477.83-25)

В. І. ДОЛІНОВСЬКИЙ*

УМОВИ ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЗЕМСЬКОГО АРХІВУ У ЛЬВОВІ

Охарактеризовано основні аспекти забезпечення належних умов зберігання документів у Земському архіві у Львові: технічний стан будівлі та заходи, спрямовані на його покращення, забезпечення протипожежної охорони, дотримання відповідних вимог до розміщення документів та перевірка їх фізичного стану, контроль за опалюванням приміщення та санітарно-гігієнічним режимом.

Ключові слова: Земський архів у Львові; архівні документи; забезпечення збереженості.

До найважливіших завдань архівів належить забезпечення відповідних умов для збереження архівних фондів¹. Воно полягає в правильній організації зберігання документів, утриманні їх у належному фізичному стані та запобіганні втрат. Підставою для реалізації цих завдань є приміщення архіву. Від його стану залежить не лише відповідне збереження документів, їх раціональна локалізація, а й процес комплектування архівних збірок, ступінь їх упорядкування та інвентаризації. Оптимальні умови для зберігання архівних документів забезпечуються шляхом їх розміщення у спеціально збудованих або пристосованих до архівних цілей будівлях чи окремих їхніх приміщеннях, ремонтом цих будинків, створенням відповідних умов протипожежної охорони, контролем за температурно-вологісним режимом, утриманням належного порядку та чистоти.

Питання забезпечення збереженості документів у Земському архіві у Львові досі залишається невивченим. Окремі аспекти цієї проблеми, зокрема стан будівлі архіву, умови зберігання документів та праці архівістів, проаналізував сучасний польський історик-архівіст Стефан Цяра². Незважаючи на те, що ці дослідження значною мірою хронологічно охоплюють період до 1918 р., тоді як початком існування власне Земського архіву у Львові слід вважати 1 жовтня 1919 р.³, вони є цінним джерелом для вивчення цього питання. Праці про діяльність архіву в міжвоєнний період є менш інформативними. Хроніка архіву за 1920–1926 рр. містить лише інформацію про його місцезнаходження, загальну площу приміщень та протяжність полиць з документами⁴. Стислі відомості про розташування архіву, сплату річного чиншу за оренду

* *Доліновський Володимир Іванович* – архівіст відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву, м. Львів.

приміщення, відповідність останнього архівним потребам знаходимо в опрацюванні Вінцентія Лопацинського та Антонія Рибарського про технічний стан будівель архівів міжвоєнної Польщі⁵. Характеристиці цієї проблеми присвячено навіть окреме видання⁶, втім, там не згадано про Земський архів у Львові.

Дослідниця Ірена Мамчак-Гадковська, описавши в окремому розділі своєї монографії діяльність польських архівів міжвоєнного періоду у сфері забезпечення збереженості документальних фондів⁷, лише констатувала наявність у Земському архіві у Львові добрих умов для зберігання документів, без їх детального аналізу⁸.

У цій статті спробуємо коротко охарактеризувати загальний стан приміщень архівів у міжвоєнній Польщі загалом і Галичині зокрема; розглянути основні аспекти забезпечення належних умов зберігання документів у Земському архіві у Львові.

Після відновлення незалежності Польщі у 1918 р. новостворена система державних архівів не мала у розпорядженні жодної будівлі, яка була спеціально побудована на архівні потреби⁹ і відповідала вимогам тогочасного архівного будівництва¹⁰. Лише частина архівів мала власні будівлі (хоч і не з найкращими умовами), пристосовані для архівних цілей, решта – ділила свої приміщення з іншими інституціями¹¹. Розміщення архівів у приватних будівлях збільшувало кошти на їх утримання. Незмінною ситуація залишалася протягом цілого міжвоєнного періоду. Через фінансові труднощі не вдалося реалізувати планів будівництва архівних приміщень. Спроби виправити ситуацію шляхом отримання приміщень у старих будівлях (дуже часто пам'ятках архітектури) і пристосування їх до потреб архівів не дали бажаних результатів, оскільки технічний стан більшості з них часто просто загрожував безпеці працівників¹². Відсутність відповідних приміщень призвела до переповнення архівів документами і нестачі вільної площі як в архівних сховищах (часто документи, окрім закладених до самої стелі полиць, розміщувалися навіть на коридорах і сходах), так і приміщеннях, що призначені для читального залу і канцелярії. Це ускладнювало реалізацію завдань архівів, пов'язаних зі зберіганням та упорядкуванням документів, а також виконання інших видів робіт, які здійснювалися в архіві. Негативну роль у забезпеченні умов збереженості документів відіграло розміщення деяких архівів у кількох окремих будинках, інколи значно віддалених один від одного. Відсутність місця в деяких архівах не дозволяла організувати відповідних читальних залів, унаслідок чого багато дослідників часто змушені були відмовлятися від архівних пошуків¹³. У питанні архівних приміщень і їх забезпечення Польща значно поступалася багатом тогочасним європейським державам, у яких використання наявних будівель поєднувалося збудівництвом нових, спеціально призначених для потреб архівів¹⁴.

У Галичині австрійською владою не було збудовано жодної архівної будівлі, а архіви, створені тут, розміщувалися у монастирських приміщеннях (Земські архіви у Львові і Кракові – у Бернардинському монастирі і монастирській будівлі суду відповідно) та будинках адміністрацій державних органів влади (Державний архів у Львові – у приміщенні колишнього Галицького Намісництва)¹⁵. Таку ситуацію можна було пояснити відсутністю централізованої архівної системи – документи зберігалися як реєстратури при органах державної влади та інших інституціях чи навіть у приватних приміщеннях, які винаймалися із цією метою. У зв'язку із цим, архівів-реєстратур було не менше, ніж самих установ, при яких вони існували. Залишення архівних документів у цих установах чи інституціях спричинило великі втрати, особливо під час Першої світової війни. Органи влади, покидаючи поспіхом установи, залишили акти без опіки, наражаючи їх на знищення. Найбільші втрати понесли документи, що зберігалися у приватних приміщеннях, власники яких після затримання орендної плати позбувалися активів¹⁶.

З п'яти варшавських архівів власні будівлі мали два – Головний архів давніх актів та Архів давніх актів, а Військовий архів (пізніше Архів нових актів), Архів міністерства віросповідань і освіти та Архів фінансів займали будинки спільно з іншими інституціями¹⁷. Ще складнішою була ситуація з будівлями архівів у провінційних містах. Власні будинки мали лише архіви в Гродно, Познані та Львові (Земський архів), решта ж державних архівів (у Львові, Кракові, Кельце, Любліні, Пйорткові, Плоцьку, а також Калішу, Сувалках і Ломжі) власних будівель не мали¹⁸.

Земський архів у Львові знаходився у колишньому приміщенні бібліотеки Бернардинського монастиря (споруджений у 1600–1630 рр.) на площі Бернардинській, 3, яке використовувалося на підставі вічного контракту, укладеного 15 січня 1788 р. між австрійським урядом та Орденем Бернардинців¹⁹. У міжвоєнний період річна плата за оренду приміщення у зв'язку з інфляційними процесами неодноразово змінювалася і становила 2–4 тис. корон (1919–1920 рр.), 4–10 тис. марок польських (1921–1922 рр.) та 105 тис. марок польських (1923 р.)²⁰. Орден Бернардинців неодноразово вказував на статус пам'ятки та невідповідність даного приміщення для зберігання архівних документів і пропонував звільнити його, перенісши документи до іншої будівлі. Такий варіант, на думку дирекції архіву, був можливим лише у випадку його заміни на приміщення з належною площею та відповідності, насамперед, заходам протипожежної безпеки. За відсутності такого приміщення перенесення документів до звичайного будинку викликало застереження щодо відповідальності за можливе знищення нецінного матеріалу для наукових і практичних цілей²¹. Найкращим

виходом у такій ситуації було будівництво окремої нової будівлі, яка б відповідала вимогам зберігання архівних документів.

Відповідно до Інструкції для Крайових архівів гродських і земських актів у Львові і Кракові від 15 лютого 1878 р., затверджено поділ приміщення архіву на канцелярію і сховища для книг²². Проект нового статуту для тих же архівів від 1910 р. під редакцією їхніх директорів О. Бальцера і С. Смольки передбачав поділ на приміщення канцелярії (тут знаходилася адміністрація архіву, виконувалися архівні роботи і здійснювалося користування архівними документами), а також кімнати (убезпечені від вогню і вологості), призначені для зберігання документів. Конкретних рекомендацій для забезпечення архівних документів від вологості не вказувалося, а від вогню і крадіжок їх мали вберегти залізні двері та віконниці²³. Положення про організацію архівів від 25 лютого 1919 р. передбачало ізолюваність архівних сховищ від кабінетних приміщень, читального залу, фотолабораторії, а також їх належну захищеність від вогню, вологості і крадіжок через вогнетривкі стіни, підлоги, стелі, заграбовані вікна і залізні двері та інші засоби, що відповідали вимогам техніки. Йшлося і про облаштування окремої канцелярії для приймання осіб, читального залу та підручної бібліотеки. У кожному архіві мало бути також окреме сховище чи принаймні вогнетривкий сейф для зберігання особливо цінних чи отриманих у тимчасове користування від інших архівів й інституцій документів та актів. Крім того, вимагалася наявність топографічних покажчиків чи планів архівних приміщень (із зазначенням місця зберігання документів), які належало розміщувати у доступних для працівників архіву місцях (сторонні особи могли користуватися ними після отримання окремого дозволу дирекції)²⁴. Вхід до сховищ дозволявся тільки працівникам архіву, а іншим особам – лише за окремим дозволом дирекції і у супроводі працівника архіву²⁵.

Приміщення монастиря, у якому знаходився архів, призначалося для розміщення у ньому робочих кабінетів архівістів та архівосховища. Для кабінетів служили дві кімнати, кожна з яких мала по два вікна із залізними ґратами. Тут знаходилася канцелярія архіву та читальний зал, зберігалися індекси актових книг гродських і земських судів²⁶. Сховище розміщувалося у монастирському коридорі і мало 11 вікон, які для більшої безпеки, крім ґрат, мали також залізні віконниці²⁷. Контроль за станом та роботою архівних приміщень здійснював ад'юнкт – у нього зберігалися ключі від вхідних дверей архіву і сховищ, він слідкував за відкриттям та зачиненням вікон та віконниць²⁸, які з метою провітрювання і кращого освітлення сховища вони щоденно впродовж робочого дня залишалися відчиненими. Загальна площа приміщення архіву, включаючи кабінети, сховища, сіни, дровітню²⁹ та інші приміщення (які не вказувалося), становила близько 340 кв. м.³⁰ (за іншими даними 325 кв. м.)³¹.

Стан приміщення архіву залишав бажати кращого. З метою покращення умов зберігання документів і роботи архівістів восени 1917 р. тут були проведені найнеобхідніші ремонтні роботи: ущільнення дверей і порогів, забезпечення вентиляційних виходів новими дверцятами, ремонт пічок³². Дирекція також неодноразово наголошувала на необхідності проведення шарування та побілки стін в приміщенні архіву, оскільки постійне падіння штукатурки та вапна зі стелі, наявність постійного пилу і неможливість його усунення не лише шкодили здоров'ю працівників, а й робили безрезультатним будь-яке обезпилення книг та документів. Внаслідок цього в архіві від початку Першої світової війни не виконувалося жодних робіт, пов'язаних з чищенням архівних приміщень³³. У серпні–жовтні 1918 р. в архіві проведено роботи, пов'язані з виконанням коркової ізоляції на підвіконниках, а також штукатуренням і побілкою стель та стін (вирішення справи затягнулося через фінансові труднощі і пошуки більш економних варіантів)³⁴. У своєму зверненні до Відділу державних архівів від 7 липня 1924 р. дирекція архіву вказувала на необхідність заміни чи принаймні ремонту дротяних сіток, які закривали вентиляційні ходи знадвору. Внаслідок знищення сіток іржею вентиляційні ходи були постійно закритими (це перешкоджало провітрюванню сховища) через виникнення загрози вторгнення мишей і щурів, що завдавали шкоди архівним збіркам. Установлення нових сіток було здійснене у вересні 1925 р.³⁵ Попри низку виконаних робіт у приміщенні архіву, у міжвоєнний період через брак коштів так і не проведено ґрунтового ремонту будівлі.

Найбільшою небезпекою для документів був вогонь³⁶. Відтак використання світла (йшлося про свічки і нафтові лампи) та куріння в архіві було категорично заборонено³⁷. Згодом, після встановлення електричного освітлення, його використання дозволялося лише в кімнатах працівників³⁸. Натомість архівосховища мали бути забезпечені природним освітленням у такий спосіб, щоб не виникало потреби запровадження штучного освітлення, а вхід до них зі штучним освітленням категорично заборонявся (пізніше дозволялося входити лише з електричним ліхтарем). У разі необхідності могло бути запроваджене штучне (виключно електричне) освітлення, ізольоване відповідно до найдосконаліших вимог техніки з доданням вимикачів, що залишилися під контролем і відповідальністю директора архіву, який мав здійснювати нагляд за правильним функціонуванням електромережі³⁹. На думку дослідника С. Цяри, такі заходи обережності були спричинені низьким ступенем безпеки тогочасних освітлювальних устаткувань, зокрема електричних, а також частково неусвідомленням шкідливого впливу сонячного світла на документи⁴⁰.

Згідно з правилами протипожежної безпеки, передбачалося також відокремлення кабінетних приміщень, що опалювалися, від сховища,

забезпечення всіх архівних приміщень вогнегасниками, кранами і пожежними шлангами⁴¹. Оскільки дирекція Земського архіву не могла самостійно вирішувати питання забезпечення протипожежної охорони (це входило в компетенцію Ордену Бернардинців), єдиним можливим засобом на випадок пожежі виключно для будівлі архіву міг би бути пожежний шланг, приєднаний у разі потреби до водопроводу⁴². 22 січня 1927 р. від промислового закладу „Др. Людвік Зелінський” отримано пропозицію придбання сухих порошкових вогнегасників “SAMUM”⁴³. Підтвердження факту позитивної відповіді дирекції у справі закупівлі цих вогнегасників не знайдено, натомість дирекція архіву у своєму зверненні до Відділу державних архівів у грудні 1929 р. вказувала на необхідність становлення в архіві вогнегасників типу “TEFRA”⁴⁴.

Опалення (у більшості пічне; згодом передбачалося використання системи центрального обігріву) в архівах дозволялося лише в кабінетних приміщеннях і читальних залах, натомість було заборонено обігрівання архівосховища і використання в приміщеннях архіву газових та залізних пічок⁴⁵. Обов’язок розпалювання печей, а також забезпечення архівних приміщень, що обігрівалися, дровами лягав на возних⁴⁶.

Дирекція архіву неодноразово зверталася до Окружного управління лісового господарства і державних маєтків у Львові про виділення дров для опалення архівних приміщень⁴⁷. Окрім того, вона часто клопотала про призначення необхідної кількості дров (по 1 сажню) окремо кожному з працівників архіву (навіть у літню пору), а інколи й про підвищення цієї норми (для возного Я. Леткого та архівістки Г. Полячківни)⁴⁸.

Через нестачу засобів опалення нерідко траплялися випадки скорочення часу роботи або взагалі закриття архівів. Земський архів у Львові опинився у дуже скрутному становищі в січні 1920 р., коли був позбавлений опалення, через те, що справу про виділення дров на зиму помилково було вирішено на користь Архіву карт⁴⁹. Відсутність задокументованих відомостей не дозволяє, однак, дізнатися про конкретні заходи сторін для виходу з цієї ситуації. Пізніше, 15 березня 1923 р., О. Бальцер писав до Г. Полячківни⁵⁰ про можливе закриття архіву у зв’язку з вичерпанням ресурсів опалення і відсутності відповідних кредитів на їх закупівлю⁵¹, а вже 27 березня 1923 р. повідомляв Відділ державних архівів про сам факт закриття до кінця квітня, оскільки навіть закуплені з приватних фондів запаси дров вичерпалися⁵². Якою була відповідь з Варшави – невідомо. Однак очевидним є факт, що архів таки продовжив свою роботу, бо в наступному листі до Г. Полячківни від 3 квітня 1923 р. директор писав, що архів не опалювався цілий тиждень, а з власних коштів його і А. Прохаски було закуплено вугілля і дров для обігрівання кімнат⁵³.

Директор архіву неодноразово вказував на розташування архівних приміщень у північній стороні будівлі, брак сонячного проміння через

затінення вікон деревами бернардинського саду, неможливість виконання службових обов'язків архівістами в умовах, коли навіть у квітні через відсутність опалення постійна температура становила лише +7–8 градусів⁵⁴. Крім того, наголошувався факт розміщення архіву у старому монастирському будинку з великою товщиною стін (більше 1 метра), значною площею кімнат, висотою і склепінчастістю стель, а також на оточення кімнат архіву заволоженими коридорами, які не опалювалися. Зверталася також увага на необхідність значної кількості дров та вугілля у зв'язку з низькими температурами у приміщеннях (при інтенсивному опаленні і легкому морозі температура становила +12–13 градусів, при сильнішому морозі – +10 градусів), а відповідно і тривалістю опалювального сезону з жовтня, а інколи – кінця вересня аж до кінця квітня⁵⁵. Ускладнювала цю непросту ситуацію заборона Міністерства віросповідання і освіти опалювати приміщення архіву після 1 квітня⁵⁶. На думку Г. Полячківни, це мало стосуватися лише палива, придбаного з кредитів, виділених державою без врахування його закупівлі за приватні кошти. В одному з листів до Бальцера від 10 квітня 1924 р. вона висловлювала надію на те, що опалення в архіві не припинилося і не припиниться, оскільки незважаючи на хорошу погоду, в архіві напевно неприємно холодно і дуже волого⁵⁷.

Важливе значення для забезпечення збереженості архівних документів мав спосіб їх зберігання. Проект нового статуту Крайових архівів гродських і земських актів у Львові і Кракові за авторством О. Бальцера і С. Смольки передбачав зберігання актів у закритих на ключ шафах і вітринах⁵⁸. Згідно з ухваленим 25 лютого 1919 р. положенням, яке регламентувало опрацювання документів в архівах міжвоєнної Польщі, всі книги і течки мали розміщуватися на полицях вертикально⁵⁹. У такому ж положенні, але в окремих картонних конвертах, мали зберігатися грамоти (дипломи). Документи, що мали велику кількість печаток, потрібно було зберігати в окремих шухлядах чи картонних коробках горизонтально. Бляшані кустодії, у яких знаходилися печатки, належало забезпечити від ураження іржею⁶⁰.

Сховище Земського архіву мало 9 відділень, де було 49 дерев'яних шаф (кожна з яких мала по 8–9 полиць), які служили для розміщення документів. 22 шафи знаходилися також у приміщенні канцелярії, де, як відомо, зберігалися індекси до гродських і земських книг. Крім того, в сховищі знаходилася одна обкута залізом скриня з відділеннями для документів, а також 10 столів (із шухлядами і замками). Для роботи у підборі документів і книг, розміщених на верхніх полицях стелажів, архівісти використовували 19 драбин різного розміру, які знаходилися і в приміщенні канцелярії, і у сховищі⁶¹.

Колишні монастирські будівлі, у яких розміщувалися архіви, завдяки своїй солідній будові і склепінням, гарантували надійну проти-

пожежну безпеку, однак були невідповідними для захисту документів від вологості⁶². Директор Державного архіву у Львові Є. Барвінський у звіті про стан і потреби Земського архіву від 14 квітня 1933 р. відзначав, що приміщення, у якому він знаходився, повністю відповідало потребам архіву, мало достатні розміри для розміщення документів та належні умови їх зберігання, було достатньо забезпеченим від вогню, і в ньому не було знайдено жодних слідів вологи, особливо помітної на початку весни⁶³. Така характеристика, втім, відрізнялася від тієї, яку давав директор Земського архіву О. Бальцер, неодноразово вказуючи на невідповідність приміщення архівним цілям, зокрема, як негігієнічного і незручного як для працівників архіву, так і відвідувачів⁶⁴. Є інформація, що низька відвідуваність читального залу архіву дослідниками була пов'язана безпосередньо з несприятливими умовами під час роботи з документами через відсутність “місця, спокою і світла”⁶⁵. На недостатність світла в приміщенні архіву та несприятливі умови для зберігання книг і документів, пов'язані насамперед з неопалюванням архівних сховищ і, як наслідок, контрастом температур у зимовий і літній періоди, вказував заступник куратора Національного закладу Осолінських А. Малецький у своєму зверненні до Крайового комітету від 20 травня 1869 р. у справі переходу архіву у підпорядкування комітету⁶⁶. Дослідник С. Цяра зазначив, що приміщення архіву, якого вистачало на розміщення актових книг гродських і земських судів, після поповнення на початку ХХ ст. новими надходженнями особливо Йосифінською і Францисканською метриками виявилось замалим⁶⁷. В одному з листів до директора Крайового архіву гродських і земських актів у Кракові С. Кутшеби у 1907 р. О. Бальцер писав про відсутність місця для розміщення документів, зазначивши, що архів переповнений настільки, що рухатися по ньому майже неможливо⁶⁸. Труднощі у доступі до полиць і стелажів були пов'язані зі стосами книг та паперу, відданих на зберігання польським Науковим товариством у Львові, а також з наявністю великої кількості скринь, якими дощенту були заставлені всі проходи і кутки⁶⁹. Внаслідок цих чинників, а також використання всієї висоти приміщення (до 5 метрів) діставання часом величезних книг з верхніх стелажів було не лише дуже складним, а й небезпечним для життя (трапився випадок, коли возний, витягуючи книгу, впав з драбини і зламав руку)⁷⁰. Крім того, така ситуація негативно впливала на стан збереження документів, оскільки неможливість здійснення належного очищення і перегляду книг через обмежений доступ до стелажів загрожувала небезпекою появи шкідників⁷¹.

Щодо збереження самих документів у Земському архіві, то відзначено їх належний рівень, задовільний стан книг і відсутність слідів біологічних пошкоджень. Значно гіршим був стан збереженості деяких фасцикул гродських і земських актів, серед яких були знайдені такі,

що містили аркуші, уражені пліснявою (детально підтвердити фізичний стан кожної справи можна було під час їх систематичної звірки), та Йосифінської, а особливо Францисканської метрик, де, очевидно, були сліди шкідників (для підтвердження цього потрібно було здійснити їх детальний перегляд), а самі справи потребували твердих обкладинок⁷².

Важливу роль у консервації документів відігравав їх захист від пилу. Це завдання було настільки складним, що його раціональне виконання часто суперечило іншому постулатові збереження – забезпечення достатнього доступу світла і повітря до документів. Закриття документів у картонних чи навіть металевих коробках захищало їх від пилу, однак унеможливлювало будь-який доступ світла і повітря⁷³. В архіві завжди залишалося актуальним питання дотримання санітарно-гігієнічних норм для забезпечення відповідних умов зберігання документів: запобігання накопиченню пилу та появи плісняви й шкідників. Положення Інструкції 1878 р. затверджували необхідність старанного провітрювання архівних приміщень і щорічного (у весняний та осінній періоди) загального прибирання архіву (миття вікон, обмітання і чищення як самих приміщень, так і книг та актів, що тут зберігалися)⁷⁴, а відповідно до проекту організаційного статуту архівів від 1910 р. передбачався постійний контроль за достатньою вентиляцією і утриманням порядку та чистоти в архівних приміщеннях, а також провітрюванням і прибиранням сховищ архіву⁷⁵. В архіві були необхідні інструменти, які служили для цього: велика щітка для обмітання стель, дві щітки для підмітання підлоги і дві ручні щітки для витирання пилу⁷⁶. Щорічно у серпні архів закривався для громадськості (відвідувачів) з метою проведення дрібного ремонту і прибирання архівних приміщень. У період підпорядкування архіву Крайовому комітетові такі заходи здійснювалися з 15 до 30 серпня, а у міжвоєнний період, у зв'язку з ростом цін робочої сили і недостатньої дотації для цього, скоротилися до найнеобхідніших робіт протягом 4–6 днів (16–20/22 серпня)⁷⁷. Положення про читальний зал від 5 лютого 1919 р. передбачало закриття архівів для проведення внутрішніх порядків не більше ніж на 6 днів⁷⁸. Виконання праць, пов'язаних з дотриманням порядку в архівних приміщеннях, їх прибиранням та провітрюванням, а також здійсненням дрібних ремонтних робіт лягало на допоміжних архівних працівників – возних⁷⁹.

Складна ситуація, пов'язана з невідповідним станом архівних будівель чи приміщень, де зберігалися документи, не оминула і Земський архів у Львові. Однак він, на відміну від багатьох інших архівних установ міжвоєнної Польщі, мав власне приміщення, яке розміщувалося у будівлі Бернардинського монастиря. Проведення ремонтних робіт (штукатурка стін, заміна вікон), заходів для забезпечення протипожежної охорони (установлення електричного освітлення та протипожежних устаткувань), здійснення санітарно-гігієнічних заходів в архівних при-

міщеннях та дотримання відповідних норм розміщення документів та перевірки їх фізичного стану сприяло покращенню умов збереження документів, їх опрацюванню та організації доступу до них. Усупереч численним труднощам працівники архіву з великим ентузіазмом зберігали довірені їм опіці пам'ятки минулого.

¹ Дослідник Казімеж Конарський у своїй праці з архівістики серед завдань архівів розрізняв пасивні, що полягали у забезпеченні зберігання документів, та активні, які торкалися організації використання архівної інформації (*Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska i jej zadania. Dodatek do czasopisma "Archeion"* (zeszyt V i VI). – Warszawa: nakł. Archiwów Państwowych, 1929. – S. 4).

² *Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna w archiwach galicyjskich na przelomie XIX i XX wieku // Technika archiwalna w XX wieku / pod redakcją Stanisława Sierpowskiego i Jarosława Wieśniewskiego. – Poznań, 2001. – S. 113–120; tegoż Życie codzienne i niecodzienne archiwistów Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie w dobie autonomii Galicji // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / za red. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Т. IV. – S. 42–49.*

³ Про організацію та формування наприкінці XVIII ст. Бернардинського (згодом Земського) архіву у Львові в загальному див.: *Доліновський В. Організація та комплектування Бернардинського архіву у Львові (1784–1918 pp.) // Архіви України. – 2009. – № 5. – С. 68–70; Ciara S. Archiwa a uniwersytety w Krakowie i Lwowie w latach 1877/78–1918. – Warszawa: NDAP, 2002. – S. 75–78; tegoż Archiwa lwowskie w dobie autonomii Galicji // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego i L. Zaskilniaka. – Rzeszów, 2004. – Т. II. – S. 110.*

⁴ *Archiwum Ziemskie we Lwowie w latach 1920–1926 // Archeion. – 1928. – Т. 3. – S. 185.*

⁵ *Łopaciński W., Rybarski A. Gmachy Archiwów Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej // Archeion. – 1929. – Т. 5. – S. 89–111. Про Земський архів у Львові: – S. 91, 103.*

⁶ *Archiwa Polskie zagrożone. – Warszawa: Komisja Wydawnictwa Sekcji archiwalnej Towarzystwa Miłośników Historii, 1939. – 16 s.*

⁷ *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej. – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2006. – S. 247–270.*

⁸ *Ibid. – S. 261–262.*

⁹ Винятком було приміщення Головного архіву давніх актів у Варшаві, збудоване у 1902–1904 pp.

¹⁰ Взірцевими у цьому плані тоді вважалися будівлі віденського *Haus-Hof-und Staatsarchiv* та університетської бібліотеки у Львові з 1901 р. (*Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ... – S. 118*).

¹¹ *Archiwa Polskie zagrożone ... – S. 10; Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ... – S. 249; Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ... – S. 126.*

¹² *Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. Archiwistyka. – Warszawa: PWN, 1989. – S. 342.*

¹³ *Kaczmarczyk K. Potrzeby naszych archiwów // Nauka Polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój. – Warszawa, 1929. – Т. X. – S. 520.*

¹⁴ На особливу увагу тут заслуговують будівлі архівів у Будапешті та Берліні (для Таємного державного архіву) (*Łopaciński W., Rybarski A. Gmachy Archiwów Państwowych ...* – S. 89–90).

¹⁵ *Łopaciński W., Rybarski A. Gmachy Archiwów Państwowych ...* – S. 91.

¹⁶ *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ...* – S. 248.

¹⁷ Ідея будівництва одного нового приміщення для всіх варшавських архівів – Центрального державного архіву, так і не була втілена в життя (Детальніше: *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ...* – S. 254–256).

¹⁸ *Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe ...* S. 249. За іншими даними, саме Земський архів у Львові, а не Державний належав до групи тих 12 архівів, які власних будівель не мали (*Łopaciński W., Rybarski A. Gmachy Archiwów Państwowych ...* – S. 99).

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 145 (Земський архів у Львові), оп. 1, спр. 231, арк. 152 зв. Самого контракту в архіві не було, а його копія, яку мав колишній Крайовий комітет, у 1917 р. була відіслана до Кракова, де безслідно пропала.

²⁰ Там само, арк. 70–71, 74, 87 зв., 92, 100, 103 зв., 109, 116, 123, 128, 130; спр. 232, арк. 87; спр. 255, арк. 53 зв.

²¹ Там само, спр. 231, арк. 100, 103.

²² Там само, спр. 5, арк. 1, 8, 12, 16.

²³ *Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ...* – S. 116–117.

²⁴ *Piechota R., Jagiello B., Motas M. Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej // Teki archiwalne. Materiały źródłowe. – 1971. – Т. XIII. – S. 174–175.*

²⁵ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 142, арк. 11.

²⁶ Аналогічну ситуацію, коли робочі кабінети служили сховищем, спостерігаємо у Земському архіві у Кракові (*Archiwa Polskie zagrożone ...* – S. 10).

²⁷ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 154, арк. 2, 41. Давність віконниць, знищеність іржею гаків, на яких вони трималися, а також послабленість стін у місцях фіксації цих гаків спричинили загрозу падіння віконниць, що становило небезпеку для життя. В результаті таких падінь травм неодноразово зазнавав тогочасний архівний сторож (возний). Відсутність віконниць унеможлилювала надійність закриття архіву, наражала на небезпеку архівні збірки (Там само, спр. 231, арк. 45–46).

²⁸ *Долиновський В. І. Формування особового складу працівників Земського архіву у Львові (1919–1933 рр.) // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 78.*

²⁹ Очевидно, йшлося про приміщення, яке було виділено у 1787 р. і призначалося на реставраційну майстерню, а згодом замінено на склад для дров (*Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ...* – S. 114). У листопаді 1928 р. піднімалося питання про повернення приміщення для зберігання дров на потреби монастиря і заміну його на інше (Детальніше: ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 170–172, 173, 176–176 зв.).

³⁰ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 40; спр. 231, арк. 93 зв., 116.

³¹ *Archiwum Ziemskie we Lwowie ...* – S. 185.

³² ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 55.

³³ Там само, арк. 58 зв.

³⁴ Там само, арк. 62–62 зв.

³⁵ Там само, арк. 154–157.

³⁶ К. Конарські найгіршим ворогом архіву вважав людину, чия завойовницька рука під час нападу зуміє його пограбувати, невміла – дезорганізувати в дуже короткому часі, і навіть найдоброчливіша рука дослідника – несвідомо

знищити через сам факт користування документами (*Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ...* – S. 129).

³⁷ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 8, 12, 16.

³⁸ Існують розбіжності щодо факту встановлення електричного освітлення у Земському архіві у Львові. За одними даними, необхідні роботи були проведені у грудні 1926 р. фірмою Малопольські електротехнічні заклади “Ом” (ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 15, арк. 18 зв.; спр. 231, арк. 135 зв.), за іншими – здійснити їх не вдалося у зв’язку з відсутністю необхідних коштів, а згодом через труднощі, пов’язані з перебуванням монастиря як пам’яткової споруди під охороною держави (Там само, спр. 231, арк. 143–143 зв., 148). Додаткові роботи з підключенням електрики в приміщенні архіву були виконані у 1928 та 1930 рр. (Там само, спр. 60, арк. 7; спр. 231, арк. 169).

³⁹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 7, арк. 15 зв., спр. 142, арк. 11; *Piechota R., Jagiello B., Motas M. Pierwsze protokoły ...* – S. 175, 179.

⁴⁰ *Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ...* – S. 117.

⁴¹ *Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ...* – S. 129.

⁴² ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 11, арк. 69 зв.

⁴³ Під час демонстрації дії цих вогнегасників 22 вересня 1926 р. у присутності директора Головного архіву давніх актів К. Конарського і керівника фінансового відділу Тадеуша Словіка було виявлено їх переваги під час гасіння паперових документів та актів, без завдання їм згубної шкоди порівняно з водою (ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 164).

⁴⁴ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 13, арк. 119. Зважаючи на хімічний склад вогнегасників, вимагалася думка спеціаліста-хіміка.

⁴⁵ Там само, спр. 5, арк. 1, 8, 12, 16; ф. 776, оп. 1, спр. 142, арк. 11; *Piechota R., Jagiello B., Motas M. Pierwsze protokoły ...* – S. 175.

⁴⁶ *Доліновський В. І.* Формування особового складу працівників Земського архіву ... – С. 79, 81.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 121. Дуже часто наголошувався факт обмеження бюджету для закупівлі палива через спекуляції з ринковими цінами.

⁴⁸ Там само, арк. 96, 99–99 зв., 105, 122, 132–133. З різних причин, зокрема браку палива на складі, не завжди ці клопотання давали позитивний результат.

⁴⁹ Там само, арк. 73–73 зв.

⁵⁰ Перебувала у Парижі, студіюючи дипломатику і геральдику в *École de Chartres i École Pratique des Hautes Études*.

⁵¹ Rkps Ossolińskich. Sygnatura 7687/II. (Mf. 31743). S. 90.

⁵² ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 124.

⁵³ Rkps Ossolińskich. Sygnatura 7687/II. (Mf. 31743). S. 91.

⁵⁴ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 124.

⁵⁵ Там само, арк. 68, 83, 86, 95–95 зв., 97; спр. 10, арк. 40 зв.

⁵⁶ Про серйозність державної політики у цій сфері свідчить запровадження в архівах у 1929 р. контролю за використанням палива (вугілля) з метою його економії. Контроль мав здійснюватися шляхом зважування, але, у зв’язку з відсутністю потрібної ваги і грошей на її купівлю, було дозволено використовувати замість неї іншу відповідну мірку (відро чи кіш) після попереднього визначення (шляхом кількаразового зважування) середньої ваги набраного у посудину вугілля (ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 15, арк. 56; спр. 16, арк. 91, 95; AAN Zespół 1961. Dział D. Sygn. 62. k. 28).

⁵⁷ Rkps Ossolińskich. Sygnatura 7687/II. (Mf. 31743). S. 226.

⁵⁸ *Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ...* – S. 117.

⁵⁹ К. Конарський виділив два способи розміщення документів на полицях – вертикальний (аналогічний до порядку розміщення книжок у бібліотеці) і горизонтальний (розміщення документів колоною знизу догори). У деяких архівах, наприклад Архіві міністерства віросповідань та освіти у Варшаві, використовувався і третій спосіб – розміщення книг у лежачому положенні на корінцях. (Детальніше див.: *Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ...* – S. 130–132).

⁶⁰ *Piechota R., Jagiello B., Motas M. Pierwsze protokoły ...* S. 183. Збереженню документів сприяло використання фототехніки для копіювання знищених, а внаслідок цього нечитабельних документів із додавання світлин до оригіналів, а також заборона застосування хімічних речовин для уможливлення розчитання пошкоджених текстів (дозволялися лише ті засоби, які були апробовані начальником Відділу державних архівів).

⁶¹ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 154, арк. 37–38, 83 зв.–84 зв.

⁶² *Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ...* – S. 126.

⁶³ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 18, арк. 15 а.

⁶⁴ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 231, арк. 103.

⁶⁵ Там само, ф. 776, оп. 1, спр. 18, арк. 18.

⁶⁶ Там само, ф. 145, оп. 1, спр. 3, арк. 17 зв.

⁶⁷ *Ciara S. Życie codzienne i niecodzienne archiwistów ...* – S. 48.

⁶⁸ *Listy Oswalda Balzera i Stanisława Kutrzeby z 1907 roku w sprawie brakowania akt sądowych / oprac. Ewa Perłakowska // Krakowski rocznik archiwalny. – 2001. – Т. 7. – S. 171.*

⁶⁹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 18, арк. 15а–16. Спочатку тут зберігалось 70 скринь та пак, а згодом, після того, як товариство забрало частину своїх матеріалів, їх залишилося 31. Частина матеріалів, які не помістилися у скрині, залишалися лежати на підлозі. Приведення приміщення архіву в порядок стало можливим у 1935 р., після того, як товариство забрало решту скринь зі своїми виданнями (Там само, спр. 37, арк. 26).

⁷⁰ Там само, спр. 18, арк. 16; *Ciara S. Życie codzienne i niecodzienne archiwistów ...* – S. 47.

⁷¹ ЦДІАЛ України, ф. 776, оп. 1, спр. 18, арк. 16.

⁷² Там само, арк. 17.

⁷³ К. Конарські виділив два ефективних способи забезпечення документів від пилу – перевертання верхнього тому документів, що знаходилися на полиці, титульною стороною донизу, а також прикривання документів т. зв. каптурами (картонками, край яких виступав перед документами і був нахилений у формі дашка) (*Konarski K. Nowożytna Archiwistyka Polska ...* – S. 128–129).

⁷⁴ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 8, 12, 16; *Ciara S. Życie codzienne i niecodzienne archiwistów ...* – S. 48.

⁷⁵ *Ciara S. Retrospekcja: Technika archiwalna ...* – S. 116–117.

⁷⁶ ЦДІАЛ України, ф. 145, оп. 1, спр. 154, арк. 38, 84 зв.

⁷⁷ Там само, спр. 231, арк. 118 зв. У 1918 р., у зв'язку з проведенням ремонтних робіт в архіві (штукатурення та побілка стін і стель), щорічне прибирання приміщень тривало довше, ніж зазвичай, оскільки довелося переносити всі меблі і книги, здійснювати їх обезпилення, а також прибирати значну кількість сміття, що назбиралося внаслідок ремонту (Там само, арк. 62–62 зв.).

⁷⁸ *Piechota R., Jagiello B., Motas M. Pierwsze protokoły ...* – S. 178.

⁷⁹ *Доліновський В. І.* Формування особового складу працівників Земського архіву ... – С. 79, 81.

Охарактеризованы основные аспекты создания надлежащих условий хранения документов в Земском архиве во Львове: техническое состояние здания и мероприятия, направленные на его улучшение, обеспечение противопожарной охраны, соблюдения соответствующих требований к размещению документов и проверка их физического состояния, контроль за отоплением помещения и санитарно-гигиеническим режимом.

Ключевые слова: Земский архив во Львове; архивные документы; обеспечение сохранности.

The article characterizes the main aspects of the maintenance of appropriate conditions of the preservation of documents in the Municipal Archives of Lviv City: the technical state of building and measures to improve it, providing of fire protection, compliance with the relevant requirements for placing documents and check their physical condition, control of space heating and sanitary regime.

Key words: Municipal Archives of Lviv City; the archival documents; the ensuring of preservation.

УДК [7.041.2:929Мазепа]:930.253

О. О. КОВАЛЕВСЬКА*

**ПИТАННЯ ІКОНОГРАФІЇ ІВАНА МАЗЕПИ У ПРИВАТНОМУ
ЛИСТУВАННІ Т. ЦЯВЛОВСЬКОЇ** ТА С. БІЛОКОНЯ*****

Дослідження присвячено одному з цікавих епізодів наукової співпраці двох учених, які волею випадку зацікавилися темою іконографії українського гетьмана І. Мазепи (1639–1709) та намагалися відстежити її висвітлення у доступній на той час науковій літературі, побічно звертаючи увагу й на дотичні теми, пов'язані зі цією історичною постаттю. Стаття побудована на матеріалах приватного листування, що зберігається у приватному архіві доктора історичних наук С. І. Білоконя і було люб'язно надано авторці для опрацювання.

Ключові слова: іконографія; історіографія; архів; листування; малюнки; І. Мазепа; С. Білокінь; Т. Цявловська.

На сьогодні проблема виявлення, атрибуції, аналізу, класифікації та систематизації портретів Івана Мазепи або зображень, йому присвячених, є достатньо дослідженою та широко представленою в літературі. Вагомий внесок у цей процес був здійснений істориками, мистецтвознавцями та колекціонерами XIX – першої третини XX ст.¹ Не менш суттєвими були здобутки українських учених, котрі працювали за кордоном, та іноземних дослідників другої половини XX – початку XXI ст.² Водночас, як показав аналіз радянської історіографії 30-х – кінця 80-х рр. XX ст., протягом цього періоду радянськими вченими не було здійснено жодного дослідження, присвяченого опрацюванню питань іконографії, тобто загальної сукупності наявних зображень пев-

* *Ковалевська Ольга Олегівна* – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України, відділ української історіографії.

** *Цявловська (Зенгер) Тетяна Григорівна* (1897–1978) – відомий російський літературознавець, пушкініст. Донька російського держаного діяча, царського міністра народної освіти, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук, філолога-класика Григорія Едуардовича Зенгера. Була дружиною відомого літературознавця-пушкініста Мстислава Олександровича Цявловського (1883–1947).

*** *Білокінь Сергій Іванович* (р.н.1948) – філолог, історик, джерелознавець, музеєзнавець. Кандидат філологічних наук (1978), доктор історичних наук (2000). Лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2002), Заслужений діяч науки і техніки України (2007). Головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій інституту. Автор численних монографій з історії української культури.

ної особи – Івана Мазепи. Виняток становили лише кілька невеличких розвідок кінця 1920-х – початку 1930-х років, присвячених відлитою експонатам Чернігівського історичного музею³, загальній історії походження дзвонів⁴, коротке повідомлення на засіданні комісії історії козаччини і козацької доби ВУАН⁵, а також монографія з історії ливарництва в Україні⁶, в яких була згадка про портретне зображення гетьмана на дзвоні “Голуб”, відлитого 1699 р. військовим ливарником Карпом Балашевичем для Воскресенської церкви Батурина або для Домницького монастиря на Чернігівщині. Натомість відсутність інтересу з боку офіційної історичної науки до подібної тематики зовсім не означала принципового небажання вчених нею займатися чи неможливістю наукового пошуку в цьому напрямку. Як демонструють матеріали приватного листування Т. Цявловської та С. Білоконя⁷, тема іконографії І. Мазепи була затребуваною, однак її повноцінне дослідження обмежувалося двома суттєвими чинниками: відсутністю доступу до необхідних джерел та літератури, а також неможливістю публікації результатів подібного дослідження жодним із учених. Відтак факт їх співпраці та унікальні матеріали з іконографії І. Мазепи довгий час залишалися лише на сторінках їхніх листів, оприлюднення яких стало можливим лише на початку ХХІ ст., коли ця тематика знову стала актуальною.

Як свідчить зміст листування та результати наукової роботи Т. Цявловської, її інтерес до іконографії І. Мазепи виник як суто маргінальний сюжет у зв'язку з тим, що Тетяна Григорівна працювала над виданням малюнків О. Пушкіна та готувала коментарі до них. Опрацьовуючи текст автографа поеми “Полтава”, вона знайшла малюнки, що за контекстом мали б зображувати українського гетьмана. Один із цих малюнків не мав ознак портрета і являв собою ляльку, що висить на шибениці⁸. Натомість інший був наслідуванням зображення, відомого з літератури, як “портрет Мазепи”, виконаний Я. П. Норбліном⁹. Т. Цявловську зацікавило питання достовірності цього зображення і того, наскільки цей портрет міг відтворювати справжні риси зовнішності І. Мазепи. Саме у пошуках відповіді на це запитання вона й звернулася до С. Білоконя з проханням допомогти розшукати додаткову інформацію щодо іконографії гетьмана, оскільки самій дослідниці вдалось розшукати з цього приводу лише статтю П. Еттингера¹⁰.

Відповідаючи на запит Т. Цявловської, С. Білокінь повідомив, що про гравюру Я. П. Норбліна “Мазепа” свого часу писав академік АН СРСР М. Грушевський, відзначаючи при цьому, що вона “очень сомнительная”, а взагалі-то існує велика кількість портретів І. Мазепи, що представляють “несопоставимые типы лица”¹¹. Прагнучи знайти якомога більше інформації щодо цієї гравюри в літературі, С. Білокінь запропонував пошукати згадки про неї в рідкісних на той час виданнях лекцій Д. Антоновича¹² з історії української гравюри та в альбомі істо-

ричних портретів Г. Хоткевича¹³. Крім того, він просив Т. Цявловську повідомити йому рік видання статті П. Еттингера для ознайомлення з її змістом. У свою чергу дослідниця надіслала до Києва не лише посилання на вищезгадану статтю, але й повний текст коментаря її автора, наданого їй 25 січня 1945 року окремою листівкою. П. Еттингер, зокрема, писав, що “Норблен, конечно, не мог знать Мазепу, а офорт его с этим названием сделан с еврея-арендатора, кот[орому] почему-то присвоили кличку “Мазепа”. Ровинский в своем труде о грав[ированных] портретах поместил этот офорт в иконографии М[азепы] и вот пошла писать губерния (sic!)! Моя заметка об этом недоразумении была помещена в “Русском библиотефиле” (1913, № VII)”¹⁴.

Отримавши це повідомлення, а також виконуючи свої зобов’язання щодо пошуку більш ґрунтовної інформації щодо того, кого насправді зобразив Я. П. Норблін на гравюрі, що стала першовзірцем для малюнка О. Пушкіна, С. Білокінь провів значну пошукову роботу, про результати якої повідомив Т. Цявловську наступним листом. Як свідчить зміст цього листа, гравюра Я. П. Норбліна була досить відомим у світі твором, мистецький рівень якої не дозволив би імені її автора канути в небуття. Саме таким чином про цей твір писав польський дослідник творчості гравера Зигмунт Батовський, працю якого вдалось розшукати С. Білоконю¹⁵. Щодо відповідності назви “аквафорти”, як її називає З. Батовський (аквафорта – спосіб гравірування по міді; відбиток, який при цьому з’являється називається офортом), справжнім рисам зовнішності гетьмана І. Мазепи, то в тексті монографії зазначалося, що “у представленной фигуры [...] нет в чертах лица ничего общего характером с известными изображениями славного Козака [...], также и надпись на последнем состоянии аквафорты “Mazepa aetat 70” к нему не относится”¹⁶. Більше того, З. Батовському вдалось з’ясувати, що портрет І. Мазепи, який зберігався в Київському церковно-археологічному музеї, був лише аматорською копією норблівської гравюри, виконаною Де ля Флізом для своїх альбомів¹⁷. Цитуючи та посилаючись на текст праці З. Батовського, С. Білокінь повідомляв, що численні відбитки та варіанти цієї гравюри зберігалися у фондах Національної бібліотеки у Парижі. Проаналізувавши їх, польський дослідник зумів подати загальний опис зовнішності портретованої особи: “Зажатые губы, тяжелый взгляд, бритые усы и щеки придают старцу выражение задумчивости и важности, а одежда преобразает его в экзотического сановника или – о чем, надо полагать, скорее думал Норблин в ходе формирования замысла – в рембрандтовского раввина”¹⁸. Щодо підпису під гравюрою, на підставі якого це зображення певний час деякі дослідники вважали за портрет І. Мазепи, то З. Батовський писав, що вона не має стосунку до українського гетьмана. Роз’яснення цього питання були надані автору монографії відомим художником та критиком мистецтва Ген-

риком П'єнтковським, який, посилаючись на сімейну традицію родини князів Чарторийських, повідомляв, що “фігура, которую Норблін обессмертил столь мастерски, – это еврей-арендатор кн. Чарторысских, известный в княжеских владениях под именем Мазепы”¹⁹.

Перевірити повідомлення Г. П'єнтковського, яке також було опубліковано на сторінках польськомовної газети “Кур'єр Варшавський”, С. Білоконю не вдалося через відсутність примірника цієї газети в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині НБУВ – *Авт.*). Однак, щодо питання про прізвишко “Мазепа”, надане портретованому єврею-орендарю, то, посилаючись на тлумачення цього слова словниками української мови П. Білецького-Носенка та Б. Грінченка, С. Білокінь писав, що це могло бути пов'язано як зі значенням “маска”, так і з визначенням “неохайна, груба людина”²⁰. Корисним у цьому сенсі могло бути й використання польських словників, результати опрацювання яких він помістив на сторінках наступного листа. Там, зокрема, зазначалось, що “мазепою” в польській мові могли називати людину з “широким обличчям та маленькими очима” або “брудну та неохайну людину”²¹.

Розбираючись із причинами появи такого, на перший погляд, незрозумілого підпису під гравюрою, С. Білокінь натрапив на статтю К. Широцького²², який погоджувався з висновками З. Батовського і також стверджував, що це не міг бути портрет справжнього гетьмана І. Мазепи. Таким чином, С. Білокінь представляв до уваги Т. Цявловської вже чималу історіографію питання, де П. Еттингер явно не був першовідкривачем невідповідності підпису зображенню.

Продовжуючи свої бібліографічні пошуки, С. Білокінь розшукав оригінальне повідомлення про те, що наприкінці позаминулого століття (тобто ХІХ-го) у Варшаві, у бібліотеці Красинських, зберігався портрет олією, причому обличчя зображуваного було дуже подібним до норбленівського “орендатора”. Сучасним українським дослідникам вдалось з'ясувати, що то був не старовинний портрет, який, як припускали деякі знавці іконографії І. Мазепи, міг слугувати взірцем Я. П. Норбліну, а навпаки – написаний пізніше з норбліновської гравюри портрет “польського шляхтича” пензля Я. Морачинського (1850)²³. Звичайно, що цієї інформації С. Білокінь на той час не міг мати, а отже, він повідомляв про варшавський портрет саме як про можливе джерело норбленівського портрета.

Дослідник також знайшов цікаве повідомлення, зафіксоване в багатотомній праці Д. Ровинського, про існування гравюри Д. Галяховського (“Апофеоз Мазепи” (1708) – *Авт.*), яка зображувала І. Мазепу. Це зображення було виконане на жовтому шовку або атласі, а відтак спроби його сфотографувати, здійснені у ХІХ ст., залишилися безрезультатними. Зберігалася ця гравюра також у колекції Красинських у

Варшаві²⁴. Д. Ровинський, незважаючи на явні розходження в зображенні облич на обох гравюрах, перш за все, через різні бороди (у Д. Галяховського вона коротка та одинарна, а у Я. П. Норбліна – довга та роздвоєна – *Авт.*), вважав, що в обох випадках зображували саме українського гетьмана І. Мазепу.

Подібна впевненість Д. Ровинського, а також знайдені С. Білоконем інші повідомлення на користь того, що норбленівський “мазепа”, то є гетьман України, в якого могла “закохатися Мотря”, примусили українського дослідника засумніватися в правоті З. Батовського. Врешті-решт, С. Білокінь, очевидно, вже був готовий погодитися з висновком О. Лазаревського, що на питання, який з портретів І. Мазепи слід вважати за достовірний, варто відповідати – “тот, который изображен на норбленовской гравюре...”²⁵. Тим більше, що дослідник вважав за слушне зауваження О. Лазаревського, що справжній портрет І. Мазепи слід шукати саме у Польщі, де ці портрети зберігали, а на теренах Російської імперії нищили як крамолу²⁶.

Отже, подібна суперечливість висновків різних авторів щодо достовірності портретів І. Мазепи та незрозумілість питання праобразу чи першовзірця гравюри Я. П. Норбліна змусили С. Білоконя констатувати, що: “вопрос зашел в совершенный тупик. Мне кажется, что выход из него есть лишь один. Я попытаюсь связаться с кем-нибудь из современных, кажется, возросших в числе, исследователей Норблена в Варшаве (підкреслено С. Білоконем – *Авт.*) (Может быть, Вы уже знакомы с таковыми?). Нужно разыскать гравюру Галяховского и портрет маслом, в крайнем случае более подробные о них сведения. Этот вопрос интересен уже мне самому, и я постараюсь довести его до конца. Во всяком случае мне кажется, что с комментарием к рисунку Пушкина следует повременить: дело совершенно не ясно”²⁷.

На жаль, такі ґрунтовні, як на той час, результати пошуків, здійснені Сергієм Івановичем, так і не знайшли свого відображення в праці Т. Цявловської. Як не дивно, але Тетяна Григорівна, очевидно, передчувала подібний варіант розвитку подій. В одному з листів, дякуючи своєму колезі та захоплюючись результатами його розшуків, вона мимохідь написала, що ці матеріали обов’язково будуть використані, якщо до цього коли-небудь дійде справа²⁸. У даному випадку Т. Цявловська мала на увазі давнє прагнення усіх пушкіністів, та й не лише їх, побачити усі малюнки О. Пушкіна опублікованими. Підставою для сподівань на таке видання стала заява видавництва “Наука” про те, що “альбом рисунков Пушкина, взятых из всех его рукописей”, обов’язково буде опубліковано до наступного ювілею поета. Ця заява була зроблена у 1937 р. у передмові до видання творів поета²⁹. На момент виходу книги Т. Цявловської “Рисунки Пушкина”³⁰ ідея видання вищезгаданого альбому так і не була втілена. Навіть активні виступи

відомої пушкіністки на сторінках тогочасної преси не вплинули на ситуацію, а відтак малюнки О. Пушкіна ще й досі залишаються невиданими у повному обсязі³¹.

Більше того, ані в першому, ані в другому виданні малюнків О. Пушкіна, здійснених Т. Цявловською, малюнок поета, зроблений за аквафортою Я. П. Норбліна, був відсутній. А, відповідно, і коментар до нього, над пошуком матеріалу для якого працював С. Білокінь. Взагалі, серед малюнків, які мали стосунок до постаті І. Мазепи й увійшли до першого видання книги Т. Цявловської, авторкою був поданий лише той з них, що супроводжував рукопис “Полтавы” і був ідентифікований як “Трое повешенных. В рукописи поэмы “Полтава” №838 (ЛБ 2371), л. 44 об. Сентябрь (?) 1828, г. Петербург”. Цей малюнок був розміщений на сторінці 37. Першим на цьому малюнку гіпотетично зображено Мазепу, а двоє інших мали уособлювати його прибічників. Малюнок був пов’язаний з віршами третьої пісні поеми: “...Кто опишет негодованье, гнев царя? Гремит анафема в соборах; Мазепы лик терзает кат ...”. Про те, що в рукописах О. Пушкіна існує ще й портрет І. Мазепи, виконаний за гравюрою Я. П. Норбліна, мови не було. Хоча цілком можливо, що саме це мала на увазі дослідниця, коли перелічувала історичні особистості, чий портрети зустрічалися на сторінках пушкінських рукописів, зокрема, Робесп’єр, Наполеон, Мазепа, Кочубей, Карл Занд та інші³².

Незважаючи на таку ситуацію, яка невдовзі стала очевидною, С. Білокінь вирішив закінчити розпочату справу пошуку портретів І. Мазепи та імовірного взірця, яким послугувався Я. П. Норблін, про що свідчить зміст його листа, надісланого Т. Цявловській у січні 1974 р. Дослідник повідомляв, що, нарешті, закінчив роботу і може підбити підсумок своїм пошукам. Дослідження питання іконографії І. Мазепи виявилось нелегкою справою, адже на це було кілька об’єктивних причин. Однією з перших він назвав необізнаність з текстом третього (невиданого) тому збірника “Мазепа”, який мав би містити бібліографію присвячених гетьману праць, а, отже, не міг мати уявлення про усі можливі дослідження його іконографії. Наступною проблемою виявилася недоступність багатьох дореволюційних видань, а також тих, що виходили за кордоном. Зокрема, йому було невідоме видання О. Оглоблина³³, про яке він пише, посилаючись на чутки (“по слухам, о Мазепе издал перед смертью фундаментальный двухтомник эмигрант Александр Оглоблин, но это издание мне, понятно, не известно”³⁴). Нарешті, дослідник із жалем зазначив, що “мои трудности усугубляло наконец то, что наша историография данным вопросом не занимается вообще”.

Усі ці фактори не завадили С. Білоконю зібрати достатньо інформації, щоб запропонувати їх своїй колезі та зробити кілька власних висновків. По-перше, попри недоступність для радянського вченого, темі

іконографії І. Мазепи була присвячена велика за обсягом література. По-друге, “в силу своей диковинности в галерее портретов особое место занимает известный офорт Жан-Пьера Норблена (1745 – 1830)”³⁵, про автора якого С. Білокінь теж подав коротку біографічну довідку. З неї впливала одна обставина, яка пояснювала, який стосунок мав Я. П. Норблін до родини кн. Чарторийських і яким чином він міг виконати портрет цього “єврея-орендаря”³⁶. Далі в тексті листа було подано повний опис аквафорти, її розміри, інформація про те, де зберігалися її численні відбитки.

Потім С. Білокінь ґрунтовно виклав суперечливі точки зору дослідників щодо достовірності портретів І. Мазепи взагалі та портрета роботи Я. П. Норбліна зокрема. Особливу увагу С. Білокінь звернув на гравюру Д. Галяховського, оскільки в її автентичності не було сумніву через місце та час її виконання, а також тому, що В. Горленко розглядав її як імовірний праобраз норбленівської аквафорти. Потім у листі ще раз було розглянуто тлумачення слова “мазепа” в польській мові та порівняно це значення з образом, що постав на гравюрі. Нарешті, спираючись на монографію З. Батовського, як на одну з найґрунтовніших праць, присвячених творчості мистця, С. Білокінь підвів до головного висновку – норбленівський “Мазепа” не є портретним зображенням українського гетьмана. Цей висновок підтримали та додатково обґрунтували у своїх працях такі дослідники, як Б. Барвінський, К. Широцький, П. Еттингер, М. Голубець та інші. Точка зору М. Грушевського з цього приводу виявилася більш критичною. На його думку, було незрозумілим прагнення художника створити з “какого-то арендатора образ властелина, вождя, каким, несомненно, является персонаж Норблена”. Вчений сподівався, що вихід із цієї заплутаної ситуації буде знайдено, якщо будуть виявлені додаткові матеріали. Остаточний висновок у цьому питанні належав, на думку С. Білокіня, В. Січинському, який зазначив: “В вопросе иконографии гетмана Ив. Мазепы следует, вне сомнения, руководствоваться основным принципом, что только портреты, выполненные при его жизни его же современниками, можно считать аутентичными”³⁷. Слідом за В. Січинським С. Білокінь погодився, що “современные портреты Мазепы, исполненные маслом, до наших дней не дошли (с.155), т.к. все памятники, связанные с его именем, после 1709 года старательно уничтожались (с.135–136)”, що на сьогодні вже не відповідає дійсності, адже сучасним українським дослідникам все ж таки вдалося розшукати один портрет, виконаний олією на полотні і датований 1725–1750 рр.³⁸ Але на час листування С. Білокіня з Т. Цявловською (тобто початок 1970-х років), автор листа не міг знати про це з об’єктивних причин.

Посилаючись на відому та ґрунтовну працю П. Білецького “Український портретний живопис XVII–XVIII ст.”, С. Білокінь зазначив, що

додаткового дослідження потребує портрет з Державного історичного музею у Москві. Пізніше, вже на початку ХХІ ст., ці побажання були здійснені, що дало можливість відкинути цей портрет як достовірний, оскільки було доведено, що на ньому зображено великого гетьмана литовського Казимира Павла Яна Сапегу³⁹.

Отже, як писав С. Білокінь, “что касается офорта Норблена, как и других позднейших иностранных гравюр – ценности в отношении портретного подобия очень сомнительной, – то он должен быть признан фантастическим, даже если не принимать во внимание его происхождения”⁴⁰. Усі зібрані та представлені на розсуд Т. Цявловської матеріали С. Білокінь безкорисно надавав у розпорядження своєї колеги, що зазначено наприкінці цього листа. Однак, уже маючи досвід боротьби за видання повного зібрання малюнків О. Пушкіна, які не увінчалися успіхом, Т. Цявловська, оцінивши працю С. Білокіня та подякувавши йому за неї, порадила опублікувати цей цінний матеріал під його власним прізвищем. На це дослідник відповів аналогічною пропозицією, з уточненням щодо місця видання та імовірної назви (“местом издания в таком случае следовало бы взять, я думаю, малотиражный ведомственный сборник, а в заглавии избежать некое имя...”⁴¹).

Цим ідеям не судилося втілитися в ті часи, хоча саме завдяки самому факту збереження цього листування та додаткових матеріалів до нього, у вигляді бібліографії, складеної С. Білоконем, ми отримали унікальну можливість пересвідчитися у тому, що тема іконографії І. Мазепи, попри усі обмеження, не була проігнорована дослідниками, які працювали за радянських часів. Більше того, завдяки науковій прискіпливості Т. Цявловської, вдалося з’ясувати, що образ І. Мазепи викликав особливу зацікавленість О. Пушкіна не лише як поета, але і як художника, рисувальника. Окремий інтерес становить також “дослідницька кухня”, відбита в текстах листів обох кореспондентів, та характерні риси неофіційного спілкування вчених, чії наукові інтереси, на перший погляд, були зовсім різними.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що тема іконографії І. Мазепи була предметом дослідження радянських вчених у ХХ ст., хоча її опрацювання велося у приватному порядку й не стало надбанням історіографії тих часів. Заслужують на увагу висновки, зроблені одним з кореспондентів (С. Білоконем – *Авт.*), щодо значної історіографії даної проблематики, а також щодо першоджерел конкретного зображення – гравюри Я. П. Норбліна “Мазепа”, яке в подальшому мало численні наслідування, зокрема, О. Пушкіним. Правдивість цих висновків та імовірність деяких припущень була підтверджена (або спростована) значно пізніше, вже на початку ХХІ ст., що зайвий раз підкреслило правильність рекомендованих в листах шляхів подальших наукових пошуків.

¹ К портрету И. С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – № 1. – С. 188; Уманец Ф. Гетман Мазепа / Ф. Уманец. – Санкт-Петербург, 1897. – 459 с.; Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) / А. Лазаревский // Киевская старина. – Т. 64. – 1899. – № 3. – С. 433–462; Барвінський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях / Б. Барвінський // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. I. – Жовква, 1908. – С. 96–108; Його ж. Портрет Мазепи кисти артиста-малювача Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 22–28; Його ж. Гетьман Іван Мазепа в всесвітній літературі і штуці // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 29–37; Його ж. Причинок до питання про т. зв. “Бекетівський” портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 38–51; Його ж. Доповнення до статей про Мазепу // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. II. – Львів, 1909. – С. 77–94.; Грушевський М. До портрета Мазепи / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246–248; Грушевський М. Ще до портрета Мазепи / М. Грушевський // Там само. – 1910. – Т. 94. – С. 162.; Грушевський М. Люстрована історія України / М. Грушевський. – К., Л., 1912; Павловский И. Малороссийский гетман И. С. Мазепа: Портрет из замка князей Сангушко в Подгорске / И. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Вып. 8. – С. 145; Широцький К. “Мазепа аetat 70” Норблена / К. Широцький // Сяйво. – 1913. – Число 10,11,12. – С. 245–247; Эттингер П. Материалы для будущего издания “Словарь русских гравированных портретов” / П. Эттингер // Русский библиофиль. – СПб., 1913. – № 7. – С. 23–25 + 3 вклейки.

² Січинський В. Іван Мазепа й українське мистецтво / В. Січинський // Календар свободи на Мазепинський рік 1959. – Видання Українського народного союзу. – С. 93–98; Оляничин Д. Портрет Мазепи: який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний / Д. Оляничин // Шлях перемоги. – 1961. – Ч. 1–2, 4; Bailbe J. M. Mazepa et les artistes romantiques / J. Bailbe // Annales de la faculte des lettres d’Aix-en-Provence, 1966. – Т. XI. – Р. 13–40; Мацьків Т. Гравюра І. Мазепи з 1706 р. / Т. Мацьків // Український історик. – 1966. – Т. XII. – Ч. 1–2. – С. 69–72; Mazepa w malarstwie i tragedii Słowackiego // Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Warszawa. – 1967. – S. 187–193; Baboński H. F. The Mazepa legend in European Romanticism / H. F. Baboński. – New-York-London.: Columbia university press, 1974; Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К: Наукова думка, 1978. – 328 с.: іл.; Белецький П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. / П. Белецький. – Л.: Искусство, 1981. – 256 с.: илл.; Mazepa. Exemple d’une illustration murale // Gazette des Beaux-Arts, 1982. – Т. С. – Р. 85–86; Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французьким мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії / І. Вергун // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 1376–1384; 1988. – № 1. – С. 68–86, № 2. – С. 210–225; Шендрік Л., Янович О. Гетьман у портретах / Л. Шендрік, Янович О. /

³ Дзвін 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи // Баран-Бутович С. Людвигівські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї: (Гармати та дзвони) / Чернігівський державний крайовий музей. Історичний відділ / С. Баран-Бутович. – Чернігів, 1930. – 16 с.

⁴ Біднов В. Дзвони. Короткі історичні відомості / В. Біднов. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – С. 21.

⁵ *Юркевич В.* Засідання Комісії історії козаччини і Козацької доби / В. Юркевич // Україна. – 1930. – 7/9. – Кн.42. – С. 196–198.

⁶ *Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні / П. М. Жолтовський. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 45, 111.

⁷ Листування вчених нараховує 11 листів, які були написані протягом лютого 1971 р. до 6 червня 1974 р. Листування зберігається у приватному архіві С. Білоконя, а також у фонді Т. Цявловської в Російському державному архіві літератури та мистецтва (РГАЛИ). Листи є машинописними оригіналами або чернетками, які люб'язно були надані нам для опрацювання С. Білоконом. Перевірка листів у фонді Т. Цявловської в РДАЛМ (РГАЛИ) не здійснювалася. Згідно з матеріалами приватного архіву С. Білоконя, перший лист Т. Цявловської до С. Білоконя не зберігся. Відтворити його імовірний зміст можна, виходячи із відповіді С. Білоконя, датованої 12 березня 1971 р., а також власних спогадів вченого, який твердить, що в цьому листі містилася інформація про кореспондента, про причини, які спонукали її написати адресату, та прохання допомогти при можливості. Обсяг листів є різним: від кількох речень, до кількох сторінок. Мова листів – російська. У випадках посилань на конкретні книги чи статті, опублікованих іншими мовами, вихідні дані цих видань подавалися кореспондентом мовою оригіналу.

⁸ У виданні малюнків О. Пушкіна, підготовленому Т. Цявловською, існує роз'яснення цього зображення. Авторка пише, що “Полтаву” ілюструє зображення трьох повішених на довгій колоді фігур. Фігура зліва – “в жупані, опоясана широким козацьким поясом, які носила знатна козацька старшина в Україні, очевидно, це зображення опудала Мазепи, принародно повішеного за наказом Петра. Дві інші фігури – імовірно, прибічники Мазепи” (Див.: *Цявловская Т.* Рисунки Пушкина. – М.: Искусство, 1980. – С. 83). Подібне трактування згаданого зображення, зроблене дослідницею підставі гіпотези, висловленої Ф. Ернстом у тексті листа, адресованого їй 19 жовтня 1936 року.

⁹ Написання прізвища “Норблін” в авторському тексті подається відповідно до правил сучасної української орфографії (справжнє ім'я художника – Жан П'єр Норблен де ла Гурден; Norblin de la Gourdain). Водночас, у випадках цитування листів кореспондентів, його написання подається згідно з оригіналом.

¹⁰ *Эттингер П.* Материалы для будущего издания “Словарь русских гравированных портретов” // Русский Библиофиль (СПб.). – 1913. – №7. – С. 23–25 + 3 вклейки.

¹¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 12 березня 1971 г., арк.1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹² Автор листа мав на увазі текст лекції Дмитра Антоновича, присвяченої українській гравюрі, вперше опублікованої у 1940 р. у Подєбрадах у збірнику лекцій, а потім перевиданих у 1947, 1988 та 1993 роках. [Див.: *Антонович Д.* Українська гравюра // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Уляновська; вступ. ст. І. М. Дзюби; перед. слово М. Антоновича; додатки С. В. Уляновської, В. І. Уляновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.: іл.].

¹³ *Хоткевич Г.* Альбом історичних портретів. – Серія І., вип. 1. (Портрет Івана Мазепи); Серія І., Вип. 2. (Портрет Магдалени Мазепиної). – Львів: З друкарні І. Айхельберга, 1909.

¹⁴ Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 28 березня 1971 г., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹⁵ *Batowski Z. Norblin / Z. Batowski. – Lawów, Drukiem W. L. Anczyca i spółki w Krakowie, 1911. – 220 s.: il.*

¹⁶ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 20 квітня 1971 г., арк.1 // Приватний архів С. Білоконя.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Розшукуючи матеріали з іконографії І. Мазепи, С. Білокінь зацікавився й етимологією слова “мазепи”. У словниках польської мови йому вдалося розшукати такі тлумачення: “брудна людина” (Див.: *Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego, Władysława Niedźwiedzkiego. – T. II. H – M. – Warszawa, 1902. – S. 906.*); “людина брудка, брудна” (Див.: *Słownik języka polskiego. Redaktor naczelny Witold Doroszewski. – T. IV. L – Nić. – Warszawa, 1962. – S. 526.*). До пошуку значень цього слова долучалися й інші українські дослідники XIX–XX ст., але вони в основному спиралися на словник української мови Б. Грінченка, де “мазепи” означає “замазура”. З часом, у більш сучасних словниках, негативне смислове навантаження слова “мазепи” посилювалося і серед його значень з’явилися такі поняття, як “неохайний, грубуватий і простакуватий чоловік, ваклах, простака, дурень”. На думку А. Кримського, слово “мазепи” було перського походження і означало “хребтоногий, неповороткий”. Таке тлумачення було припустимим для історичного Мазепи, бо натякало на спадкову хворобу ніг (подагру), яка передавалася в родині Мазеп по чоловічій лінії. Сучасні дослідники-мазепознавці у своїх пошуках походження та значення слова “мазепи” звернулися навіть до кабардинської мови. Виявилось, що в цій мові слово “мазепи” (літера “e” має читатися як коротка “a”) означає фазу місяця, його початок. Ураховуючи, що місяць є присутнім в зображенні герба “Курч”, до якого належав І. Мазепи, також можна припустити, що це не випадково. Однак навряд чи у селянському чи навіть шляхетському середовищі Волині чи Київщини XVI–XVII ст. та й пізніших часів знали такі нюанси. Цілком можливо, що спочатку це слово могло використовуватися саме в значенні “хребтоногий, неповороткий”, але пізніше, особливо після подій 1708–1709 рр. і майже до кінця XX ст., слово “мазепи” використовувалося лише в негативному контексті як лайка.

²¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

²² *Широцький К. “Mazepa aetat 70” Норблена / К. Широцький // Сяйво. – 1913. – № 10–12. – С. 245–247.*

²³ *Ковалевська О. Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст. / О. Ковалевська. – К.: Темпора, 2013. – С. 19–20.*

²⁴ Гравюра “Апофеоз Мазепи” (1708) Данієля Галяховського була виконана на жовтому шовку або атласі. Певний час вона перебувала в одній з церков під Києвом. Зберігся переказ, який твердить, що під час нищення усіх зображень І. Мазепи, що відбувалося за наказом Петра I, священник цієї церкви заради збереження тези на честь гетьмана наклеїв поверх неї зображення Розп’яття. У 1838 р., коли збиралися поновити зображення Розп’яття, знайшли під ним гравюру Д. Галяховського. Цей відбиток був куплений відомим колекціонером К. Свідзинським та вивезений ним до Варшави. У 1861 р. у складі колекції К. Свідзинського гравюра потрапила до Музею Ординації Красинських у Варшаві. Довгий час по Другій світовій війні гравюра вважалася

загиблою під час Варшавського повстання 1944 р. Зараз гравюра зберігається в Національному музеї у Варшаві.

²⁵ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 2 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁶ Сучасні дослідження доводять, що О. Лазаревський помилявся. Один з найцікавіших та раніше невідомих портретів І. Мазепи зберігався саме в Україні, де перебуває й до сьогодні [Див.: *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // *Укр. істор. журн.* – 2007. – № 3. – С. 152–167; *Ковалевська О.* Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві ХХ – початку ХХІ ст. / *О. Ковалевська.* – К.: Темпора, 2013. – 420 с.: іл.].

²⁷ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 26 червня 1971 р., арк. 2 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁸ Лист Т. Цявловської до С. Білоконя від 18 травня 1971 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

²⁹ Пушкин. Полное собрание соч. В 16 т. – М.: Изд-во Академии наук СССР. – 1937. – Т. 1. – С. 9.

³⁰ *Цявловская Т. Г.* Рисунки Пушкина / *Т. Г. Цявловская.* – М.: Наука, 1970. – 168 с.

³¹ У січні 1974 р. Т. Цявловська закликала видавництва (“Аврора” та “Планета”) видати вже підготовлений до друку матеріал, але безрезультатно (Див.: *Рисунки Пушкина. Письмо в редакцию / Литературная газета.* – 1974. – 30 января).

³² *Цявловская Т. Г.* Рисунки Пушкина. – 2-е изд., пересм. и расшир. / *Т. Г. Цявловская.* – М.: Искусство, 1980. – С. 130.

³³ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Мюнхен, 1960. – 408 с.

³⁴ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк.1, стор. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

³⁵ Там само, арк. 1, стор. 1.

³⁶ З 1772 р. Я. П. Норблін перебував на службі у кн. Адама Чарторийського і навіть навчав його дітей малюванню.

³⁷ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк. 2, стор. 4 // Приватний архів С. Білоконя.

³⁸ Див.: *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи / *О. Ковалевська // Укр. істор. журн.* – 2007. – № 3. – С. 152–167.

³⁹ Дійсно, це було дуже важливе питання, адже за фактом запису в книзі надходжень Державного історичного музею (ГИМ) у Москві цей портрет значився як “портрет Мазепи”. Але подальші пошуки та дослідження іконографії І. Мазепи, які проводили українські дослідники, а також іконографії родини Сапег, які провела польська дослідниця М. Каламайська-Саєд, стало достеменно відомо, що на полотні зображено великого гетьмана литовського – Казимира Яна Павла Сапегу (Див.: *Ковалевська О.* До питання атрибуції портретів І.Мазепи / *О. Ковалевська // Сіверянський літопис.* – №1. – 2006. – С. 102–108).

⁴⁰ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 27 січня 1974 р., арк. 2, стор. 4 // Приватний архів С. Білоконя.

⁴¹ Лист С. Білоконя до Т. Цявловської від 23 травня 1974 р., арк. 1 // Приватний архів С. Білоконя.

Исследование посвящено одному из интереснейших эпизодов научного сотрудничества двух ученых, которые волей случая заинтересовались темой иконографии украинского гетмана И. Мазепы (1639–1709) и стремились отследить ее освещение в доступной на то время научной литературе, параллельно обращая внимание на сопредельные темы, связанные с этой исторической личностью. Статья построена на материалах частной переписки, которая хранится в личном архиве доктора исторических наук С. И. Белоконя и была любезно предоставлена автору для анализа.

Ключевые слова: иконография; историография; архив; переписка; рисунки; И. Мазепа; С. Белоконь; Т. Цявловская.

The article is devoted to one interesting episode of the cooperation of two scientists, who were interested in the problems of iconography of Ukrainian Hetman I. Mazepa (1639–1709) and tried to study the highlighting of problem in the available scientific literature for that time. In the same time they have studied the related topics. The article is written on the materials of the private correspondence from the private archives of S. I. Belokon, kindly presented for author for analyses.

Key words: the iconography; the historiography; the archives; the correspondence; the drawings; Ivan Mazepa; Sergyj Bilokon; Tat'yana Tsyavlovska.

УДК 930.253

К. Т. СЕЛІВЕРСТОВА*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ

Ідеться про комплекс методичних посібників, що спрямовані на допомогу в проведенні експертизи цінності та забезпечення науково обгрунтованого комплектування архівних установ документами різних типів і видів. Наголос зроблено на розробки, виконані упродовж останніх п'яти років співробітниками Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Ключові слова: експертиза цінності документів; науково-методичне забезпечення; методичні посібники; списки джерел формування НАФ; переліки; номенклатури.

Кінцеве рішення про долю документального спадку не може залежати від інтуїції архівіста – воно повинне базуватися на науково обгрунтованій методиці експертизи цінності. Експертиза цінності документів – одна з найважливіших ділянок архівної роботи, їй належить найвідповідальніша роль у формуванні Національного архівного фонду. Ставлячи за мету послідовну боротьбу за зниження втрат історично цінної інформації, вона забезпечує оцінку і відбір ретроспективної документної інформації до НАФ, постійне оновлення складу документів, попутно вирішуючи завдання впорядкування документування управлінської діяльності (відстежує якість документів від початку їх створення, встановлює строки їх оперативного використання), моделює надходження сучасних документів через укладання переліків, забезпечує постійне співробітництво з авторами створюваних документів, забезпечує моніторинг та корегування якості НАФ на всіх етапах його функціонування. Експертиза цінності документів (далі – ЕЦД) забезпечує зв'язок суспільства з майбутніми користувачами ретроспективної документної інформації, дозволяє врахувати їхні потреби в ній, даючи можливість суспільству впливати на відбір цінних документів на постійне зберігання через законодавчо закріплену участь в експертних та експертно-перевірних комісіях його зацікавлених представників: науковців, істориків, краєзнавців та ін.

Цим зумовлена увага архівістів до питань науково-методичного забезпечення ЕЦД. Наукове підґрунтя експертизи має забезпечити систе-

* Селіверстова Катерина Трифонівна – кандидат педагогічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу технологічного забезпечення архівної справи Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

ма методичних посібників, до якої належать *нормативні документи та методики* з експертизи (група посібників, що визначають організаційно-методичні засади експертизи цінності та систему критеріїв оцінки документів) і *класифікаційні довідники* з відбору документів та їхніх джерел комплектування (списки джерел формування НАФ, переліки і номенклатури).

Нормативні документи та методики з експертизи

Слід зазначити, що основу сучасних правил проведення експертизи цінності документів складають розроблені ще за радянських часів наукові та організаційно-методичні засади експертизи: принципи і критерії експертизи, система переліків документів, структура експертних органів, принципи співпраці між державними архівами і фондоутворювачами. Система “працювала” понад півстоліття, на її засадах були сформовані республіканські архівні фонди, зокрема Національний архівний фонд України. З огляду на це українські архівісти вже навіть у самостійній державі ще досить довго продовжували послуговуватися радянськими посібниками. В 1990-і рр. радянська система принципів і критеріїв ЕЦД була піддана критиці, від неї відмовилися колишні соціалістичні країни. Головні звинувачення – в ідеологічній заангажованості. Відтоді почалося корегування системи, її адаптація до змін, що відбулися в політичній та економічній системі пострадянських республік.

Теоретико-методологічні та організаційно-методичні проблеми експертизи цінності було заново опрацьовано в низці методичних матеріалів упродовж останніх п’яти років (2008-2013 рр.).

Завдяки проведеній дослідницькій роботі стала можливою підготовка *методичних матеріалів* з експертизи цінності окремих документальних комплексів: документів особового походження, архівної української, управлінських та аудіовізуальних документів. Всі вони призначені для працівників архівних установ та архівних підрозділів юридичних осіб – джерел формування НАФ, а також можуть стати в нагоді членам експертно-перевірних і експертних комісій. Нижче подаємо короткий огляд методичних посібників, порівняємо системи критеріїв оцінки і особливостей їх застосування щодо окремих видів та комплексів документів, зупинимось на трансформації критерію значення установи та його сучасній інтерпретації.

Фундаментальною дослідницькою роботою є науково-методичний посібник *“Експертиза цінності управлінських документів: історія, теорія, методика”*¹, предметом вивчення якого став документальний комплекс управлінської документації, що є універсальним та найбільш повно і точно фіксує окремі події й факти суспільного життя. У посіб-

нику досліджені питання історії та теоретико-методологічні засади експертизи цінності, досвід радянського, вітчизняного та зарубіжного архівознавства в галузі експертизи цінності документів (1920–2010 рр.), визначено внесок українських архівістів у теорію і практику експертизи. Ми не могли погодитися з тим, що в останніх московських виданнях (напр.: Экспертиза ценности управленческих документов и комплектование ими государственных архивов: Теория и методика. – М., 2006) було знівельовано український досвід, серед розробників не було жодного українського прізвища (на відміну від монографії: Теория и практика экспертизы ценности документов и комплектования ими государственных архивов СССР. – М., 1974). Втім саме в Україні, не в Росії, розроблено перший документ із питань методики проведення експертизи цінності документів в установах “*Загальна інструкція для розбирання архівних матеріалів*” та було вперше вжито термін “експертиза” в сучасному розумінні, що давало право говорити про наші пріоритети в розробленні окремих питань експертизи, особливо в 1920–1930-ті рр., коли в Україні відносно автономно формувалися власні погляди на теоретичні і практичні засади експертизи цінності документів. Це підтверджували історичні розвідки вітчизняних архівістів.

У посібнику сформульовано нові підходи у застосуванні принципів і критеріїв експертизи цінності документів. Природними для авторів цього посібника були сумніви, наскільки правомірно цю систему використовувати надалі, що залишити, а від чого відмовитися. Розробникам необхідно було ознайомитися з альтернативними системами в інших країнах. Адже пізнати своє можна тільки в зіставленні з іншим досвідом: “*Мы слишком долго выпадали из человечества, чтобы сразу возвратиться в него*” (В.Коротич). На жаль, мовний бар’єр став перепорою для аналітичного опрацювання і кінцевих висновків. Переклади ж найважливіших праць із проблем оцінки і відбору документів відсутні, явно недостатньо узагальнень світового досвіду. Утім значна пошукова робота та критичний перегляд наявного спадку дозволили змінити деякі акценти у тлумаченні діючих принципів і критеріїв та визначитися, як застосувати критерії експертизи цінності документів у нових соціально-економічних умовах для установ різного соціально-правового статусу, різних форм власності, з урахуванням потреб суспільства в ретроспективній документній інформації.

Системний підхід допоміг визначити місце експертизи як базисної архівної функції в системі архівних технологій, зокрема як складової формування НАФ та внести уточнення в порядок проведення експертизи на різних стадіях архівних технологій.

Застосування методу моделювання як теоретичного підходу до усталених у практиці процесів укладання переліків документів допоміг по-новому поглянути й оцінити ці дії як моделювання надходжень су-

часних документів до НАФ, підтвердити правильність того, що робили десятиліттями архівісти без наукового обґрунтування.

Термінологічна розвідка дала можливість дослідити й уточнити дефініцію експертизи цінності, з якої, наприклад, “випало” поняття “відбір на зберігання”. В розвитку теорії ЕЦД нам вдалося науково обґрунтувати термін “відбір”, ввести його до наукового вжитку, “узаконити” місце відбору як складової ЕЦД разом з оцінюванням документів, що дало змогу уточнити зміст поняття експертизи цінності документів, визначити її мету та завдання².

ЕЦД охоплює процеси створення нормативно-методичної бази для експертизи (типових переліків документів, примірних номенклатур справ), визначення джерел формування НАФ, оцінювання документів на первинних етапах у службі діловодства й архівних підрозділах юридичних осіб під час укладання номенклатур справ і упорядкування документів, а також в архівах – при первинному розбиранні невпорядкованих документів недержавних організацій та фізичних осіб, фондуванні, укладенні архівних описів та формуванні й описуванні справ/одиниць обліку архівних документів.

Метою ЕЦД слід вважати забезпечення оптимального складу НАФ, тобто зберігання максимального обсягу достовірних відомостей та інформації при мінімальній кількості архівних документів. Призначення експертизи в тому, щоб встановити, які документи з найбільшою повнотою можуть задовольнити суспільство, а також окремих його громадян ретроспективною документною інформацією, і забезпечити їх надходження – по закінченні строків їхнього можливого використання в оперативній діяльності організацій – на постійне (довічне) зберігання. Для цього у процесі вивчення документів і встановлення їх наукової та історико-культурної значущості вирішується низка завдань.

Експертиза цінності документів і комплектування архівів мають вирішити *соціальне завдання* забезпечення українського суспільства ретроспективною інформацією, створення репрезентативної джерельної бази, що відбиває всі аспекти його життя. *Першим і основним* є завдання відбору цінних документів для внесення до НАФ і малоцінних – для вилучення до знищення. На сучасному етапі, що характеризується величезними обсягами створюваних документів, гострою залишається проблема оптимуму: зменшення кількості документів, що підлягають постійному зберіганню, при умові забезпечення суспільних потреб максимумом необхідної інформації. Теорія експертизи, говорячи про оптимум, має на увазі достатньо великий обсяг високоінформативних документів, який архівісти можуть і зобов’язані зберегти для майбутнього. Які саме параметри оптимуму, *емпірично* архівісти встановили: з врахуванням необхідності створити резерв інформаційної надмірності (що в даному випадку дорівнює резерву надійності пошуку інформації)

допустимим і виправданим є приймання на державне зберігання 3-4% обсягу документації, що щорічно утворюється в тисячах установ, які визнані джерелами формування НАФ. *Теоретичного* ж обґрунтування цього обсягу ще немає. Натомість як перший підхід у цьому напрямі можна розглядати запропонований автором метод застосування ступенів повноти відбору для вирішення проблеми оптимуму надходжень аудіовізуальних документів (*див. нижче*).

Документи, що містять цінну наукову інформацію, після закінчення строків можливого їх використання в оперативній діяльності установ, вносяться до НАФ. Визначення строків зберігання документів, що не підлягають постійному зберіганню, складає *друге основне завдання* експертизи, яке вирішується шляхом вивчення документів довідкового значення і розподілом їх на групи тимчасового і тривалого зберігання. За допомогою ЕЦД вирішуються також *завдання забезпечення повноти* складу документів кожного фонду зокрема і архіву в цілому; виявлення унікальних документів для забезпечення їх належної збереженості та використання інформації; визначення категорій архівних фондів; установлення грошової оцінки документів НАФ.

Завданнями експертизи є також організація ЕЦД у зоні комплектування державних архівних установ (створення ЕПК, ЕК, організацію їхньої роботи).

Теоретичними завданнями експертизи вважаємо розроблення теоретико-методичних основ оцінки та відбору документів: 1 – апарату оцінювання документів (системи принципів і критеріїв оцінки), 2 – інструментарію для їх відбору (примірних переліків документів з визначенням строків зберігання та номенклатур справ), 3 – методичних матеріалів для організації процесу ЕЦД. Подальший розвиток теорії ЕЦД, на нашу думку, пов'язаний з дослідженням зарубіжних систем оцінювання і відбору документів на архівне зберігання.

Система принципів і критеріїв експертизи була інтерпретована до документальних комплексів архівної україніки (2008 р.), документів особового походження (2009 р.), веб-ресурсів (2009 р.), електронних (2009 р.) та аудіовізуальних документів (2009-2010).

Теоретико-метододогічні та організаційні положення експертизи цінності документів архівної україніки розкрито в методичних рекомендаціях *“Експертиза цінності документів архівної україніки з метою внесення до складу Національного архівного фонду”*³. Структурно рекомендації складаються зі вступу і двох розділів: 1. Критерії оцінки та відбору документів архівної україніки. 2. Організація і методика проведення експертизи цінності документів архівної україніки та оформлення її результатів; список джерел та літератури має 46 позицій.

У посібнику *“Робота з документами особового походження”*⁴ залежно від властивостей цього виду документального комплексу ви-

значено особливості застосування принципів і критеріїв експертизи цінності щодо документів особового походження, а також організації і методики проведення їх експертизи.

Методичні рекомендації *“Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів”*⁵ підготовлені групою фахівців УНДІАСД, Укрдержархіву та ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, апробовані держархівами Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Хмельницької областей та м. Севастополя. Методичні рекомендації складаються зі вступу та чотирьох розділів, які послідовно розкривають особливості аудіовізуальних документів як об’єкта відбору їх на постійне зберігання, визначення джерел формування НАФ аудіовізуальною продукцією, критерії експертизи цінності АД, організацію та методику проведення відбору й приймання АД на зберігання.

Натомість ми зіштовхнулися з труднощами в роботі над методичними рекомендаціями, що полягали у відсутності наукових досліджень питань оцінки і відбору АД. Відтак використовувалися в основному напрацювання із загальних питань експертизи або закріплені офіційними документами настанови з відбору АД. Потребують подальшого вивчення питання інтерпретації системи загальних критеріїв щодо аудіовізуальних документів, вивчення додаткових специфічних критеріїв оцінки кіно-, відео-, фото- і фонодокументів. Окремі підходи до відбору АД запозичені у польських та білоруських колег. Незначний досвід роботи з АД у цифровому форматі поки що не сприяв включенню до методичних рекомендацій у необхідному обсязі правил відбору цих документів – це справа окремого дослідження в найближчому майбутньому.

Цілком оригінальним і ще ніде не апробованим став запропонований укладачами підхід щодо напрямів відбору АД: ідеться про особливості аудіовізуальних документів як історичних джерел і пов’язані з ними види відбору (основний, пріоритетний, додатковий) та ступені повноти відбору (вичерпний, максимально-релевантний, довідковий). Подальше опрацювання цей підхід знайшов в авторській статті *“Особливості відбору аудіовізуальних документів на постійне зберігання”* для Студій з архівної справи та документознавства (2013): в ній уточнено методику практичного застосування ступенів повноти відбору АД.

Серед підготовлених в УНДІАСД методичних матеріалів, у яких розглядаються питання експертизи цінності, можна також назвати: *“Критерії відбору веб-ресурсів як складової Національного архівного фонду і джерел комплектування Центрального державного електронного архіву України”*; *“Методика віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних”* (2008)⁶.

Важливою частиною всіх посібників є інтерпретація традиційних критеріїв походження, змісту та зовнішніх особливостей до різних типологічних документальних комплексів та видів документів. Утім із

врахуванням змін, що відбуваються в суспільстві та документоутворенні, традиційні критерії постійно уточнюються, а деякі з них зазнають суттєвих змін. Для прикладу візьмемо критерій значення установи, який зазнав найбільшої трансформації і навіть набув нового формулювання як критерій “функціонально-цільового призначення юридичної особи (фондоутворювача)”. Цей критерій є основним при визначенні джерел формування НАФ, при укладанні відомчих (галузових) переліків документів зі строками зберігання, а також переліків документів постійного зберігання. Критерій значення установи (особи), в діяльності якої утворилися документи (фондоутворювача), з’явився наприкінці 1950-х років. У ньому виділяли такі головні ознаки: роль установи (управління чи виробництво), місце (основне, допоміжне, обслуговуюче), рівень у системі галузевого управління, правовий статус. Смысл цього критерію полягав у тому, що установи високих “рангів” (як правило, це органи управління) отримують, створюють і накопичують більш різноманітну, насичену і тому більш цінну інформацію, ніж установи нижчих рангів. Відтак їх документи найінформативніші, в них більш чітко окреслені зв’язки між основним цільовим призначенням органу управління та його функціями в галузі чи сфері діяльності за місцем і часом її здійснення, і тому ці документи першочергово підлягали постійному зберіганню. Фактично це був еталон цінності не безпосередньо самих документів, а фондоутворювачів, частину з яких у результаті експертизи цінності зараховували до джерел комплектування державних архівів. Нині критерій значення (ролі) установи трактується як “функціонально-цільове призначення фондоутворювача” (вперше вжито у 2005 р.) і розглядається українськими архівістами з двох точок зору: *особливої ролі* установи і *типовості* (однорідності, ординарності, повторюваності) їх у системі управління⁷.

Вид документа настільки впливає на зміст критеріїв, що навіть вимагає додаткових, *специфічних критеріїв*. Так, для оцінювання й відбору на постійне зберігання АДВ поряд із загальними застосовуються і специфічні критерії – зумовлені особливостями аудіовізуальних документів. До специфічних критеріїв оцінки АДВ належать: характер розкриття інформації, художня значущість; незалежність інформації документа від приналежності до певної спеціалізованої організації – утворювача документа; суспільне визнання цінності АДВ; комплектність документів, наявність супровідної документації. Для прикладу наведемо значення критерію *незалежності відтвореної в документі інформації*, від приналежності до певної спеціалізованої організації – утворювача документа. Наявність великої кількості телеканалів та створення ними інформаційно-аналітичних програм потребує від архіву визначення найбільш якісного, повного, об’єктивного (без політичного спрямування) висвітлення подій суспільного життя. Відтак на постійне зберігання

має бути відібрана інформаційно-аналітична програма найперше державного телеканалу, а також, за наявності – громадського телебачення. Документальні відеофільми про ті самі події або особистостей можуть бути прийняті від декількох юридичних чи фізичних осіб із врахуванням також критеріїв авторства, ступеня розкриття й об'єктивності відтворення реальної дійсності, художньої значущості.

Порівняємо зміст критерію значення інформації стосовно управлінської документації та аудіовізуальних документів. Критерій *значущості інформації, наявної в управлінському документі*, пов'язують зі значенням функцій фондоутворювача, які він виконує у своїй діяльності, а також відповідністю наявної в документі інформації основним чи допоміжним функціям установ. Тобто найбільшу цінність мають документи, в яких відбиті питання діяльності установи, що відповідають її основним функціям. Документ стає об'єктом відбору для внесення до складу НАФ, якщо він відбиває основні функції установи (розпорядчу, контролю, планування, обліку та звітності тощо), а не допоміжні – (постачальницькі, господарські, транспортного обслуговування тощо). Критерій значення інформації, що є в кіно-, відео-, фото- чи фонодокументі, передбачає врахування таких позицій, як унікальність і особлива цінність факту / події, так і унікальність чи важкодоступність зафіксованого в документі об'єкта. На значення інформації в аудіовізуальних документах мають вплив і можуть його підвищити елементи звуку та зображення, характеризуючи приналежність учасників чи свідків події до певного середовища за освіченістю, мовою, одягом тощо.

Інтерпретація критеріїв до кожного виду документів – важливе науково-методичне завдання, пов'язане з аналізом особливостей цього виду та змістом відповідного критерію. Розглянемо інтерпретацію *критерію авторства документа* для документів особового походження, архівної україніки, аудіовізуальних документів. Фактично цей критерій походження означає авторство документа, тобто юридичну чи фізичну особу, яка задокументувала подію. Він відіграє вирішальну роль під час внесення до НАФ документів та фондів особового походження як *критерій значення особи (фондоутворювача) в житті суспільства*, враховуючи значення наукової, творчої, державної, службової і громадської діяльності фондоутворювача; значущість подій (явищ), у котрих брав участь фондоутворювач, був їх свідком або дослідником; значення діяльності осіб з оточення фондоутворювача. За цією характеристикою цінність документів (фонду), утворених фізичною особою, визначається ступенем її впливу на розвиток суспільства чи його окремих галузей і сфер життєдіяльності або значенням особи як типового представника своєї соціальної групи чи як свідка, учасника етапних процесів і подій – у масштабі країни, регіону, місцевості.

Під час відбору до НАФ документів архівної україніки значення особи фондоутворювача зумовлюється також участю в національно-визвольних змаганнях та розбудові української справи, роботою зі збереження української мови, українських традицій. Залежно від того, ким документи створені, серед документів архівної україніки виокремлюють *документи українського та іноземного походження*. Першу групу складають документи, створені українським урядом, українськими установами або окремими особами, другу – документи, створені іноземцями.

Щодо кінофотофонодокументів критерій значущості автора може застосовуватися до виконавців музичних і літературних творів, акторів, режисерів, диригентів та ін. Їхні документи відбираються залежно від рівня професійної майстерності композиторів, письменників, драматургів, фотографів, операторів та інших утворювачів цих документів.

Методика застосування критеріїв передбачає винесення на перші місця тих із них, які мають бути застосовані першочергово. Так, основними критеріями для зарахування документів до архівної україніки є *критерій змісту* (належність документів до української тематики – з історії України та її народу – та його інформаційної значущості) та *критерій походження* (авторства документів – документи українського чи іноземного походження – та значення особи-фондоутворювача). Після цього застосовують інші критерії: місця і часу створення документа; повторюваності інформації; виду документа; справжності (оригінальності) документа та зовнішніх ознак. Під час відбору на постійне зберігання веб-ресурсів як головні критерії рекомендують використовувати *тематику та значущість інформації*, як додаткові – джерело, з якого здійснено відбір; міру доступності інформації та визначеність авторства. Оцінка і відбір фотодокументів здійснюється на підставі всієї системи критеріїв, з урахуванням зображальної і текстової інформації в сукупності, і залежить від жанру фотодокумента. Наприклад, під час оцінки портретів визначальним є *критерій значущості особи*, зображеної на світлині (перевага віддається репортажним портретам). Але під час оцінки пейзажних фотодокументів першочерговим є *критерій композиційно-виразної якості знімка*.

Поряд із системою критеріїв та правилами їх застосування до методик належать питання методичного забезпечення *організації та проведення експертизи цінності*.

Проведення експертизи цінності документів здійснюється під контролем та науково-методичним керівництвом експертних комісій. Система експертних органів, сформована в 1920-ті рр., існувала в радянські часи і функціонує з незначними змінами й нині.

Систему експертних комісій та їхню компетенцію визначає нормативний документ “Порядок утворення та діяльності комісій з проведен-

ня експертизи цінності документів», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.08 2007 № 1004⁸; діяльність експертних комісій регулюється положеннями про них, розробленими на основі типових і примірних положень, затверджених Держкомархівом⁹. Кожна комісія має рівні повноваження щодо розгляду питань, пов'язаних з експертизою цінності.

За своєю природою експертні комісії є дорадчими органами. Обговорення питань потребує різнобічних і часто спеціальних знань, тому до роботи комісій залучають, крім досвідчених архівістів, також представників адміністративних органів, народногосподарських і культурно-освітніх організацій, наукової і творчої громадськості, практичних архівістів-спеціалістів з урахуванням профілю комплектування архівної установи. До вирішення особливо складних питань експертизи можуть залучатися експерти і консультанти з числа осіб, які не входять до складу комісії на постійній основі. Експертні комісії під час визначення цінності документів керуються принципами та критеріями експертизи цінності документів. Без попереднього проведення експертизи цінності документів знищення їх не дозволяється.

Досягненням сучасного вітчизняного архівознавства вважаємо опрацювання самої *методики проведення експертизи*, з визначенням її рівнів, а саме: експертиза цінності типологічних документальних комплексів і видів документів; експертиза цінності документальних фондів юридичних осіб; експертиза цінності документів у складі документальних фондів юридичних осіб; експертиза цінності документів у складі НАФ. Кожен рівень або етап експертизи цінності здійснюється за певною методикою й оформлюється різними підсумковими документами. Значним успіхом архівознавчої науки є Правила роботи архівних установ України, які вийшли в світ у 2013 році і нормативно закріпили порядок здійснення експертизи¹⁰.

Особливості методики організації ЕЦД визначають для різних документальних комплексів. Наприклад, роботу з виявлення джерел комплектування документів архівної україніки ведуть за двома напрямками: 1) визначення *утримувачів (власників)* документів архівної україніки за кордоном і 2) визначення юридичних та фізичних осіб, що можуть бути *утворювачами* документів архівної україніки в Україні та за її межами. На першому напрямі робота здійснюється на підставі *Національного реєстру фондів / колекцій / документів культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном*. Визначаються ті юридичні або фізичні особи за кордоном (архіви, бібліотеки, приватні власники тощо), які утримують документи архівної україніки і відтак можуть також стати джерелом комплектування. З огляду на значення для України цих документів встановлюється першочерговість отримання частини з них (або їхніх копій). Утримувачам документів архівної україніки усіх форм

власності – після виявлення або уточнення їхніх найменувань та адреси – надсилають Угоду про співпрацю. За результатами позитивних відповідей укладають *список №1 утримувачів (власників) документів архівної україніки за межами України – джерел комплектування ЦДАЗУ* на найближчий визначений період (1–5 років). Звертається увага на координацію роботи всіх архівних установ, що здійснюють відбір архівної україніки. Розподіл документів мережею держархівів відбувається відповідно до профілю документів архівної україніки або належності до певного регіону. На другому напрямі за допомогою експертизи архів виконує одне з найважливіших завдань – виявляє склад установ, організацій усіх форм власності (далі – юридичні особи) та фізичних осіб, у діяльності яких утворюються документи, що мають культурну цінність, та віднесення їх до джерел комплектування. Робота ускладнена тим, що усі вони знаходяться переважно за кордоном. До джерел комплектування зараховують, як правило, юридично самостійних фондоутворювачів, а також некомерційні установи (громадські об'єднання, релігійні організації, благодійні фонди тощо), документація яких має культурну цінність, фізичних осіб.

Таким чином, якщо вище названі методичні посібники включають науково-теоретичні та методично-організаційні основи експертизи цінності, то наступна група методичних матеріалів має характер довідників, робочих інструментів, що застосовуються під час визначення джерел формування НАФ та відбору документів з метою внесення до НАФ.

Класифікаційні довідники (списки джерел формування НАФ, переліки і номенклатури).

Списки джерел формування НАФ разом із переліками документів є *основними класифікаційними довідниками* з відбору документів та джерел комплектування. Дослідники розглядають їх як одну з основних умов оптимізації складу та змісту НАФ і вбачають у них своєрідну модель сучасної частини НАФ, прогностичну модель надходжень сучасних документів¹¹.

Першим уніфікованим посібником, що регламентував джерела комплектування державних архівів, були затверджені Головархівом СРСР у 1960 р. “Примірні списки установ, організацій і підприємств, матеріали яких підлягають і не підлягають прийманню до державних архівів СРСР”¹². На підставі цих списків державні архіви відповідно до свого профілю склали списки із зазначенням конкретних назв установ. Укладання списків стало першим, мабуть, чи не найрішучішим, етапом обмеження складу документів, що приймалися на постійне зберігання до Державного архівного фонду Союзу РСР. На думку В. Автократова, “списки стали головним робочим інструментом здійснення

реформи комплектування”¹³, в результаті чого державні архіви зняли з безпосереднього контролю майже половину установ, що знаходились у них на обліку.

Потім були видані у 1987 р. “Методичні рекомендації з визначення джерел комплектування державних архівів” та “Примірні списки видів установ, організацій і підприємств, які є і не є джерелами комплектування державних архівів”¹⁴, які стали підсумком вивчення документації установ 26-ти галузевих відомчих систем у рамках десятирічного дослідження проблеми визначення джерел формування ДАФ СРСР архівними установами радянських республік. Положення і висновки проведених досліджень мали універсальний характер в умовах радянської централізованої системи економіки і могли бути застосовані практично до установ будь-якої галузі народного господарства.

Списки не були впроваджені в Україні, оскільки вони не враховували пропозиції українських архівістів щодо скорочення приймання на державне зберігання документів від установ низової ланки. Українським архівам були запропоновані методичні рекомендації щодо визначення джерел комплектування в 1992, а потім – в 2005 рр. Однак примірні списки установ – джерел комплектування не розроблялися. Архівним установам надавалося право самим визначати типологічні категорії установ – джерел комплектування, форму приймання документів, виходячи з місцевих умов і особливостей регіону, економіки області, міста, району, а також укладати конкретні списки установ-джерел комплектування, документи яких підлягали прийманню до архіву, та установ, документи яких не підлягали прийманню до архіву. Разом з тим авторами посібника “Експертиза цінності управлінських документів” було визнано за необхідне повернутися до укладання **примірного списку** органів виконавчої влади (органів місцевого самоврядування) та державних (комунальних) установ – джерел комплектування архівних установ. Це сприятиме уніфікації у визначенні джерел комплектування архівних установ, оскільки в регіонах України все ж існують різні підходи щодо віднесення або невіднесення до джерел формування НАФ деяких установ низової ланки, зокрема: центрів зайнятості, органів статистики, пенсійних фондів тощо.

В УНДІАСД уже третій рік поспіль триває робота з підготовки Примірного списку джерел формування НАФ – підприємств, організацій та установ, які діють у нових соціально-економічних умовах (керівник теми С.Г. Зворський). З метою наукового обґрунтування складу організацій, документи яких підлягають обов’язковому прийманню до державних архівів, вивчаються зміни у структурі та організаційних засадах галузевих систем; аналізується склад нових утворень та їх документація; уточнюються критерії визначення джерел комплектування; визначаються основні форми приймання документів від тих із них, що

віднесені до джерел комплектування. Окрім цього, розробляється методика укладання конкретних списків із врахуванням місцевих умов і особливостей регіону, економіки області, міста, району; методика визначення установ, документи яких підлягатимуть прийманню на постійне зберігання (джерел комплектування) та установ, документи яких не підлягатимуть прийманню до архіву.

Поки що списки джерел формування НАФ розробляються кожним державним архівом у межах зони комплектування і є важливим методичним посібником з експертизи цінності документів,

У системі нормативно-методичного забезпечення експертизи цінності важливе місце посідають *переліки* – систематизовані списки документів із зазначенням строків їхнього зберігання. Переліки є найефективнішим інструментом експертизи цінності документів, що дають змогу об'єктивно, науково обґрунтовано й всебічно давати оцінку як окремих документів, так і їх комплексів, оскільки в переліках у концентрованому вигляді враховуються наявні інформаційні зв'язки між документами.

Сучасне архівознавство має багаторічний досвід розроблення і застосування переліків документів. Перші переліки документів (спочатку – призначені для знищення, пізніше – для встановлення строків зберігання, у тому числі з метою відбору для постійного зберігання в державних архівах) з'явилися у 1920–1930-ті рр. Завдяки впровадженню їх поліпшився стан організації діловодства, архіви установ систематично вивільнялися від документів, строки зберігання яких минули, здійснювався відбір документів для постійного зберігання.

Значним внеском у розвиток нормативних посібників з експертизи цінності документів було розроблення нових видів переліків – типових документів. Перший перелік типових документів видано у 1943 р. з перевиданням у 1957, 1969, 1989 роках. Вони сприяли класифікації типової документації та уніфікації строків її зберігання, більш високому рівню підготовки відомчих переліків зі строками зберігання, підвищенню загального рівня експертизи і полегшенню її проведення.

В умовах незалежної держави українські архівісти почали створювати вітчизняну систему переліків. Було підготовлено перелік типових документів та низку відомчих (галузевих) переліків документів зі строками зберігання¹⁵. Виходячи з призначення переліків, що застосовують в Україні, серед них розрізняють *перелік типових документів, або типовий перелік* (перелік документів, створюваних під час виконання загальних для всіх установ функцій управління), і *відомчий (галузевий) перелік документів* (перелік документів, створюваних у процесі профільної діяльності всіх установ певної галузі чи сфери діяльності)¹⁶. Головне призначення переліків типових документів – уніфікація строків зберігання однорідної, тобто типової документації, що утворюється в

діяльності всіх установ, незалежно від їхньої відомчої підпорядкованості і галузевої спрямованості. Відомчі (галузеві) переліки передбачають узагальнене охоплення видів документів, систематизованих за групами (ланками) установ відповідно до функцій і напрямів діяльності.

За Концепцією створення вітчизняної системи переліків документів зі строками зберігання, система переліків має розвиватись у такому складі: типові переліки зі строками зберігання, відомчі (галузеві) переліки зі строками зберігання, переліки зі спеціальних систем документації, переліки документів зі строками зберігання для однотипних установ. У Концепції запропоновано змінити методику підготовки відомчих (галузових) переліків, а саме: не включати до них типову документацію, що, як правило, “переноситься” з типового переліку, а також напрями розвитку вітчизняної системи переліків¹⁷.

Серед останніх, виконаних за участю науковців УНДІАСД, слід назвати “Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів”, схвалений ЦЕПК 30.06.2010 і зареєстрований в Міністерстві юстиції України 17.04.12¹⁸.

Перелік включає типові документи, що створюються під час документування однотипних (загальних для всіх) управлінських функцій, виконуваних органами державної влади та місцевого самоврядування, іншими установами, підприємствами та організаціями незалежно від функціонально-цільового призначення, рівня і масштабу діяльності, форми власності, а також документацію, що створюється в результаті їхньої виробничої та науково-технічної діяльності. Цей Перелік є основним нормативно-правовим актом, призначеним для обов’язкового використання всіма установами, підприємствами та організаціями під час визначення строків зберігання документів, їх відборі на постійне та тривале (понад 10 років) зберігання або для знищення.

Внесено зміни до Переліку науково-технічних документів постійного строку зберігання (укладачі С.Кулешов і А.Ю.Слизький); він схвалений Центральною експертно-перевірною комісією (протокол №5 від 6.12.12) і переданий на реєстрацію до Мін’юсту України.

З часом система переліків має набути вигляду автоматизованої бази нормативних документів з експертизи цінності, що включатиме блоки типової та галузевої документації. Створення автоматизованої бази нормативних документів з експертизи цінності полегшить проведення експертизи будь-якої категорії документації. Крім того, така нормативна база переліків в електронному вигляді буде доступна різним категоріям користувачів, у тому числі громадянам.

Отже, нині роль переліків документів у проведенні експертизи ще більше актуалізується, оскільки вони є основними нормативними по-

сібниками, якими керуються експертно-перевірні та експертні комісії усіх рівнів під час проведення експертизи цінності документів. До того ж вони є також нормативно-методичними посібниками для укладання номенклатур справ і списків джерел формування НАФ.

До системи переліків, на нашу думку, також належать такі різновиди, як: перелік всесвітньо відомих осіб, інформація про яких може міститися в унікальних документах Національного архівного фонду (далі – перелік імен)¹⁹ і примірні переліки фактів, подій, явищ, які можуть знайти відображення в аудіовізуальних документах, що підлягають внесенню до НАФ (далі – перелік фактів)²⁰. Раніше ці види не розглядалися у системі переліків. Утім погляд на них з точки зору призначення, а саме – для моделювання надходжень до архіву, дозволяє це зробити. Адже вони виконують ту ж функцію, що і переліки документів: дають змогу об'єктивно, науково обгрунтовано й всебічно давати оцінку як окремих документів, так і їх комплексів,

Перелік всесвітньо відомих осіб, інформація про яких може міститися в унікальних документах Національного архівного фонду (далі – перелік осіб) включає такі категорії всесвітньовідомих осіб, документи яких зберігаються в українських архівах: українські діячі (діячі українського та неукраїнського походження, які вплинули на розвиток української державності, науки, культури, мистецтва, освіти та інших сфер діяльності суспільства); діячі, які походили з України та відіграли значущу роль в історії інших країн і народів; іноземні діячі, які відіграли значущу роль в історії України та діяльність яких пов'язана з Україною; іноземні діячі, діяльність яких не пов'язана з Україною, але їх документи зберігаються в українських архівах; особи, автографи яких можуть бути віднесені до унікальних за сукупністю ознак. Хронологічні рамки життя та діяльності осіб, які включені до Переліку, датовані від 1501 р. (до унікальних документів за характеристикою “час створення” відносяться усі оригінали документів, створені до XVI ст.) до початку XXI ст.

Для визначення всесвітньо відомих осіб були комплексно застосовані як архівні критерії походження та змісту, також інформативні та джерелознавчі критерії (згадування про особу у важливих письмових і усних джерелах – літописах, актових джерелах, генеалогічних довідниках, періодичній пресі, мемуарних творах, індекс цитування тощо). Джерелами для виявлення інформації про всесвітньо відомих осіб стали вітчизняні та зарубіжні енциклопедичні та довідкові видання: “Енциклопедія сучасної України”, “Енциклопедія історії України”, “Матеріали до “Українського біографічного словника””, “**Encyclopaedia Britannica**”, “Brockhaus Enzyklopädie”, “*Grand Larousse encyclopédique*”, “Enciclopedia Italiana”, “Большая советская энциклопедия”; галузеві біографічні та біобібліографічні довідники (“Українська літературна ен-

циклопедія”, “Музыкальная энциклопедия”); бюлетені ЮНЕСКО; архівні довідники; публікації та огляди документів НАФ та ін.

Структура описової статті в Переліку включає відомості про прізвище, ім'я, по батькові особи, дати життя, місце народження та смерті, короткі біографічні відомості, описання внеску особи в певну сферу діяльності суспільства. Перелік осіб складається з таких підрозділів: українські діячі; діячі, які походили з України та відіграли значущу роль в історії інших країн і народів; іноземні діячі, які відіграли значущу роль в історії України та діяльність яких пов'язана з Україною; іноземні діячі, діяльність яких не пов'язана з Україною, але їх документи зберігаються в українських архівах; особи, автографи яких можуть бути зараховані до унікальних за сукупністю ознак; іменний покажчик; список скорочень; список джерел та літератури; додаток. У межах підрозділів статті подано за алфавітом прізвищ осіб. До Переліку за формальними ознаками включено персоналії глав держав, до складу яких входила територія сучасної України (Гетьманщина, УНР, ЗУНР, Карпатська Україна, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російське царство, Російська імперія, СРСР, Австрія, Австро-Угорщина, Османська імперія).

У Додатку подано перелік всесвітньо відомих осіб, систематизований за архівними установами, які зберігають їх автографи. Перелік всесвітньо відомих осіб у Додатку укладений за довідковими виданнями по фондах архівних установ та є орієнтовним.

Примірний перелік фактів, подій, явищ, які можуть знайти відображення в аудіовізуальних документах, що підлягають внесенню до НАФ (далі – перелік фактів) укладається кожним архівом на конкретні хронологічні періоди часу з врахуванням специфіки (особливостей) конкретної території і включає найбільш значимі й типові факти, події, що відбулися (відбудуться) на певній території і (могли) можуть знайти відображення в кіно-, фото-, відеодокументах (вибори голів місцевих Рад, відкриття пам'ятника чи меморіальної дошки відомій особі, проведення фестивалю, святкування Дня Перемоги, Дня міста тощо). Основою побудови примірних переліків може бути *“Рубрикатор документної інформації, відображеної в аудіовізуальних документах, що підлягають внесенню до НАФ”*²¹.

Інструментом відбору документів на постійне зберігання, разом з переліками, є **номенклатура справ** – систематизований перелік заголовків справ, які заводяться у діловодстві установи, із зазначенням строків їхнього зберігання, оформлений за ustalеним порядком. Залежно від характеру відомчої (галузевої) системи установ, її структури й організації, складу і змісту документів розробляються примірні типові, індивідуальні конкретної установи (зведені, структурних підрозділів) номенклатури справ. На допомогу в розробленні номенклатур справ

існують методичні рекомендації, а також примірні номенклатури, розроблені установами вищого рівня, які мають мережу підвідомчих установ²². *Примірна номенклатури справ* установлює примірний склад справ для установ, однорідних за характером діяльності, але різних за структурою. Однак у кожній установі повинна бути **індивідуальна**, тобто власна конкретна **номенклатура справ**. Якщо існує типова або примірна номенклатура справ для певної категорії установ, то ці номенклатури використовують як посібники під час складання індивідуальної номенклатури справ установи.

У перспективі вважаємо продуктивним дати наукове обґрунтування укладанню класифікаційних довідників через метод моделювання як теоретичний підхід до усталених у практиці процесів, розглянувши кожен з видів класифікаційних довідників як ідеальну модель надходжень сучасних документів до НАФ, а саме: перелік типових документів зі строками зберігання (видово-хронологічна модель надходжень сучасних документів до НАФ), відомчий перелік документів зі строками зберігання (галузева видово-хронологічна модель надходжень сучасних документів до НАФ), списки джерел формування НАФ (модель надходжень до НАФ за категоріями утворювачів сучасних документів – авторська модель), примірна номенклатура справ (видово-хронологічна модель документального комплексу організації). Розгляд переліків документів як моделей надходжень комплексів сучасних документів до НАФ не є самоціллю; це дозволить досліджувати повноту представлення в НАФ усіх різновидів документів, його хронологічну глибину та інші параметри, що сприятиме оптимізації складу Національного архівного фонду.

Системний підхід до науково-методичного забезпечення експертизи цінності документів передбачає застосування загальних положень, принципів, що виробляються та приймаються централізовано, і досвіду архівних установ, які враховують місцеву специфіку. Надмірна централізація повинна бути замінена на рекомендаційні підходи щодо виконання певних видів робіт, творче застосування посібників з експертизи цінності документів. Посібники загального характеру і конкретні розробки повинні застосовуватись у комплексі, взаємодоповнюючи один одного.

У плані дослідження означеної проблеми потребують вивчення комплекси посібників, що їх застосовують у країнах Західної Європи, США, Канади тощо. За радянських часів вивчення світового досвіду не вважалося необхідністю (наше – найкраще) і не стимулювалося, зокрема, були відсутні перекладні словники. Втім ще й зараз, в умовах незалежності, перешкодою до вивчення зарубіжного досвіду залишаються мовні бар'єри; принагідно згадати, що автором підготовлено до друку перекладний українсько-англійський та англо-український словник ар-

хівної термінології, який ставить за мету посприяти ознайомленню вітчизняних архівістів з англомовною літературою²³.

¹ Сельченкова С., Селіверстова К. Експертиза цінності управлінських документів. Науково-методичний посібник / Укрдержархів, УНДІАСД, Спілка архівістів України, Рівнен. осередок САУ – К.; Рівне, 2011. – 170 с.

² Селіверстова К. Експертиза цінності документів : уточнення поняття та його змісту / К. Селіверстова // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2009. – Т. 17. – С. 73–82.

³ Експертиза цінності документів архівної україніки з метою внесення до складу Національного архівного фонду [Електронний ресурс] : метод. рекомендації / Держкомархів України, УНДІАСД ; уклад.: К. Т. Селіверстова, М. В. Ковтун. – К., 2008. – 23 с. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Archives/IASD/M_rek-08.pdf. – Назва з екрана.

⁴ Робота з документами особового походження. [Електронний ресурс]: метод. посіб. / Держкомархів України, УНДІАСД ; авт.-уклад.: Л. О. Драгомирова, І. М. Мага, З. О. Сендик, К. Т. Селіверстова, Н. М. Христова. – К., 2009. – С.8–11 – Режим доступу: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/doc_osob_pohod.metod_rec.pdf. – Назва з екрана.

⁵ Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів: Методичні рекомендації / Держкомархів України; УНДІАСД; ЦДКФФА ім. Г. С. Пшеничного; Укл.: К. Т. Селіверстова, А. М. Шелест, О. Г. Саприкіна та ін.; редкол.: Н. О. Топішко, Т. О. Ємельянова, Г. І. Божук; рец.: держархіви Вінницької, Волинської, Житомирської, Запорізької, Хмельницької обл. та м. Севастополя. – К., 2010. – 64 с. Схвалені Нормативно-методичною комісією Держкомархіву України 30 листопада 2010 р.

⁶ Критерії відбору веб-ресурсів як складової Національного архівного фонду і джерел комплектування Центрального державного електронного архіву України: Метод. рек. /Укладачі: С.Кулешов (керівник теми), П.Марченко. – К., 2009. – 13 с.; Методика віднесення документів Національного архівного фонду України до унікальних: Затв. наказом Держкомархіву України № 34 від 12.03.08, зареєстр. в Мін'юсті України за №202/14893 (із змінами) // Офіційний вісник України. від 28.03 08. – №21. – С. 618.

⁷ Сельченкова С., Селіверстова К. Експертиза цінності управлінських документів. Науково-методичний посібник / Укрдержархів, УНДІАСД, Спілка архівістів України, Рівнен. осередок САУ – К.; Рівне, 2011. – С. 72–77.

⁸ Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2007 р. № 1004. – Режим доступу: // <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/intex.php?order=2007-1004-1>. – Заголовок з екрана.

⁹ Положення про Центральну експертно-перевірну комісію Державного комітету архівів України [Електронний ресурс] : затв. наказом ДКАУ 17 грудня 2007 р. № 181. Зареєстр. в М-ві юстиції України 16 січня 2008 за №23/14474. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Provisions/2007-181-p.pdf>. – Заголовок з екрана. Типове положення про експертно-перевірну комісію Державного архіву в Автономній Республіці Крим, державного архіву області, міст Києва і Севастополя [Електронний ресурс] : затв. наказом Держкомархіву України від 17 грудня 2007 р. № 184 : зареєстр. в М-ві юстиції України 11 січня 2008 за №14/14705. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua>

gov.ua/Law-base/Provisions/2007-184-p.pdf. – Заголовок з екрана. Типове положення про експертну комісію архівного відділу районної державної адміністрації, міської ради [Електронний ресурс] : затв. наказом Держкомархіву України 17 грудня 2007 р. № 182. Зареєстр. в М-ві юстиції України України 16 січня 2008 за №24/14715. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Provisions/2007-182-p.pdf>. – Заголовок з екрана. Типове положення про експертну комісію державного органу, органу місцевого самоврядування, державного та комунального підприємства, установи та організації [Електронний ресурс] : затв. наказом Держкомархіву України 17 грудня 2007 р. № 183. Зареєстр. в М-ві юстиції України 11 січня 2008 за №13/14704. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Provisions/2007-183-p.pdf>. – Заголовок з екрана.

¹⁰ Правила роботи архівних установ України /Мін-во юстиції, Укрдержархів, УНДІАСД; упорядн.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова; за заг. ред. Н. М. Христової. – К., 2013. – 243 с.

¹¹ Селіверстова К. “Формування НАФ”: уточнення змісту поняття та його місця в системі архівних технологій // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, Ін-т держ. упр. – Київ, 2010. Вип.. 4. – С. 75.

¹² Примерные списки учреждений, организаций и предприятий, материалы которых подлежат и не подлежат приему в государственные архивы. – М., 1960.

¹³ Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения / В. Н. Автократов. – М., РГГУ, 2001. – С.165

¹⁴ Методические рекомендации по определению источников комплектования государственных архивов. – М., 1987. – 187 с. Примерные списки видов учреждений, организаций и предприятий, являющихся и не являющихся источниками комплектования государственных архивов. – М., 1987.

¹⁵ Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів / ГАУ при КМ України. УНДІАСД; авт.: Г. В. Портнов та ін. – К., 1997. – 255 с. Перелік документів Національного банку, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних банків України із зазначенням строків зберігання. – К., 1996. – 208 с.; Перелік документів, що утворюються в діяльності органів прокуратури України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2004 – 55 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2002. – 121 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності органів внутрішніх справ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій системи Міністерства внутрішніх справ України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2002. – 185 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності організацій і установ кримінально-виконавчої системи, із зазначенням їх строків зберігання. – К., 2004. – 84 с.; Перелік документів, що утворюються в установах Державної митної служби України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 1997. – 166 с. Перелік документів, що утворюються у виробничій та науково-технічній діяльності Державної адміністрації залізничного транспорту України та підпорядкованих їй підприємств, установ і організацій, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2009. – 167 с. Перелік науково-технічних документів

постійного строку зберігання / ДКАУ, УНДІАСД, ЦДНТАУ. – К., 2007. – 48 с.; Перелік спеціальної документації з питань гідрометеорології та контролю природного середовища, що утворюються в установах Комітету України з питань гідрометеорології, із зазначенням місця та строків зберігання. – К., 2000. – 59 с.; Перелік судових справ, що утворюються в діяльності суду, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2006. – 18 с.; Перелік типових документів, що утворюються в діяльності центральних органів політичних партій України з зазначенням строків зберігання документів / ЦДАГО України; Схвалено протокол ЕПК ЦДАГО України від 14.11.2006 №3. – К., 2006. – 20 с.; Про внесення змін до деяких наказів Міністерства юстиції України з питань архівної справи наказ Міністерства юстиції від 07.03.2013 № 400/5 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 березня 2013 р. за № 390/22922 (внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 12 квітня 2012 року № 578/5 “Про затвердження Переліку типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів”): Переліку документів, що створюються під час діяльності Державної архівної служби України, державних та інших архівних установ України, спеціальних установ страхового фонду документації, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2014. – 41 с.; Перелік документів, що створюються у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, зі строками їх зберігання. (Наказ Міністерства юстиції від 30.12.2013 № 2804/5 “Про затвердження деяких нормативно-правових актів з питань державної реєстрації актів цивільного стану” та зареєстрований в Міністерстві юстиції 31 грудня 2013 р. за № 2241/24773); Перелік видів документів, пов’язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду, затверджений наказом Міністерства юстиції від 14.03.2013 № 430/5 та зареєстрований в Міністерстві юстиції 18 березня 2013 р. за № 428/22960; Про внесення зміни до Переліку видів документів, пов’язаних із забезпеченням соціального захисту громадян, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду, наказ Міністерства юстиції від 07.11.2013 № 2341/5 та зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 листопада 2013 р. за № 1928/24460; Перелік документів, що створюються під час діяльності органів прокуратури України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2013. – 26 с.

¹⁶ Сельченкова С. В. Переліки документів у діловодстві : історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки : дис. ... канд. іст. наук / Держкомархів України, УНДІАСД ; С. В. Сельченкова. – К., 2005. – С.15.

¹⁷ Концепція створення вітчизняної системи переліків документів зі строками зберігання / Держкомархів України., Упоряд. С.В.Сельченкова. – К., 2006. – 11 с.

¹⁸ Перелік типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів // Укрдержархів, УНДІАСД Автор. кол.: Сельченкова С. В. (кер. теми), Кузьміна Н. О., Кулешов С. Г., Загорецька О. М., Слизький А. Ю. (Схвалено ЦЕПК протокол № 3 від 30.06.2010) Затв. Мін’юстом України 12.04.12 № 578/5; зареєстровано в Мін’юсті України 17.04.12 № 571/20884). – К., 2012. – 286 с.

¹⁹ Перелік всесвітньо відомих осіб, інформація про яких може міститися в унікальних документах Національного архівного фонду / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; уклад.: *А. А. Майстренко, Р. В. Романовський*. – К., 2013. – 139 с.

²⁰ Методика укладання і застосування примірних переліків фактів, подій, явищ, які можуть знайти відображення в аудіовізуальних документах, що підлягають внесенню до НАФ // Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів: Методичні рекомендації. – К., 2010. – С. 34–37.

²¹ “Рубрикатор документної інформації, відображеної в аудіовізуальних документах, що підлягають внесенню до НАФ” // Відбір на постійне зберігання аудіовізуальних документів: Методичні рекомендації ... – С. 45–50, додаток № 1.

²² Методичні рекомендації з розробки та застосування примірних та типових номенклатур справ / ГАУ при КМ України. УНДІАСД; упоряд.: *Г. В. Портнов, В. П. Ляхоцький*. – К., 1997. – 14 с.; Примірні номенклатура справ територіального органу Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку. – К., 1999. – 19 с.; Примірні номенклатура справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій / Укрдержархів, УНДІАСД; Уклад. *О. М. Загорецька*. – К., 2013. – 56 с.; Примірні номенклатура справ апарату районної, районної у м. Києві і Севастополі державної адміністрації / Держкомархів України, УНДІАСД; Уклад. *А. Ю. Слизький*. – К., 2013. – 56 с.

²³ *Селівєрстова К. Т.* Підготовка галузевих словників: здобутки і особливості методики укладання перекладного словника // “Архіви України”. – № 5. – 2013. – С. 25–62; on-line:<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/> .

Речь идет о комплексе методических пособий, которые направлены на помощь в проведении экспертизы ценности и обеспечения научно обоснованного комплектования архивных учреждений документами разных типов и видов. Сделан акцент на разработки, выполненные на протяжении последних пяти лет сотрудниками Украинского научно-исследовательского института архивного дела и документоведения.

Ключевые слова: экспертиза ценности документов; научно-методическое обеспечение; методические пособия; списки источников формирования НАФ; перечни; номенклатуры.

The article refers to a set of teaching aids aimed to assist the appraisal and provide scientifically-based acquisition of archival institutions by the documents of different types and kinds. Emphasis is placed on the development made in the last five years by the employees of the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping.

Key words: appraisal of records; scientific and methodological support; the manuals; lists of sources of National Archival Holdings; the lists; the nomenclature.

УДК 930.253:[94:061.2](477)

С. М. БИЧЕК*

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ У ФОНДАХ ЦДАГО УКРАЇНИ

Подано документи УГГ та УГС, що були передані на постійне зберігання до ЦДАГО України колишнім головою УГС, Героєм України Л. Лук'яненком, а також документи про ці організації із фонду № 1 “ЦК Компартії України”.

Ключові слова: Українська Гельсінська Спілка; Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод; Л. Лук'яненко; В. Чорновіл; Народний Рух України; ЦК Компартії України; документ; ЦДАГО України.

Українська Гельсінська Спілка (УГС) відіграла одну з головних ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Започаткована дисидентами-правозахисниками, вона стала першою опозиційною політичною організацією партійного типу, що спромоглася залучити до активної політичної діяльності широкі маси українського населення.

Попри те, що про легальну політичну опозицію у Радянському Союзі не могло бути й мови, УГС розгорнула боротьбу з комуністичним режимом як сформована політична сила. За допомогою мирних масових акцій, заяв і звернень до народу та уряду, апелюючи до світової демократичної громадськості, об'єднуючи зусилля з іншими громадськими організаціями та увійшовши до керівних органів Народного Руху України за перебудову, лідери УГС у складі потужного виборчого об'єднання “Демократичний блок” взяли участь у виборах народних депутатів і вперше в історії утворили парламентську опозицію у Верховній Раді УРСР “Народна Рада”.

Переважна більшість особистостей, які зіграли ключову роль у створенні та діяльності УГС, брали активну участь у боротьбі за права українців ще в 1960–1970 рр., багато з них і сьогодні не стоять осторонь політичних процесів в Україні, а їх досвід може стати у нагоді і в

* *Бичек Станіслав Миколайович* – провідний науковий співробітник відділу формування НАФ і діловодства Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

обставинах сучасної української політики. Отже, документальна спадщина УГС становить інтерес як для науковців, так і для ширших кіл суспільства.

Документальні свідчення, що стосуються передумов виникнення, становлення та діяльності УГС зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це єдина державна архівна установа, де зосереджені документи з суспільно-політичної історії України, які були створені протягом ХХ ст. та продовжують утворюватися в процесі діяльності політичних партій, рухів і громадських об'єднань. Як державний орган, ЦДАГО України організовує роботу, пов'язану з внесенням профільних документів загальнодержавного значення до Національного архівного фонду, забезпечує їх облік та збереженість.

Так, в архіві започатковано фонд документів Української Гельсінської Спілки, основу якого складають оригінальні документи з особистого архіву колишнього голови УГС, Героя України Л. Лук'яненка. Наразі співробітники ЦДАГО України здійснюють їх опис.

У фонді містяться окремі документи з діяльності попередника УГС – Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, що відома також як Українська Гельсінська група (УГГ), документи з основної діяльності УГС, друковані органи Виконавчого комітету (ВК), прес-служби, обласних філій Спілки, а також літературно-мистецькі та громадсько-політичні видання.

Як відомо, виникненню УГГ передували політичні репресії проти української інтелігенції, що розпочалися у 1960–1970 рр., після завершення періоду “хрущовської відлиги”. Поштовхом для її створення став підписаний радянським урядом 1 серпня 1975 р. Прикінцевий акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що вимагав дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Саме на цей документ спиралася у своїй діяльності УГГ. Однак, уже з перших місяців роботи Групи почалося переслідування її членів органами КДБ. Велика кількість політв'язнів вступила до її лав, уже перебуваючи у таборах. Усього впродовж 1976–1985 рр. до УГГ вступила 41 особа, з них засуджено – 36¹. Тим не менш, члени Групи продовжували правозахисну діяльність, інформуючи світ про репресії в СРСР. Про це свідчать наявні у фонді УГС щомісячні бюлетені закордонного представництва УГГ “Вісник репресій в Україні” за 1980–1985 рр., у яких публікувалася поточна інформація про переслідування в Україні та новини про невільників. Також ця інформація міститься в документах УГГ, очевидно, передрукованих в один машинописний збірник на початку 1980-х рр. Встановити їх походження дозволяють дописані під опублікованими в збірнику матеріалами примітки про те, що той чи інший документ був створений у місцях ув'язнення і поширений у самвидаві та пере-

даний за кордон до Вашингтонського комітету Гельсінських гарантій для України та Гельсінської комісії конгресу США. Збірник містить документи: “Наші завдання” (1978 р.), “Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу” (1978 р.), Меморандум УГГ (1979 р.), відкритий лист до Мадридської наради країн, що підписали Гельсінські Угоди “Роззброєння в серці” (1980 р.), у яких сформульована мета діяльності УГГ та наведені приклади порушень прав людини, залякувань і вбивств. Привертають увагу також опубліковані в ньому біографії та автобіографії значної кількості засуджених членів УГГ, датовані 1977–1980 рр., серед яких – О. Бердник, М. Горбаль, І. Кандиба, З. Красівський, Ю. Литвин, Л. Лук’яненко, М. Матусевич, В. Овсієнко, Б. Ребрик, В. Романюк, М. Руденко та багато інших. Під біографією В. Стуса зазначено авторство академіка А. Сахарова.

Звільнені з початком перебудови політв’язні активно включилися в громадсько-політичне життя країни. Загалом, події цього періоду займають особливу сторінку в історії українського руху опору. У 1987 р. був заснований Український культурологічний клуб (УКК), до якого належали О. Матусевич, Л. Мілявський, С. Набока, О. Шевченко та інші; В. Чорновіл поновив видання журналу “Український вісник”. У 1988 р. М. Горинь очолив робочу групу захисту українських політв’язнів Міжнародного комітету захисту політв’язнів СРСР, тоді ж було оголошено про відновлення діяльності УГГ. У цей час активізувалась правозахисна діяльність, про що свідчать передані в архів разом з документами УГС звернення Міжнародного комітету захисту політв’язнів до радянського уряду, відозва УГГ до урядів країн-учасниць Гельсінської угоди з питань безпеки і співробітництва в Європі, учасників зустрічі на вищому рівні між СРСР і США в травні 1988 р. та до Міжнародної Гельсінської Федерації.

У нових умовах перед УГГ відкрилися ширші можливості для втілення програмних ідей і цілей, тому виникла необхідність створити більш ефективну політичну, а не лише правозахисну, організацію всеукраїнського масштабу. 7 липня 1988 р. у Львові відбувся мітинг за участі Михайла і Богдана Горинів, І. Макара, В. Чорновола та інших, на якому було проголошено створення УГС та зачитано програмний документ організації – Декларацію принципів. На цьому УГГ повним складом увійшла до УГС, а на базі УКК було створено Київську філію УГС.

Попри те, що УГГ та УГС пов’язані як історично, так і особистостями, котрі їх очолювали, все ж ці організації необхідно розглядати як окремі явища, адже вони діяли у принципово різні періоди історії Української РСР. Якщо членів УГГ за будь-які дії, що кваліфікувались як антирадянські, засуджували до 10 років ув’язнення, то активісти УГС, яка діяла вже в часи перебудови, хоч і перебували постійно під

тиском органів МВС і КДБ, за такі самі дії отримували арешти на 15 діб та штрафи.

Згідно з Декларацією принципів та Статутними принципами УГС, що зберігаються у фонді, Спілка постала як “федеративне об’єднання самоврядовчих правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами”. Керівними органами Спілки стали Всеукраїнська координаційна рада (ВКР) та Виконавчий комітет. У процесі створення УГС її засновники розподілили між собою основні територіальні напрямки розбудови організації: В. Чорновіл розгорнув діяльність у східних регіонах України, М. Горинь – у західних, Б. Горинь створив Львівську обласну філію, а О. Шевченко очолив Київську філію УГС. Таким чином, обласні організації Спілки були створені майже у всіх областях України, а також у Москві. В архіві зберігається рукописний протокол засідання Координаційної ради (КР) Київської філії УГС від 28 березня 1990 р., 2 справи з протоколами засідань КР Львівської філії за 1989-1990 рр., Статут Житомирської філії, протокол установчих зборів Миколаївської філії, витяг із протоколу установчих зборів Полтавської філії, протокол № 1 Установчих зборів Рівненської філії та протокол № 2 зборів Рівненської філії УГС. Треба визнати, що протоколи керівних органів Спілки, а також установчі документи та протоколи засідань керівних органів місцевих організацій, окрім Львівської, у фонді, на жаль, представлені не в повному обсязі.

З огляду на зазначене, важливим джерелом інформації про діяльність УГС є її друковані видання. Окрім відновленого журналу “Український вісник” та його скороченої версії “УВ-експрес”, саморобні та репринтні видання якого за 1987–1989 рр. також передані на зберігання до архіву, преса УГС у фонді представлена виданнями керівних органів Спілки і прес-служби та друкованими органами місцевих організацій УГС за 1988–1990 рр. Видання УГС можна класифікувати за кількома категоріями: інформаційні та суспільно-політичні видання всеукраїнського характеру, періодичні видання місцевих філій, літературно-мистецькі видання. Так, сьогодні в ЦДАГО України наявні примірники інформаційних бюлетенів “Оповісник”, “Листок прес-служби УГС”, щотижневої хроніки пресової служби “Інформатор”, всеукраїнської газети “Голос відродження” та місцевих газет “Вільна думка” Волинської філії, “УГС-південь” Запорізької, “Самостійна Україна” Кам’янець-Подільської, “Тернистий шлях” Тернопільської, “Шлях до волі” Рівненської, “Вісті” Черкаської та журналу “Львівські Новини” Львівської філії УГС.

А у зв’язку з тим, що у фонді УГС протокольна частина документів представлена не в повному обсязі, видання керівних органів та прес-служби УГС (“Обіжники Виконавчого комітету УГС”, “Листки прес-служби УГС”, “Інформатори”) є одними з найцінніших джерел

інформації про конкретні події у повсякденній діяльності Спілки. Зокрема, “Обіжники Виконавчого комітету УГС” становлять інтерес з точки зору дослідження діяльності керівних органів Спілки – вони є своєрідними витягами з протоколів засідань ВКР УГС, у яких передбачено підпис голови ВК УГС Л. Лук’яненка. Вони розповсюджувались з метою організації роботи на місцях та оперативного інформування місцевих філій Спілки про проведені засідання ВКР і розглянуті на них питання, про прийняті рішення, відозви та звернення. Ці документи в архіві представлено фактично в повній мірі – у фонді наявний перший номер “Обіжника Виконавчого комітету УГС” за 27 жовтня 1988 р. з рекомендаціями для місцевих філій УГС щодо порядку прийому нових членів у Спілку, організації її кількісного росту та публічної роботи, а також №№ 2-6 та №№ 8-17 за 1989–1990 рр. з викладом інформації про подальшу роботу ВКР.

У той же час, у “Листках прес-служби УГС” поширювалась інформація про поточні події, в яких УГС брала участь, та проблеми, з якими Спілка стикалася, зокрема, численні звинувачення та погрози на адресу активістів Спілки з боку правоохоронних органів, їх арешти, штрафування та ув’язнення на 15 і більше діб, а також інші прояви боротьби радянської влади з інакодумцями. Серед цих документів показовими є “Листки прес-служби УГС” №№ 7, 8, 10 за серпень 1988 р., у яких зафіксовано події, що відбувалися менше ніж через місяць після проголошення УГС. Зокрема, в цих документах повідомляється, що 28 липня 1988 р. за участь у мітингу у Львові було заарештовано на 15 діб громадського активіста, інженера-конструктора І. Макара, згодом йому було пред’явлено звинувачення за порушення громадського порядку і непокору органам влади, що передбачало ув’язнення до 3 років. 4 серпня 1988 р. біля Львівського державного університету ім. І. Франка зібралось кілька тисяч людей, які вимагали звільнити заарештованого. Для розгону мирної демонстрації були задіяні бійці роти спеціального призначення. Вони вихоплювали людей з натовпу та заарештовували, били демонстрантів, відбирали фотоапарати і засвічували плівки. Для розуміння описаних подій необхідно додати, що 28 липня 1988 р. було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР”, проти якого виступила УГС. Подібний факт, а саме побиття загонами міліції 400 учасників мирного мітингу кримських татар проти дискримінації у с. Леніне в Криму, опублікований у “Листку прес-служби УГС” № 22 від 23 вересня 1988 р. Інші численні події у політичному протистоянні УГС зафіксовано в наступних випусках щотижневика за 1988–1989 рр.

До літературно-мистецьких видань, зосереджених у фонді УГС, належить львівський науково-популярний та літературно-мистецький

журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції “Кафедра” (№№ 5, 8), що видавався у 1988–1989 рр. як самвидав. У цьому журналі велась хроніка культурних подій, порушувались проблеми мови, національної символіки і міжнаціональних відносин та публікувались публіцистичні статті, тексти виступів та літературні есе Б. Гориня, Л. Лук’яненка, Є. Сверстюка, В. Чорновола, а також поезії І. Світличного, М. Руденка, А. Пашко та багатьох інших.

Так само у вигляді самвидаву в архіві зберігається по одному випуску альманаху “Слово рідне” Львівського товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка за 1988 р. і літературно-мистецького та громадсько-політичного часопису Донецької філії УГС “Каяла”, в якому опублікована добірка О. Тихого “Тарас Шевченко і рідна мова” та вірші українських поетів. Ще одним цінним документом із групи літературно-мистецького самвидаву в архіві є машинописне видання збірок поезій В. Стуса “Зимові дерева” (1958–1969 рр.), “Веселий цвинтар” (1970 р.) та “Палімпсести” (1979 р.).

Характеризуючи документи фонду УГС з основної діяльності, необхідно відзначити, що особливий інтерес для дослідження часом суперечливих процесів у діяльності Спілки становить листування голови УГС Л. Лук’яненка та керівних органів Спілки з різних питань, а також документи з участі Спілки у нарадах, з’їздах, конференціях, масових заходах та акціях протесту, виборах народних депутатів УРСР тощо.

Наявна у фонді УГС кореспонденція за походженням ділиться на декілька груп, до яких входять службове листування, листування з правоохоронними органами УРСР та особисте неформальне листування голови УГС Л. Лук’яненка з друзями та активістами Спілки. Кожна група цих документів розкриває особливості діяльності УГС у різні періоди її існування.

Наприклад, серед листування членів УГС з правоохоронними органами УРСР містяться заяви і скарги Л. Лук’яненка до прокуратури та суду з приводу незаконних дій співробітників МВС і КДБ. Звісно, члени УГС та особисто Л. Лук’яненко перебували під пильним наглядом співробітників органів державної безпеки. Намагаючись перешкодити діяльності УГС, КДБ вдавався до порушення прав людини на приватність житла, таємницю листування, телефонних розмов тощо. В одній з таких заяв Л. Лук’яненко повідомляє, що 19 лютого 1989 р. він мав намір приїхати із Седніва, де він тоді жив, до Києва у справах, але на автостанції в Києві його перехопили співробітники міліції і повернули назад. Далі у заяві йдеться про випадок, коли міліція перешкодила Л. Лук’яненку дістатися Києва попутним автомобілем. Оскільки про намір їхати попуткою він нікому, крім родичів, не повідомляв, Л. Лук’яненко зробив висновок, що в його приватному помешканні було встановлено підслуховуючий пристрій. Через два місяці він отри-

мав відповідь прокуратури Чернігівської області, що підстав для порушення кримінальної справи за його заявою немає.

Важливим документом для дослідження такого цікавого аспекту в історії УГС, як взаємини в середовищі лідерів Спілки, що вплинули на подальший розвиток багатопартійності і загалом розподіл політичних сил в Україні, є особистий лист В. Чорновола до Л. Лук'яненка від 18 квітня 1989 р. У ньому В. Чорновіл розмірковує над проблемами протиріч та деструктивної боротьби всередині Спілки. Він писав: “Приходько з Макаром продовжують війну проти УГС, [...] Зблокувалися із Січком і дніпропетровським Клименком [...]. Нарешті, як мені сказали, вчора на обл. раді УГС у Богдана [Гориня] Макар заявив, що виходить із УГС і створює Партію боротьби, чи що [...]. Думаю, обов'язково треба дати про це в “Інформатор”, додавши, що якщо така організація реально заіснує, то це буде друга організація з такою програмою після УНДЛ [Українська народно-демократична ліга], яка скоро рік тому висунула вимогу державної незалежності і яка є колективним (а частина її складу і персональними) членом УГС [...]. До речі, наміряються вислати Макара в Таллін, щоб нас там поборювати”. Цей лист стосується гострих політичних дискусій, що виникли в середовищі Спілки у квітні 1989 р. Вони точилися навколо проблеми формулювання тези про незалежність України у Декларації принципів УГС, яка з тактичних міркувань передбачала перетворення СРСР у конфедерацію незалежних держав як перехідної форми, а не вимагала одразу абсолютної незалежності. Далі в листі йдеться про Наряду представників національно-демократичних рухів СРСР в Естонії, документи якої опубліковані в інформаційному бюлетені УГС “Оповісник”, ч. 2. У вступній частині “Оповісника” повідомляється, що І. Макар, Г. Приходько, В. Січко та інші запропонували проект резолюції, який передбачав зміну статусу наради, а саме: “В нараді мають право брати участь ті організації, що в своїх програмних документах ставлять питання про негайне надання державної незалежності”. Більшістю голосів цей проект резолюції, з яким виступив І. Макар, нарада відхилила, але, внаслідок цих подій, на наступному засіданні ВКР 7 травня 1989 р., як зазначено в “Обіжнику Виконавчого комітету УГС” № 6, І. Макар та В. Січко були виключені з лав Спілки. Згодом І. Макар і Г. Приходько заснували Українську національну партію, яка ставила за кінцеву мету завоювання народом національної незалежності й відродження української держави у формі Української Народної Республіки.

Не менш важливе питання, що вплинуло на подальші політичні процеси в країні, розкривається в листах Л. Лук'яненка та В. Чорновола щодо проведення Установчого з'їзду УГС. Восени 1989 р. В. Чорновіл наполягав на якомога швидшій реорганізації Спілки з метою взяти участь у виборах народних депутатів УРСР 4 березня 1990 р. як по-

літичної партії. Але в листопаді 1989 р. було прийнято рішення брати участь у виборах у складі Демократичного блоку, а питання проведення з'їзду УГС розглянути після виборів. У своєму листі до ВК УГС від 16 березня 1990 р. В. Чорновіл виступив з критикою позиції ВК і заявив про свій вихід з його складу. Зважаючи на те, що в березні 1990 р. у зверненні “До членів Руху та до всіх громадян України”, що було опубліковано в газеті “Літературна Україна”, пролунала ідея створення політичної партії на базі Руху, частиною якої була і УГС, В. Чорновіл вважав, що час для перетворення УГС на політичну партію втрачено, а створення партії на базі Руху визнав неприпустимим, оскільки НРУ об'єднував людей з надто різними, часто протилежними політичними поглядами. Тим не менш, 17–18 березня конференція УГС прийняла відставку В. Чорновола, а трохи згодом, 29–30 квітня 1990 р., відбувся і з'їзд, на якому Спілка перетворилась на Українську Республіканську партію.

Яскраво ілюструють широку громадську діяльність УГС та розкривають її наміри, мету і вимоги відозви ВК і ВКР УГС та підписні листи проти будівництва атомних електростанцій на території республіки, звернення УГС до національних меншин України, заклик ВК УГС до участі у мітингу, присвяченому 40-річчю проголошення Загальної декларації прав людини та інші. Особливої уваги заслуговує звернення УГС до Президії Верховної Ради СРСР із приводу Указу від 8 квітня 1989 р. щодо статей 7 і 11 Закону “Про кримінальну відповідальність за державні злочини”. Очевидно, що розширення масштабів видавництва позацензурної преси та діяльності опозиційних неформальних організацій змусило офіційну владу вдатися до спроби на законодавчому рівні заборонити критику державного ладу та правлячої партії. Указ забороняв масове тиражування і розповсюдження друкованої продукції та образу або дискредитацію державних органів, громадських організацій і службових осіб, при цьому не уточнюючи визначення слів “масове” або “образа”. Таким чином, статті закону залишали вибір застосовувати або не застосовувати їх норми на розгляд правоохоронних органів. Закінчувалося звернення такими словами: “Цей указ не наближає СРСР до правової держави, в якій усі громадяни мають бути рівні перед законом. Поза будь-яким сумнівом цей Указ не повинен стати законом”. Ще одну резолюцію з вимогою рішуче протестувати проти цього Указу і вимагати негайного його скасування підготував і зачитав член ВК УГС С. Хмара 7 травня 1989 р. на першому жалобному мітингу на місці масових поховань у Биківнянському лісі, присвяченому пам'яті жертв сталінських репресій.

Однак, УГС виступала не лише з критикою законотворчих ініціатив радянської влади, але і працювала над розробкою альтернативної законодавчої бази. Оскільки члени УГС входили до складу керівних органів Народного руху України, серед документів УГС на зберігання

в ЦДАГО України передано Декларацію Асоціації українських правників та датований груднем 1989 р. Проект концепції конституційної реформи в СРСР, підготовлений членом Політико-правничої Колегії НРУ В. Василенком, а з ним і коментар юриста за освітою та члена цієї колегії Л. Лук'яненка. Щоправда, у своєму коментарі до проекту Л. Лук'яненко, хоч і визнав його прогресивним, проте розкритикував тезу стосовно того, що закони УРСР повинні відповідати законам СРСР, обґрунтовуючи це тим, що закони СРСР створюються за межами України, а значить не відповідають волі українського народу.

Між тим, УГС розробила на протипагу офіційному власний альтернативний проект Закону Української РСР “Про вибори народних депутатів УРСР” і намагалася його популяризувати. Проте, серед демократичних організацій ширшу підтримку отримав інший альтернативний проект закону, авторами якого були демократично налаштовані народні депутати Верховної Ради СРСР від України В. Гришук, А. Назаренко, Ю. Сорочик, В. Яворівський та А. Ярошинська. Цей проект мав більше шансів стати законом. Тож важливо зазначити, що серед документів фонду УГС наявний альтернативний проект закону про вибори, запропонований Спілкою, хоча заяви, звернення і підписний лист, що зберігаються у фонді, спрямовані на підтримку іншого проекту виборчого закону. Треба уточнити, що в цей час уже був створений НРУ за перебудову, і в жовтні 1989 р. УГС, як його найрішучіша, радикальна складова, взяла активну участь у зборі підписів та в численних мітингах на підтримку альтернативного проекту закону, про що йдеться в “Обіжнику Виконавчого комітету УГС” № 11.

Оскільки історія УГС тісно пов'язана з історією Народного Руху України (НРУ), цієї теми також стосуються деякі документи з фонду № 270 “Народний Рух України” за 1989–1990 рр. Так, з приводу зазначеного закону в фонді НРУ зберігається спільне звернення УГС, Руху, товариства “Меморіал” і Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ) до громадян, де, серед іншого, ставилася вимога ліквідувати норму закону, за якою окружним комісіям надавалось право викреслювати вже зареєстрованого кандидата, якщо його програма, на їхню думку, не відповідає Конституції УРСР (ф. 270, оп. 1, спр. 98, арк. 3). Телеграми і листи з організації мітингів за підписами народних депутатів СРСР В. Гришука та С. Конєва теж зберігаються у фонді НРУ (ф. 270, оп. 1, спр. 82, арк. 18, 24, 25, 26). Також тут наявні резолюції мітингів (ф. 270, оп. 1, спр. 83, арк. 1, 6, 7, 8–9, 10, 12–13). Унаслідок жовтневих подій 1989 р., Верховна Рада УРСР мусила врахувати вимоги демократичних сил і вперше за радянської доби кандидати від опозиції отримали можливість змагатися за депутатські мандати. Пізніше, 18 листопада 1989 р., нарада представників демократичних об'єднань України за участі НРУ, УГС, ТУМ, страйкових комітетів та інших ор-

ганізацій прийняла рішення про створення Демократичного блоку для спільної участі у виборах та ухвалила виборчий Маніфест НРУ за перебудову (ф. 270, оп. 1, спр. 81, арк. 2).

Участь членів Спілки у виборах народних депутатів УРСР 1990 р. у фонді УГС представлена такими документами: скорочена програма УГС, виборчі програми В. Чорновола та В. Яворівського, передвиборча відозва УГС до народу України та інтерв'ю Л. Лук'яненка в газеті "Вперед", а також агітаційні листівки кандидатів у народні депутати від УГС та Демократичного блоку. До цієї групи документів також додано й агітаційні матеріали, що поширювалися проти представників демократичних сил. В одній із таких листівок, наприклад, подано список політ'язнів-кандидатів Демократичного блоку із зазначенням звинувачень, за якими вони були засуджені.

Окрім політичної діяльності на теренах України, УГС активно співпрацювала і з представниками демократичних партій та ліберальних сил за кордоном. Серед документів з міжнародних зв'язків УГС особливо цікавим є щоденник Л. Лук'яненка з двомісячної поїздки в Бельгію, Францію, Англію та Німеччину, що відбулась улітку 1989 р. З його записів складається враження, що Захід, хоч і підтримував український народ у прагненні свободи та демократії, проте ставився до процесів, що відбувалися в СРСР, з обережністю, таким чином, щоб це не призвело до дестабілізації ситуації на Європейському просторі. Наприклад, у Бельгії Л. Лук'яненко зустрівся з президентом Ліберальної партії та президентом Ліберального інтернаціоналізму Л. Мичелом. Він зазначив, що більшість в урядах Європи мають представники лівих політичних сил, які не сприймуть розпаду Радянського Союзу, а заступник президента Міжнародної конфедерації профспілок висловив занепокоєння, що національно-визвольний рух в Україні може викликати міжнародну нестабільність. У Франції Л. Лук'яненко мав зустріч з депутатом національної асамблеї Б. Стазі, який пообіцяв сприяти виданню Прикінцевого акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі українською мовою. Натомість, у Мюнхені відбулась зустріч з представниками української еміграції і, зокрема, із С. Стецько, а місцева громада надала УГС комп'ютер, відеокамеру та кілька диктофонів. Також у щоденнику міститься запис від 3 липня 1989 р. про заснування французької філії УГС у складі Леоніда та Олеса Плющів, А. Левицького, В. Миколаєнка та Б. Митровича.

Після повернення із закордонної поїздки Л. Лук'яненка на засіданні ВКР УГС 3 вересня 1989 р. було прийнято звернення до конгресу США з питання доцільності підсилити кадрово та технічно українську радіостанцію "Свобода", а також звернення до Бельгійського адвоката Дж. Тайса з приводу клопотання перед Президією Верховної Ради УРСР щодо видання українською мовою міжнародно-правових документів, що стосуються захисту прав людини.

Окрім згаданих звернень та щоденника, до групи документів з міжнародних зв'язків УГС, що зберігаються в ЦДАГО України, також належать лист (копія) прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер до Е. Сміта з питань захисту прав людини в СРСР, Декларація координаційного центру "Демократія і незалежність" закордонного представництва УГС, листівка Групи сприяння УГС в Бонд Бруку (США) із закликом до української громади в США скласти пожертви на підтримку діяльності УГС.

Закономірно, що співпраця УГС із західними демократіями та її діяльність загалом викликала з боку комуністичної влади звинувачення в провокаціях, екстремізмі та агентурництві. Про це свідчать документи фонду № 1 "Центральний комітет Компартії України" за 1988–1990 рр. (ф.1, оп. 25, спр. 3288, 3323, 3331; оп. 32, спр. 2446, 2534, 2535, 2542, 2555, 2556, 2557, 2642, 2658, 2671, 2676, 2749, 2767, 2771). Це – повідомлення та аналітичні довідки про протидію діяльності окремих самодіяльних об'єднань в УРСР, оперативний стан у республіці, передвиборчий стан, тенденції розвитку політичної ситуації, ідеологічний стан тощо. В цих документах інформація подається в ідеологічно протилежному контексті, назви УГГ та УГС у них фігурують часто з узагальнюючими визначеннями на кшталт "самодіяльні формування", "угруповання антигромадського спрямування", "екстремісти" та "націоналісти". В них наголошувалося, що це антирадянська політична структура, діячі якої прагнуть прийти до влади, дискредитують КПРС, намагаються відокремити Україну від Радянського Союзу. Згадував про "деструктивну" діяльність Спілки і перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький у листах, адресованих ЦК КПРС. Наприклад, у повідомленні про виконання заходів, передбачених постановою ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. "Про подолання негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних формувань" від 21 травня 1988 р., В. Щербицький доповідав, що з лідерами УГС проводилася виховна та профілактична робота, з їх критикою виступила преса (ф. 1, оп. 25, спр. 3288, арк. 6–9). Крім того, з приводу відновленого журналу "Український вісник" в аналітичній довідці Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном "Україна" від 15 липня 1988 р. під назвою "Основні напрями української буржуазно-націоналістичної пропаганди у першій половині 1988 р." указується на широке використання матеріалів вісника в зарубіжній пресі (ф. 1, оп. 25, спр. 3331, арк. 25–29). У наявному в фонді УГС примірнику скороченого видання українського вісника "УВ-експрес" № 2 за 1987 р. розкривається зміст такої виховної та профілактичної роботи і критики в пресі, як: публікації розгромних статей про УКС у газетах "Радянська Україна", "Вечірній Київ", львівських обласних газетах; випуски телевізійних та радіопередач; проведення на підприємствах і в навчальних закладах зборів із засудження; побиття

оперативниками КДБ членів редколегії журналу “Український вісник”; телефонний шантаж; короткочасні арешти І. Геля, М. Гориня, В. Чорновола та інших громадських активістів; обмеження їх права пересування країною. До речі, у фонді УГС також збережені вирізки та передруковані тексти таких публікацій з радянських газет: “УГС и УХС это одно и то же” М. Деримова і “В одній упряжці “борців за свободу” В. Федоренка.

Також в архіві зберігається інформаційне повідомлення В. Щербицького до ЦК КПРС, датоване 6 травня 1989 р., під назвою “Про деякі тенденції у розвитку політичної обстановки в республіці” (ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 22–24). В ньому партійне керівництво давало негативну оцінку діяльності УГС, критикувало спроби створення НРУ за перебудову, характеризувало його як небезпечну структуру через те, що низка “ворожих екстремістських угруповань, зокрема, УГС (Львів), УНДЛ (Київ) оголосили відверто про свій вступ в “Рух”, намагаються об’єднати навколо нього формування антирадянського спрямування”.

Відстежуючи процес створення НРУ за перебудову та вплив УГС на нього, в довідці-прогнозі від 4 вересня 1989 р. завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ В. Матвієнко писав: “...У всіх областях, де присутні УХС [УГС], УНДЛ, їх представники входять в регіональне керівництво “Руху” і все активніше намагаються захопити керівні позиції в ньому, прямо заявляють, про те, що їх найближче завдання – трансформуватися в політичну партію, опозиційну КПРС, яка має очолити “Рух”. Далі він наводить такі результати опитувань делегатів Установчого з’їзду НРУ за перебудову, що відбувся 8–10 вересня 1989 р.: “... Доля відкритих прихильників в тій чи іншій мірі націоналістичної орієнтації “Руху” серед делегатів з’їзду (24%) і серед населення (23,5%) виявилась практично однаковою. Але оскільки серед делегатів з’їзду 39% висловились за безумовну підтримку “Рухом” політики та діяльності УГС і УНДЛ, то це дозволяє зробити висновок про те, що серед активу “Руху” націоналістичні орієнтації поширені насправді більше, ніж серед населення. Тим паче, що за відмежування від УГС та УНДЛ висловилося тільки 1,2% опитаних делегатів з’їзду, а за відмежування від партії, за суперництво з нею за політичне лідерство в республіці висловилося 28% делегатів. Таким чином, більше третини активу “Руху” має схильність до співпраці з УГС, УНДЛ і близько третини – до суперництва з Компартією України...” (ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 198–205).

Інформація про різноманітні масові заходи та мітинги, що відбувались у країні, міститься в інформаційних повідомленнях відповідальних чергових ЦК КПУ до ЦК КПРС про оперативний стан у республіці, а також повідомленнях обласних, міських, районних комітетів партії до ЦК КПУ (ф. 1, оп. 32, спр. 2535, 2555, 2556, 2642, 2658, 2671, 2676, 2677, 2767). У цих документах ідеться про мітинги

на підтримку НРУ за перебудову в Запоріжжі, екологічні мітинги у Севастополі та Нетішині; мітинги з обговорення проекту закону про вибори у Вишгороді, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Львові, Тернополі; мітинги в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях за легалізацію УГКЦ, визнання ОУН національно-визвольною організацією, українізацію освіти тощо. Особливого резонансу набули події 1 жовтня 1989 р. у Львові. В той день, ідеться у повідомленні чергового інструктора соціально-економічного відділу ЦК КПУ В. Новікова, о 20 год. 30 хв. близько 3 тис. людей заблокували будівлю УВС по вул. Миру, 1 і були витіснені загоном міліції особливого призначення, після цього відбулися акції протесту 3 та 14 жовтня і страйк на підприємствах “Автопогрузчик”, “Конвейер”, “Орбіта” з вимогою розслідувати події 1 жовтня і покарати винних (спр. 2676, арк. 107–109). Детальніше про ці події йдеться у спеціальному випуску журналу “Львівські новини” за жовтень 1989 р. У ньому подано висновки громадської комісії з розслідування подій 1 жовтня у Львові, висновки депутатської комісії, свідчення потерпілих. Характерно, що в документах ЦК КПУ про такі випадки, як правило, зазначалося, що в ході “заходів з наведення громадського порядку”, фактів побиття людей не допускалось, спецзасоби не використовувались.

Про один з найбільших в історії УГС масових заходів – “ланцюг єднання” йдеться в інформаційному повідомленні в ЦК КПУ завідувача відділу організаційно-партійної та кадрової роботи ЦК КПУ М. Стріли від 7 грудня 1989 р. “про суспільно-політичний стан в республіці” (ф. 1, оп. 32, спр. 2535, арк. 235–241). В документі повідомляється, що 3 грудня 1989 р., у зв’язку з майбутніми виборами, на мітингу за участі більш ніж 3 тис. осіб біля Республіканського стадіону в Києві було оголошено про створення Демократичного блоку та пролунав заклик організувати “живий ланцюг” від Києва до Львова на честь дня проголошення Акту возз’єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки. Про масштабність цієї події, що відбулась 21 січня 1990 р., свідчить повідомлення міністра МВС УРСР І. Гладуша до ЦК КПУ від 22 січня 1990 р. (спр. 2767 арк. 2–4). В ньому наведено офіційні дані про те, що в цей день на честь свята Злуки відбулися багатотисячні мітинги по всій Україні, а в організації “живого ланцюга” взяли участь 450 тис. осіб.

Інформацію про політичну діяльність і долю окремих членів і лідерів УГГ та УГС містять документи про політичні репресії в Радянському Союзі у 1955-1985 рр. (ф. 1, оп. 24, спр. 5141, 6160, 6306; оп. 25, спр. 20, 369, 513, 666, 3143). Серед них, наприклад, інформаційне повідомлення в ЦК КПУ за підписом секретаря Львівського обкому В. Куцевола від 22 листопада 1967 р. про судовий процес над В.Чорноволом за створення та розповсюдження документального збірника “Лихо з

розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)” і твору В. Мороза “Репортаж із заповідника імені Берія” та лист першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту від шістдесятників І. Дзюби, А. Горської, Івана і Надії Світличних, Л. Костенко на захист В. Чорновола, в якому вказується на порушення процесуальних норм в суді (оп. 24, спр. 6306, арк. 101–102, 103–107); доповідна записка міністра юстиції УРСР В. Зайчука до ЦК КПУ від 16 квітня 1973 р. про другий суд над В. Чорноволом, який засудив його до 6 років колонії суворого режиму і 3 років заслання за випуск журналу “Український вісник” (оп. 25, спр. 877, арк. 53) та багато інших.

УГС у своїй діяльності спиралася на співдружність колишніх політв’язнів, які пройшли випробовування концтаборами. Вони доклали максимум зусиль, щоб більшість положень Декларації принципів УГС знайшли своє відображення у Декларації про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. було проголошено її незалежність. Але, об’єднавши людей, які цього прагнули, УГС не змогла уникнути суперечок, пов’язаних з різним баченням стратегії і тактики досягнення мети. В підсумку це призвело до розпорошення національно-демократичних сил між різними політичними партіями та об’єднаннями і, як наслідок, їх програшу на виборах Президента незалежної України.

Документи з фонду УГС та інших фондів з історії та діяльності цієї організації, що зберігаються в ЦДАГО України, яскраво відтворюють і розкривають роль УГС у національно-визвольному русі в Україні в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Вони мають невичерпний інформаційний потенціал і заслуговують на різнобічне глибоке дослідження.

Сьогодні ЦДАГО України продовжує співпрацю з колишнім головою УГС Л. Лук’яненком та іншими учасниками і свідками тих подій з метою максимального наповнення документами вже започаткованого фонду УГС, а також накопичення інших свідчень з історії боротьби українського народу за незалежність своєї держави.

¹ Лук’яненко Л. До історії Української Гельсинської Спілки. – К.: Фенікс, 2010. – С. 14.

Представлены документы УГГ и УГС, переданные на постоянное хранение в ЦГАОО Украины бывшим председателем УГС, Героем Украины Л. Лукьяненко, а также документы об этих организациях из фонда № 1 “ЦК Компартии Украины”.

Ключевые слова: Украинский Хельсинский Союз; Украинская общественная группа содействия выполнению Хельсинских соглашений; Л. Лукьяненко; В. Чорновил; Народный Рух Украины; ЦК Компартии Украины; документ; ЦГАОО Украины.

The review presents the documents of the Ukrainian Helsinki Group and Ukrainian Helsinki Union, transferred on the permanent preservation to the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine by L. Lukyanenko, the Hero of Ukraine, former head of the Ukrainian Helsinki Union, as well as the documents of the fond № 1 “Central Committee of Communist Party of Ukraine”.

Key words: the Ukrainian Helsinki Union; the Ukrainian Public Group to Promote the Implementation of the Helsinki Accords on Human Rights; L. Lukyanenko; V. Chornovil; People's Movement of Ukraine; Central Committee of Communist Party of Ukraine; the document; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

УДК: 930.22:94(477.7)"18/19"

Т. С. ВОДОТИКА*

**ФАБРИЧНА ІНСПЕКЦІЯ В ЦДІАК УКРАЇНИ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМНИЦТВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто структуру та особливості аналізу матеріалів фабричної інспекції для вивчення культури підприємництва у містах України. Відзначено специфіку формування та методик опрацювання таких джерел. Наголошено на необхідності комплексного підходу до аналізу та обробки як опублікованих, так і архівних матеріалів фабричної інспекції.

Ключові слова: фабрична інспекція; звіт; статистика; скарги; міста підросійської України.

Сучасна історіографія стверджує існування двох протилежних груп у промисловості – робітників та підприємців. Але перехід до досліджень історії підприємців протягом останніх десятиліть вивів з поля зору іншу сторону – робітників. Аналіз відносин між цими групами може бути більш продуктивним, аніж вивчення кожної з них окремо.

За радянських часів матеріали фабричної інспекції використовувались виключно для ілюстрації боротьби робітничого класу за свої права та реакційності буржуазії, важкості умов праці та неминучості революції. Нині варто переосмислити як робітничу історію, так й інформаційний потенціал джерел, які традиційно використовувались під час її вивчення. Матеріали фабричної інспекції – з-поміж них.

Документи фабричної інспекції як опубліковані, так і ті, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву, м. Київ (далі – ЦДІАК України), належать до матеріалів діловодства, виникли під час діяльності системи центральних і місцевих органів управління та державних установ і відомств, які повинні були контролювати економічну діяльність підприємців (циркуляри та постанови канцелярії губернаторів, губернських правлень та присутствій, міських дум, повітових управ, фабричних інспекторів, статистичних комітетів тощо)¹.

Фонди фабричної інспекції в ЦДІАК України не є terra incognita для українських істориків. За радянської доби було зроблено кілька оглядів матеріалів фонду, вивчались документи з історії робітничого та революційного рухів². Упередженість щодо ролі фабричної інспекції та навіть джерелознавчої цінності її матеріалів мінімізує значення цих

* *Водотика Тетяна Сергіївна* – архівіст I категорії ЦДАВО України, аспірантка Інституту історії України НАН України.

студій. То ж вивчення фондів фабрично-заводської інспекції в Україні лише починається. Поки що їх розглядають у контексті ширших джерелознавчих студій. Так, В. В. Крутиков розглянув у комплексі джерела, що утворилися в результаті діяльності різних установ: фабричної інспекції, окремих департаментів Міністерства торгівлі та промисловості, представницьких організацій підприємців та земств (аналіз джерел земської статистики у галузі промисловості зустрічається вкрай рідко)³.

Російська історіографія більш обширна. Так, дослідження І. Ю. Ташбекової присвячене правовому регулюванню діяльності фабричної інспекції. Автор наголошує на тому, що справжнім завданням інспекції було створення ілюзії турботи уряду про робітників, заспокоєння замість реального вирішення проблем, оскільки бракувало реальних механізмів впливу на підприємців. Правозастосовна діяльність інспекторів була ускладнена нерозвиненістю законодавчої бази, а це вело до невиконання фабричного законодавства в цілому і ставило під сумнів ефективність власне інституту фабричних інспекторів⁴. Ролі фабричної інспекції у впровадженні та реалізації трудового законодавства на теренах імперії належить розвідка С. Р. Глазунова. Автор визначає фабричну інспекцію як виконавчий за своєю суттю орган із впровадження нових законів на фабриках та заводах імперії, гвинтик механізму реалізації трудового права⁵.

Найбільш повне та ґрунтовне дослідження належить Ю. Володіню. У кандидатській дисертації, а згодом і у монографії було проаналізовано інституційну еволюцію фабричної інспекції, її посередницьку діяльність, зображено просопографічний портрет фабричних інспекторів, уведено у науковий обіг динаміку зростання скарг робітників, обґрунтовано роль інспекції як державного механізму правового регулювання взаємодії робітників та підприємців⁶. Вивчення ж діяльності фабричної інспекції на території українських губерній лише починається.

Усвідомлення, а відтак і регулювання процесів суспільного та економічного розвитку або запізнювалось, або стикалось з ідеологічним несприйняттям змін у верхах влади. Інструменти для соціально-політичного маневрування були відсутні. Поглиблення диференціації у суспільстві сприяли зростанню протиріч у відносинах працедавця та працівника. Ці протиріччя особливо виявились у промисловості. Конфлікти на підприємствах потребували довготривалої попереджувальної стратегії. Для таких потреб і була створена у 1882 р. фабрична інспекція у складі кількох округів, серед них – Харківський та Київський фабричні округи.

Наголосимо, що, попри численну критику, фабрична інспекція залишалась чи не єдиним органом нагляду за збереженням законності у відносинах між підприємцем та його робітниками у промисловості. Фабрична інспекція була механізмом упровадження норм законодав-

ства у відносинах між підприємцем та робітником, інструментом регулювання неминучих конфліктів.

Формально регулювання трудових відносин у Російській імперії бере початок із 1835 р. від Височайше затвердженої думки Державної ради “Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму”. Фактичні ж зрушення намітились на початку 1880-х рр.

Основу інституту фабричної інспекції заклали три закони: “О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах” (1.VI.1882 р.), “О школьном обучении малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах и о фабричной инспекции” (12.VI.1884 р.) та “О найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих” (3.VI. 1886 р.). Подальше розширення повноважень та територій, підзвітних інспекції, зафіксоване в законах “О преобразовании учреждений фабричной инспекции и губернских механиков” (14.III.1894 р.), “О распространении на некоторые губернии правил о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности и о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих, а также об издании нового штата фабричной инспекции” (2.VI.1897 р.) та “О некоторых изменениях устава о промышленности и об утверждении положения о главном по фабричным и горнозаводским делам присутствии и дополнительных штатов департамента торговли и мануфактур, фабричной инспекции и окружной фабричной инспекции” (7.VI.1899 р.). У практиці фабричні інспектори керувались спершу “Инструкцией чинам фабричной инспекции по надзору за исполнением постановлений о малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах” (19.XII.1884 р.), а надалі статтями “Наказа чинам фабричной инспекции” (два видання 11.VII.1894 і 11.II.1900 р.)⁷.

В історії фабричної інспекції можна виокремити три етапи, позначені зміною її структури та повноважень:

1) 1882–1893 рр. – становлення інституту, коли фабричні інспектори знайомились із промисловістю своїх регіонів, напрацьовували практики перевірок, санкцій, посередницької діяльності;

2) 1894–1904 гг. – етап реформування фабричної інспекції, перетворення її на реальний механізм участі держави у фабрично-заводському житті, встановлення постійного нагляду за дотриманням законодавства на підприємствах;

3) 1905–1914 гг. – своєрідна перевірка ефективності фабричної інспекції в роки революційних потрясінь та після них⁸.

Компетенція одного дільничного інспектора поширювалася на кілька повітів, у межах губернії, залежно від її промислових потужностей, зосереджувалося три-п'ять інспекторів, котрі підпорядковувалися старшому фабричному інспекторові. Кілька губерній об'єднувалися у

фабричний округ на чолі з окружним інспектором. Українські губернії об'єднувались у два округи – Київський та Харківський. До Харківського округу належали всі губернії Лівобережжя, а з 1899 р. Полтавська та Чернігівська губернії перейшли до Київського фабричного округу. У складі останнього були всі інші губернії – Київська, Херсонська, Волинська та Подільська.

Найбільш популярними серед дослідників та найбільш доступними є щорічні звіти фабричних інспекторів. Уперше опублікували свої звіти інспектори І. Янжул та П. Песков⁹. Після цього з'явилися звіти усіх 9 інспекторів першого призову, які висвітлювали діяльність інспекції у 1885 р.¹⁰ Наголосимо, що інформативна цінність звітів інспекторів за 1885 р. залежить від бажання інспектора деталізувати дані. Наприклад, обсяг текстової частини звітів інспекторів Харківського округу та Віленського відрізняється у кілька разів. Крім того, основна увага у цих звітах приділена темі захисту прав неповнолітніх. На другому місці – тема охорони здоров'я робітників. Вузькість прав та обов'язків інспекції у той час зумовила інформативну цінність звітів. Утім, особисті враження, які часто трапляються у текстових частинах, є безцінними під час аналізу загальної атмосфери взаємин робітника та підприємця у 1880-ті рр.

Систематична публікація результатів нагляду фабричної інспекції почалась 1902 р., коли вийшов друком “Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года”. Опубліковано узагальнені “Своды отчетов фабричных инспекторов” за 1900–1913 рр., що є доступними на сайті історичного факультету Московського державного університету імені М. В. Ломоносова¹¹.

В аналітичних статтях збірок відображені усі аспекти функціонування інспекції. Попри часткову зміну програм за 1900–1914 рр. (час виходу “свода отчетов...”) та нівелювання регіональних та інших відмінностей через узагальнені статистичні дані, унікальність цього джерела не підлягає сумнівам.

На кожному ієрархічному рівні (від губернського до окружного) відбувалося узагальнення даних. Найбільш інформативними є звіти старших фабричних інспекторів. Вони відзначаються значним рівнем збереженості і є достатньо деталізованими, щоб виокремити з них інформацію про деякі підприємства.

Показовим є порівняння “Сводов...” фабричних інспекторів кінця 1880-х рр. (так званого першого призову) із звітами початку ХХ ст. Перші були вельми емоційними, пересипаними суб'єктивними оцінками, яскравими деталями. Звіти початку ХХ ст. більш офіційні, лаконічні, але в цілому обсяг інформації зростає.

В архівах зберігаються неопубліковані звіти, матеріали статистичного обліку, справи окремих порушень, навіть подорожні журнали. Зокрема, у ЦДІАК України зберігаються матеріали окружного фабрично-

го інспектора Харківського фабричного округу (ф. 2090) та окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу (ф. 575). Аналіз збереженості та вмісту фондів проведено ще за радянських часів. Визначення ж інформативної цінності матеріалів є тенденційним та однобічним. Не можна заперечити виокремлення таких тематичних блоків, як: розвиток фабрично-заводської промисловості, склад і становище робітників, розвиток робітничого та профспілкового рухів¹². Проте, інформативна цінність матеріалів фабричної інспекції є набагато ширшою.

Значна частина збережених справ в обох фондах є однотипними, наприклад скарги про видачу матеріальної допомоги після травмування на виробництві. Однак, цікавими і не поодинокими є: списки промислових підприємств губерній за різні роки, звіти старших фабричних інспекторів, донесення старших фабричних інспекторів про страйки на підприємствах та облікові картки страйків, листування з різних питань. Інформацію, що міститься у цих справах, можна умовно розділити на кілька тематичних блоків.

Інспектори щороку рахували кількість підприємств, які закрились, відкрились або відновили роботу після закриття. При цьому кілька речень у звітах обов'язково стосувались пояснення такої ситуації. Цінними є спостереження як фабричних інспекторів окремих округів (чи навіть частин округів – регіональний вимір економічного поступу), так і узагальнені, подані у “Сводах отчетов фабричных инспекторов”.

Особливо цінними є дані про ті підприємства, які розорились, а також аналіз причин таких явищ. Подібна статистика є унікальною. Прикладом може бути опис стану пенькотріпального виробництва у Чернігівській губернії у зводі звітів фабричних інспекторів за 1908 р. Так, пеньку врешті виявилось дешевше вивозити у необробленому вигляді. Якість та ступінь обробки на підприємствах Чернігівщини виявились недостатніми для споживачів на ринках Британії та Німеччини. Відтак, дешевше було закрити фабрики, аніж модернізувати. Це закономірно призвело до скорочення обсягів виробництва, звільнень та банкрутств¹³.

Аналізувались причини, які стримували розвиток тих чи інших галузей промисловості та торгівлі. Наприклад, наголошувалось на браку гарантій з боку залізниць та, як наслідок, необхідності знаходити альтернативні логістичні рішення (чумакування)¹⁴.

Динаміку поступу тих чи інших галузей чи регіонів унаочнюють також списки промислових підприємств за губерніями¹⁵. Однією з функцій фабричної інспекції був нагляд за паровими котлами. Динаміка зростання їх кількості свідчить про прибутковість та перспективність тих чи інших галузей промисловості, готовність підприємців інвестувати кошти в інтенсифікацію та модернізацію виробництва, загальну динаміку поступу власне індустріальних засобів та методів виробництва.

У звітах присутні дані щодо збільшення чи зменшення кількості робітників на підприємствах та аналіз причин подібних явищ¹⁶. Так само динамічний процес концентрації робітників відображений у таблицях розподілу підприємств за кількістю робітників. Власне, такі таблиці свідчать про перевагу великих, середніх чи малих підприємств у певному регіоні. Такі дані найкраще зіставляти за кілька років, аби виявити тенденцію. Фіксували інспектори також і негативні риси розвитку ринку праці. Так, неодноразово наголошувалось на негласній домовленості підприємців не брати більше на роботу тих, хто отримав компенсацію за травму на виробництві¹⁷.

Безперечно, найбільш цікавими є спостереження фабричних інспекторів щодо загальних настроїв робітників та підприємців, опис найбільш поширених моделей конфліктів та шляхів їх вирішення, власне, готовності сторін до пошуку компромісу.

Скрупульозна фіксація скарг робітників на працедавців та, навпаки, детальна статистика їх розгляду, дають уявлення про найбільш гострі проблеми відносин між підприємцем та робітником. У звітах наголошується на найбільш частих приводах до скарг. З боку робітників це, головне, недотримання формальностей під час звільнення, відмова підприємців оплачувати роботу попри незавершеність терміну найму, невидача або затримка зарплатні, примус до понаднормової праці, невинуваті штрафів, занижені розцінки тощо. Скарги підприємців стосувались головне самовільного звільнення робітників (учораšní селяни часто йшли з роботи тоді, коли їм було зручно, не турбуючись про контракт). Показовими є скарги і в аспекті очікувань, витворення ідеального типу робітника та працедавця. При цьому у звітах фіксується зміна якості робітничих скарг. Це дає змогу прослідкувати світоглядну еволюцію частини робітничого прошарку. Збільшення кількості індивідуальних скарг свідчило про зростання самосвідомості, потреби боротися за свої права, звільнення від колективного страху. Зменшення ж відсотка необґрунтованих скарг говорить про зростання інтелектуального рівня. У період революції 1905–1907 рр. процеси були зворотніми.

Особливо корисною для аналізу відносин між працедавцем та працівником буде статистика порушень законодавства на підприємствах. Порушення найчастіше стосувались оплати праці – невидача чи неякісне ведення розрахункових книжок, винаймання як поденників і змушення працювати як постійних робітників, заниження розцінок тощо. Такі речі видають ставлення підприємців до робочої сили (не як до інвестиції, а як до джерела визиску) та ілюструють жадібність та незрілість підприємницького прошарку. Набагато простіше та в перспективі дешевше було б гідно оплачувати працю робітника, аніж потім втрачати прибуток через страйки. Утім, до такого рівня соціального партнерства було ще далеко.

Зазначену тему розкривають також численні справи з питань каліцтва на виробництві. Багато підприємців не дотримувались норм технічної безпеки під час експлуатації парових котлів та іншого обладнання.

Значну частину звітів займає інформація щодо умов праці та ефективності самої фабричної інспекції. Це, зокрема, таблиці про кількість інспекторів та підприємств, які підлягають нагляду, кількість відвіданих підприємств та частота відвідувань окремих закладів (за потреби). Така статистика залежить від ступеня концентрації та географії промисловості у тій чи іншій губернії України. Ефективність роботи інспекції залежить від співвідношення особового складу та кількості закладів. Інспектори скаржилися на збільшення обсягів канцелярської роботи, що заважало ефективно виконувати функції нагляду та посередництва. Так, старий інспектор Катеринославської губернії нарікав на те, що через значний обсяг паперової роботи у звітному 1911 році було відвідано всього 75% закладів¹⁸.

Базовими для здійснення всього комплексу статистичного обліку були загальні відомості або списки промислових закладів. Списки формувались у результаті огляду підприємства фабричним інспектором¹⁹. Формуляр заповнювався вручну і включав такі опції – прізвище власників чи орендаторів, галузь, місцезнаходження, інформацію про завідувача, кількість робітників та парових котлів, рік заснування, суму річного обігу, наявність та якість медичної допомоги та інших зручностей (їдальня, чайна, бані тощо)²⁰. Інспекторам надавалося право вимагати від власників негайного повідомлення про відчуження їх закладів у тимчасове чи постійне користування іншим особам²¹.

Більш структуровані списки були впроваджені після прийняття 1903 р. закону про страхування від нещасних випадків. У них деталізувалася інформація про кількість робітників, подавався розподіл за статтю та віковими категоріями. Така ж рубрикація стосувалася нещасних випадків. Але ця частина в жодному зі збережених списків виявилася незаповненою,²² імовірно через те, що відомості про такі випадки мали доповідатися вищим інстанціям негайно, тому їх статистична обробка на рівні старших фабричних інспекторів виявилася незатребуваною. Таким чином, ці списки слугували лише для загального обліку підприємств. Такі формуляри є основою для статистики фабричної інспекції, будуть корисними для вивчення умов праці та динаміки її зміни.

Ще одним індикатором ефективності роботи інспекторів, важливості їх праці на ниві формування діалогу між робітниками та підприємцями є кількість розглянутих та вирішених скарг. Таблиці з цими даними включають такі варіанти вирішення проблеми: відмова через необґрунтованість, мирова угода, часткове задоволення скарги, залишено без розгляду, запропоновано звернутись до суду.

Підсумовуючи, відзначимо, що вичерпно визначити інформативну цінність історичного джерела неможливо в принципі, адже будь-яке джерело не є невичерпним. Маємо надію, наша спроба стане в нагоді у майбутніх дослідженнях соціальних груп (підприємців та робітників) та економічного поступу в умовах модернізаційних перетворень у другій половині XIX – на початку XX ст., а матеріали фабричної інспекції стануть корисним джерелом та позбудуться тенденційних оцінок.

¹ *Закірова С. Г.* Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /Закірова Світлана Геннадіївна ; Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – С. 27–29.

² *Фирсова Е., Іваницька І.* “Окружной фабричный инспектор Харьковско-го округа”. Обзор документальных материалов фонда // Научно-информационный бюллетень. – 1957. – № 2. – С. 101–105; *Зикова В. М.* Документальні матеріали архівних фондів: “Канцелярія фабричного інспектора Київського фабричного округу”, і “Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії” // Науково-інформаційний бюлетень. – 1960 – № 6 (44). – С. 61–72.

³ *Крутиков В. В.* Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900 гг.). Уч. пос. Ч. 1-я. – Днепропетровск.: Днепропетр. гос. ун-т, 1980. – 159 с.

⁴ *Таиббекова И. Ю.* Правовое регулирование деятельности фабричной инспекции в России в конце XIX – начале XX вв. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/pravovoe-regulirovanie-deyatelnosti-fabrichnoi-inspektsii-v-rossii-v-kontse-xix-nachale-xx-v#ixzz2pMIP43Aj>.

⁵ *Глазунов С. Р.* Роль фабричной инспекции в реализации трудового законодательства россии в конце XIX в. // Научные ведомости. – № 15(70). – 2009. – С. 122–131.

⁶ *Володин А. Ю.* История фабричной инспекции в России 1882–1914 гг. / А. Ю. Володин. – М.: РОССПЕН, 2009. – 207 с.

⁷ Там само. – С. 23.

⁸ Там само. – С. 30.

⁹ *Янжул И. И.* Фабричный быт Московской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними. – СПб., 1884; *Песков П. А.* Фабричный быт Владимирской губернии. Отчет за 1882–1883 годы фабричного инспектора по надзору за малолетними. – СПб., 1884; О деятельности фабричной инспекции. Отчет за 1885 год главного фабричного инспектора. – СПб., 1886.

¹⁰ Харьковский фабричный округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. IX : Отчетъ за 1885 г. / сост. В. В. Святловский. – 1886. – 127, 1 – 94 с.; Владимирскій фабричный округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. III : Отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Владимирсакаго округа, д-ра Пескова. – 1886. – 73, 1 – 68 с. : табл.; Воронежскій фабричный округ [Текст]. – СПб. : Типографія В. Киршбаума. IV : Отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Воронежскаго округа, В. И. Миропольскаго. – 1886. – 63, 1 – 30 с. : табл.; Казанскій фабричный округ [Текст] : отчетъ за 1885 г. фабричнаго инспектора Казанскаго округа. V / сост. А. В. Шидловский. –

СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 1–41, 1–89 с. : табл.; Блюменфельд, А. М. Варшавский фабричный округ [Текст] : отчет за 1885 г. фабричного инспектора Варшавского округа / А. М. Блюменфельд. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 65 с.; Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевского округа [Текст] : отчет / сост. И. О. Новицкий. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 108, 1–218 с. : табл.; Давыдов, К. В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора С.-Петербургского округа [Текст] : отчет / К. В. Давыдов. – СПб. : Типографія В. Киришбаума, 1886. – 24, 1 – 207 с. : табл.

¹¹ <http://www.hist.msu.ru/Labour/Svod/>

¹² *Зикова В. М.* Документальні матеріали архівних фондів: “Канцелярія фабричного інспектора Київського фабричного округу” і “Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії” // Науково-інформаційний бюлетень. – 1960 – № 6 (44). – С. 61–72.

¹³ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 год. – СПб: Типография В. Ф. Киришбаума, 1910. – 160 с.

¹⁴ Свод отчетов фабричных инспекторов за 1908 год... – С. 32.

¹⁵ Центральний державний історичних архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 2090, оп. 1, спр. 106.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 2090, оп. 1, спр. 190, арк. 23–32.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 2090, оп. 1, спр. 289, арк. 13–16 зв.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Наприклад, ЦДІАК України, ф. 2020, оп. 1, спр. 4, 20, 91, 106, 202 тощо.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 574, оп. 1, спр. 4, арк. 47 зв.

²¹ Наказ чинам фабричной инспекции 11 июня 1894 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов. 1894. № 27. – С. 366.

²² ЦДІАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 474, арк. 175–195 та ін.

Рассматриваются структура и особенности анализа материалов фабричной инспекции для изучения культуры предпринимательства в городах Украины. Отмечена специфика формирования и методика обработки данного вида источников. Акцентирована необходимость комплексного и компаративного подхода к анализу и обработке как опубликованных, так и архивных материалов фабричной инспекции.

Ключевые слова: фабричная инспекция; отчет; статистика; жалоба; города Украины.

The article considers the structure and characteristics of the analysis of materials of factory inspection to explore entrepreneurial culture in the cities of Ukraine. The author marks the specificity of formation and methods of processing of these sources and stresses on the necessity of the comprehensive approach to the analysis and processing of both published and archival materials of the factory inspection.

Keywords: the factory inspection; the report; the statistics; the complaints; the cities of the Russian Ukraine.

УДК 930.2:[94:352/353](477.4)''1918''

В. В. ГАЛАТИР*

МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ У МЕМУАРАХ (ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО)

Охарактеризовано особливості формування та функціонування місцевих органів державної влади у квітні-грудні 1918 р. на Правобережжі України у мемуарах учасників революційних подій 1917–1921 рр.

Ключові слова: мемуари; спогади; джерела; Правобережна Україна; місцева адміністрація; староста; С. Кисельов.

Неодмінною запорукою об'єктивного дослідження будь-якої історичної події та здійснення відповідних висновків є детальне вивчення його джерельної бази. Тому з'ясувати питання формування місцевих органів державної влади в квітні-грудні 1918 р. треба із залученням нових комплексів історичних джерел. Особливе місце серед них посідають мемуари, оскільки частина документації була втрачена під час революційного протистояння. Загалом, до мемуарної літератури належать твори про історичні процеси та події, написані їх учасниками або безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу. У спогадах міститься багато фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел, що насичені роздумами авторів та відображають дух часу, настрої та поведінку людей, особисті враження.

Окреслена тема досі не була предметом спеціального дослідження. Хоча окремі тези можна знайти у працях Р. Пирога¹, А. Малика², О. Кравчука³ та ін. Однак вони не містять комплексного показу проблеми. У зв'язку з цим метою нашого дослідження є безпосереднє висвітлення спогадів учасників революційних подій 1917–1921 рр., у яких наявна інформація про становлення та діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у період Гетьманату П. Скоропадського.

Чи не найціннішим джерелом інформації про період Української держави є "Спогади" українського громадсько-політичного діяча, військового, гетьмана – П. Скоропадського⁴. Його спогади цілком можна зарахувати до типових для цього жанру праць. Вони написані "гарячими слідами" подій упродовж першої половини 1919 р. Автор не мав у своєму розпорядженні документальних матеріалів. Мемуари гетьмана передають особистісне сприйняття побудови Української держави на

* *Галатир Віталій Вікторович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Хмельницької області.

консервативно-ліберальних засадах. Вони відзначаються високим ступенем персоніфікації тогочасного державотворчого процесу, подають характеристики основних діячів гетьманату. Спогади П. Скоропадського не тільки важливе джерело фактологічної інформації, але й відображення його світоглядних, політичних та ментальних засад. Частково спогади П. Скоропадського публікувалися в 1920-х рр. у Відні. Перевидані були в Україні у 1992 р. та в Росії у 1994 р. Перше повне наукове видання спогадів гетьмана в Україні було здійснене у 1995 р. У 2008 р. вони були перевидані у Москві під назвою “Проект “Украина”, или звездный час гетмана Скоропадского”. При цьому укладач книги О. Смирнов запевняє читачів, що спогади “ще ні разу не видавалися ні на Україні, ні в Росії”. Фактично ж він видрукував текст українського видання 1995 р., вилучивши весь науково-довідковий апарат – передмову, примітки, покажчики, ілюстрації⁵.

Спогади П. Скоропадського допомагають зрозуміти мотивацію вчинків і наміри влади, різні аспекти політичного процесу в Українській державі, його впливу на характер і зміст державотворення. Автор вказує, що протягом півтора місяці не вдавалося заповнити вакансії на місцях представниками влади – господарями губерній – губернськими старостами. Коли рекомендували одного, він відмовлявся, телеграфували іншому – він хворів, третій ніби підходив і погоджувався – в Раді Міністрів з’ясовувалося, що він раніше зловживав становищем. Також дає характеристику Холмському губернському старості Й. Скоропис-Йолтуховському та формуванню в липні 1918 р. кращих, на думку губернських старост, добровільних загонів хліборобів у Київській губернії. П. Скоропадський згадував, що старости, не бачачи жодної можливості працювати із старими земствами, обраними під час революції, розпустили земські збори, призначивши тимчасово для ведення справ осіб з числа членів управи або відновлювали старі дореволюційні склади земств, додаючи туди ще представників від усіх сфер населення, які або не брали участь зовсім у земській справі, або ж брали в дуже обмеженій кількості. Автор розцінює це як перевищення прав і потребу проведення розслідування. Згодом був ухвалений тимчасовий закон, за яким губернський староста мав право розпустити земство з дозволу міністра внутрішніх справ. Проте, випадки розпуску траплялися ще до ухвалення закону. Про органи самоврядування П. Скоропадський говорить як про важливі установи господарського значення і жалкує з приводу їх занепаду у часи революційних подій 1917 – початку 1918 рр. Цим і пояснює початок перегляду законодавства про місцеве самоврядування. Гетьман характеризує голів комісій з реформування органів самоврядування, перебіг формування місцевої адміністрації, її персонального складу, оцінює ухвалені урядом закони тощо. Наголошує, що формуванню дієздатного апарату місцевого управління

та самоврядування в усіх без винятку українських губерніях заважали різноманітні чинники. Це “хронічний” конфлікт центральних та місцевих органів державної влади з органами місцевого самоврядування, проблеми організаційного характеру, що виникли за час утворення державних адміністрацій, відсутність повноцінних структур громадського самоврядування в умовах, коли земства та міські думи “демократичного” складу фактично припинили своє функціонування, натомість як дострокові вибори до цих органів перебували лише на підготовчій стадії⁶.

“Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)” політичного діяча, дипломата, історика, літературознавця, бібліографа, міністра закордонних справ Української держави – Д. Дорошенка віддзеркалюють діяльність центральних органів української влади, працю провінційних адміністрацій, портрети тогочасних державних діячів, внутрішню політику гетьманського уряду та ситуацію, що склалася в деяких регіонах України, зокрема й на Правобережжі. Видатний державний діяч та історик готував їх, спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал, який склав підґрунтя його фундаментальної “Історії України. 1917–1923 рр.”. Спогади відображають не лише діяльність центральних органів української влади, але й працю провінційних адміністрацій, становлення дипломатичної служби України, надають переконливі політичні портрети тогочасних діячів.

Публікації спогадів Д. Дорошенка з’явилися на початку 1920-х рр. Перше повне видання вийшло у Львові в 1923 р. Друге – 1967 р. у Мюнхені у 4 частинах. На початку 1990-х рр. “Український історичний журнал” та “Хроніка 2000” опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка. У 2007 р. вони у повному форматі вийшли в Україні. Органічне поєднання в особі Д. Дорошенка державного діяча, історика і мемуариста надає його спогадам високої достовірності⁷.

В частині третій, параграфу шостого під назвою “Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад і його праця. Внутрішня політика. Питання про “карні відділи”. Українці “свідомі” й “несвідомі”” Д. Дорошенко вказує, що виявилось замало провести переворот у Києві, потрібно було поширити владу на провінцію (організувати її й дати езекутивну силу). Автор відзначає, що місцева влада Центральної Ради була дуже слабка і зводилась до спішного призначення комендантів та комісарів до губернських та повітових міст. Проте й гетьманський уряд поспіхом призначав губернських та повітових старост, що згодом потребувало нових змін у персональному складі. Потрібен був час, щоб адміністративний апарат налагодився. Лише тоді можна було сподіватись, що телеграфні накази будуть виконуватись. Діяльність “карних відділів” викликала гнів проти нової влади. Такий стан речей занепокоїв місцеву адміністрацію, яка переважно була сформована із земельних власників. До соціалістів вона ставилась неприхильно й підозріло. Гу-

бернські та повітові старости в гонитві за більшовиками часто арештовували і невинних осіб, що трактувалося як боротьба з “українством”. Автор згадує, що на посади губернських і повітових старост призначали людей з поміщицьких кіл або близьких до них. Безумовно, низка призначень була дуже невдалою. Д. Дорошенко висвітлює також тему призначення Київського губернського старости І. Чарторижського, його неприхильність до українського населення, небажання кандидатів іти на “неспокійні” посади, страх брати на себе відповідальність. Основною проблемою місцевого розвитку автор вважає непорозуміння очільників державних адміністрацій, більшість із яких представляла землевласницький прошарок, з українськими громадсько-політичними угрупованнями лівого напрямку, які складали основу національного руху⁸.

У спогадах “З гетьманських часів (спогади самовидця з року 1918)”, надрукованих у Детройті 1950 р., громадсько-культурний діяч, працівник Міністерства освіти Української держави, представник діаспори – О. Войнаренко згадує, що в період Гетьманату на місцях панувало беззладдя, взаємин центру з периферією практично не було, адміністративного апарату на місцях ніби й не існувало⁹.

У “Великому зриві”, що побачив світ у Львові 1931 р., політичний діяч, голова Державного секретаріату ЗУНР – К. Левицький у провину урядові П. Скоропадського ставить прихід до влади російської адміністрації та розпуск демократичного самоврядування¹⁰.

У серії “Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев” був упорядкований збірник “Революция на Украине по мемуарам белых”, який вийшов друком у 1930-х рр. На початку 1990-х рр. в Україні вийшло репринтне відтворення цього збірника. У ньому містяться спогади Винниченка, Могилянського, Дорошенка, Денікіна, Лукомського, Гурко, Мякотіна, Гольденвейзера, Марголіна, Черіковера та ін. Зокрема, М. Могилянський вважав, що намагання МВС залучити до праці місцевих українських діячів зазнали повного провалу. І тому нова влада “з фатальною неминучістю вербувала досвідчених людей старого часу”¹¹. Доповнюють проблематику особисті документи, спогади представників єврейських та російських організацій, які діяли в Україні: М. Рафеса¹², А. Гольденвейзера¹³, В. Мякотіна¹⁴.

У щоденнику Д. Донцова¹⁵ та спогадах В. Зеньківського¹⁶ містяться відомості про внутрішнє становище України в 1918 р. М. Галаган відзначає, що у період Гетьманату фактично відбувалось відновлення адміністративного апарату царської доби, національні ознаки якого носили лише бутафорський характер¹⁷.

У мемуарах учасників революційних подій є відомості про місцеву владу Поділля та губернського старосту С. Кисельова. У “Моїх споминах 1917–1926 рр.” науково-освітнього та громадсько-політичного

діяча, українського літературознавця, президента Української вільної академії наук – Л. Білецького – головною темою виступає царина освіти в усіх її тогочасних складових. Проте в них автор аналізує і позицію губернського старости щодо відкриття вищої школи в Кам'янці-Подільському. Спогади записано в 8 зшитках у 1926 р., які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3876, оп. 1, спр. 3), упорядковані та вперше надруковані В. Адамським у м. Кам'янці-Подільському 2013 р. Місцеві урядовці різного рангу мали діаметрально протилежні оцінки до заснування університету. Наприклад, Л. Білецький розповідає, як голови окружного Кам'янецького суду та Кам'янецького акцизного управління, попри свій статус та відсутність офіційного запрошення, вели себе досить брутально: голосно розмовляли, сміялись, критикували свято, його атмосферу. Проте автор указує на цілком інакше ставлення до події з боку Подільського губернського старости С. Кисельова. За словами Л. Білецького, староста активно допомагав у справі організації університету і пішов назустріч у відзначенні свята, проголосивши 22 жовтня 1918 р. національним святом міста Кам'янця-Подільського, а освітяни оголосили його найбільшим шкільним святом Поділля¹⁸.

У мемуарах “Під сонцем Поділля (частина друга)” українського громадсько-політичного і державного діяча, голови Подільської губернської народної управи – В. Приходька змальовано успіхи та невдачі українського державотворення в 1907–1920 рр. та описано провідних діячів місцевої влади в 1918 р. Роботу над мемуарами В. Приходько розпочав у 1926 р. Перша частина спогадів охоплює період з 1895 по 1907 рр. і видавалась у Львові 1931 р., Празі – 1944 р., Регензбурзі – 1947 р, Нью-Йорку – 1967 р. Протягом 1960–1967 рр. автор працював над другою частиною мемуарів, присвяченою подіям 1907–1920 рр. Машинопис спогадів зберігається в архіві Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США) та в М. Приходька. Вперше надруковані Ю. Легуном та О. Кравчуком у 2011 р.¹⁹.

Торкаючись історії Української держави, В. Приходько, який був обраний 25 квітня 1918 р. головою Подільського земства, подає характеристику окремих її діячів. Значну увагу він приділив і особистості С. Кисельова. В. Приходько писав, що важливу роль у функціонуванні гетьманату відіграли місцеві осередки “Союзу землевласників”. Після повернення губернської управи до Кам'янця почали ширитись чутки про усунення її складу. В. Приходько відзначив, що з виконанням цієї пропозиції не поспішав новопризначений староста Поділля – С. Кисельов. Характеризуючи губернського старосту, автор указував, що він відповідав новому режимові, був розумніший і обережніший за інших представників місцевої влади, був “земець”, а не “урядовець-бюрократ”, і з ним можна було порозумітись. Розповідаючи про зустрічі з

Кисельовим, відзначав, що староста знав українську мову і говорив по-українськи, негативно оцінював майнові претензії поміщиків до селян, називав їх жадібними. Змістовна інформація про С. Кисельова міститься у розділі спогадів про повалення гетьманської влади у Кам'янці-Подільському. На місце старости планувалося призначити комісаром Г. Степуру. Автор, описуючи процес зміни влади, зазначає, що Г. Степура по телефону запропонував від імені Українського національного союзу С. Кисельову мирно передати владу в губернії. Староста погодився. Так, безкровно було змінено владу на Поділлі. В. Приходько дає дату подію 16 листопадом 1918 р. Відносно дати повалення Гетьманату на Поділлі автор допустив помилку. Так, у газеті “Голос Подольской Церкви” було опубліковано повідомлення Г. Степури генерал-значковому П. Ярошевичу про перехід влади у Кам'янці-Подільському. У ньому вказувалося, що 20 листопада 1918 р. С. Кисельов передав службові справи Г. Степури як представнику Директорії. Крім того, наказ № 1 до населення губернії як губернського комісара датовано 20 листопада 1918 р.²⁰

Отже, огляд мемуарних джерел із проблематики формування і функціонування місцевих адміністрацій у Правобережній Україні у період Гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити такі висновки:

1. У мемуарах державних і громадських діячів Гетьманату міститься інформація про діяльність столичної влади, губернських старост, становище самоврядування, думки авторів із приводу призначення окремих осіб на посади.

2. У спогадах щонайменше 13 учасників періоду революційних змагань 1917–1921 рр. відклалася інформація про події державотворчого процесу в квітні–грудні 1918 р.

3. Ця група джерел хоча не є основною у дослідженні і носить суб'єктивний характер, проте дозволяє розкрити зміст проблематики, побачити процес державотворення на місцях у вказаний період.

4. Мемуарні джерела створювалися з пам'яті, тому трапляються неточності в датах, іменах окремих учасників (як у випадку спогадів В. Приходька). Тому досліднику потрібно осмислювати і перевіряти подану інформацію, а фактологічний матеріал звіряти зі свідченнями інших джерел.

5. Автори мемуарів подекуди оцінюють описувані події з позицій своїх поглядів, прикрашаючи їх переконаннями і думками, що запанували згодом.

6. Загалом мемуари, як вид джерельної бази, віддзеркалюють проблематику формування та функціонування місцевих органів державної влади у 1918 р. на Правобережжі, допомагають глибше зрозуміти зміст урядової політики щодо розбудови місцевого апарату та реконструювати суспільно-політичні та соціально-економічні умови, у яких відбува-

лась її реалізація. Проте для комплексного висвітлення теми необхідно застосовувати архівні, періодичні та інші види джерел.

¹ *Пиріг Р.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело / Р. Пиріг // Студії з архівної справи і документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 57–72; *Пиріг Р.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: сучасний археографічний сегмент / Р. Пиріг // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукр. наук. конф., 6–7 жовт. 2009 р. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 21–26.

² *Малик А.* Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А. Малик. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – 74 с.

³ *Кравчук О.* Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.) / О. Кравчук // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М., Войтенко В. І., Баженов Л. В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 636–648.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / [ред. кол. : Пеленський Я., Білас Л., Боряк Г. та ін.]; НАН України. Ін-т укр. археограф. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Ін-ут східноєвр. досл.; Східноєвр. досл. ін-т ім. В. К. Липинського. – Київ; Філадельфія, 1995. – 492 с.

⁵ *Пиріг Р.* Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 33–34.

⁶ *Скоропадський П.* Спогади ... / Зазначена праця. – С. 190–254.

⁷ *Пиріг Р.* Мемуари ... / Зазначена праця. – С. 33.

⁸ *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. І. Дорошенко. – Мюнхен : Українське видавництво, 1969. – С. 329.

⁹ *Войнаренко О.* З гетьманських часів (спогади самовидця з року 1918) / О. Войнаренко. – Детройт : “Америка”; Філадельфія, 1950. – 30 с.

¹⁰ *Левицький К.* Великий зрив (До історії Української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів : Червона калина, 1931. – 49 с.

¹¹ *Могілянський Н. М.* Трагедия Украины / Н. М. Могілянський // Революция на Украине по мемуарам белых / [сост. С. А. Алексеев, под. ред. Н. Н. Попова]. – Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. – К. : Политиздат Украины, 1990. – С. 130.

¹² *Рафес М. Г.* Накануне падения Гетьманщины. Из переживаний 1918 г. / М. Г. Рафес. – К. : Партиздат, 1919. – 96 с.

¹³ *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых / [сост. С. А. Алексеев, под. ред. Н. Н. Попова]. – М.–Л. : ОГИЗ, 1930. – С. 7–63.

¹⁴ *Мякотин В.* Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний) / В. Мякотин // Революция на Украине по мемуарам белых / [сост. С. А. Алексеев, под. ред. Н. Н. Попова]. – М.–Л. : Госиздат, 1930. – С. 223–238.

¹⁵ *Донцов Д. І.* Рік 1918, Київ / Д. І. Донцов. – К. : Темпора, 2002. – 207 с.

¹⁶ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 сентября 1918 г.) / В. Зеньковский. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – 239 с.

¹⁷ *Галаган М.* З моїх споминів / М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 655 с.

¹⁸ *Білецький Л. Т.* Мої спомини (1917–1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький ; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: “Медобори – 2006”, 2013. – С. 140.

¹⁹ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця : ТОВ “Консоль”, 2011. – 416 с.

²⁰ *Кравчук О.* Губернський ... / Зазначена праця. – С. 638, 639, 644–647.

Проанализированы особенности формирования и функционирования местных органов государственной власти в апреле-декабре в 1918 г. на Правобережье Украины в мемуарах участников революционных событий 1917–1921 гг.

Ключевые слова: мемуары; воспоминания; источники; Правобережная Украина; местная администрация; староста; С. Киселев.

The author characterizes the peculiarities of the development and functioning of the local bodies of State government during the April-December of 1918 on the Right-Bank Ukraine, presented by the memoirs of the members of revolutionary events of 1917–1921.

Key words: the memoirs; the sources; the Right-Bank Ukraine; the local administration; the headman; S. Kyseliov.

УДК 930.253:929Довженко

А. А. ГАЙВОРОНСЬКА*

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРНИХ АРХІВІВ ПРО О. ДОВЖЕНКА (із зібрань ЦДАМЛМ України)

Розкрито основні літературні джерела вивчення життя і творчості О. П. Довженка, які зберігаються в архівних зібраннях ЦДАМЛМ України.

Ключові слова: кіномистецтво; митець; кінорежисер; спогади; листування; стаття; нариси.

2014 рік – 120-річний ювілей видатного українського кінорежисера, письменника, художника, громадського діяча Олександра Петровича Довженка (1894–1956).

Багату та різноманітну спадщину залишив великий митець для нащадків, створивши невмирущі фільми “Земля”, “Арсенал”, “Звенигора”, “Щорс”, що увійшли до золотого фонду світового кіномистецтва. За все своє творче життя О. Довженко поставив 14 ігрових і документальних фільмів, написав 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п’єси, автобіографічну повість, понад 20 оповідань і новел, низку публіцистичних статей, теоретичних праць із кіномистецтва, кінодраматургії, живопису, архітектури.

У свій час відомий український кінорежисер Микола Мащенко сказав про свого геніального колегу О. Довженка: “Життя людини вимірюється не кількістю років, а, насамперед, справами її. Благородством її. Вмінням служити людям. Здатністю горіти всюди, куди закине людину доля. Вмінням залишати глибокий слід і в справах, і в думках людей”¹.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України) зберігається фонд митця (ф. 690, оп. 1–4, 298 од. зб.) Він містить кіносценарії фільмів, фотокадри з фільмів, епістолярій, спогади, записи, автобіографію, яка свого роду є блискучою і єдиною автохарактеристикою українського інтелігента того часу, в якій О. Довженко досить відверто розповідає про свої проблеми, злети і падіння, переконання. Він звертається до нас із надією на те, що його почують, правильно зрозуміють вдячні нащадки, а головне, – продовжать його справу, якій він присвятив усе своє трагічне життя митця і громадянина в тоталітарній системі.

В архівних фондах відомих українських письменників, літературознавців відклалися не менш цікаві оповідання, нариси, статті, дослідження, спогади, монографії, листування, пов’язані з великим майстром.

* *Гайворонська Алла Андріївна* – головний спеціаліст відділу використання інформації документів ЦДАМЛМ України.

О. Довженко та Є.Самойлов (у ролі Щорса)
під час зйомок кінофільму “Щорс”, 1939.
НДФ ЦДАМЛМ України.

Серед перших матеріалів про О. Довженка зберігається машинописна копія оповідання Ю. Яновського “Листопад”, присвяченого молодому кінорежисеру². Твір був опублікований на сторінках журналу “Всесвіт” (№ 6 за 1926 р.).

Ще в довоєнні роки молодий поет А. Малишко написав пісню до кінофільму “Щорс”, а в роки війни поет і режисер неодноразово зустрічалися на далеких фронтних дорогах. По війні дружба між ними ще більше зміцнилася. Про це свідчать листи і телеграми О. Довженка до А. Малишка. У свою чергу поет присвятив кінорежисеру цикл поезій із книги “Рута” (“Пісня Олександра Довженка”)³.

У фонді письменника Ю. Смолича знаходимо листи і телеграми О. Довженка до подружжя Смоличів за 1951–1956 рр.⁴ Тут же зберігається відомий уже лист кінорежисера до Президії Союзу радянських письменників УРСР від 29 жовтня 1956 року щодо поновлення його у членстві, а також надання можливості проживати в Україні, у Києві⁵.

Цікавими з точки зору історизму та становлення молодого українського кіно 1920-х рр. є сторінки спогадів Ю. Смолича про О. Довженка у мемуарах “Розповідь про неспокій”. Ми знаходимо такі слова, що характеризують молодого кінорежисера як першу національну величину українського кінематографу: “Довженко проводив усе в ім’я справжньої любові до свого народу, – з позицій національних гордоців, виявлення й підняття всіх самотніх національних рис і власти-

Ю. Тимошенко, О. Довженко. Переделкіно. Москва, 1940-і рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 1386, оп. 1, стр. 329, арк. 6.

востей свого народу. В живих людях він бачив не лише їх соціальну характеристику, але й своєрідний національний характер”⁶.

Серед матеріалів видавництва “Український письменник” знаходимо, крім машинопису кіноповісті “Поєма про море” (1963), літературознавче дослідження Ю. Барабаша “Чисте золото правди” (Деякі питання естетики і поезики О. Довженка)⁷, біографічний нарис С. Плачинди “Олександр Довженко. Життя і творчість” (1964)⁸, спогади Л. Бодика “Джерела великого кіно” (1965)⁹.

Надзвичайно цікавими є спогади відомого українського естрадного актора Ю. Тимошенка (Тарапуньки) “Перша зустріч”, “Екзамен”, “Уроки”, “Листи”¹⁰. Це не тільки спогади, це правда про останні роки життя і творчості великого майстра кіно.

До 70-літнього ювілею О. Довженка з’явилася стаття Ю. Тимошенка “Люблю його посмішку” (1964)¹¹. Це про враження від фільму “Мічурін”, що був дещо проміжним у творчості кінорежисера, пише в одному з листів вражений від побаченого актор: “...Вчора четвертий раз дивився “Мічуріна” і як всі попередні три рази прийшов додому розгублений і спантеличений величчю вашого таланту”¹².

У повоєнні роки письменник О. Підсуха був одним із перших, хто їздив до Москви, щоб потім в українській тогочасній періодиці з’явилися перші публікації кіносценаріїв, кіноповістей О. Довженка,

П. Тичина, О. Довженко, М. Рильський, 1940-і рр.
ЦДАМЛМ України, ф. 1386, оп. 1, спр. 329, арк. 3.

окремі сторінки його щоденникових записів. У його фонді зберігаються статті про О. Довженка – “Провісник”, “Убила ненависть і зло”, “Мислитель”, “Зустріч з Олександром Довженком”, “Приклад генія”, машинописи кіноповістей “Україна в огні”, “Золоті ворота”, “Поема про море”, декілька листів О. Довженка до О. Підсухи від 1956 року, коли в журналі “Дніпро” вперше була надрукована повість “Зачарована Десна”. Дякуючи О. Підсусі, український читач уперше ознайомився з окремими творами великого кінорежисера¹³.

Неоціненним доповненням до численних досліджень про О. Довженка є стаття видатного українського літературознавця І. Дзюби “Олександр Довженко” (декілька штрихів до світового контексту естетики О. Довженка), присвячена 90-річчю від дня народження митця (1984). У статті знаходимо слова, які повністю можуть стосуватися всього, що було написано про великого кінорежисера за всі роки життя і творчості, вшанування пам’яті: “Довженко – поет краси. Він і її філософ. Роздуми про красу, про її місце в житті і мистецтві, про її виховну, перетворювальну силу та про те, як цю силу використати, – живий нерв усієї його творчої діяльності. Пафосом, інтенсивністю, цілеспрямованістю цих роздумів ніхто з сучасників не може з ним зрівнятися...”¹⁴.

Журналіст, літературознавець, письменник М. Куценко в своєму дослідженні про О. Довженка “Істина і брехня” розповідає: “Мені вдалося наштовхнутися в архіві митця ще на вагомні документи, про які я не можу змовчати, бо вони розкривають високий моральний под-

виг Олександра Петровича. Чехословацький журналіст Ондри Лісгорський, котрий був присутній на перегляді іноземними кореспондентами, акредитованими в Москві, фільму “Битва за нашу Радянську Україну”, застенографував виступ Олександра Довженка, який розширює нашу уяву про митця, про природу його мислення і вболівання за долю України, його народу: “Я належу до українського народу. Я його художник і кінорежисер. Я належу до цього народу, на землі котрого вирішується доля людства”¹⁵.

Не менш цікавим є й той факт, що, працюючи над дослідженнями життя і творчості О. Довженка, М. Куценко у подальших працях “Магічна сила чаклунства”, “Історія розкриває тайни” ділиться своїми спостереженнями: “Подвижницьке життя Олександра Петровича стало для мене взірцем, натхненням, котре давало і дає мені невичерпну енергію. Митець заповнив мою душу і розум, не давав і не дає спокою ні вдень, ні вночі. Я наполегливо шукав і дошукувався відповідей на неординарні запитання, що постійно виникали у процесі дослідницької праці. У своїх пошуках нерідко нашттовхувався на неймовірні труднощі й ускладнення, а іноді і на протидіяння ханж і злих сил, котрі прагнули зашкодити моїм благородним замірам створити фундаментальний документальний живопис. І що більше я заглиблювався в архівні таємниці, тим більше прояснювався титанічний образ митця. Немало із знаного і, здавалося, беззаперечного, довелося переоцінити, переосмислити”¹⁶.

У монографії “Творчість Довженка в оцінці сучасників” кінознавець Б.Тарасенко дає характеристику кінематографічного значення творчості Олександра Довженка:

“Широта світобачення, масштабність проблем, самобутність драматургічної й режисерської манери, поетичність, емоційність, створення власної акторської школи – ці риси творчості Довженка поставили його в ряд найвидатніших митців радянського і світового кіно. Довженко залишається разом з нами, виступає діловим порадником і конкретним прикладом в багатьох складних ситуаціях. Його яскравий і щедрий талант став виразником народних сподівань і високих прагнень, оспівував великі звершення нашої епохи”¹⁷.

¹ ЦДАМЛІМ України, ф. 1205, оп. 1, спр. 150, арк. 2.

² ЦДАМЛІМ України, ф. 17, оп. 1, спр. 31, арк. 16.

³ ЦДАМЛІМ України, ф. 22, оп. 4, спр. 41, арк. 2; оп. 5, спр. 33, арк. 40; оп. 5, спр. 34, 38, арк. 52, 53, 77.

⁴ ЦДАМЛІМ України, ф. 169, оп. 1, спр. 589, арк. 13; спр. 590, арк. 3.

⁵ ЦДАМЛІМ України, ф. 169, оп. 1, спр. 592, арк. 1.

⁶ ЦДАМЛІМ України, ф. 169, оп. 2, спр. 86, арк. 264.

⁷ ЦДАМЛІМ України, ф. 212, оп. 2, спр. 808, арк. 262.

⁸ ЦДАМЛІМ України, ф. 212, оп. 2, спр. 1178–1179, арк. 165, 148.

⁹ ЦДАМЛІМ України, ф. 212, оп. 2, спр. 1256, арк. 136.

- ¹⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 235, оп. 1, спр. 21, арк. 48.
¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 235, оп. 1, спр. 26, арк. 1.
¹² ЦДАМЛМ України, ф. 235, оп. 1, спр. 42, арк. 3.
¹³ ЦДАМЛМ України, ф. 957, оп. 1, спр. 32, арк. 58, 37, 3; спр. 122, арк. 1.
¹⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 1242, оп. 1, спр. 5, арк. 37.
¹⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1386, оп. 1, спр. 4, арк. 10.
¹⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 1386, оп. 1, спр. 30, арк. 243.
¹⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 1195, оп. 1, спр. 5, арк. 16.

Раскрыты основные литературные источники изучения жизни и творчества О. П. Довженко, которые хранятся в архивных собраниях ЦДАМЛМ Украины.

Ключевые слова: киноискусство; художник; кинорежиссер; воспоминания; переписка; статья; очерки.

There are highlighted the main literature sources on study of life and activity of O. P. Dovzhenko, preserved in the archival collections of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine.

Key words: the movie art; the artist; the film director; the memoirs; the correspondence; the article, the essays.

УДК 930.253:821. 161.2

Л. Г. КАСЯН*

**ДУХОВНИЙ МАТЕРИК НА ІМ'Я
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ**

У тематичному огляді представлені аудіовізуальні документи з фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, які висвітлюють творчу й громадську діяльність українського письменника П. А. Загребельного.

Ключові слова: П. А. Загребельний; українська література; аудіовізуальні документи; кіносюжет; фотодокумент; аудіозапис.

25 серпня 2014 року виповнилося дев'яносто років від дня народження українського письменника Павла Архиповича Загребельного. Понад півстоліття Павло Загребельний був активним учасником українського культурно-літературного процесу, творцем української літератури. Його перу належать близько тридцяти романів, кілька збірок оповідань та публіцистики, повісті, п'єси, кіносценарії. Кожна книга митця – своєрідний творчий експеримент. Тематично-часовий діапазон письменника вражаючий: від прадавніх глибин Х століття до початку ХХІ. На сторінках його творів зримо і переконливо постають історичні віхи, епохи, події, й не менш переконливо у вирі вічності проявляються миттєвості життя окремої особистості, її почуття, прагнення, сподівання, суперечності і сум'яття. Із калейдоскопу окремих сюжетів, розмаїття неповторних типів, характерів, людських доль створюється живе полотно української історії.

На думку дослідників, П. А. Загребельний написав найбільше з усіх українських прозаїків усіх часів. Ще за життя він став класиком. Його книжки видавалися мільйонними тиражами і користувалися неймовірним успіхом, за ними вишикувалися черги в бібліотеках, роман “Диво” на “чорному” ринку в духовно дефіцитні радянські часи продавався по сто карбованців за примірник. Професор Києво-Могилянської академії Володимир Панченко так згадує про шалену популярність творів письменника: “ “Роксолану” читали у всьому Радянському Союзі навіть ті, хто до того ніколи не читав по-українськи. Я жив у Одесі, коли твір з'явився. Пам'ятаю, якось сидів у перукарні, й поки мене стригли, одеські перукарки-єврейки обговорювали сюжет “Роксолани”, яку вони прочитали українською мовою <...>. Так, як автор зумів про-

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

никнути в мусульманський світ, це, звичайно, потребувало великого таланту та ерудиції”¹.

Колеги неодноразово підкреслювали неймовірну працьовитість і працездатність П. А. Загребельного. Анатолій Дімаров у мемуарах “Прожити й розповісти” пише: “Жоден письменник не працював з такою самовіддачею, як Павло Загребельний. До знемоги, до нервового виснаження. З раннього ранку сідав у глибоке крісло, ставив на гострі коліна портативну друкарську машинку “Колібрі” і строчив, строчив кулеметними чергами <...>. Він міг на кілька днів, на тиждень, на місяць поїхати у відрядження і, повернувшись, з ходу продовжити терзати “Колібрі”, навіть не глянувши на попередню фразу”². Іван Драч зазначає: “Загребельний – найпрацездатніший з усіх історичних романістів. Це була неймовірна машина, яка працювала, як скажений комбайн, продукуючи роман за романом”³. Окрім творчої роботи, письменник був постійно завантажений суспільною і громадською діяльністю як секретар правління Спілки письменників України, голова, а потім член Комітету Національної премії України імені Т. Г. Шевченка, депутат Верховної Ради.

Сучасники згадують⁴ Павла Архиповича як людину колосальної ерудиції, феноменальної фотографічної пам’яті, дотепну, з тонким почуттям гумору, пристрасну, відверту, вимогливу до себе й до інших, особливо коли йшлося про ідейну позицію й творчу майстерність. “Він завжди тримається трохи осторонь, завжди незалежно, навіть у початківництві ніколи не був нічийм літературним васалом, терпіти не може ніякого амікошонства, простацтва чи вивертання напоказ душі”⁵.

Доля письменника сповнена драматичними колізіями, як у багатьох представників його покоління: голодне дитинство в селі Солошено на Полтавщині, юність, обпалена війною з тяжкими пораненнями і роками фашистських концтаборів, нелегке повосенне навчання на філологічному факультеті Дніпропетровського університету, журналістська праця в обласній періодиці, робота в республіканських виданнях (письменник очолював відділ прози в журналі “Київ”, був головним редактором “Літературної газети”, згодом “Літературної України”, редактором-реформатором, який оновив формат видання, започаткував нові рубрики, підтримував творчу молодь, за його сприяння і з його благословення на сторінках газети дебютували ті, кого згодом назвуть шістдесятниками: М. Вінграновський, І. Драч, В. Коротич, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Щербак, В. Шевчук), непростий адміністративний тягар спілчанського керівництва, постійна пильна і прискіплива “увага” відповідних ідеологічних органів, боротьба з туберкульозом. Та попри все це Павло Загребельний завжди мав власну думку і свій кодекс честі, керувався принципом “письменник повинен писати”. В одному інтерв’ю він наголосив: “Ніхто не має права мовчати, а надто письменник. Це моє кредо,

я сповідував його все своє життя. Я не шкодую, що я так жив – чесно та справедливо”⁶. У формуванні власної особистості, життєвої етичної позиції, естетичних принципів Павло Загребельний виділив два переломних етапи: “Під час війни дуже важко склалася моя доля. 1942 року потрапив у фашистський полон і був там два з половиною роки. Там я бачив страшніше, ніж події 1933 року, хоч голод зачепив мене дуже сильно: я помирав, і всі наші сусіди вимерли. Голод – один урок життя, концтабір – наступний. Я побачив справжню ціну людині, побачив людську велич і людську ницість. Зрозумів – де суєта, а де справжні цінності ... Моя біографія – голод, війна – до двадцяти одного року сформували мій характер, як характер незалежний. Незалежність – це найдорожче. Я сповідував її завжди й ніколи ні перед ким не схилявся. Схилявся лише перед визначними особистостями і перед людьми, які щось уміють робити, які мають неабиякий розум, які знають честь”⁷.

Павло Загребельний є і буде присутній в українській літературі, його твори перевидаються і залишаються активно читабельними, незважаючи на літературну моду та літературознавчу “кон’юнктуру”. Його величність Час все розставляє на свої місця, і покоління прийдешні звертатимуть до матеріка на ім’я Павло Загребельний, щоб досягнути емоційний та інтелектуальний досвід поколінь минулих.

Загальновідома сентенція, що найкрасномовніше про письменника свідчать його твори. Щодо цього Павло Загребельний якось зауважив: “Мені здається, що я багато сказав із того, що хотів сказати у своєму житті. У своїх книжках я досить відвертий”⁸. Але, крім творів, про письменника говорять ще і його листи, щоденники, спогади сучасників, наукові розвідки, архівні документи, в яких часто за офіційними сухими рядками просвічує неповторне людське “я”.

Особливе місце серед архівних збережень посідають аудіовізуальні документи, адже вони інформують не лише про факти й події, а й передають конотативне забарвлення сказаного і показаного, відтворюють ті чи інші акценти, характерні візуальні деталі, психоемоційний стан учасників.

У Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного зберігається масив аудіовізуальних документів (понад 80 одиниць обліку), які висвітлюють творчу і громадську діяльність П. А. Загребельного.

Фотодокументи відображають участь митця в суспільно-громадських та мистецьких заходах: з’їздах, наукових та читацьких конференціях, творчих зустрічах, показують письменника на відпочинку та за роботою.

Кінодокументи, переважно кіно- й телесюжети, змістовно можна поділити на дві категорії: документи, що зафіксували П. А. Загребельного на різних офіційних заходах (наприклад, “Житиме у

віках” (од. об. 7313); “Нарада молодих літераторів”, “Об’єднаний пленум” (од. об. 7340); “Письменники України на Ворошиловградщині” (од. об. 6456); “З’їзд письменників України” (од. об. 5595); “Декада чехословацької книги” (од. об. 5280); “До 60-річчя Василя Земляка” (од. об. 9081) і т. п.) і сюжети-інтерв’ю письменника з приводу тієї або іншої проблеми, явища чи події (“Говорять депутати” (од. об. 6954); “Виступ письменника П. Загребельного” (од. об. 7463); “Українські письменники – 325-річчю” (од. об. 7340). Серед останніх особливо цікавими видаються кіносюжет студії “Укркінохроніка” “П. Загребельний”, 1975 р. (од. об. 5902), що є ґрунтовною розповіддю письменника про витоки власної творчості, здобутки і плани: П. А. Загребельний висловлює свої міркування про шляхи розвитку української літератури в ХХ столітті; на плівці також детально відтворено інтер’єр робочого кабінету письменника, а також телефільм “Роксолана” (студія “Укртелефільм”, 1981 р., режисер А. С. Савченко), (од. об. 9170). Стрічка побудована як монолог єдиного персонажа – письменника П. А. Загребельного. Структурно він складається з двох умовних частин. Своїм вступом, автокоментаря письменника щодо свого нового твору, історичного роману “Роксолана” (твір вийшов у світ 1980 р.). Митець озвучує головні константи роману й окреслює магістральні застави своєї творчості загалом, зокрема людиноцентричність як головну з них: “Стало вже загальним місцем говорити про те, що література – це людинознавство, що в центрі кожного художнього твору передовсім людина. І коли я сьогодні думаю про те, що я написав, скажімо, за своє життя – то чи це були романи про сучасність, чи це були романи історичні, романи із циклу про Київську Русь – скрізь в центрі цих книжок була людина. У цій книжці теж є людина, людська доля, доля людської особистості, і цей роман мені особливо дорогий, і тому мені хочеться прочитати розділ саме з роману “Роксолана””. ¾ екранного часу (основна частина) – авторське читання Павлом Загребельним розділу “Відомщення”. У відеоряд включено роботи митців ХVI ст.: портрети головних героїв, історичних персонажів – Роксолани-Хюррем Хасекі Султан (Насті Лісовської), Сулеймана I Пишного й численні ілюстрації до книги. Тридцятихвилинний телесюжет Республіканської студії телебачення “Дума про невмирущого”, 1985 р. (од. об. 11714) присвячений однойменній повісті, з якою автор фактично увійшов у велику літературу. П. А. Загребельний розповідає про роботу над твором, пояснює назву і структуру повісті, розкриває автобіографічні мотиви й життєву історію прототипів своїх героїв. З тридцятирічної часової дистанції від дня створення повісті письменник відрефлексовує її місце в континуумі власної творчості й контексті написаного про II Світову війну.

Фонотека ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного містить двадцять п’ять аудіодокументів, пов’язаних з іменем Павла Загребельного. Це аудіозаписи художніх творів митця: авторське читання уривків

про Київ із власних творів (1977 р., од. зб. 10265 од. об. М-23318); одне з ранніх оповідань письменника “Учитель” з однойменної збірки у виконанні блискучих акторів Д. В. Франька, Ю. М. Мажуги (1959 р., од. зб. 1287, 1288, од. об. М-3179); радіовистава за історичним романом “Роксолана” у постановці акторів Київського академічного українського драматичного театру ім. Івана Франка (1989 р., од. зб. М-16438, 16439, од. об. М-37358). У головних ролях – Ж. Калантай, С. Олексенко, А. Решетников, Ю. Ткаченко, О. Биструшкін; радіоп’єса “З погляду вічності” за однойменним романом (1970 р., од. зб. 5173, 5174, од. об. М-13732) у виконанні акторів київських театрів: А. Пащенко, С. Лихогоденка, Н. Лотоцької, Б. Вознюка, режисер-постановник – В. В. Геккебуш; радіокомпозиція за романом “Спека” (1962 р., од. зб. 3727-3731, од. об. М-7949), режисер-постановник – В. М. Сидоряк, у ролях – О. Кусенко, Д. Франько, А. Гашинський.

Аудіозаписи виступів П. Загребельного з доповідями на з’їздах Спілки письменників України, зокрема, на V з’їзді Спілки письменників УРСР, 17 листопада 1966 р. (од. зб. М-6596, од. об. 188362), VII з’їзді Спілки письменників УРСР, 14 березня 1976 р. (од. зб. М-9392, 9393, од. об. 21908), численних творчих вечорах, наприклад, виступ на урочистому вечорі, присвяченому п’ятидесятиріччю М. П. Стельмаха, 1962 р. (од. зб. М-6024, од. об. 18078), творчому вечорі з нагоди шістдесятиріччя О. Т. Гончара, 17 квітня 1978 р. (од. зб. 10287, од. об. М-23330) тощо.

Окрему групу документів (шість одиниць обліку), які водночас є й важливими документами епохи, своєрідною ілюстрацією проблеми “митець і система”, “митець у системі і поза нею” становлять аудіозаписи виступів письменника на з’їздах компартії України, пленумах політбюро ЦК КПУ.

Пропонуємо добірку фотодокументів із фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

¹ *Тисячна Н.* “Для творчості Загребельного характерна колізія – “Моцарт і Сальєрі” / Надія Тисячна: [електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.day.kiev.ua/uk/article/kultura/dlya-tvorchosti-zagrebelnogo-harakterna-koliziya-mocart-i-salieri> – Назва з екрану.

² *Дімаров А. А.* Прожити й розповісти: Повість про сімдесят літ / А. А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1998. – С. 132.

³ *Іван Драч:* “Загребельний працював, як скажений комбайн, продукуючи роман за романом” / Іван Драч: [електронний ресурс] – Режим доступу <http://archive.wz.lviv.ua/articles/71377> – Назва з екрану.

⁴ Спогади про Павла Загребельного / Упор. М. Ф. Слабошпицький. – Х.: Фоліо, 2010. – С. 249.

⁵ *Слабошпицький М. Ф.* Що записано в біографію / Михайло Федотович Слабошпицький // За гамбурзьким рахунком [електронний ресурс] – Режим

доступу <http://www.day.kiev.ua/ru/article/kultura/shcho-zapisano-v-biografiyu> – Назва з екрану.

⁶ *Загребельний П. Рабам не дають золотих відзнак / Павло Загребельний // Думки нарозхрист, 1974 – 2003. – К.: Пульсари, 2008. – С. 224.*

⁷ *Загребельний П. Спроба автокоментаря / Павло Загребельний // Неложними устами: Статті, есе, нариси. – К.: Дніпро, 1981. – С. 14.*

⁸ *Загребельний П. Кризь світ абсурду / Павло Загребельний // Думки нарозхрист, 1974 – 2003. – К.: Пульсари, 2008. – С. 17.*

⁹ ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 9170.

Письменники Є. Ф. Гуцало, П. А. Загребельний, Ю. М. Мушкетик (зліва направо)
у Спілці письменників України. Київ, жовтень 1970 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 125699.

П. А Загребельний
у цеху Київського
машинобудівного заводу
“Арсенал” спілкується
зі складальницею
С. Беззубенко під час
тижня літератури
на заводі.
Київ, січень 1971 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-122929.

Український письменник
П. А Загребельний.
Київ, серпень 1972 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-125717.

Прийом делегації монгольських письменників у Спільці письменників України.
Київ, лютий 1972 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-122915.

Український письменник
П. А Загребельний.
Київ, березень 1973 р.
*ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-114371.*

Письменники Ю. О. Збанацький (зліва), П. А. Загребельний (справа) розмовляють із академіком АН СРСР В. М. Ремеслом (у центрі) у Спільці письменників України. Київ, листопад 1974 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-123022.

П. А Загребельний за читанням рукопису свого нового роману. Київ, 17–19 червня 1980 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-173773.

Письменник
П. А. Загребельний (зліва)
в майстерні народного
художника СРСР
С. Ф. Шишка.
Київ, 1981 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 2-133342.

Український письменник
П. А. Загребельний.
Київ, 19 липня 1981 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. С-1251.

Українські письменники (справа наліво) О. Т. Гончар, П. А. Загребельний.
Київ, 1982 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 2-145858.

Відкриття меморіальної дошки українському письменнику В. С. Земляку
на будинку № 2 по вулиці Ю. Коцюбинського. Перший справа – П. А. Загребельний.
Київ, січень 1983 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-149652.

Український письменник
П. А. Загребельний виступає на
читацькій конференції
в Київському педагогічному
інституті імені
Максима Горького.
Київ, травень 1983 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пиєничного,
од. обл. 0-222348.

Прес-конференція у Спільці письменників України, присвячена 50-річчю
Спільки письменників СРСР. Виступає П. А. Загребельний. Зліва направо:
В. А. Коротич, Л. Д. Дмитерко, В. В. Канівець, Б. І. Олійник. Київ, листопад 1984 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 0-153644.

Голова журі премії ім. М. П. Старицького, директор видавництва “Вітчизна” (м. Донецьк) В. Гладкий вручає диплом і знак лауреата П. А. Загребельному (зліва).
Київ, червень 1996 р.

ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 0-203337.

П. А. Загребельний виступає на читачській конференції, присвяченій виходу його роману “Юлія” під час III Міжнародної книжкової виставки-ярмарку “Книжковий сад-2001”.
Київ, серпень 2001 р.
ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного,
од. обл. 0-222439.

Тематический обзор представляет аудиовизуальные документы из фондов ЦГКФФА Украины имени Г. С. Пшеничного, которые освещают творческую деятельность украинского писателя П. А. Загребельного.

Ключевые слова: П. А. Загребельный; украинская литература; аудиовизуальные документы; киносюжет; фотодокумент; аудиозапись.

The thematic review presents the audio and visual documents of the collections of the Central State Audio and Visual Documents Archives of Ukraine named after H. S. Pshenychnyi, that highlight the creative and social activity of Ukrainian writer P. A. Zahrebelnyi.

Key words: P. A. Zahrebelnyi; the Ukrainian literature; audio and visual documents; movie plot; photo document; audio record.

УДК 329:930.253(477.41)

Р. Я. КОВАЛЕНКО*

НАРОДНИЙ РУХ: СТАНОВЛЕННЯ. ТІЛЬКИ ФАКТИ...**(за документами Державного архіву Київської області)**

На основі документів Державного архіву Київської області висвітлено перші кроки Народного Руху України, який пройшов шлях від підтримки курсу Комуністичної партії на перебудову радянського суспільства на принципах демократії до повного розриву з КПРС і вимоги національного суверенітету України. Особливий інтерес представляють стенограми засідань парткому Київської організації Спілки письменників України, використані у статті, а також фрагменти виступів і заяв видатних письменників – фундаторів Руху Д. Павличка, І. Драча, В. Яворівського, С. Плачинди та ін.

Ключові слова: Народний Рух України (НРУ); Спілка письменників України; І (установчий) з'їзд Народного Руху України за перебудову; Д. Павличко; І. Драч; В. Яворівський.

Осередком виникнення і поширення ідеї створення масового народного руху, основною метою якого була б національна самоідентифікація українства, стала Спілка письменників України. Вперше пропозиція про створення Народного фронту України була озвучена письменником Ф.Бурлачуком і підтримана С.Плачиндою на екологічному семінарі, що відбувався у СПУ в жовтні 1988 року¹. Деякий час ця ідея жила сама по собі, не отримуючи підтримки більшості. Але пройшов місяць, і 23 листопада партком СПУ, враховуючи пропозицію звітно-виборних партійних зборів Київської письменницької організації, ухвалив створити ініціативну групу сприяння перебудові, до складу якої ввійшли І. Драч (голова), Д. Павличко, В. Маняк, В. Терен, Б. Олійник, Ю. Мушкетик, М. Слабошпицький, С. Тельнюк, Б. Рогоза, О. Мусієнко².

Ідея виникнення Народного фронту виникла не на порожньому місці: у 1988 році у соціально-політичному просторі України вже існували так звані “неформальні” об'єднання – Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, “Народний союз сприяння перебудові”, Товариство “Меморіал”, Українознавчий клуб “Спадщина”, Український культурологічний клуб, Українська Гельсінська спілка та ін.³ Наприкінці листопада біля будинку СПУ відбувся мітинг за участю деяких неформаль-

* Коваленко Рена Яківна – головний спеціаліст відділу використання документів та інформаційних технологій Державного архіву Київської області.

них об'єднань, на якому було прийнято рішення рекомендувати СПУ створити Народний фронт України, після чого за ініціативою І. Драча розпочався процес перетворення вже згаданої ініціативної групи у Народний фронт.

Практично одночасно в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка за пропозицією секретаря партбюро В. Брюховецького також була створена подібна ініціативна група⁴.

29 грудня 1988 року на засіданні парткому Київської організації Спілки письменників України були зачитані підготовлені ініціативною групою сприяння перебудові проекти програмних документів. Саме на цьому засіданні у промові І. Драча чи не вперше прозвучало словосполучення “народний рух за перебудову”, який слід було активізувати⁵. Подальша робота над програмними документами руху здійснювалася спільно з ініціативною групою В. Брюховецького. Результатом її стали “Відозва до всіх громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки” і Програма Народного Руху України за перебудову. 30–31 січня 1989 року обидва документи були підтримані зборами колективу Інституту літератури та загальними зборами Київської письменницької організації⁶.

16 лютого 1989 року після внесення деяких змін проект програми Народного Руху був надрукований у газеті “Літературна Україна”⁷.

Особливістю першого етапу становлення цього суспільно-політичного об'єднання, так би мовити, його внутрішньоутробного періоду, була цілковита підтримка курсу КПРС на перебудову суспільства на засадах демократії та гласності і підкреслення своєї партійної лояльності абсолютною більшістю СПУ. Наведемо деякі характерні для того часу виступи:

“<...> Наш рух, наші товариства повинні передусім спиратися на нашу партійну совість. Навіщо потрібний народний рух? Суть ось у чому. Якби ми бачили, що перебудова йде добре, то ї не треба було б народного руху за перебудову. <...>” (Д. Павличко, 29 грудня 1988 р. Виступ на засіданні парткому Київської організації Спілки письменників України)⁸.

“<...> Ясно, що жодна із громадських організацій немислима без керівництва партії. Народний Рух не замінить партію. Він йде на зустріч партії. <...>” (П. Осадчук, 26 січня 1989 р. Виступ на засіданні парткому Київської організації Спілки письменників України).⁹

“<...> Зараз гостро стоїть питання участі комуністів у НРУ. Це, мені здається, священний обов'язок комуністів – не полишати НРУ на самовплив, напризволяще, не втрачати ініціативу в рухові. Є протилежні думки. Але партія не може бути однокрилою. Пар-

тія зараз, мені здається, за умов соціалістичного плюралізму мусить мати два крила – ліве і праве. Поки-що праве крило побиває ліве. Це – партійне самоїдство. Однокрилий птах летіти не може. Він здатен повзати. Тому мусить бути дужим і ліве крило, яке, скажімо, матиме своє представництво у НРУ. <...>” (С. Плачінда, 22 червня 1989 р. Доповідь “Публіцистика: в авангарді і...в хвості перебудови” на загальних відкритих партійних зборах Київської організації Спілки письменників України)¹⁰.

На початку вересня завершилося організаційне становлення Руху. 8–10 вересня 1989 року у конференц-залі Київського політехнічного інституту відбувся I (установчий) з’їзд Народного Руху України за перебудову. На ньому були присутні 1109 (за іншими джерелами – 1121) делегатів 13 національностей від 1241 організації, які представляли 280 тис. прихильників Руху¹¹, 137 представників ЗМІ, гості з багатьох країн¹².

На той момент це громадсько-політичне об’єднання, що знаходилося ще у фазі патріотичного підйому і бурхливого кількісного зростання, увібрало у себе майже весь спектр опозиційних настроїв: від ліберальних комуністів до радикальних націоналістів при домінуванні національних демократів¹³. Ця строкатість знайшла своє відображення у промовах з’їзду:

“<...> Кажуть, що ми націоналісти. Теж правда. Причому унікальні націоналісти. Без мови, без історії, без суверенної республіки, без національної свідомості, без землі – тільки отруєна хімікатами і радіацією територія, без власної історичної символіки, без власних виходів на міжнародну арену, без національної інтелігенції, без... А втім, все-одно націоналісти. Бо хочемо все це мати. <...>

<...> Запитують, як рух ставиться до партії? Безглузде сьогоднішнє запитання. Як чесні, мислячі люди можуть ставитися до комуністів Гончара і Мартиросяна, Павличка і Салія, голови страйкому шахти імені Засядька Авер’янова і Драча, Кислого і Дончика, голови Львівської міськради Котика і Загребельного? Та особливих симпатій і особливої покірності чекає від руху саме партійний апарат, що й сьогодні хоче говорити за всю партію, говорити не перед тисячами людей, котрі пильно вдивляються тобі в очі, а зі сторінок “Правди України”, вірця суловських стереотипів. Що ж! Рух платить апарату навзаєм. Та ми ладні забути про наші образи заради діла й поступу, заради того, щоб одійти від прірви, до якої нас цей апарат і привів. Не партія, а саме він, апарат, що перегнав живий динамічний інтелект та сміливу енергію партії у розфасовані догми, чиновницьке свавілля, власну безкарність, черпаючи для себе енергію в спецрозподільниках. <...>” (В. Яворівський, 8 вересня 1989 р. Доповідь на Установчому з’їзді Народного Руху за перебудову)¹⁴.

“<...> Уряд СРСР провадить щодо нашого народу ворожу політику. Тільки ворог міг віддати на розтерзання цвіт української інтелігенції 1929–30 року. Тільки ворог в особі Постишева міг цинічно відмовитися від допомоги голодуючим, яку запропонували західноукраїнські селяни і Віденський комітет на чолі з кардиналом Інціпером. Кілька десятиріч уряд СРСР вів справжню війну проти нашого народу. Депортація західноукраїнського населення в Сибір до 10% – це війна проти нашого народу. <...>

“<...> У дискусіях обговорюються різні варіанти державності, але для більшості незаперечним є факт: тільки суверенна Українська держава прискорить і забезпечить особі й народові права. <...>” (М. Горинь, 8 вересня 1989 р. Доповідь на Установчому з’їзді Народного Руху за перебудову.)¹⁵

І ще декілька яскравих тез.

У своїй співдоповіді “Роль росіян у народному русі України” (друга назва – “Саперні лопатки або понтонні мости”) Д. Павличко заявив: “Не треба боятися прагнення України до незалежності з усіма атрибутами суверенітету. Ми проти виходу з СРСР. Ми за союз суверенних республік. Націоналізм улюбій формі нічого позитивного не дає. Між українським і російським народами повинні бути дружні відносини” (8 вересня 1989 р.)¹⁶.

І. Дзюба застерігав від виникнення в Україні міжнаціональних конфліктів, сприятливим підґрунтям для яких є розростання негативних чинників, таких, як: загальна ситуація у країні, дії екстремістів, національна деморалізація, непродуманість дій засобів масової інформації та об’єктивні причини. Для зупинки вогню міжнаціональних конфліктів необхідна, як він вважає, рівність усіх націй (8 вересня 1989 р.)¹⁷.

І. Салій констатував, що Рух отримав кредит довіри народу, що є позитивною реальністю, але і в ньому не повинно бути зон, закритих для критики. Партія “заговорила” перебудову, а Рух може “замітингувати” її. Разом з народом партія шукає шляхи перетворення суспільства, і тут, на думку І. Салія, проблеми між КПРС та НРУ не буде, вона штучна (9 вересня 1989 р.)¹⁸.

В. Чорновіл заявив, що зі створенням Руху, біля витоків якого стояла Українська Гельсінська Спілка, запізнилися на 1 рік, і застеріг проти розколу об’єднання. “Ми звинувачуємо КПРС у колоніальній політиці. Ми – за об’єднання сил, а не за конфронтацію, проти поділу на білих і чорних, на куркулів та бідняків, на інтернаціоналістів і націоналістів. <...>Ми проти гасла: “Геть окупантів!” В. Чорновіл підкреслив необхідність національної символіки і рівності націй (10 вересня 1989 р.)¹⁹.

Зі звітом про роботу фінансової комісії з’їзду виступила її голова Г. Антонюк, яка повідомила, що на рахунку НРУ знаходиться більше

29 тис. карбованців, які надійшли від окремих громадян та громадських організацій, наприклад, О. Смолич передала 1000 крб. При цьому доповідач підкреслила, що від спецслужб капіталістичних держав кошти не надходили.

Питання надходження фінансів отримало трохи несподіване продовження в той же день, коли з привітанням від імені американських українців виступив професор університету штату Нью-Джерсі Т. Губчак (США), який висловив задоволення з приводу відродження національної свідомості в Україні та передав 120 доларів у фонд Руху²⁰.

На третій день з'їзду був обраний керівний склад Руху та його виконавчих органів. На посаду голови НРУ був обраний І. Драч, віце-головою – С. Конєв, головою ради представників – В. Яворівський, головою ради колегій – В. Черняк, головою секретаріату – М. Горинь. З'їзд затвердив Брюховецького, Волкова, Сергєєва, Павличка, Бураковського координаторами і доручив їм сформувати раду національностей та провести вибори його голови²¹.

З'їзд прийняв Програму та Статут Народного Руху України за перебудову²², а також ряд резолюцій:

- звернення до народу України з закликом об'єднатися усім, кому дорогі цілі перебудови, з метою побудувати в Україні демократичне суспільство;
- звернення до російського населення України з закликом до об'єднання заради спільних цілей;
- резолюції про мови та по проекту “Закону про мови” з вимогою затвердити українську мову мовою міжнаціонального спілкування на території республіки разом із проголошенням рівності з українською мовою усіх народів, що проживають на території України;
- резолюцію про символіку з визнанням жовто-блакитного прапора та тризуба;
- резолюцію про демілітаризацію України з пропозицією проголошення без'ядерного статусу України, виведення з її території всіх військ наступального призначення, розпуску КДБ та МВС і створення власної служби безпеки та ін.²³

Завершився з'їзд мітингом біля пам'ятника Т. Г. Шевченку, у якому взяло участь близько 2 тис. чоловік. Під час мітингу було розгорнуто близько 40 жовто-блакитних прапорів та з десяток прапорів польської “Солідарності” та республік Прибалтики²⁴.

Наступний етап становлення НРУ ознаменувався посиленням активності в організації масових політичних акцій і акцентуванням національної складової ідеології організації, що врешті-решт призвело до виходу з фарватеру КПРС, а потім і повного розриву з партією, одним з наріжних ідеологічних каменів якої був інтернаціоналізм.

Засідання парткому Київської організації СПУ 29 березня 1990 року стало знаковим для подальшої долі як Народного Руху, так і Компартії України. В той день до порядку денного поставлено розгляд заяв секретаря правління СП СРСР, секретаря правління СП України, народного депутата СРСР Д. В. Павличка, секретаря правління СП України і першого секретаря правління Київської організації, Народного депутата УРСР І. Ф. Драча та секретаря правління СП України, Народного депутата СРСР і УРСР В. О. Яворівського про вихід з рядів КПРС²⁵. У своїх заявах, виправдовуючи тривалий час перебування (і активну діяльність) у лавах КПРС незнанням трагічних сторінок радянської історії, письменники звинувачували Компартію у приховуванні приголомшливих фактів її діяльності і небажанні йти у питаннях перебудови суспільства на демократичних засадах до кінця.

“<...> Головною турботою партії на Україні була боротьба з творчою та науковою інтелігенцією, політика русифікації, розселення і розбазарювання природних багатств республіки.

Чи не знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав. Не знав ні про голод 1932–33 рр., ні про масштаби гулагу, ні про Биківню, ні про Дем'янів Лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народові та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, в якій я намагався підносити партію, ідеалістично приписуючи їй те, до чого прагнув як комуніст. <...>

<...> Я виходжу з КПРС тому, що бажаю, не оглядаючись на старі догми, служити своєму народові, братерству людей і націй, ідеалам справедливості, Україні” (заява Д. Павличка про вихід з КПРС. 9 березня 1990 р.)²⁶.

“<...> Не хочу вдаватися до інвектив і філіпик з приводу багатьох моторошних сторінок минулого, але вже п'ять перебудовних літ засвідчують, що імперські структури нашого життя часом міняють форми, але ніколи не міняють суті. Не вдається зробити загальнодержавної російської мови, намагаються зробити її офіційною мовою. Голосно підносять права республік – і імператорським голосом Президента намагаються укоськати Литву. Комуністичний ідеал, на поклик якого ми йшли десятиліття, виявився примарним. <...>

<...> Озброєний тридцятилітнім досвідом перебування в КПРС, зараз вважаю за неможливе перебувати в її лавах” (заява І. Драча про вихід з КПРС. 20 березня 1990 р.)²⁷.

“<...> Дякуючи перемозі Горбачова в Політбюро ЦК КПРС – у партії і в комуністів, які не втратили совісті, появився шанс спо-

кутувати перед народом за трагічні сторінки нашої історії, за велетенські провали в політиці й економіці, в духовності й культурі. Та партійна верхівка України вперто ігнорувала цей шанс. Згадаймо бодай запеклу війну з самою ідеєю Народного Руху.<...>

<...>Комуністична ідея потерпіла крах. І в нашій, і в тих країнах, в яких вона якийсь час володіла умами. Темпи перебудови партії надто мізерні, а розчарування народу в ній зростає з кожним днем. <...> Самій КПРС буде на користь поява нової, альтернативної демократичної партії, яка буде боротися не за “побудову міфічного комунізму”, а за нормальні, реальні, здійснимі для кожного умови життя на українській землі. Одним із багатьох фундаторів саме такої партії я є.

Отож, я не зраджую своїм ідеалам. Я шукаю форми їх найповнішого вияву” (заява В. Яворівського про вихід із КПРС. 24 березня 1990 р.).

Вихід з лав КПРС цих трьох осіб ніби відкрив таємні шлюзи, і якщо у 1989 році партком СПУ на багатьох своїх засіданнях обговорював кандидатури до вступу в партію, то з цього моменту це питання практично не стояло: письменники стали масово покидати її ряди. Можливо, саме цей крок фундаторів Народного Руху став поворотною віхою в остаточному перевтіленні його у політичну опозицію до існуючого ладу.

Наприкінці січня 1990 року в Київській області діяло 22 районні організації Руху, 9 осередків Української республіканської партії, 5 – Української селянсько-демократичної, 3 – Демократичної партії України, 3 – Спілки Незалежної української молоді²⁸.

Подальше загострення соціально-економічної та політичної ситуації у країні, силове протистояння у Литві, страйки шахтарів, голодування студентів, справа Степана Хмари в Україні призводили до розхитування радянського ладу. А нездатність партійного керівництва нормалізувати ситуацію і поява численних нових політичних об’єднань і партій підірвала “керівну і направляючу роль КПРС”. Саме тоді скінчилася епоха реверансів Руху у бік партії, і у жовтні 1990 року з його офіційної назви випало словосполучення “за перебудову”.

Протягом 1990–1991 рр. Рух самостійно або разом з іншими опозиційними силами та партіями провів цілу низку заходів:

- 22 січня 1990 р. – “Живий ланцюг” до дня Злуки ЗУНР та УНР;
- 7–12 вересня 1990 р. – святкування 500-річчя Запорозького козацтва²⁹;
- жовтень 1990 р. – заходи для “вшанування жертв більшовицької революції”, що зібрали в Києві близько 2 тис. чоловік, у деяких інших містах республіки – від 70 до 300 чоловік;

- січень 1991 р. – акція “Вертеп”, метою якої було відновлення релігійних традицій та обрядів;
- 20 січня 1991 р. – мітинг на площі Богдана Хмельницького, присвячений 72-ій річниці об’єднання УНР та ЗУНР та 73-ій річниці обнародування IV Універсалу Центральної Ради про відокремлення УНР від Радянської Росії. Мітинг зібрав до 6 тис. учасників, був оформлений жовто-блакитною символікою – близько 130 прапорів, гаслами “За суверенну Україну!”, “Руки геть від Литви!”, “Ні –союзнаму договору!”;
- запис у громадяни Української Народної Республіки відповідно до³⁰ закону про громадянство УНР;
- березень 1991 р. – мітинги, молебні, збори, маніфестації, покладання квітів до пам’ятника Т. Г. Шевченка;
- покладання квітів на могили січових стрільців, підняття жовто-блакитних прапорів у містах і райцентрах³¹.

Наприкінці березня 1991 р. у Київській області налічувалося 20 міських та районних організацій Народного Руху загальною кількістю за різними підрахунками 1200 – 2200 осіб разом із однодумцями. Найбільш чисельними серед них були Білоцерківська крайова організація НРУ, до складу якої входило 600 чоловік, та Києво-Святошинська районна організація, що налічувала 180–200 чоловік разом із однодумцями³².

Це були перші кроки Народного Руху України за перебудову. На цьому шляху вже мали місце і далі ще будуть злети (реєстрація НРУ Радою Міністрів 9 лютого 1990 року, вибори до Верховної Ради УРСР 1990 року, коли рухівці та їхні союзники вибороли 211 мандатів з 450 і вибори I Президента України, коли кандидат від Руху В. Чорновіл посів друге місце, зібравши 23,7 % голосів), і перейменування (на II з’їзді у жовтні 1990 року, коли з назви було вилучено слова “за перебудову), і міжусобиці, і розкол (після III з’їзду Руху у лютому–березні 1992 року), і перетворення у політичну партію (після реєстрації НРУ 1 лютого 1993 року Мін’юстом України саме як політичної партії), що означало фактичний кінець існування Руху як руху, і ще один розкол у 1998 році, і втрата (в тому числі і фізична) лідерів, і усунення з політичної арени більш активними конкурентами-однодумцями³³. Все це буде потім. А у 1989 році все тільки починалося...

¹ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ФП-5, оп. 117, спр. 748, арк. 4.

² Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 112, арк. 157.

³ Держархів Київської обл., ФП-1, оп. 88, спр. 236, арк. 21; спр. 479, арк. 5–6, 25; I з’їзд Народного Руху України. – <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁴ Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 748, арк.4.

- ⁵ Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 112, арк. 165.
- ⁶ Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 748, арк. 4–5; ФП-28, оп. 9, спр. 114, арк. 2–11.
- ⁷ Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 748, арк. 5; Народний Рух України як історичне явище. – “Схід”. Спецвипуск, вересень 2009 р. Донецьк (далі – “Схід”). – С. 1.
- ⁸ Там само, арк. 173–174.
- ⁹ Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 114, арк. 7.
- ¹⁰ Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 113, арк. 58–59.
- ¹¹ Держархів Київської обл., ФП-1, оп. 88, спр. 466, арк. 86; Народний Рух України як історичне явище. – Там само.
- ¹² Держархів Київської обл., ФП-1, оп. 88, спр. 466, арк. 86; Народний Рух України як історичне явище. – Там само; Болбат Т. Перші осередки Народного Руху України за перебудову на сході України. – “Схід”. – С. 23.
- ¹³ Народний Рух України як історичне явище. – Там само; Болбат Т. Перші осередки Народного Руху України за перебудову на сході України. – Там само, С. 21–22.
- ¹⁴ Лозицький В. “Первісники свободи, державності і демократії”: документи Народного Руху України у фондах ЦДАГО України. – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2009/121.pdf.
- ¹⁵ Михайло Горинь, правозахисник, дисидент, співголова Народного Руху України. – “Схід”. – С. 10–11.
- ¹⁶ Держархів Київської обл., Ф-1, оп. 88, спр. 466, арк. 66–67. Фрагмент доповіді Д. Павличка наданий у перекладі з російської.
- ¹⁷ Там само, арк. 73. Промова І. Дзюби надана у переказі.
- ¹⁸ Там само, арк. 80. Промова І. Салія надана у переказі.
- ¹⁹ Там само, арк. 83. Промова В. Чорновола подається у переказі та перекладі з російської.
- ²⁰ Держархів Київської обл., ФП-1, оп. 1, спр. 466, арк. 79.
- ²¹ Там само, арк. 88.
- ²² Із’їзд Народного Руху України. – <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
- ²³ Держархів Київської обл., ФП-1, оп. 88, спр. 466, арк. 91. Тут і далі порядок і назва кольорів національного прапора подається на підставі використаних документів.
- ²⁴ Там само, арк. 97.
- ²⁵ Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 116, арк. 86.
- ²⁶ Тут і далі збережена орфографія авторів. – Держархів Київської обл., ФП-28, оп. 9, спр. 116, арк. 106–107.
- ²⁷ Там само, арк. 109.
- ²⁸ Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 981, арк. 2.
- ²⁹ Рух (партія). – <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
- ³⁰
- ³¹ Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 991, арк. 1–5.
- ³² Держархів Київської обл., ФП-5, оп. 117, спр. 991, арк. 109–126.
- ³³ Народний Рух України як історичне явище. – “Схід”. – С. 2; *Абліцов В.* Як обіцяючи все починалось! – “Схід”. – С. 27–28; *Україна–Європа: хронологія розвитку 1800–2010.* – К., 2011. – С. 847.

На основе документов Государственного архива Киевской области освещены первые шаги Народного Руха Украины, прошедшего путь от поддержки курса Коммунистической партии на перестройку советского общества на принципах демократии до полного разрыва с КПСС и требования национального суверенитета Украины. Особый интерес представляют стенограммы заседаний парткома Киевской организации Союза писателей Украины, использованные в статье, а также фрагменты выступлений и заявлений известных писателей – основателей Руха Д. Павлычко, И. Драча, В. Яворивского, С. Плачинды и др.

Ключевые слова: Народный Рух Украины (НРУ); I (учредительный) съезд Народного Руха Украины за перестройку; Д. Павлычко; И. Драч; В. Яворивский.

This article written on the documental base of the State archive of Kyiv region describes the first steps of Narodny Rukh of Ukraine (the People's Movement of Ukraine). This movement passed a road from support of Communist Party's policy of Soviet Society reorganization on democratic principles to full break with the CPSU and demand of the sovereign Ukraine. The shorthand records of the sittings of Ukrainian Writers Union's Kyiv Communist organization and fragments of speeches and statements of well known writers – founders of Rukh D. Pavlychko, I. Drach, V. Yavorivsky, S. Plachinda which are proposed by this article may be interesting for different readers.

Key words: Narodny Rukh of Ukraine (the People's Movement of Ukraine); Ukrainian Writers Union; the First (the Constituent) Assembly of Narodny Rukh of Ukraine for reorganization; D. Pavlychko; I. Drach; V. Yavorivsky.

УДК 94:35.075.51(477.83-25)"13/15"

Б. І. ПЕТРИШАК*

**ДОПОМІЖНИЙ ПЕРСОНАЛ КАНЦЕЛЯРІЇ
МІСТА ЛЬВОВА XIV–XVI ст.**

Проаналізовано виникнення та розвиток допоміжного персоналу канцелярії міста Львова (заступника писаря, підписарів), розглянуто проблему термінології, з'ясовано обов'язки та оплату послуг канцеляристів.

Ключові слова: допоміжний персонал; підписок; заступник писаря; канцелярія.

Історія міського самоврядування Львова тісно пов'язана з історією тих установ, які забезпечували нормальне функціонування органів влади. Зокрема, до однієї з найважливіших з них належить канцелярія міста (канцелярія магістрату), через яку проходили усі рішення раецької та лавничої колегій. Однак історію канцелярії, як і будь-якої іншої установи, творили насамперед люди – персонал канцелярії. До нього зараховуємо як основний (писарі міста, ради, лави), так і допоміжний (заступники писаря, підписки). Проте, якщо міські писарі здебільшого знані дослідникам історії Львова (серед найвідоміших – Бартоломей Зіморевич, Павел Щербич, Станіслав Ансерін, Анджей Мондрович, Самуїл-Казимир Кушевич та ін.), то допоміжний персонал і надалі залишається "*terra incognita*" для фахівців історії.

Традиційним, хоча й неправильним, є погляд на канцелярію як на інституцію, що мала тільки одного керівника-працівника – міського писаря. Насправді їй був притаманний складний внутрішній субординаційно-ієрархічний поділ управлінської і виконавчої роботи. Окрім головного писаря, існував його заступник, а також допоміжний персонал – підписки, канцеляристи та ін. Без їхньої праці неможливими були б координація різних етапів роботи над створенням документів у канцелярії, розподіл обов'язків, виконання чорнових робіт, що вимагали великих витрат часу. Завдяки працівникам, імена яких майже не збереглися, ефективність праці цієї установи була набагато вищою. Без знання структури канцелярії, взаємозв'язків і розподілу функцій наші уявлення про організацію цієї установи будуть поверховими й неповними. Канцелярське середовище, яке складалося не лише з міських писарів, а й з великого кола осіб, причетних у той чи інший спосіб до створення документа, було своєрідним культурним осередком міс-

* *Петришак Богдана Ігорівна* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу використання інформації Центрального державного історичного архіву України, м. Львів.

та. Плинність кадрів канцелярії не ставала на перешкоді обміну досвідом, запозиченню способів ведення документації, зразків, формулярів тощо. Підписки, які згодом мали непогані шанси посісти уряд головного писаря, завдяки фаховому знанню всієї “канцелярської кухні” були досвідченими та вмілими керівниками. Отож, нашим завданням стане встановлення термінології, окреслення джерел до проблеми, реконструювання імен допоміжного персоналу, його внутрішньої ієрархії, обов’язків, оплат тощо.

Історіографія проблеми допоміжного персоналу в канцеляріях є доволі скупою. У монографіях та статтях, присвячених канцеляріям міст і містечок Речі Посполитої (Краків, Варшава, Познань, Торунь, Люблін, Казимир)¹, питанню допоміжного персоналу відводилося другорядне місце, переважно через відсутність інформації в документації канцелярії, якою користувалися дослідники для висвітлення історії цієї установи. Людський чинник діяльності канцелярії, за слушним зауваженням люблінського історика Януша Лосовського, поступився першістю проблемі творення документації, тож нічого дивного, що “з поля зору також зникла проблема підписків”².

Найкраще дослідженою виглядає у цьому плані краківська канцелярія. Дослідник Маріан Фредберг у своїй програмній статті про неї відвів місце для розгляду правової та соціальної позиції підписків. Уже з 1375 р. у джерелах фігурував заступник писаря, підписок (*vicenotarius*). Він підпорядковувався головному писарю, а винагороду отримував значно меншу. Ухвалою 1522 р. міська рада Кракова зрівняла писаря та його заступника в правах, підвищивши також плату останньому. Відтоді в канцелярії працювали двоє писарів – *notarius* та *alter notarius civitatis*. Палеографічний аналіз книг, починаючи з XVI ст., указував на присутність кількох працівників канцелярії (*famuli notariorum, amanuenses*). Протягом XVI–XVII ст. персонал канцелярії нараховував 4–7 осіб³. На зламі XVII–XVIII ст. у структурі канцелярії відбуваються зміни – до її складу входять писар, регент і 1–3 канцеляристів⁴.

Божена Вирозумська розширила та доповнила відомості про краківський персонал канцелярії. Так, вона вважала, що в Середньовіччі у канцелярії працював заступник писаря (*wicenotariusz*), який приймав присягу, як міський писар. Б. Вирозумська також прослідкувала кар’єри кількох заступників і дійшла висновку, що вони могли ставати згодом міськими писарями, однак це не було правилом. До персоналу авторка зарахувала кількох писарів, печатників і перекладачів – усього близько 10 осіб⁵. Б. Вирозумська спробувала на підставі наявних фрагментарних джерел з’ясувати фінансове становище заступника писаря – стали оплати, випадкові прибутки, частку від розгляду справ у канцелярії, натуральні оплати тощо⁶.

Уже згадуваний М. Фредберг також не оминув увагою допоміжний персонал канцелярії міста Казимира під Краковом. Автор припускав, що вже з другої половини XIV ст. казимирівська канцелярія мала помічників писаря, на що вказують різні почерки у книгах, які не співпадають з рукою урядового писаря⁷. Проте він указував на нерегулярність і тимчасовий характер цього явища. У XVI ст. з'являється заступник писаря (*vicenotarius*), підписки (щодо них також ужито титулів *podpisek, kancelarysta, skribent*)⁸. Аналізуючи нерегулярні записи, що стосувалися їх у фінансових книгах Казимира, М. Фредберг прийшов до висновку, що, по-перше, підписки отримували тільки виплати з нагоди найбільших релігійних свят (Різдва, Великодня) та окремо виконаної роботи (написання реєстрів, позовів, свідчень тощо), по-друге, головним джерелом прибутку в такому разі можна вважати канцелярські побори. Матеріальне становище підписків було доволі бідним, тільки деякі з них могли похвалитися володінням нерухомістю в місті. Суспільна роль допоміжного персоналу в Казимирі також була меншою, ніж у Кракові. Віце-писар не отримував сталої оплати, не мав тотожного правового становища з головним писарем, зрештою, не був сталим урядником⁹.

Канцелярський персонал Старої Варшави досліджували Збігнев Гурський та Анджей Солтан. Перший констатував наявність у писарів ради та лави окремих підписків, переважно безіменних¹⁰. Для першої половини XVI ст. дослідник установив прізвища 4-х підписарів та існування ієрархії цього уряду – підписок та старший підписок¹¹. А. Солтан підтвердив та доповнив ці дані, уточнивши біографії та виявивши трьох інших осіб – підписків¹². Він же припускав, що міські писарі Нової Варшави також користувалися допомогою помічників, що впливало, знову ж таки, з палеографічного аналізу документації міської канцелярії¹³, однак довести це на джерельному матеріалі не вдалося.

Дослідниця Ірена Радтке з'ясувала ситуацію з допоміжним персоналом познанської канцелярії у кількох статтях, присвячених історії цієї установи. На думку авторки, Познань, як малий осередок, у XV ст., із зародженням канцелярії, ще не потребувала допоміжного персоналу. Згодом, з розвитком організації, він з'являється, однак залишається безіменним¹⁴. Фінансові книги засвідчили оплату підписків з особистих прибутків писаря або з видатків на канцелярські послуги¹⁵.

Фрагментарними були дослідження щодо Любліна Марії Станкової. Вона виявила шістьох підписків у міській канцелярії XVI–XVIII ст.¹⁶, а також висловила кілька здогадок про існування помічників у відомого люблінського писаря Себастьяна Кльоновича (який теж, за її припущеннями, працював помічником у міській канцелярії)¹⁷.

Ситуація з допоміжним персоналом у малих містечках Польщі взагалі є нез'ясованою. Польський історик-медієвіст Генрик Самсонович у своїй першій статті про канцелярії малих міст розпочав дослідження

цієї проблеми¹⁸. І лише через чверть століття його приклад наслідували Ярослав Маліняк та Агнешка Дудзінська, які у своїх працях спробували реконструювати допоміжний персонал канцелярії містечка Свідниці¹⁹. На їхню думку, в ній працювало близько 6 осіб, а саме: міський нотарій, писар, лавничий писар, підписок, гонець та синдик²⁰.

Першою узагальнюючою синтезою за допоміжними урядниками канцелярії стала стаття вже згаданого Януша Лосовського²¹. Багато-річна праця з архівними джерелами дозволила автору використати багатий люблінський матеріал, порівнявши його з набутками попередніх авторів. Я. Лосовський почергово торкається питань історіографії, джерел, термінології та обов'язків, які виконував допоміжний персонал. Підсумовуючи здобуток польської історіографії, зауважимо, що автори всіх розвідок (крім останньої) не ставили за мету всебічного вивчення всього персоналу канцелярії, обмежуючись простою констатацією фактів або припущеннями.

Історики українських міст майже не приділяли уваги міським канцеляріям і їхньому персоналу. Приємним винятком є монографія Наталії Білоус про київський магістрат, у якій окремий параграф присвячено персоналу канцелярії. Авторка не лише досліджує особу міського писаря, а й виокремлює такий допоміжний персонал, як заступник писаря, дяк, підписок, регент. Окрім того, вона намагається реконструювати (в міру збереження джерел) їхні імена, функції, час появи уряду²². Натомість у статті Володимира Кравченка про структуру міської влади Кременця у другій половині XVI ст. згадано лише про міського писаря²³. Про магістрат Чернігова, його структуру та формування канцелярії (в тому числі й допоміжного персоналу) з'ясувала у дисертації Ганна Доманова²⁴.

Окремо слід звернути увагу на праці, які стосуються Львова та його канцелярії. Ще польські історики-архівісти Александер Чоловський та Кароль Бадецький актуалізували проблему персоналу міської канцелярії у передмовах до виданих друком найдавніших книг магістрату та каталогу Архіву давніх актів міста Львова²⁵. Представник львівської економічної школи професора Францішека Буяка Роман Зубик у монографії про фінансове господарство Львова першої третини XVII ст. висвітлює проблему фінансування персоналу канцелярії з міської каси²⁶. У повоєнні часи до цього питання звернувся історик мистецтва Мечислав Гембарович у статті, присвяченій відомому львівському писареві Станіславові Ансерінові²⁷. Натомість автори сучасної 3-томної історії Львова не згадують про уряд писаря, хоча й виокремлюють інші (синдик, інстигатор, перекладач)²⁸. Із сучасних львівських істориків побіжно штату львівської канцелярії торкнувся Мирон Капраль у статті про функціонування органів влади Львова²⁹, Микола Ільків-Свідницький у розвідках про готичне та пізньоготичне письмо у канцелярії львівського магістрату³⁰, Богдана Петришак у статті про початки канцелярії³¹.

Найголовнішим джерелом для реконструкції допоміжного персоналу стали фінансові книги магістрату міста Львова, які збереглися з 1404 по 1788 рр. і становлять цілісний комплекс, що дозволяє виявити навіть найменші нюанси ділового життя канцелярії³². На це ж джерело у люблінській та перемишльській канцеляріях указував і Я. Лосовський, дивуючись з факту їхнього невикористання авторами праць про міські канцелярії³³. Крім цього, як джерела використано інші книги магістрату міста, листування, розрізнені документи.

Львівська канцелярія на початках своєї організації не мала потреби у численному персоналі. Маючи одного керівника – міського писаря (перша згадка про нього датується 1353 роком), установа легко справлялася з доволі необтяжливими обов'язками (участь писаря у засіданнях лавників та райців, записи їхніх рішень у спільній для обох колегій книзі, видача документів на прохання тоді ще нечисленної міської громади). Однак уже в останній третині XIV ст. ситуація змінюється. Причиною збільшення кількості персоналу та диференціації обов'язків стала зростаюча потреба в документуванні справ, координування різних етапів роботи над продукцією канцелярії, виконанні різного роду адміністративних функцій (збір податків, пересилання кореспонденції тощо).

Під якою назвою виступали в джерелах помічники писаря і за якою ознакою їх можна виявити? На думку Я. Лосовського, неможливо визначати належність осіб до нижчого персоналу канцелярії лише на підставі згадки про них як про підписків (*vicenotarii*) – він наводить приклад краківської канцелярії, де підписком називали фактичного заступника писаря, який мав такий же обсяг повноважень, як міський писар. На противагу цьому історик наводить інші критерії: вибір підписків самим писарем, а не містом, оплата їхньої праці з коштів писаря (крім виплат за понаднормову роботу) та нескладання присяги³⁴. Однак найпростішим та досі найважливішим методом виявлення допоміжного персоналу, особливо для пізньосередньовічного періоду, залишається все ж таки палеографічний. Справді, за умови виявлення у міських книгах більшої кількості почерків, аніж згадок про офіційних писарів, одразу ж напрошується висновок про існування писарів “неофіційних”.

Львівська міська канцелярія в останній третині XIV ст. мала досить великий персонал³⁵. У найдавнішій збереженій книзі магістрату за 1382–1389 рр. маємо письмо шести різних рук, за припущенням А. Чоловського, міських писарів або їхніх підписків³⁶. Нами проведено співвідношення почерків з особами, які згадані в цей час у джерелах. Висновок – існували, крім названих персон, ще й інші, невідомі та неідентифіковані, що підтверджує думку про анонімність допоміжного персоналу. Це могли бути люди, цілком випадково залучені до писемної роботи тільки за однією ознакою – вмінням писати документи, при-

чому, необов'язково мали фаховий досвід³⁷. Співіснували два терміни, вживані у канцелярії, – писар (*notarius*) і скриптор /підписок (*scriptor, scriba*). Неусталеність організації та функціонування канцелярії не дозволяє вповні охарактеризувати їхні повноваження. Також нічого невідомо про оплату праці.

У XV ст. спостерігається подальший розвиток і вдосконалення роботи міської канцелярії. З'являються нові серії міських книг, збільшується обсяг внутрішньої канцелярської роботи та зовнішніх контактів. Відповідно, канцелярія потребує більшої кількості персоналу, причому кваліфікованого. Відомо про участь у роботі канцелярії публічних нотаріїв – канцеляристів, які мали добрий фаховий вишкіл³⁸. Водночас детальне висвітлення роботи канцелярії складно зробити за відсутності документації. До наших часів дійшло небагато джерел цього періоду, однак важливою є наявність фінансових книг міста. Завдяки ним можна реконструювати, за які види робіт місто платило помічникам писаря. Переважно це були подорожі в справах міста разом з писарем або й без нього. Зокрема, 1406 р. до Кракова поїхав Миколай, слуга писаря³⁹. Наступного року туди ж у справі міста з львівським плебаном вирушив бакалавр Якуб⁴⁰. У 1417 р. з міської каси видано 40 грошей за напої Йоганну скриптору⁴¹. У 1425 р. місто послало до Сандомира Миколая магістра разом з писарем Яном Тлумачем⁴². У 1493 р. у львівських консисторських книгах зафіксовано скаргу Катерини Михнової на Войцеха, підписка (*subscriba*) міського писаря Яна з Кракова, який завдав їй поранень⁴³.

Характерною особливістю Львова були т. зв. “руські писарі” (*geusseschen schreiber*), що використовувалися й оплачувалися містом за допомогу у написанні документів українською мовою⁴⁴. Детальнішої інформації про помічників писарів у джерелах не виявлено.

У XVI ст. з'являється більше інформації про допоміжний персонал канцелярії, зокрема, чітко окреслюються в джерелах терміни на означення заступника писаря та підписків, визначається коло обов'язків, час виконання тощо. Перша згадка про офіційне прийняття на роботу заступника писаря (*vicenotarius*) датується 1512 р., коли міська влада прийняла на цей уряд підписка Анджея з Прухнік. За угодою з містом, він, окрім звичайної оплати (перераховувались конкретні суми, які він отримував від мостового, чопового та інших податків), отримував 1/3 прибутків з війтівського суду та уряду⁴⁵. Фактично цей запис унормовував існування заступника з умовами його праці.

Як правило, заступники писаря згадувалися під час фізичної відсутності головного писаря або тимчасового відсторонення від обов'язків. З правового погляду він не посідав статусу міського писаря, оскільки не складав присяги. Ідентифікувати таких заступників, якщо вони не згадуються в документах, доволі важко. За правними приписами, заступ-

ник повинен був перебувати в канцелярії у випадку відсутності писаря, отже, фактично кожен з них мав би потурбуватися про таку кандидатуру. Зрештою, інколи заступника призначали у виняткових обставинах – при хворобі, несподіваній смерті писаря тощо⁴⁶. Інколи щодо заступників уживався інший термін – “менший” (minor), “другий” (alter)⁴⁷, але фактично обсяг роботи і повноважень міг бути однаковим.

Виявлення персоналій заступників для XVI ст. стало можливим завдяки збереженості різного виду джерел. Так, за писаря Міхаеля Магістра заступником був уже згаданий Анджей з Прухнік, за Миколая з Пільзна – Бартоломей⁴⁸ та Мартин з Велички⁴⁹, за останнього – Ян Спонер⁵⁰ (фактично постійно знаходився в канцелярії Мартина, до речі, свого тестя), за Спонера – Станіслав Ансерін⁵¹, Адам Галл з Віслиці (вів цілу книгу індуктів спірних справ лавничого суду за 1561–1564 рр.)⁵² та Станіслав⁵³. Станіслав Ансерін мав кількох заступників – Войцеха Мусковія, майбутнього міського судового писаря⁵⁴, та Валентина з Познані⁵⁵. Павлу Щербичу, відомому правнику, який коротко перебував на уряді міського писаря, допомагали Анджей Мондрович та Войцех Герчівський⁵⁶. Згодом за Мондровича, який став також міським писарем, були Ян Окольський⁵⁷ та у 1597–1598 рр. Лука Меснікович⁵⁸. Як бачимо, у більшості випадків заступники з часом ставали міськими писарями, отже, це був вагомий крок до подальших урядів й інший статус у міській канцелярії.

Про канцелярських підписків того періоду немає таких розгорнутих відомостей. Непрямо про їх кількість можемо дізнатися з книг прийняття міського права, в які за період XVI ст. були вписані 10 бакалаврів, 6 – з інших міст Польщі, 3 – зі Львова, 1 – з невідомої місцевості. Подаємо їх поіменно: бакалавр Адам з Шамотул (прийнятий 1524 і 1538 р. (повторно?)), магістр вільних мистецтв Шимон із Бжезін (прийнятий 1547 р.), бакалавр Войцех зі Шмігеля (прийнятий 1556 р.), бакалавр, згодом міський писар Войцех Острож з Ходеля (прийнятий 1573 р.), магістр Шимон Александрович, ректор львівської школи, львів'янин (прийнятий 1577 р.), бакалавр вільних мистецтв, згодом міський писар Анджей Мондрович з Б'єча (прийнятий 1586 р.), магістр вільних мистецтв, ректор школи Каспер Пшездзєцький із Кракова (прийнятий 1587 р.), майбутні писарі Войцех Мусковій (прийнятий 1593 р.) та Бартоломей Уберович (прийнятий 1598 р.)⁵⁹, львів'яни⁶⁰. Окрім бакалаврів, до Львова приїжджали також писарі, всього 10, з них 3 були львів'янами, 1 – краків'янином і 1 – вроцлав'янином. Дяків прибуло 3, усі з навколишніх сіл⁶¹. Принаймні частина з них ангажувалася до роботи канцелярії міста, будучи заступниками писарів та писарями, можливо, й підписками.

У 1509 р. у Львові працював “руський писар” Станіслав⁶². 1518 р. згаданий Станіслав Русек (можливо, той же), раєцький писар/підписок

“руського письма” (“dominorum consulum Rutenice scripture scriba”)⁶³. Якихось детальніших згадок про характер діяльності цих писарів не виявлено, можливо, вона полягала у прийнятті та написанні документів українською мовою, що бачимо з титулу писаря. Адже, наприклад, у книгах індуктів лавничого суду існують вписи за 1531–1534 рр. документів першого львівського православного єпископа Макарія Тучапського⁶⁴, львівського міщанина Сенька Кравця⁶⁵, Андреаса грека з Константинополя⁶⁶; у 1537 р. у книзі індуктів спірних справ лавничого суду вписано документ українською мовою (“litteras Rutenicale”) від представників єврея Мошка⁶⁷. Широко використовувалася допомога осіб, які знали кириличне письмо, при кореспонденції магістрату з іншими державами, містами, приватними особами. Так, для листування з молдавськими господарями в 1523, 1530–1531, 1546 рр. канцелярія запрошувала дяків⁶⁸ та підписків (“scriba Rutenica”)⁶⁹. Після 1520 р. цей уряд зникає.

Стосовно підписків, то вважаємо, що вони поділялися на постійних (які наймалися та працювали певний визначений час) і тимчасових, які розглядали працю у канцелярії як можливість додаткового заробітку, а не як щабель у кар’єрі. Реконструкція складу підписків ускладнена відсутністю детальної інформації про них, як правило, це короткі записи в фінансових книгах про виплату грошей за виконання ними роботи. За Мартина з Велички, ймовірно, працювали підписками Якуб та Томаш, оскільки в 1556 р. у метричній книзі львівської катедри зафіксовано їхні шлюби: Якуба з Гретою Мурастовою та Томаша з Барбарою Вольфовною. За Яна Спонера у 1570 р. зареєстрований шлюб Шимона підписки з Ядвігою Войцехівною⁷⁰.

Детальніші відомості маємо за писарства Ансеріна. У 1576 р. згадується один підписок Мартин, у 1580 р. – 3 підписки, в наступному році згадуються теж 3 особи, у 1583 р. їх було 2 – Мацей і Валентин, у 1585 р. – Валентин, крім того, кілька разів підписки згадані безособово⁷¹. М. Гембарович вважав, що під керівництвом головного писаря у XVI ст. працювало троє постійних підписків, яких називали писцями або підписками. Уперше вони згадані у 1580 р. як “три підписки, при Станіславі”. На його думку, їхнім обов’язком було створення чистових книг – індуктів на підставі чорнових книг-брульйонів. Інколи для додаткових послуг запрошувалися помічники з інших канцелярій та представники інших урядів (синдик, гродські підписки, старші школярі кафедральної школи). Існували підписки як у раецькій, так і в лавничій канцеляріях. У 1588 р. у лавничій книзі згаданий підписок Войцех Коквій⁷².

Крім місця праці, канцелярія була для підписків ще й місцем тимчасового чи постійного проживання. Зокрема, у 1580 р. до приміщення канцелярії було добудовано комору, де і проживали підписки, а 1582 р.

у канцелярії під вікном було поставлено нову скриню для спання підпискові⁷³. Завдяки цьому вони виконували, крім своїх прямих, ще один обов'язок – охорони канцелярії, де містився архів і зберігалися всі поточні документи з раецької і лавничої канцелярій. Щодо обов'язків, то певної регламентації не спостерігаємо, тому обмежимося переліком тих завдань, які вони реально виконували. Напевно, найважливішими справами, якими займалися підписки, були посольства. 1584 р. Мацея-підписка було вислано до коронного канцлера до Яворова за листом короля⁷⁴. Ян Єзерський облятував привілей короля Сигізмунда з підтвердженням короля Стефана Баторія львівським купцем⁷⁵. Підписки залучались до виготовлення пломб на посуд з напоями, які продавалися. Як правило, коли йшлося про пиво чи солод, пломби виготовляли з пергаменту чи паперу, пофарбованого в жовтий, а пізніше – в червоний кольори. Власне, прикріпленням цих пломб і веденням їх регестів і займалися, наприклад, Мацей і Валентин. Останній також збирав податок з мальвазії від іноземних купців⁷⁶. Ще один приклад обов'язків ратушних підписків – роблення витягів з мунімент, за це платили 6 п.з. 10 гр. (станом на 1637 р.)⁷⁷. Отже, можемо зробити висновок, що, окрім прямих канцелярських обов'язків – ведення документації, підписки займалися ще й багатьма іншими дрібними справами міста, за що отримували винагороду. Наприклад, уже згаданим трьом підпискам при Станіславі Ансеріні у 1580 р. було подаровано по талеру “з ласки”, в 1581 р. видана “коленда” в 3 п.з. За пломбування напоїв підпискам видавалась приблизно така ж сума – 3–4 п.з., за збір податку – 6 п.з. 20 гр., на якісь інші потреби – 5–7 гр.⁷⁸ Як бачимо, оплата праці підписків була несистематичною і надавалася, очевидно, за особливі заслуги, хоча, можливо, деяку суму вони отримували безпосередньо від міського писаря, який номінально був зобов'язаний до їх утримання.

* * *

Допоміжний персонал у Львові мав багато спільних рис з іншими працівниками міських канцелярій Польського королівства, однак існували певні нюанси і відмінності, наприклад, у термінології, ієрархічності, затребуваності окремих спеціалістів тощо. Наявність традиції різних шкіл письма, національних громад, культурних середовищ у міському суспільстві наклала свій відбиток на формування персоналу канцелярії. На ранньому етапі організації канцелярії він був переважно безіменним, про його існування стверджуємо на підставі палеографічних досліджень та аналогічних структур у міських канцеляріях Польського королівства. З розвитком функцій канцелярії, збільшенням обсягу діловодства розширювалося коло осіб, причетних до творення різноманітної документації та виконання інших обов'язків. З початком XVI ст. настають важливі зміни у складі канцелярії: розпорядженням міської

ради визначаються обов'язки та оплата заступника писаря, у джерелах дедалі більше з'являється згадок про підписків, їхній персональний склад, функції та оплату роботи. Загалом праця в канцелярії координувалася міським писарем, за його відсутності керівництво на себе перебирав його заступник, а допоміжні роботи виконували підписки (яким інколи доручалися й важливі місії у зовнішній роботі установи).

¹ Загальну характеристику історіографії за міськими канцеляріями див.: *Tandecki J.* Rozwój badań nad dokumentem oraz kancelariami miejskimi w Polsce // *Studia archiwalne*. – Lublin, 2006. – Т. II. – С. 21–29; найважливіші праці: *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku // *Archeion*. – Warszawa, 1955. – Т. XXXIV. – С. 277–304; *Ejusa.* Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802 // *Archeion*. – Warszawa, 1962. – Т. XXXVI. – С. 137–170; *Radtko I.* Kancelaria miasta Poznania do roku 1570. – Warszawa, 1967; *Stankowa M.* Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII wieku. – Warszawa, 1968; *Górski Z.* Organizacja kancelarii miejskiej Starej Warszawy i system pracy pisarzy miejskich // *Archeion*. – Warszawa; Łódź, 1983. – Т. LXXVI. – С. 19–36.

² *Łosowski J.* Personel pomocniczy w kancelariach miejskich okresu staropolskiego // *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle porównawczym* / Pod red. J. Gancewskiego i A. Wałkowskiego. – Olsztyn, 2006. – С. 159.

³ *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa... – С. 292.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Wyrozumska B.* Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. – Kraków, 1995. – С. 26–28, 36.

⁶ *Ibid.* – С. 36–39.

⁷ *Friedberg M.* Kancelaria miasta Kazimierza... – С. 145–146.

⁸ *Ibid.* – С. 165.

⁹ *Ibid.* – С. 166.

¹⁰ *Górski Z.* Organizacja kancelarii miejskiej Starej Warszawy... – С. 23.

¹¹ *Ibid.* – С. 25.

¹² *Sołtan A.* Pisarze miejscy Starej Warszawy od XV do 1. połowy XVII wieku. Pochodzenie – wykształcenie – kariery // *Rocznik Warszawski*. – Warszawa, 2008. – Т. 36. – С. 175–177.

¹³ *Sołtan A.* Pisarze miasta Nowej Warszawy w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. // *Rocznik Warszawski*. – Warszawa, 1995. – Т. 25. – С. 186.

¹⁴ *Radtko I.* Kancelaria miasta Poznania... – С. 78–79.

¹⁵ *Ibid.* – С. 103.

¹⁶ *Stankowa M.* Kancelaria miasta Lublina... – С. 67.

¹⁷ *Ejusa.* Sebastian Klonowicz (Klonowicz) – pisarz i rajca miasta Lublina, 1573–1602 // *Archeion*. – Warszawa, 1967. – Т. XLVI. – С. 98, 102–103.

¹⁸ *Samsonowicz H.* Z badań nad kancelarią małych miast w Polsce w XV wieku // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Warszawa; Łódź, 1985. – Т. I. – С. 243–259.

¹⁹ *Maliniak J.* Uposażenie i przywileje rady oraz pisarza miejskiego w średniowiecznej Świdnicy // *Człowiek – obraz – tekst: studia z historii średniowiecznej i nowożytnej* / Pod red. M. L. Wójcika. – Dzierżonów, 2005. – С. 51–63; *Dudzińska A.* O pracy świdnickiej kancelarii miejskiej w pierwszej połowie XVI wieku // *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych* / Pod red. P. Gołdyna. – Kraków, 2008. – С. 227–239.

²⁰ *Dudzińska A.* O pracy świdnickiej kancelarii... – S. 230.

²¹ *Łosowski J.* Personel pomocniczy... – S. 158–167.

²² *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 132–140. Ці ж дані викладені авторкою у статті: *Білоус Н.* Київська міська канцелярія XVI – середини XVII століть (До питання про реконструкцію) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2006. – Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 496–499 та: *Biłous N.* Samorząd miasta Kijowa w XVI – pierwszej połowie XVII wieku. Specyfika funkcjonowania // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku / Pod red. H. Gmiterka i J. Łosowskiego. – Kraków, 2010. – S. 246.

²³ *Кравченко В.* Структура міської влади Кременця у другій половині XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині. 2009. – Кременець, 2009. – С. 48.

²⁴ *Доманова Г. С.* Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.). – Автореферат дис. на здоб. наук. ст. к. і. н. за спец. 07.00.01 “Історія України”. – Чернігів, 2007. – С. 13.

²⁵ *Najstarsza księga miejska 1382–1389* / Wyd. A. Czołowski. – Lwów, 1892. – S. V. – (Pomniki dziejowe Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica; t. I); *Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa* / Oprac. K. Badecki. – Lwów, 1935. – T. III: *Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382–1787.* – S. 1.

²⁶ *Zubyk R.* Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930. – S. 210–219.

²⁷ *Gębarowicz M.* Stanisław Anserinus – zapomniany archiwista XVI stulecia // *Studia Źródłoznawcze. Commentationes.* – Warszawa; Poznań, 1968. – T. 13. – S. 91–121.

²⁸ *Історія Львова.* У 3-х тт. / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів, 2006. – Т. I. – С. 110–117.

²⁹ *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // *Український історичний журнал.* – К., 2006. – № 5. – С. 123–124.

³⁰ *Льків-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату в першій половині XVI ст. (на матеріалах ЦДІА України у Львові) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2006. – Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 40–44; *Його ж.* Формування канцелярії Львівського магістрату в XIV столітті // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura* / *Studia z dziejów Lwowa* pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki. – Kraków, 2010. – T. VII: *Urzędy, urzędniczy, instytucje.* – S. 9–21.

³¹ *Петришак Б.* Міська канцелярія Львова другої половини XIV – початку XV століть: дискусійні питання // *Львів: місто – суспільство – культура.* – Т. 8. – Ч. 1: *Влада і суспільство* / За ред. О. Аркуші та М. Мудрого. – Львів, 2012. – С. 11–33.

³² Зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 695–696. Див. також їхні публікації: *Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414* / Wydał A. Czołowski. – Lwów, 1896. – 183 s. – (Pomniki dziejowe

Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica; t. II); Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426 / Wydał A. Czołowski. – Lwów, 1905. – 186 s. – (Pomniki dziejowe Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica; t. III).

³³ *Łosowski J.* Personel pomocniczy... – S. 160–161.

³⁴ *Łosowski J.* Personel pomocniczy... – S. 161–162.

³⁵ Детальніше про це див.: *Петришак Б.* Міська канцелярія Львова... – С. 24–26, 32 (додаток А).

³⁶ Najstarsza księga... – S. V. А. Чоловський вважав, що рук було 5, однак записи № 736–742, які не ввійшли до публікації, написані іншим почерком (ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 1, с. 172).

³⁷ *Bartoszewicz A.* Mieszczanie “litterati” w polskim mieście różnego średniowiecza / Agnieszka Bartoszewicz // *Kwartalnik Historyczny.* – Warszawa, 1999. – R. CVI. – Nr 4. – S. 9.

³⁸ Детальніше про роботу канцелярії у XV ст. див.: *Петришак Б.* Міські писарі Львова XV ст.: просопографічне дослідження // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku / Pod red. H. Gminterka i J. Łosowskiego.* – Kraków, 2010. – S. 473–500.

³⁹ Кsięga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414... – S. 28.

⁴⁰ *Ibid.* – S. 49.

⁴¹ Кsięga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426... – S. 35.

⁴² *Ibid.* – S. 123.

⁴³ *Acta officii consistorialis leopoliensis antiquissima / Ed. G. Rolny.* – Leopoli, 1930. – Vol. II: continet acta annorum 1490–1498. – S. 279.

⁴⁴ Кsięga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426... – S. 83, 85. Детальніше про стосунки української громади з канцелярією див.: *Петришак Б.* Українська громада Львова та міська канцелярія в XIV – першій половині XVII ст.: конфлікти й порозуміння (у друці).

⁴⁵ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 910; спр. 1153, арк. 409.

⁴⁶ *Білоус Н.* Київська міська канцелярія... – С. 496.

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 712, арк. 479.

⁴⁸ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 706, арк. 14, 16, 39.

⁴⁹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, фонд 98 (Рольний В.), спр. 4, арк. 30.

⁵⁰ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 706, арк. 182, 189; спр. 10, арк. 742, 771, 1407; спр. 11, арк. 407–408; спр. 224, арк. 518.

⁵¹ Там само, спр. 712, арк. 479.

⁵² Там само, спр. 15, арк. 31, 1617–1618; спр. 241, арк. 1 (ненумерована).

⁵³ Там само, спр. 15, арк. 34.

⁵⁴ Там само, спр. 19, арк. 164.

⁵⁵ Там само, спр. 383, арк. 1148.

⁵⁶ Там само, спр. 382, арк. 800.

⁵⁷ Там само, спр. 386, арк. 723.

⁵⁸ Там само, спр. 387, арк. 918, 1094.

⁵⁹ *Album civium Leopoliensium: rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783 / Wyd. A. Janeczek.* – Poznań; Warszawa, 2005. – T. I. – S. 73, 93, 110, 126, 162, 176, 192, 193, 223, 235.

⁶⁰ *Gilewicz A.* Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // *Studia z historii społecznej i gospodarczej, poświęcone prof. Fr. Buja-*

kowi. – Lwów, 1931. – S. 409; з сучасної української історіографії проблему професійного складу новоприйнятих львівських громадян аналізував у кількох статтях та монографії львівський історик Орест Заяць, проте представники “вільних” професій не стали предметом окремого дослідження (див.: *Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження.* – Київ; Львів, 2012. – С. 304–305, 307).

⁶¹ *Gilewicz A. Przyjęcia...* – S. 409.

⁶² ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 9, арк. 51–52; *Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Упоряд. М. Капраль.* – Львів, 1994. – С. 136.

⁶³ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 9, арк. 250.

⁶⁴ *Gebarowicz M. Stanisław Anserinus...* – S. 99.

⁶⁵ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 233, арк. 336, 671.

⁶⁶ Там само, арк. 490, 802.

⁶⁷ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 234, арк. 390.

⁶⁸ *Gebarowicz M. Stanisław Anserinus...* – S. 98–99.

⁶⁹ *Ibid.* – S. 99.

⁷⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rękopisy, sygn. 826, k. 7, 54 v.

⁷¹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 712, арк. 986; спр. 713, арк. 146, 195, 248, 288, 393.

⁷² ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 227, арк. 515.

⁷³ Там само, спр. 712, арк. 838, 866, 992.

⁷⁴ Там само, спр. 713, арк. 248.

⁷⁵ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 13–16.

⁷⁶ Там само, оп. 2, спр. 713, арк. 393.

⁷⁷ Там само, оп. 1, спр. 755, арк. 40 зв.

⁷⁸ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 713, арк. 243, 422.

Проанализированы возникновение и развитие вспомогательного персонала канцелярии (заместителя писаря, писарей), рассмотрена проблема терминологии, выяснены обязанности и оплата услуг канцеляристов.

Ключевые слова: вспомогательный персонал; писарь; заместитель писаря; канцелярия.

The article analyses the arising and development of the accidental staff of chancellery (deputy clerks, sub clerks), considers the terminology questions, clarifies the responsibilities and services of clerks.

Key words: accidental staff; sub clerks; the chancellery.

УДК 930.25:004

О. Т. ФІТКУЛІН*

ВИБІР ТЕХНОЛОГІЙ ТА ПРОГРАМНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ СТВОРЕННЯ АРХІВНИХ КОПІЙ ВЕБ-САЙТІВ

Розглядається досвід деяких країн щодо зберігання веб-ресурсів. Аналізуються програмні засоби для створення архівних копій веб-сайтів.

Ключові слова: веб-сайт; архівне зберігання веб-сайтів; веб-краулер.

Центральний державний електронний архів України (далі – ЦДЕА України) як державний орган виконує завдання та функції держави з управління архівною справою та діловодством, забезпечує облік, збереженість електронних документів Національного архівного фонду та електронних інформаційних ресурсів і використання їх інформації¹.

Одним з важливих напрямків діяльності ЦДЕА України є створення архівних колекцій веб-сайтів у межах ініціативного документування. Їх формування спрямоване на зберігання культурної спадщини України для майбутніх поколінь. Для цього використовується веб-краулер**, який імітує веб-браузер і звертається за визначеними посиланнями відповідних HTML-сторінок, копіює їх, сканує наявність гіперпосилань на складові її змісту, супровідні файли та наступні HTML-сторінки і переходить за гіперпосиланнями, повторюючи свої дії, до наступних складових веб-сайту.

Під час створення архівних колекцій веб-сайтів особлива увага приділяється повноті завантаженої інформації. Контент***, який не був завантажений програмними засобами, довантажується вручну, і той, що не має відношення до тематики колекції, вилучається так само. При такому підході до зберігання електронної інформаційної спадщини України необхідні технології та засоби завантаження веб-сайтів, що забезпечують зберігання контенту з можливістю автоматизованої фільтрації джерел, моніторингу та контролю процесу копіювання.

Розуміючи цінність певної частини інформації, що розміщується в мережі Інтернет, у багатьох країнах розпочато дослідження щодо вирішення питання, які ресурси мережі Інтернет слід зберігати і за допомогою яких засобів це можна реалізувати.

* *Фіткулін Олександр Тагірович* – головний спеціаліст відділу інформаційних технологій Центрального державного електронного архіву України.

** Веб-краулер – програма, що призначена для пошуку веб-сторінок у мережі Інтернет з метою подальшого їх зберігання.

*** Контент – узагальнюючий термін, що характеризує будь-яку інформацію, яка міститься на сторінках веб-сайту (зображення, аудіо, відео тощо).

Аналізуючи досвід різних країн, можна розподілити методики зберігання веб-сайтів на три групи:

1) країни, у яких національні закони про обов'язковий примірник* було розповсюджено на цифрові матеріали. Наприклад, Литва (з 1996 року зберігається обов'язковий примірник електронних документів, які мають велике значення для країни, а в 2002 року – для зберігання мережевих матеріалів було створено Архів електронних ресурсів як підсистему LIBIS (Литовська інтегрована бібліотечна інформаційна система)². У Новій Зеландії обов'язковий примірник був розповсюджений на всі цифрові матеріали, у тому числі Інтернет-ресурси відкритого доступу, включаючи блоги**, вікі*** тощо, та створено Національний архів цифрового спадку для забезпечення постійного зберігання цифрової інформації про Нову Зеландію³. У Франції з 2006 року в автоматизованому режимі зберігаються всі мережеві матеріали національного домену****, а якщо їх автоматичне зберігання неможливе, ці матеріали вимагаються у видавництвах⁴;

2) країни, де зберігаються всі веб-сайти національного домену. Наприклад, Португалією скопійовано більше, ніж 130 мільйонів веб-сторінок та надається вільний доступ до них⁵. В Об'єднаному Королівстві Британії з квітня 2013 року з національного домену UK завантажено 36 ТБ інформації⁶. У Фінляндії для копіювання, реєстрації та постійного зберігання Інтернет-публікацій створено архівну систему EVA⁷;

3) країни, де вибірково зберігаються веб-сайти, що мають національне значення. Наприклад, в Австралії створено архів PANDORA⁸, а для автоматизованого копіювання та описування веб-ресурсів, а також організації доступу до них було розроблено спеціальне програмне забезпечення PANDORAS. У Китаю з 2003 року реалізується проект щодо відбору, збереження, індексації та публікації веб-сайтів (веб-інформації) WICP (Web Information Collection and Preservation)⁹, що пов'язані з історичними подіями, які мають велике значення для країни. У Нідерландах з 2006 року зберігаються спеціально відібрані мережеві ресурси на основі договорів з видавцями. Станом на початок 2010 року було скопійовано приблизно 2500 веб-сайтів¹⁰.

* Обов'язковий примірник – екземпляр публікації, що в обов'язковому порядку, визначеному законодавством країни, надається бібліотекам та іншим установам з метою реєстрації і обліку, створення державних архівів тощо.

** Блог – веб-сайт, основний зміст якого – записи, які регулярно додаються і містять текст, зображення або мультимедіа.

*** Вікі – веб-сайт, що дозволяє користувачам самостійно змінювати вміст сторінок через браузер, використовуючи спрощену і зручнішу розмітку тексту.

**** Домен, або доменне ім'я – символічне ім'я, що допомагає знаходити адреси Інтернет-серверів.

У країнах, де закон про обов'язковий примірник розповсюджено на цифрові матеріали, зберіганням веб-сайтів займаються бібліотеки або створюються спеціалізовані бібліотечні архіви. Необхідно розуміти, що бібліотеки приймають для зберігання публікації, що тиражуються масово, а архіви займаються унікальними документами.

Копіювання веб-сайтів – це складний автоматизований процес, який виконується програмними комплексами, що відбувається шляхом індексування і збереження даних відповідно до попередньо встановлених параметрів.

Якість і повнота результатів завантаження залежить від програм, що використовуються та постійно вдосконалюються. Результат роботи веб-краулера – статичне представлення веб-сайту, незалежно від того, яким він був до копіювання. Статичними називаються веб-сайти, інформація в яких зафіксована у формі HTML-сторінок*, без використання додаткових програмних засобів для їх зміни за запитами користувачів. При кожному звертанні до веб-сайту для користувачів відтворюються відповідні HTML-сторінки. Щоб оновити інформацію на подібних сторінках, необхідно вручну внести зміни безпосередньо в HTML-код сторінки. На відміну від статичних, динамічні веб-сайти більш гнучкі в керуванні. Для роботи динамічних веб-сайтів використовуються різні технології, що дозволяють “конструювати” веб-сторінки “на льоту” на запити їх користувачів, а потім відтворювати їх. Динамічні веб-сайти можуть “підлаштовуватися” під своїх відвідувачів, реагуючи на їхні дії. Для цього використовуються технології серверних, клієнтських скриптів**, за допомогою яких і створюються сценарії роботи веб-сайтів при певних діях користувачів. Наприклад, сторінка у соціальній мережі, де відображено інформацію, пов'язану з користувачем, який увів свої ідентифікаційні дані.

Пропонуємо визначити такі критерії вибору програмних засобів для копіювання веб-сайтів:

- повнота інформації, що завантажувється;
- багаторівневність копіювання інформації;
- можливість довантаження інформації з місця зупинки завантаження;
- можливість налаштування параметрів завантаження;
- відкритість програмного коду;
- безпека.

Орієнтація на ці критерії – дуже важлива умова під час вибору програмного засобу копіювання веб-сайтів, адже саме від нього залежить

* HTML-сторінка – веб-сторінка, написана мовою веб-розмітки HTML.

** Скрипт – мова програмування високого рівня для написання сценаріїв – коротких описів дій, які виконує система.

ефективність створення архівних колекцій веб-сайтів, зокрема, в ЦДЕА України. Розглянемо визначені критерії більш детально:

Повнота інформації, що завантажується. Критерій, викликаний необхідністю завантаження всієї інформації із вказаного веб-сайту, тобто всіх файлів, що знаходяться на ньому, незалежно від його складності. Разом з тим, часто файли зображень, відео, аудіо закриті для завантаження власниками веб-сайтів з метою захисту контенту. Такі файли доводиться завантажувати вручну.

Багаторівневість копіювання інформації. Дуже важливо, щоб у програмі копіювання веб-сайтів була можливість вибору рівнів завантаження, тобто в архівіста була можливість контролю меж переходу програми за посиланнями як всередині одного домену, так і на зовнішні ресурси відносно до нього. Оскільки для створення тематичних колекцій веб-сайтів необхідно копіювати лише інформацію, що тематично належить до створюваних архівних колекцій.

Можливість довантаження з місця зупинки завантаження інформації. Утрати Інтернет-з'єднання з будь-яких причин під час завантаження веб-сайту можуть призвести до припинення копіювання веб-сайту. Тому необхідно, щоб веб-краулер мав змогу продовжити копіювання веб-сайту з того місця, на якому сталася зупинка завантаження інформації.

Можливість налаштування параметрів завантаження. Веб-краулер повинен забезпечувати вибір таких параметрів завантаження веб-сайту: кількість одночасних з'єднань та кількість повторів автоматичного з'єднання, якщо відбулася втрата Інтернет-з'єднання. Необхідність наявності такого параметру, як кількість одночасних з'єднань, зумовлена тим, що деякі веб-сайти мають захист від перенавантаження каналу. Для цього встановлюється ліміт на загальну кількість одночасних звернень користувачів до контенту веб-сайту. При перевищенні цього ліміту, всі запити від джерела, що викликало перенавантаження, на практиці блокуються. Тобто, у випадку з веб-краулером, копіювання веб-сайту припиняється на період блокування. Це збільшує час, необхідний для повного копіювання веб-сайту.

Відкритість програмного коду. Важливість відкритого програмного коду полягає у незалежності від розробника програмного засобу, що застосовується для копіювання веб-сайтів. Удосконалення програми із закритим кодом та внесення змін може здійснювати лише розробник. У випадку завершення підтримки програмного продукту, з часом він стає застарілим та неактуальним для використання. На відміну від програм із закритим кодом, програми з відкритим кодом можуть бути модифіковані або допрацьовані, вільно розповсюджуватися, адаптовані для власних потреб. Завдяки цьому, такі програми частіше оновлюються, їх помилки швидше виявляються та виправляються.

Блокування зовнішніх посилань. Оскільки на веб-сайті можуть бути розміщені посилання на веб-ресурси, що не є необхідними для завантаження; виходячи з тематики створеної колекції веб-сайтів, потрібно, щоб веб-краулер блокував можливість переходу за такими посиланнями у створених копіях. Важливим чинником є те, що зовнішні посилання повинні бути ізольовані, а не видалені взагалі. Тобто при переході за ними виводилось повідомлення про те, що ці посилання ведуть до веб-ресурсів, які не є частиною скопійованого веб-сайту.

Безпека. Необхідно, щоб програмний засіб був перевірений на безпечність і виконував лише ті функції, які повинен виконувати. Досягти цього можна створенням комплексної системи захисту інформації в установі в порядку, визначеному законодавством України.

Розглянемо можливості програмних засобів, апробовані на практиці у ЦДЕА України:

HTTrack – безкоштовна програма з відкритим програмним кодом, розроблена Ксав'єром Роше і ліцензована відповідно до GNU General Public License Version 3 (ліцензія безкоштовного програмного забезпечення). Програма має багато параметрів для налаштування завантаження інформації: кількості одночасних з'єднань, їх максимальної швидкості, кількості повторів, рівнів копіювання інформації, налаштування проксі-сервера, можливості блокування зовнішніх посилань тощо.

HTTrack може оновлювати попередньо скопійовані веб-сайти та відновлювати завантаження у випадку розриву з'єднання з мережею Інтернет. Має базову версію командного рядка та три версії із графічним інтерфейсом (WinHTTrack, WebHTTrack та HTTraQt).

Недоліками програми є те, що вона не завантажує деякі файли (зображення, аудіо та відео, css* та інші), якщо посилання на них сформовані за допомогою мови програмування Java-script. Посилання, сформовані таким чином, є динамічними, тобто формуються або виконують ті чи інші дії лише у відповідь на дії користувача, а жодна з програм для копіювання веб-сайтів на сьогодні не може їх імітувати. Тому недодані файли необхідно зберігати вручну. Слід зазначити, що цей недолік характерний для всіх програм для копіювання веб-сайтів.

Wget – безкоштовна програма з відкритим програмним кодом, запускається та керується за допомогою командного рядка операційної системи, використовується для завантаження файлів з комп'ютерних мереж. Може завантажувати будь-які файли з мережі Інтернет (у тому числі і (X)HTML-сторінки) за протоколами HTTP** та HTTPS (безпеч-

* css – файли, що містять каскадні таблиці стилів для оформлення HTML-сторінок.

** HTTP – протокол передачі даних, що використовується в комп'ютерних мережах, основним призначенням якого є передача веб-сторінок.

ний HTTP), а також файли і списки директорій за протоколом FTP*. Файли можна завантажувати рекурсивно, як з одного сайту з визначеною глибиною слідування за посиланнями, так і з декількох. Недоліками цієї програми є те, що немає можливості встановлювати кількість одночасних з'єднань, а також відсутність можливості опрацювання посилань, сформованих за допомогою Java-скриптів.

Heritrix – веб-краулер з відкритим програмним кодом. Був створений за ініціативою неприбуткової організації, що розташована у Сан-Франциско (Каліфорнія, США), метою якої є збереження культурного надбання. Написаний мовою програмування Java. Головний інтерфейс реалізовано у вигляді веб-інтерфейсу, також має засіб для роботи за допомогою командного рядка. Цей веб-краулер входить до програмного засобу “Web Curator Tool”, розробка якого ведеться з 2006 року за ініціативою Національної бібліотеки Нової Зеландії та Британської бібліотеки¹¹. Остання стабільна версія (1,6), що вийшла 5 грудня 2012, доступна для вільного завантаження з офіційного веб-сайту її розробника¹². Програмний засіб представляє собою повноцінне середовище керування процесами селективного копіювання веб-сайтів, управління цими інформаційними об'єктами, організацією доступу до них користувачів тощо.

Відділом інформаційних технологій ЦДЕА України було здійснено встановлення зазначеного засобу на тестовий майданчик та проведення його дослідна експлуатація. За результатами, отриманими від використання “Web Curator Tool”, можна зробити висновок, що зазначений засіб загалом та “Heritrix”, як веб-краулер, зокрема, не підходять для використання в інформаційній системі ЦДЕА України. Це пов'язано зі специфікою створення архівних копій веб-сайтів (далі – АКВС) та проведення їх технічної перевірки. Повноцінне копіювання веб-сайтів неможливе внаслідок низки технічних та організаційних причин: використання мов програмування, що обробляються на стороні клієнта при генерації посилань; використання технологій Web 2.0** під час організації зберігання контенту, наприклад, зберігання потокового відео на сторонніх ресурсах. Це відбувається тому, що помилки в програмному коді та відсутній контент визначається під час технічної перевірки. Для забезпечення повноти та коректності відтворення АКВС проводиться довантаження контенту та коригування програмного коду в ручному режимі. Heritrix зберігає веб-сайти у форматі WARC, що є архівом, який містить копію цільового веб-сайту. Така форма зберігання інфор-

* FTP – протокол передачі файлів, що дає можливість абоненту обмінюватися двійковими і текстовими файлами з будь-яким комп'ютером мережі.

** Web 2.0 – методика проектування систем, яка шляхом обліку мережевої взаємодії стає тим кращою, чим більше людей користується нею.

мації, на відміну від сукупності HTML-файлів веб-сторінок, графічних аудіо-, відеофайлів та каскадних таблиць стилів, що створюється веб-краулером HTTrack або програмним засобом Wget, ускладнює коригування цільового веб-сайту.

Параметри копіювання програм веб-краулерів та їх порівняння представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння веб-краулерів

	HTTrack	Wget	Heritrix
1	2	3	4
Відкритий програмний код	+	+	+
Налаштування рівнів завантаження	+	+	+
Довантаження з місця зупинки завантаження	+	+	+
Налаштування кількості одночасних з'єднань	+	-	+
Вибір типів файлів для завантаження	+	+	+
Можливість створення копій декількох сайтів одночасно	+	+	+
Закриття зовнішніх посилань	+	+	+
Формат кінцевого результату	Статичний веб-сайт у вигляді html-, css-, js-файлів з аудіо-, відео-, графічними файлами	Статичний веб-сайт у вигляді html-, css-, js-файлів з аудіо-, відео-, графічними файлами	Архів у форматі WARC

Після випробування розглянутих програм виявлено такі загальні недоліки:

– жодна з програм не може обробляти посилання, що формуються за допомогою мови програмування Java-скрипт на стороні користувача;

– ускладнене або взагалі неможливе завантаження контенту в автоматичному режимі, який закрито правовласниками для завантаження, наприклад, за допомогою заборони копіювання файлів скриптів та каскадних таблиць стилів зі службових директорій;

– жодна з програм не забезпечує в автоматичному режимі гарантування відповідності контенту завантаженого веб-сайту контенту цільового веб-сайту. До цього часу в Україні ще не побудовано жодної комплексної системи захисту інформації в автоматизованих інформаційних системах, які б у своїй роботі використовували програмне забезпечення, що розглядається в цій статті. Тому можна стверджувати, що в Україні жоден програмний засіб, призначений для копіювання веб-сайтів, не сертифіковано Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі – ДССЗЗІ). Разом з тим архіви повинні гарантувати відповідність інформаційного наповнення архівної копії веб-сайту й оригіналу веб-сайту. Зважаючи на те, що процес копіювання відбувається незахищеними публічними інформаційними мережами, теоретично можливі перехоплення та підміна інформації, що копіюється. Частково ця проблема вирішується під час експертизи цінності в ЦДЕА України створеної копії цільового веб-сайту методом порівняння її з оригіналом. Однак, безперечно, ця проблема потребує більш детального опрацювання на рівні покращення функціоналу програмних засобів, що використовуються для копіювання веб-сайтів з урахуванням потреб безпеки та подальшою сертифікацією цих програмних продуктів ДССЗЗІ.

Програма Heritrix не відповідає вимогам копіювання веб-сайтів ЦДЕА України, оскільки Heritrix зберігає файли скопійованих веб-сайтів у власних архівних файлах, що ускладнює їх подальшу технічну перевірку.

На сьогодні ЦДЕА України використовує комплексний підхід до створення АКВС – за замовчуванням використовується веб-краулер HTTrack, що в автоматичному режимі, згідно із заданими параметрами, створює локальний примірник цільового веб-сайту. У випадку, якщо технічна перевірка виявляє відсутні інформаційні об'єкти в створеному примірнику, відбувається ручне довантаження останніх за допомогою програмного засобу Wget. Але навіть таке поєднання не забезпечує ідеального копіювання веб-сайтів, тому ЦДЕА України постійно слідкує за тенденціями розвитку засобів для копіювання веб-сайтів, а також намагається впровадити альтернативний метод прийняття на архівне зберігання веб-сайтів, у формі файлів зрізів (резервних копій) бази даних та програмного комплексу, що забезпечує відтворення інформації із цієї бази даних у формі HTML-сторінок.

¹ Положення про Центральний державний електронний архів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdea.archives.gov.ua/ua/base/759_21052012.pdf. – Назва з екрана.

² LIBIS [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libis.lt/lang.do;jsessionid=884B278AD4B9979476578BB0245AC233?language=en>. – Назва з екрана.

³ Archives New Zealand [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archives.govt.nz/advice/continuum-resource-kit/publications-publication-type>. – Назва з екрана.

⁴ Депонирование электронных документов во Франции: пятилетний опыт применения нового законодательства и уроки на будущее [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gpntb.ru/ntb/ntb/2012/10/ntb_10_8_2012-%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80-.pdf. – Назва з екрана.

⁵ Foundatiton of National Scientific Computing [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fcnp.pt/en/>. – Назва з екрана.

⁶ Crawling the UK web domain [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://britishlibrary.typepad.co.uk/webarchive/2013/09/domaincrawl.html>. – Назва з екрана.

⁷ Helsinki City Library [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hel.fi/hki/Kirjasto/en/>. – Назва з екрана.

⁸ Pandora Australia's Web Archive [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pandora.nla.gov.au>. – Назва з екрана.

⁹ National library of China [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nlc.gov.cn/newen>. – Назва з екрана.

¹⁰ National library of the Netherlands [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kb.nl/en>. – Назва з екрана.

¹¹ The British library [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bl.uk/#>. – Назва з екрана.

¹² Heritrix [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crawler.archive.org/downloads.html>. – Назва з екрана.

Рассматривается опыт некоторых стран о сохранении веб-сайтов. Анализируются программные средства для создания архивных копий веб-сайтов.

Ключевые слова: веб-сайт; архивное сохранение веб-сайтов; веб-краулер.

There is considered the experience of some countries on the preservation of web resources in the article. The author analyses the program means of the creating of archival copies of web sites.

Key words: web site; the archival preservation of the web sites; web crawler.

УДК 930.253:75.03(477+438)

Т. С. ХАРДАЄВА*

**ВІЛЬГЕЛЬМ КОТАРБІНСЬКИЙ У ДОКУМЕНТАХ
ЦДАМЛІМ УКРАЇНИ****(до 165-річчя від дня народження живописця)**

Подано характеристику основних архівних фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України про життя та творчість В. О. Котарбінського, польського й українського художника.

Ключові слова: В. О. Котарбінський; Варшавське товариство образотворчих мистецтв “Stuka рієкпа”; живописець; художник; особовий фонд.

В історії українського мистецтва є низка імен талановитих художників, творчість яких ще не отримала належної оцінки, що призвело до свідомого забуття імен багатьох по-справжньому талановитих майстрів. Один із таких художників – поляк за походженням, Вільгельм Олександрович Котарбінський, 165 років від дня народження якого ми нає 30 листопада цього року.

Творчий шлях В. О. Котарбінського починався нелегко, але сила його обдарованості та надзвичайної працездатності були такими великими, що врешті-решт він зайняв почесне місце серед кращих живописців свого часу.

Народився художник 30 листопада 1849 року в містечку Небурові Варшавської губернії у шляхетній польській родині. Базову художню освіту здобув у рисувальному класі Варшавського товариства образотворчих мистецтв “Stuka рієкпа” під керівництвом Д. Гадзевича, але проти подальшого навчання та майбутньої кар’єри художника рішуче повстав батько Вільгельма. Скориставшись коштами, які виділило юнакові товариство, Котарбінський проти волі батька їде до Рима, де стає учнем Академії святого Луки, заснованої ще 1577 року. Система художнього виховання, розроблена італійцями, – зразок для художніх шкіл. Котарбінський отримав срібну медаль (золотих не було) і звання “Кращий рисувальник міста Рима”. Учився Котарбінський у знаменитого художника Подести.

У вічному місті він працював із такою самовідданістю, що ледь не помер від виснаження й тифу. Художника врятували брати Сведомські, Павло й Олександр. На час хвороби друга вони перетворилися на турботливих доглядальників.

Так почалася нерозривна дружба трьох художників.

* *Хардаєва Тамара Сергіївна* – головний спеціаліст відділу довідкового апарату та обліку документів ЦДАМЛІМ України.

Після закінчення навчання, 1875 року, Вільгельм відкрив у Римі власну майстерню, писав ескізи з античної тематики.

У 1887 році на запрошення Павла Сведомського Котарбінський їде до Києва для участі у розписах Володимирського собору. У 1893 році стає одним із засновників Товариства київських художників, постійним учасником його виставок, експонентом вернісажів російських столиць. Роботи у Володимирському соборі поставили ім'я Вільгельма Котарбінського поряд із найвідомішими художниками Російської імперії. Його нагородили орденом Станіслава 2-го ступеня, а з 1905 року він став академіком Петербурзької академії мистецтв.

Після завершення робіт у Володимирському соборі художник залишився в Києві. Тут він захопився монументальним мистецтвом, прикрашаючи приватні будинки відомих своїми статками киян. Виконував замовлення, наприклад, для дому українського мецената Миколи Терещенка на Бібіковському бульварі (нині Національний музей Тараса Шевченка) та Варвари Ханенко (тепер Музей мистецтв Варвари і Богдана Ханенків).

В. О. Котарбінський був дуже плідним, працював легко і багато. Був надзвичайно популярним, комерційно успішним і модним. Автор низки великих станкових полотен, які розійшлися по всьому світу. На одній з російських академічних виставок 1898 року художник представив більше 100 картин і етюдів. У січні 1907 року в міському музеї Києва відбулася персональна виставка Котарбінського, яка мала великий успіх.

У Києві зародилася дружба Вільгельма Олександровича з родиною Прахових, із якими він ділив радість творчих успіхів, голод і холод часів громадянської війни. Вільгельм Олександрович навчав малюванню Олену Прахову, дочку Адріана Вікторовича, вплинувши на її художній стиль і тематику.

У Києві Котарбінський мешкав у готелі “Прага”, розташованому на вулиці Володимирській. У ті часи будівлю тричі захоплювала коммандатура для військ Червоної Армії. У 1920 році, після того, як його номер неодноразово піддавався обшукам і залишатися там стало небезпечно, Елеонора Прахова, дружина Адріана Вікторовича, запропонувала художнику переїхати до них на вулицю Трьохсвятительську, 20. Саме тут, у домі Прахових, на 72 році життя, Котарбінський і помер 4 вересня 1921 року.

Похований художник на польській ділянці Байкового кладовища. За могилою опікується Польське культурно-освітнє товариство “Згода”.

Джерел із вивчення життя і творчості Котарбінського дуже мало. Одними з найцікавіших, важливих і наукових відомостей про художника є спогади Миколи Прахова, сина Адріана Вікторовича, “Сторінки минулого” та стаття доктора мистецтвознавства Лариси Савицької

“Геній, котрий знав, що робить” (журнал “Музейний провулок”, № 1, 2009). Більшість інформативного матеріалу, яким рясіє довідкова література та сайти Інтернету про художника, містять суперечливу інформацію.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) зберігається особовий фонд В. О. Котарбінського (№ 1283), який складається з набору поштової папери (три поштові листівки та один клапан конверта), створених художником у кін. 1890-х – на поч. 1900-х років для О. А. Прахової. До ЦДАМЛМ України вони потрапили в 1969 році через знайому Олени Адріанівни Віру Володимирівну Шпілевич.

Усі аркуші мають водяні знаки та прикрашені акварельними заставками, написаними О. А. Праховою. Форма листків і конфігурація заставок дозволяють припустити утилітарний характер цих робіт.

Серед інших матеріалів про В. О. Котарбінського привертає увагу лист М. А. Прахова до О. М. Язевої, дочки українського художника та педагога М. І. Мурашка, від 8 травня 1955 року. Зберігається лист у фонді Язевих – родичів М. І. Мурашка. Автор згадує про творчі вечори, що проходили у домі Прахових:

“...Основное ядро наших вечеров были художники “Соборяне”, как прозвал отец Васнецова, братьев Сведомских – Павла и Александра, Котарбинского и Врубеля, собиравшихся по вечерам каждый день. <...> Ужинов не устраивали, пили хороший чай...”¹.

За один такий вечір В. О. Котарбінський створював одну або дві сепії. У кінці тижня вибирав яку-небудь, завершував, ставив у нижньому правому кутку свій підпис латинськими літерами “W. K.”, а в правому – російськими “Е. А. П.” і дарував О. А. Праховій, яка дбайливо слідувала за господарством і розливала вечірній чай. “Античний світ і містика переплітаються між собою в цих сепіях Котарбінського, кожна з яких відрізняється від іншої технікою, глибиною та легкістю колориту”, – згадує у своїй книзі “Сторінки минулого” М. А. Прахов².

У фонді українського мистецтвознавця Я. П. Затенацького зберігається машинописна копія листа М. І. Мурашка до київського мецената І. М. Терещенка від 21 лютого 1893 року, де художник порівнює картину М. К. Пимоненка “Рекрути” з невідомим твором В. О. Котарбінського:

“...Картина Котарбинского стояла с ней рядом и была ее красотой, но как вещь писаная без природы уступала ей в силе и фигуры казались не людьми, а прекрасными тенями. Но в искусстве не фотографическая же правда важна...”³.

У цьому ж фонді також представлені копії трьох групових фотографій кінця ХІХ ст. із зображеннями В. О. Котарбінського, П. О. Сведомського, І. Ф. Селезньова, В. Д. Поленова, Л. М. Антокольського та інших⁴.

Напередодні ювілею художника хочеться особливо зазначити, що його життєвий і творчий шлях потребують більш детального фахового дослідження. Враховуючи його значимість і заслуги в європеїзації українського мистецтва, треба донести до широкої аудиторії, що Вільгельм Котарбінський – один із визначних майстрів українського образотворчого мистецтва. Віддамо ж йому належну шану.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 227, оп. 1, од. зб. 9, арк. 9, 10.

² Прахов М. А. Сторінки минулого. Нариси-спогади / Микола Адріанович Прахов. – К., 1958. – С. 303.

В. О. Котарбінський другий справа, сидять на траві П. А. Сведомський,
В. Д. Поленов, перший зліва – І. Ф. Селезньов та ін.

В. О. Котарбінський перший зліва, сидить І. Ф. Селезньов, праворуч від нього
стоять: над ним В. Д. Поленов, зліва Л. М. Антокольський та ін.,
останній справа – П. А. Сведомський.

Стоять зліва направо В. О. Котарбінський, Л. М. Антокольський,
В. Д. Поленов та ін.

³ ЦДАМЛМ України, ф. 1125, оп. 1, од. зб. 142, арк. 60, 79.

⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 1125, оп. 2, од. зб. 329, арк. 1–3.

Подана характеристика основних архивних фондів Центрального державного архива-музея літератури і мистецтва України о житті і творчості В. О. Котарбінського – польського і українського художника.

Ключевые слова: В. А. Котарбинский; Варшавское общество изобразительных искусств “Stuka piękna”; живописец; художник; личный фонд.

There is given the characteristics of the main archival fonds of the Central State Archives Museum of Literary and Art of Ukraine about the life and activity of V.O. Kotarbinskyi, Polish and Ukrainian painter.

Key words: V.O. Kotarbinskyi; “Stuka piękna” Warsaw Society of Fine Arts; the painter; the artist; the personal fond.

УДК 929Петренко:821.161.2

В. М. ШАБАНОВА*

ПРО СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ПОЕТА МИХАЙЛА ПЕТРЕНКА ТА ЙОГО БАТЬКІВ

Аналізуються дві версії щодо місця проживання родини поета Михайла Петренка у Слов'янську на основі документів Генерального межування Ізюмського повіту, законодавства, що діяло на той час та соціального стану місцевого населення.

Ключові слова: поет Михайло Петренко; Слов'янськ; хутір Торецький; хутір Бакай; Бакайська пустош.

Про слов'янський період життя поета Михайла Петренка та його батьків.

Існує дві версії щодо місця проживання батьків Михайла Петренка: “хутірська” та “міська”. Обидві ґрунтуються на усних переказах старожилів міста та не мають жодного документального підтвердження. На сьогодні в Слов'янську найбільш поширеною є “хутірська версія” – провулок Набережний, 1 у Черевківці, сучасному мікрорайоні міста Слов'янська. На місці, де начебто була садиба батьків Поета й де народився Михайло, 2012-го року проведено урочисте закладення пам'ятного каменя. Питання начебто вирішено, та сумніви все ж виникають.

“Хутірська версія” базується на записах спогадів нібито родичів Михайла Петренка та дослідженнях деяких слов'янських краєзнавців. Записи не датовані, але вважається, що зроблені вони у 20–30-х роках 20 ст. зі слів нібито правнука брата Поета Павла Івановича – Петренка Антона Костянтиновича. Антон Костянтинович, як інколи згадувалося, збирав матеріали про свого знаменитого предка, але, на жаль, нічого з цього зібрання невідомо. Не опубліковані матеріали досліджень слов'янського періоду життя Поета, які проводила Корнієнко Н. М., та їх висновки. Є тільки посилання на них.

Про непричетність Антона Костянтиновича та його родичів до родини Поета детально та аргументовано написав О. Є. Петренко [23], [24], [25], [26]. Тож не будемо повторюватися.

Спробуємо проаналізувати обидві версії на підставі доступних на сьогодні документів та наблизитися до істини.

Навіть після поверхового ознайомлення з документами 18–19 ст. приходимо до висновку щодо малої ймовірності “хутірської версії”.

* Шабанова Валентина Миколаївна – геолог, м. Слов'янськ.

Ще раз наголошуємо на її недоведеності, відсутності задокументованої інформації. Усе, що написано про дитинство Поета, ґрунтується лише на здогадах і фантазіях, але ніяк не на документально підтверджених матеріалах.

Розглянемо аргументи більш детально.

Батько Поета, якщо він був дворянин, не міг купити або одержати земельну ділянку та заснувати хутір Торецький на лівому березі річки Бакай ні 1809 року (версія Корнієнко Н. М.), ні 1815 (версія Абрамова А. І.). Далі наводимо факти, що дають підстави для такого висновку.

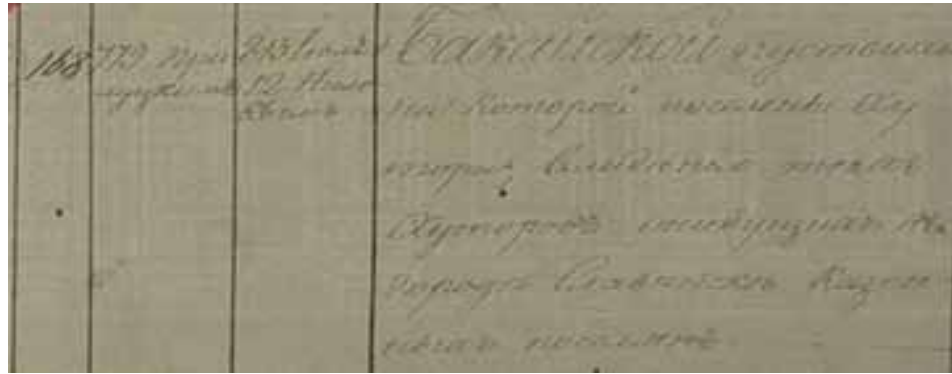
Розглянемо питання земельного володіння в місті Слов'янську й навколишній місцевості на початку 19 століття, користуючись матеріалами Генерального межування земель Ізюмського повіту та законодавством, що діяло того часу.

1813 року місту Слов'янську із казенних земель відмежовано 3083 десятини 82 сажени [10, с. 7]. За іншими свідченнями [8] – 3084 дес. 82 саж. Із них: у внутрішній частині міста (садиби з будівлями, городами та садками, вулиці, майдани) – 875 дес. 1992 саж., у зовнішній (вигони загального користування) – 2208 дес. 490 саж. Садиби мешканців міста могли бути в приватній власності, і власники розпоряджалися ними на свій розсуд. За свідченнями Пушкарьова Г. Г. [21], на кінець 19 століття, у час інтенсивної забудови міста, дехто з першопоселенців, продаючи землю, нажив чималі статки. Але значних земельних володінь у межах міста не було. Забудова вигонів того часу заборонялася [4], [6, п.2, 3]. Рішення щодо виділення цих земель у тимчасове особисте користування (не в приватну власність) з виплатою оброку (податку) в міську казну приймала місцева влада. Вона ж слідувала й за порядком у сфері землекористування в межах міста.

Казенні селяни, що мешкали в місті, для забезпечення свого існування, освоєння земель та поповнення державної скарбниці отримували земельні наділи з казенних земель ближніх слобод та хуторів за межами міста. Усі розпорядження казенними землями й казенними селянами здійснювало казенне відомство. Селянам земля надавалася в користування, але не у власність. За користування землею вони платили податки та несли державні повинності (рекрутську, возову, шляхову та інші). Влада відстежувала надходження податків та не допускала відчуження земель, населених казенними селянами, особам іншого суспільного стану. Пояснюються такі дії різними податковими пільгами.

Отже, особистий дворянин та чиновник Слов'янської ратуші міг бути мешканцем міста та мати у власності в його внутрішніх межах садибу з будівлями, городом і садком. У зовнішніх межах міста він міг користуватися загальними вигонами для випасу худоби.

Місцевість на лівому березі річки (яру) Бакай, на яку вказують прихильники “хутірської версії”, була в межах Бакайської пустоші, що на-

лежала до хутора Бакай (Бакайка) [1], [10, ч.1, с. 4], [12]. Хутір Бакай на тодішніх картах не вказаний. Та логічно припустити, що був він у гирлі річки Бакай. Річка була природною межею між володіннями казенними на її лівому березі та поміщицькими на правому [рис. 1]. Тож слід виділити й поселення, що виникли на цих землях. На лівому – казенний хутір Бакай, на правому – маєтний хутір Торецький. Хутір Бакай населяли казенні селяни, приписані до Билбасівської слободи. Вони та казенні селяни, що мешкали в Слов'янську й навколишніх казенних хуторах (Черкаському, Хрестищі), хуторах по яру Мазана та Бакай і мали земельні наділи в межах Бакайської пустоші.

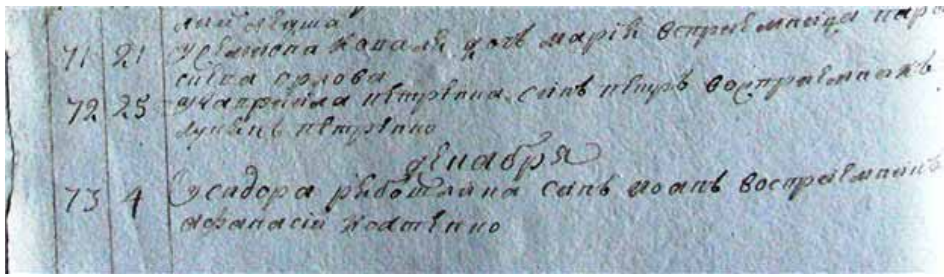
Уперше пустош (5710 десятин) відмежована 1779 року, удруге – 1813.

Із півночі, між землеволодіннями поміщиків Адамових та Таранових, вузькою смужкою вона прилягала до р. Казенний Торець, за яким були вигони Слов'янська. Можливо, саме тут селяни переправлялися через річку, уникаючи проїзду поміщицькими землями [рис. 1]. Тут були прогони для худоби та водопої. І саме тут, за припущеннями місцевих дослідників, безземельному дворянину Миколі Гавриловичу Петренку рішенням сходу міщан Слов'янська виділено 3 (чи 5) десятин землі під забудову.

Та зібрання (сход) міщан не мало права на виділення казенних земель, тим більше дворянину. Дворянин міг землю купити, одержати в спадок або пожалуванням. Але поміщицьких землеволодінь у Бакайській пустоші не було. А землі, виділені для казенних селян, продажу не підлягали. Тому не могло бути й купівлі-продажу. Мова може йти тільки про виділення в користування земель казенним відомством, а землекористувачем тут міг бути тільки казенний селянин.

Можна припустити, що вказана ділянка могла бути куплена із сусідніх землеволодінь поміщиків (Адамових чи Таранових). Але таких свідчень немає. Головні сучасні вулиці Черевківки майже точно відтворюють старі шляхи та межі володінь, і вказана садиба Миколи Гавриловича по провулку Набережному є в межах колишніх казенних

земель. Наразі відомий тільки один Гаврило Петренко, у якого міг би народитися Микола Гаврилович.

Це фрагмент сторінки метричної книги церкви Знамення Пресвятої Богородиці села Знаменського 1795 року про хрещення Петра, сина Гаврила Петренка [28].

Прихожанами Знаменської церкви 1795 року були кріпаки пана Шидловського (Знаменське) та казенні селяни ближніх сіл та хуторів (Черкаського, Билбасівки та інших). Церква в Билбасівці була зведена тільки 1799 року.

Можливо, указаний Гаврило мав і сина Миколу. Цілком можливо, що були вони казенними селянами й мешкали в Билбасівці або Черкаському. А частину земельного наділу мали в Бакайській пустоші. Тоді можна пояснити непорозуміння, що виникають через розмір ділянки, яка була начебто надана Миколі Гавриловичу “під забудову” – 3 десятини.

Адже, за тодішніми розрахунками, щоб селянин міг утримувати себе, платити податки та виконувати державні повинності, йому необхідний був земельний наділ у “пропорції” на ревізьку душу чоловічої статі від 8 до 15 десятин відповідно до наявності вільного земельного фонду [3], [7]. Такі “пропорції” здебільшого дотримувалися. Бачимо це на прикладі казенних земель Хрестища (8550 дес., 1501 саж.), теж населеного казенними селянами (561 душа), що жили в хуторах та Слов’янську [10, ч. 1, с. 30].

Відповідно до місця проживання, якості землі та інших обставин, селяни могли одержувати наділи в різних місцях. Тож і сім’я Гаврила Петренка могла мати поле в Билбасівці або Черкаському, а сіножать чи баштан в Бакайській пустоші. А можливо, усе було простіше. Казенний селянин Микола Гаврилович Петренко жив собі в хуторі Бакай, займався землеробством, гадки не маючи, що колись його будуть вважати дворянином та батьком поета Михайла Петренка. Нащадки Миколи Гавриловича дожили на батьківській садибі дотепер. Казенний хутір Бакай на кінець 19 століття об’єднався з маєтним хутором Торецьким, а надалі всі хутори між яром Мазана та річкою Бакай стали хутором Черевківським.

Припускати можна, та чи стосується це родини Михайла Петренка?

Батько Поета, Микола Дмитрович Петренко, за Жалуваною грамотою дворянам [5], мав дворянські пільги та користувався привілеями, наданими Жалуваною грамотою містам [6]. Але аж ніяк не виконував повинності казенного селянина.

Микола Дмитрович Петренко був державним службовцем, служив у міській ратуші й належав до місцевої еліти. Сума державного жалювання, за тодішнього співвідношення цін та прибутку провінційного чиновника, дозволяла жити досить пристойно. Щоденні ж обов'язки чиновника не давали змоги поєднувати службу із землеробством і вирощувати кавуни, дині та чумакувати (саме такий рід діяльності вважався слов'янськими дослідниками можливим для батька Поета). Такий спосіб життя більше підходив для селянина. Крім того, поблизу слобожанських міст та слобод у навколишніх хуторах, селах та й самих містах і слободах вирощувалося стільки кавунів, динь та городини, що не було ніякого сенсу везти їх далі місцевого торгу. Основний прибуток приносило заняття хліборобством. Городництво та баштанництво – то переважно для особистого вжитку та невеликого виторгу. Підкреслюємо й те, що за Жалуваною грамотою дворяни могли продавати продукцію свого виробництва тільки оптом [5, а) п. 27, 32].

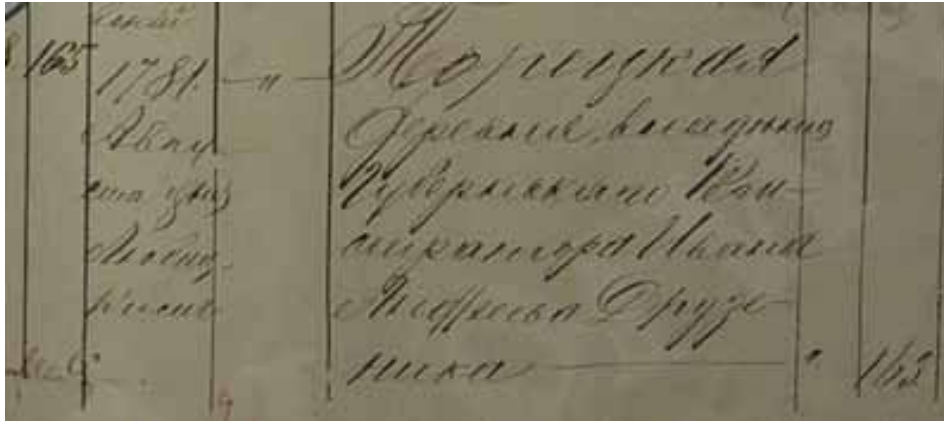
До речі, слід звернути увагу на статус хрещених батьків брата Михайла – Євграфа: колезький секретар і поміщик Корсунов Л. П. (750 дес., 45 душ селян) [10, ч. 1, с.17] та генерал-майорша й поміщиця Тіхоновська У. Д. (332 дес. та 72 душі селян) [10, ч. 1. с. 22]. Мабуть, і в інших дітей хрещені батьки були того ж кола. Ймовірний рідний брат його бабусі – купець П'ятирубльов Григорій Борисович був ратманом міської ратуші [30]. Рідний брат батька Григорій Дмитрович Петренко – колезький секретар, служив у міській ратуші з 1814 року [25, с. 208]. Усе це, безумовно, свідчить про близьке оточення Петренків. Тож чи могла вони жити як селяни, обробляючи землю та продаючи кавуни й дині? Не було ніякого сенсу одержувати початкову освіту в сторонніх людей або в Ізюмському трикласному училищі. Михайло виховувався в досить освіченій на той час родині, яка мала можливість дати початкову освіту своїм дітям у домашніх умовах. Він був чи не найпершим студентом Харківського університету зі Слов'янська. А тяжка селянська праця мало спонукала до мрій про навчання в університеті.

Крім того, 1809 року Микола Петренко був сімнадцятирічним юнаком та навряд чи міг у такому віці одержати або купити землю, не будучи ще сімейним чоловіком та перебуваючи під опікою родичів.

Досі не знайдено свідчень про земельні наділи в межах Бакайської пустоші осіб іншого стану, крім казенних селян. Про це свідчать і матеріали Генерального межювання Ізюмського повіту, зокрема план [рис. 1].

Слід зауважити, що хутір Торецький засновано значно раніше 1809-го року і, як вказано вище, це був маєтний хутір.

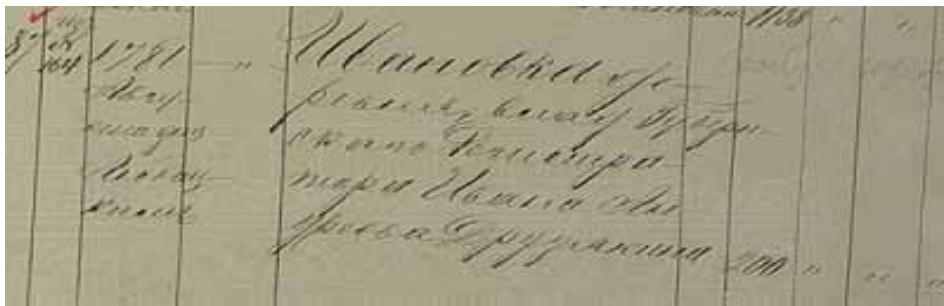
1781 року прапорщик Любицький виконував межування та склав геометричний спеціальний план Азовської губернії Торського повіту хутора Торецького зі всіма землями, що належали до нього та перебували в загальному володінні губернського реєстратора Івана Андрійовича Друзякіна та канцеляриста Петра Олексійовича Петренка [10, ч. 1, с. 27], [14].

Усього 169 дес. 1500 кв.саж. У хуторі Торецькому 14 душ чоловічої статі та 6 жіночої. На плані генерального межування це ділянка за №165 на правому березі р. Бакай [рис. 1]. Друзякіну належали й землі хутора Іванівка (№ 166) площею 277 дес., які межували з хутором Торецьким із півдня, та хутір Яківлівка в гирлі річки Гола Долина [10, ч. 1, с. 36].

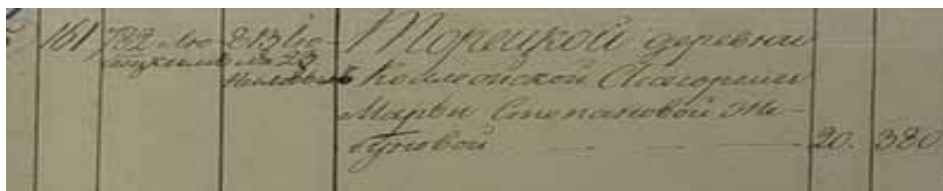
Прізвище Друзякіна в книзі трохи перекручене, та ніші записи [10, ч. 1, с. 14] підтверджують, що мова йде все ж таки про Друзякіна.

Уже 1798 року хутір Торецький (Заторецький) згадується в сповідних розписах Введенської церкви м. Слов'янська як володіння секретарші Друзякіної (Іван Андрійович на той час, мабуть, помер). А за даними генерального межування 1813 року й хутір Торецький, і Іванівка були вже володіннями купчихи Мотрони Іванівни Михайлової [14].

Можливо, згодом купчиха продала свої володіння поміщику (купцю) Марченку, але поки що свідчень тих часів про нього та його дочку Галю не знайдено.

У той же час був заснований ще один хутір Торецький (№ 161) [рис. 1). Землі хутора, майже 390 десятин (20 душ селян), відмежовано теж на правому березі Торця за 4 км на схід від хутора Друзякіна-Петренка. Нині це селище Семенівка. Належав хутір колезькій асесорші Марії Степанівні Жебунєвій [10, ч. 1, с. 27], [15].

Цікаво, що сусіднє з ним володіння (с. Високо-Іванівка, або Крюківка) належало Маргариті Олександрівні, вдові дворянина Петра Петровича Арцибашева [10, ч. 1, с. 5], [15].

Два хутори Торецьких дещо заплутали місцевих дослідників. Та й на картах 19 ст. показувався то хутір Друзякіна-Петренка в гирлі річки Ториці (Бакай) [рис. 2], то хутір Жебунєвої нижче за течією річки Казенний Торець, поблизу хутора Високо-Іванівка [рис. 3].

Можливо, саме цією плутаниною й пояснюються перекази про нещасливе кохання Михайла то до Галі Марченко, то до доньки дворян Арцибашевих. Та чи було це насправді? Про Галю поки що нічого невідомо.

Дворяни ж Арцибашеви мали доньку Варвару. Але була вона на 8–9 років старшою за Михайла. Інші ж Арцибашеви жіночої статі жили вже в другій половині 19 ст. [20, с. 58–60].

Основним доказом “хутірської версії” вважаються особисті документи та світлини А. К. Петренка, що доводять існування хутора Торецького на лівому березі р. Бакай. Але ж датуються вони початком 20 ст. [28]. Сталися суттєві зміни в законодавстві після земельної реформи 1861 року, невеличкі хутори на лівому й правому березі Бакаю, ще декілька ближніх хуторів втратили свої початкові назви та утворили хутір Черевківський. А ось установити, коли там поселилися предки Антона Петренка, знайти відсутні ланки їхнього родоводу та поставити крапку – це вже завдання для тих, хто підтримує “хутірську версію”. Разом із тим треба зауважити, що людська пам’ять, на жаль, не завжди є надійним джерелом інформації.

Чимало неточностей допущено місцевими дослідниками під час опису хутора Торецького. Наприклад, згадується невеличка економія (40 десятин) поміщика Сулимова біля Гострої Могили та земля селян

Слепаньових на протилежному боці Казенного Торця. Схоже, що це свідчення другої половини 19 століття.

В середній течії річки Бакай, біля Гострої Могили, був вищевказаний хутір Іванівка І. А. Друзякіна, затим купчихи Михайлової М. І. Назву Сулимівка він одержав пізніше.

На протилежному ж боці Торця на той час був хутір Сергеевський, володіння дворян Таранових [10, ч. 1, с. 26]. Селяни Слепаньови могли стати землевласниками тільки після реформи 1861 року. Про що пише й С. В'юнченко [19].

Припущення, що на правій стороні річки Казенний Торець, де в нього впадає невеличка річка Бакай, до 1780 року було стале татарське поселення Усть-Бакайськ (Улус-Бакай), або “поселення біля брудної ріки”, теж наразі не має ніякого підтвердження. Топонім “бакай” на півдні України досить поширений. Так називають невеличкі протоки, порослі очеретами, по балках та ярках. Наш Бакай цілком цьому відповідає. На сучасних картах його позначено як “Сорищи”, а на картах 19 століття – “Торицы” (похідна від назви Торець). Можливо, помилка картографів перетворила “Торицы” в “Сорищи”, а річка Бакай згодом несправедливо стала “брудною річкою”. Слов'янці ж, здається, ніколи Бакай не називали й не називають “Сорищи”. А вода ще на початку 20 ст. в Торці та навколишніх річках була настільки чистою, що населення використовувало її як питну.

Як бачимо, попередні дослідження слов'янського періоду життя Поета часто не підтвержені жодним із відомих нині документів.

Тож ще раз наголошуємо: особистий дворянин, батько поета Михайла Петренка, не міг одержати чи купити землю та заснувати хутір Торецький на лівому березі річки Бакай ні 1809, ні 1815 року на казенних землях Бакайської пустоші.

Микола Гаврилович Петренко (можливий предок Антона Костянтиновича), якщо такий жив у нашій місцевості й належав до стану казенних селян, вірогідно, міг жити та займатися землеробством у межах Бакайської пустоші та на орендованих поміщицьких землях. І ця історія, звичайно, цікава, але як історія іншої сім'ї. Адже прізвище Петренко в наших краях досить поширене, а ніяких підстав ототожнювати Миколу Гавриловича з Миколою Дмитровичем немає.

Отже, “хутірська версія” є не досить аргументованою, малоймовірною і на сьогодні не має ніяких логічних підстав та документального підґрунтя.

Більш вірогідною видається “міська версія”, хоча її документального підтвердження знайти, на жаль, до цього часу теж не вдалося.

За свідченнями слов'янських старожилів-красзнавців Колесника М. Д. та Колодяжного Н. В., родина Поета жила в сучасному центрі міста за адресою: вул. Шевченка, 14 [21, с. 77]. Це колишня Ізюмська (Велика Ізюмська, пізніше Харківська) вулиця. Петренки жили в міс-

ті з 18 ст. і цілком можливо, що вони були серед перших поселенців вулиці. В 1870 році ця частина міста постраждала від пожежі. Пізніші події змінили її вигляд і наразі тут вже ніщо не нагадує старі часи. На жаль, за життя старожилів, які могли б щось згадати, ніхто цією версією не зацікавився.

Не так далеко від імовірної садиби Петренків, на колишній Дворянській вулиці [21, с. 68], зберігся будинок кінця 19 ст. купця П'ятирубльова, де, можливо, від початку жили родичі Петренків. Наразі численні нащадки купця Бориса П'ятирубльова є єдиними достовірно відомими слов'янськими родичами Поета [25, с. 202–203].

На цей час майже повністю знищена історична частина міста. Залишилися тільки невеличкі фрагменти старої забудови, переважно кінця 19 ст. Та на старих вулицях збереглися садиби першопоселенців міста, де в нових будинках живуть їх нащадки. Є серед них і Петренки. Архівні пошуки можуть виявити нащадків родини Поета й по жіночій лінії. Можливо, у родині збереглися якісь перекази, що вкажуть нові напрямки документального пошуку.

Після смерті батьків Поета нащадки одержали в спадок чотирьох селян та два дерев'яні будинки, які були в Слов'янську. Невідомо, були вони на одній садибі чи на різних. Швидше за все родина мала домашню худобу, город та садок, як і всі обивателі тодішніх міст. Селяни ж, що належали сім'ї, займалися домашніми роботами, городництвом, доглядали худобу. А от про земельні володіння не йдеться. Може бути, що земельна спадщина дісталася раніше іншим нащадкам батьків Миколи Дмитровича. І в цьому напрямку теж можуть бути цікаві знахідки. Але поки що все вказує на те, що родина мешкала в місті. Хоча далекі родичі можуть бути й серед казенних селян, і серед землевласників. Адже в тогочасних документах можна знайти кількох Петренків, які, найімовірніше, не є близькими родичами Поета.

Так, жителі Слов'янська Петро Олексійович та Іван Іванович Петренки, які займалися винокурінням на Ногайській стороні (лівобережжі Сіверського Дінця), згадуються в статті Шамрая А. В. [22, с. 14] із посиланнями на матеріали про земельне розмежування. Швидше за все указаний П. О. Петренко був співвласником і хутора Торецького разом із Друзякіним І. А.

Килина (Акіліна) Петрівна, вдова поручика Степана Адамова, у своїй чолобитній до імператриці Катерини II 1781 р., розписуючи полюбований розподіл спадку між нею та дітьми в Подінців'ї, згадує володіння Петренків, які межували з володіннями Адамових [11]. Схоже, це Брусів (Брусівка) хутір, який згодом був відмежований до казенних земель. І хоча Акіліна Петрівна й не називає їх імен, та, здається, це знову ті ж самі Іван Іванович та Петро Олексійович. Де врешті осели-

лися вони самі та їх нащадки та чи мають вони якісь родинні зв'язки з родиною Поета, покажуть подальші дослідження.

Імовірно, про того ж П. О. Петренка пише й С. В'юніченко [19] як про “дворянина Петренкова”, який самовільно захопив землі, заснував хутір Торецький у гирлі Бакаю та населив його селянами. Невідомо, якими документами користувалися автори статті, але на родинні зв'язки “дворянина Петренкова” та родини Михайла Петренка вони не вказують.

6 вересня 1854 р. приватним землеміром було складено геометричний спеціальний план дачі села Оріхуватка, що межувала з Бакайською пустошею та була у власності нащадків Пилипа Білоусова. Частина с. Оріхуватки (11 дес., 1721 кв. саж.) була відмежована у володіння губернської секретарші “Елены Филипповой Петренковой” [10, ч. 1, с. 74], [13]. Ми не знаємо, якого віку була Олена, та можна припустити, що вона могла бути дружиною котрогось із рідних (Миколайовичів) або двоюрідних (Григоровичів) братів Михайла. Можливо, це були далекі родичі Поета, адже всі місцеві дворяни та чиновники Петренки, напевно, були в далеких чи близьких родинних стосунках. Шлюби на той час укладалися, як правило, між особами одного суспільного стану. І донька колезького реєстратора та губернський секретар Петренко – прийнятна партія.

Але малоімовірно, щоб родичі Поета знайшлися серед колишніх кріпаків чи казенних селян навколишньої місцевості.

Є цікаві свідчення про титулярного радника Петренка, який жив у Санкт-Петербурзі та заповів своє майно сімферопольському “странно-прийомному дому Таранова-Белозерова”. Імператорським указом від 22 червня 1875 р. була “учреждена в означенном заведении пенсионерная кровать имени завещателя” [9]. Відомо, що “Дом” був заснований за заповітом підполковника О. Таранова-Белозьорова, уродженця Слов'янська, і, можливо, указаний Петренко теж мав слов'янське коріння, а може й якоесь родинне відношення до Поета.

Звичайно ж, віддаючи належне першим дослідникам-петренкознавцям, треба виправити всі помилки та встановити нарешті істину.

Розуміємо, що за браком інформації помилки були неминучі, та не треба їх накопичувати й надалі.

Пошуки тривають. Їх напрямків багато, потрібен час. І маємо надію, що сторінку біографії Поета, пов'язану з містом Слов'янськом, напишуть усе ж таки слов'янці.

Стаття написана на основі матеріалів, які знайдені та вивчені в межах проекту “Ідентифікація Петренків”.

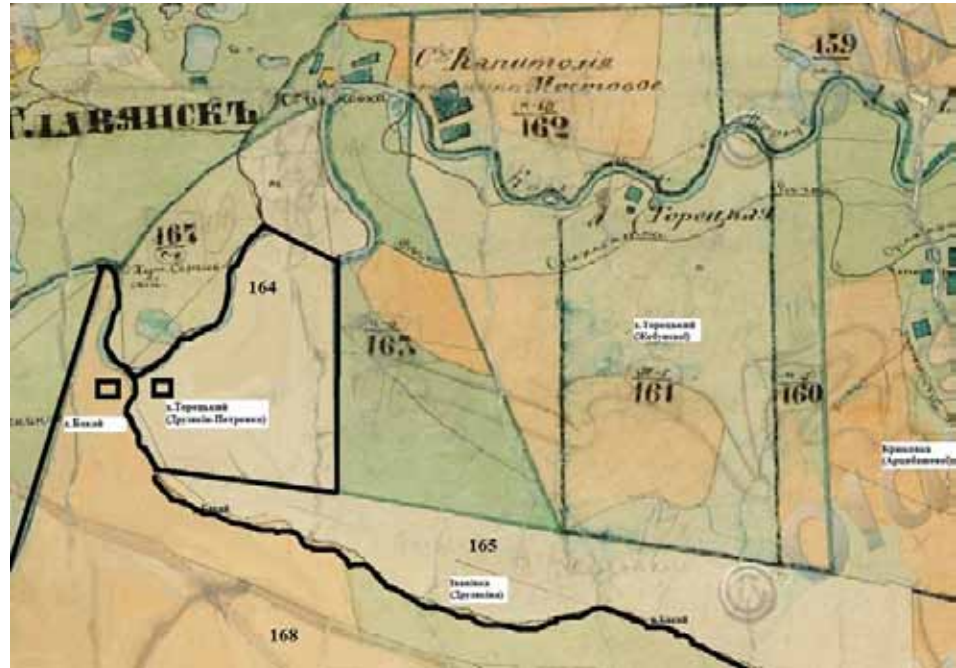

Рис. 1. Фрагмент Плану Генерального межування Ізюмського повіту (1786)
Масштаб 1 верста на дюйм.

Рис. 2. Фрагмент "Специальной карты Западной части России" (карта Шуберта),
1842. Масштаб 10 верст на дюйм.
Вказано хутір Торецький Друзякіна- Петренка.

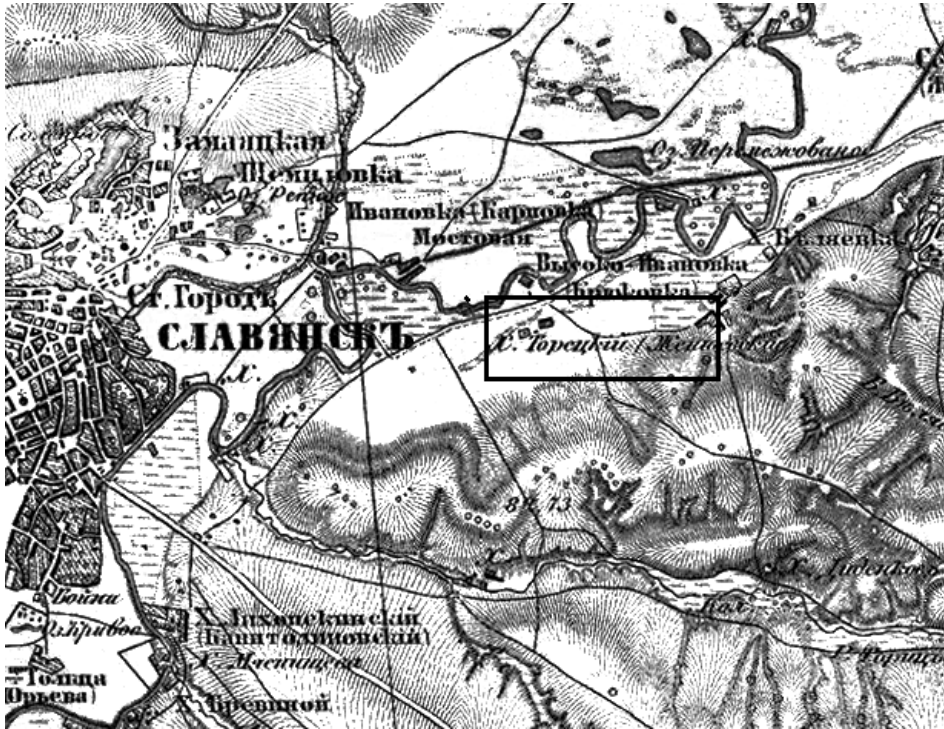

Рис. 3. Фрагмент “Военно-топографической карты” 1846–1863р.

Масштаб 3 версты на дюйм.

Вказано хутір Торецький Жебуневої.

¹ Экономико-географическое описание территории Изюмского уезда, проведенное Слободско-Украинской губернской комиссией во главе с губернским землемером в 1804 г. Державний архів Харківської області, ф. 24, оп. 3, спр. 17.

² Манифестъ о генеральномъ размежеваніи земель во всей Имперіи. 12.474 – Сентября 19. 1765г. // Полное собрание законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года (далі – ПС ЗРИ). Собрание 1-е. Томъ XVII. 1765–1766. Печатано въ Типографіи II Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи. Санкт-Петербург. 1830. – С. 329–339.

³ Инструкція Землемерамъ, къ генеральному всей Имперіи земель размежеванію. 12.570. – Февраля 13. 1766. // ПС ЗРИ. – Т. XVII. – Ст. 560–580.

⁴ Инструкція Межевымъ Губернскимъ Канцеляріямъ и Провінціальнымъ Конторамъ. 12.659. – Мая 25. 1766 // ПС ЗРИ. – Т. XVII. – Ст. 716–795.

⁵ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Россійскаго Дворянства. 16.187. – Апрѣля 21. 1785 // ПС ЗРИ. – Т. XXII. – Ст. 344–358.

⁶ Грамота на права и выгоды городамъ Россійской имперіи. 16.188. – Апрѣля 21. 1785 // ПС ЗРИ. – Т. XXII. – С. 358–384.

⁷ О правилахъ наделенія и уравненія казенныхъ крестьянъ землями. 19.735. – Генваря 27. 1801 // ПС ЗРИ. – Том XXVI. – С. 512–514.

⁸ Городскія поселенія в Россійской имперіи. Т. V. 1 часть Харьковская губернія (под главной редакцией Н. С. Милашевича). – С-Петербург, Типографія Товарищества “Общественная Польза” и типографія К. Вульфа. 1864. – С. 401–407.

⁹ О принятии пожертвования, сделанного умершим Титулярным Советником Петренко. 54850. – Июня 22. 1875 // ПС ЗРИ. Собрание 2-е. – Том L. Отделение 1. – Санктпетербург, 1877. – С. 669.

¹⁰ Планы дач генерального и специального межевания. Харьковская губерния. Изюмский уезд. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 1354, оп. 568. Алфавит № 203. Ч. 1. 1777-1905; Ч. 2. 1905.

¹¹ РГАДА, ф. 1798, оп. 1, ед. хр. 37.

¹² РГАДА, ф. 1354, оп. 568, д. Б-19к.

¹³ РГАДА, ф. 1354, оп. 568, д. О-15е.

¹⁴ РГАДА, ф. 1354, оп. 568, д. Т-с.

¹⁵ РГАДА, ф. 1354, оп. 568, д. Т-18с.

¹⁶ Список землевладельцев Харьковской губернии, владеющих 300-ми десятинами земли и больше (Приложение к Харьковскому календарю на 1906 год). – Харьков: Типография Губернского Правления, 1905.

¹⁷ В. Ф. Коцаренко. Краматорск: забытые страницы истории. – АОЗТ “Полиграфическое предприятие “АПП”. – Краматорск, 1999.

¹⁸ В. Ф. Коцаренко. Краматорская быль. – ЧП “Канцлер”. – Славянск, 2002.

¹⁹ С. Вьюниченко при содействии Н. Человьян. Романы и трагедии давно минувших дней // Газета “ТВ плюс” № 53 (549) 15 июля. – Славянск, 2004.

²⁰ Авторы-составители: О. С. Гнездило, О. С. Коптева, Л. М. Момот, Л. А. Панасенко, А. Ф. Пармонов, Е. В. Сафонова. Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии. Издавництво “Харківський приватний музей міської садиби”. – Харків, 2010. – С. 613.

²¹ Пушкарев Г. Г. Тор-Славянск. История в фотографиях. – Донецк. ООО “ИПП “Промінь”, 2011. – 208 с.: ил.

²² Коллектив авторів. Блакитне небо Михайла Петренка. – Слов’янськ: Видавництво “Друкарський двір”, 2012. – 220 с.

²³ Петренко А. Е. Идентификация Петренко: Генеалого-биографическое исследование. – К: “Профі”, 2012. – 190 с.: ил.

²⁴ Петренко О. Є. Слов’янці про слов’янський період життя Михайла Миколайовича Петренка або історія банальної помилки. Краєзнавство. Науковий журнал № 2 (83), 2013 р. – ПФ “Фоліант”.

²⁵ Михайло Петренко: Життя і творчість: Художні тексти, дослідження, документи / Упоряд. О. Є. Петренко, О. О. Редчук. – К.: “Фенікс”, 2013. – 218 с.: іл.

²⁶ Сайт, присвячений поету-романтику Михайлу Петренку – <http://www.дивлюсьянанебо.com>

²⁷ Форум газети “Поиск” <http://forum.gp.dn.ua/viewtopic.php?f=36&t=2771&start=120>

²⁸ Форум офіційного сайту Славянського городского совета <http://www.slavrada.gov.ua/forum/viewtopic.php?f=18&t=11145>.

²⁹ Форум офіційного сайту Славянського городского совета <http://www.slavrada.gov.ua/forum/viewtopic.php?f=18&t=10899>.

³⁰ Сайт департаменту генеалогії Харківського частного музею городской усадьбы. Енциклопедія фамилий Харьковской губернии http://otkudarodom.com.ua/familii_P.html.

Аналізуються дві версії о можливому місці проживання родини поета Михайла Петренка в Славянське на основі документів Генерального межівання Ізюмського уезду, діявального в то час законодавства і соціального положення населення.

Ключевые слова: поет Михайл Петренко; Славянськ; хутор Торецький; хутор Бакай; Бакайська пустошь.

The analysis of the two versions concerning the place of residence of the family of the poet Mykhailo Petrenko in the Slovyansk City on the base of documents of general bordering of Izum County, current legislation and the social state of local people.

Key words: the poet Mykhailo Petrenko; the Slovyansk City; the Toretskyi village; the Bakay village; the Bakay poustinia.

УДК 314.04:353.8:94(477)“1941/1943”

М. Ю. ШЕВЧЕНКО, В. А. ГЕДЗ*

ЖІНОЦТВО В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ
(за матеріалами фондів Меморіального комплексу
“Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)

Досліджено історію повсякденного життя жінок в окупованому Києві. Висвітлено роль жіноцтва в умовах виживання в столиці України під час гітлерівського панування.

Ключові слова: жіноцтво, окупований Київ, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Панівні ідеологічні настанови у різний час призводили до надмірної героїзації чи, навпаки, віктимізації образу жінки під час окупації, формування і поширення певних стереотипних уявлень. Проте останнім часом дослідники здійснюють осмислення маловідомих сторінок окупації України, зокрема Києва, у роки Другої світової війни через призму сприйняття подій жінками.

Слід, зауважити, що роль жінок у окупації була досить різноманітною і неоднозначною, проте однак жіночий досвід виживання в окупації надалі залишається малодослідженим.

Останнім часом увага до ролі жінок у роки воєнного лихоліття зростає. Так у 2013 р. за сприяння Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” був проведений Всеукраїнського конкурсу наукових робіт молодих дослідників на тему: **“Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам’ять, репрезентації”**. Про підвищений інтерес до конкурсу свідчать 173 надіслані роботи.

Також за сприяння Представництва Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”, Української Асоціації дослідників жіночої історії Українська, Асоціації усної історії 28–29 листопада 2013 р. у Києві проводився Міжнародний форум **“Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного**

* *Шевченко Марина Юріївна* – завідувача відділом Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”;

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

досвіду у часи екстремального насильства”, у якому брали участь науковці з Нідерландів, Німеччини, Польщі, Росії, США, Угорщини та України.

Не залишалися осторонь цих заходів і науковці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, які також вивчають досвід виживання жінок в умовах окупації.

Меморіальний комплекс – потужний, широковідомий в Україні та за її межами науково-дослідний та культурно-освітній центр, у стінах якого триває безперервний процес наукового пошуку, експозиційно-виставкових новацій та освітніх ініціатив. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років є важливим майданчиком для фахових наукових дискусій, вироблення новітніх методологічних підходів до музейної роботи.

Одним з основних видів діяльності Меморіального комплексу є формування та поповнення фондової колекції, яка нині посідає перше місце в Україні серед музеїв воєнно-історичного профілю. Вона складається з основного фонду, який налічує близько 300 тисяч одиниць та науково-допоміжного, що містить близько 60 тис.¹.

До складу фондової колекції входять також раритети, що мають історичну цінність це, зокрема, матеріали за темою “Історія повсякденного життя жінок в окупованому Києві”.

Тривалі десятиліття уявлення суспільства про німецьку окупацію вкладалися в чітко окреслені рамки радянської пропаганди, з якої впливало, що з моменту приходу Вермахту життя на окупованих територіях завмерло. Думка про те, що люди не лише мріяли, як “під керівництвом мудрої Компартії скинути ярмо ненависних окупантів”, а й намагалися фізіологічно вижити, ростити дітей, закохуватися, ходити до театрів, засмагати на міських пляжах, грати у футбол, була сама по собі крамольною. Проте життя в Києві, як і в багатьох інших містах і селах України за часів окупації тривало, і основний тягар повсякденності в цей час ліг на плечі жінок, адже переважна більшість чоловічого населення була мобілізована до лав армії чи евакуйована до тилу.

Жінки в окупованому Києві. Хто вони? Що у них спільного? – неодноразово ставимо ми собі це запитання. Не залишаючи рідної домівки, всі вони виявилися на чужій території з іншою мовою та законами, на якій не живуть, а виживають. І їм потрібно було прилаштуватися до суворих буднів окупації, знайти роботу, купити продукти, зігріти будинок, уникнути вивезення на примусові роботи до Третього райху, а багатьом потрібно ще й утримувати дітей та німецьких родичів.

Згідно результатам перепису, який провела нова влада, на 1 квітня 1942 р. у Києві проживало 352 139 осіб². Найчисельнішою категорією стали кияни віком від 15 до 55 років – 81 639, у ній жінки становили

56 399 (93 %). Віком від 20 до 24 років жінок було вп'ятеро більше, ніж чоловіків, від 25 до 29 років – втричі, у інших вікових категоріях жінки переважають чоловіків удвічі³.

Не всі жінки виявилися готовими до суворих буднів окупаційного режиму. І те, з чим їм довелося зіштовхнутися в Києві часів гітлерівського панування, виявилось для них несподіванкою. Цивільній людині завжди важко перелаштуватися “на воєнний час”, жінці – особливо. Смерть й кров, щохвилинна небезпека й “вічно наздоганяючий і прихований страх” – усе це стало нелегким випробуванням, під час якого вони не просто вижили, а й не зламалися.

Останнім часом дослідники все частіше починають висвітлювати історію повсякденності України в період нацистської окупації. Професор О. Удод зміни вектору дослідження істориками пояснює так: “... Політична історія, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що зорганізовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно (з точки зору економічного детермінізму) перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання). Така збіднена схема. Очевидно, що акцентування історичної науки, а **особливо** історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на потребах людини, громадського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні...”⁴.

За останні роки світ побачила низка праць, присвячених історії повсякденності України⁵. Не залишається поза увагою дослідників і період Другої світової війни, однак потрібно зазначити, що здебільшого вивчення стосується окремих регіонів України⁶.

Помітні зрушення спостерігаються у вивченні життя окремих верств населення в умовах окупації, акцентується, зокрема, увага на ролі інтелігенції в добу лихоліття. На жаль, з досліджуваного тематичного поля “випадають” пересічні жінки та діти⁷.

Мета цього дослідження – охарактеризувати матеріали фондозбірні Меморіального комплексу, які висвітлюють повсякденне життя жінок в окупованому Києві.

Джерела фондозбірні музею з обраної теми умовно можна поділити на чотири групи: 1) неопублікована документація; 2) спогади, щоденники, листи 3) матеріали усної історії; 4) періодична преса.

У фондосховищі Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років нараховується 20 комплексів киянок – свідків німецької окупації. Серед них як відомі історичні постаті (Герой України Т. Маркус; радянська актриса, учасниця київського радянського підпілля Р. Окіпна та інші), так і пересічні киянки (А. Бондаренко, Н. Андрейченко, Т. Коваленко, М. Літанва, В. Комендантова та інші). Ці комплекси налічують понад 200 одиниць музейних експонатів: фотографій, документів, листів, щоденників тощо.

Серед неопублікованої документації, яку умовно можна віднести до першої групи джерел із фондів Меморіального комплексу, слід виокремити: фотографії, робочі картки, посвідчення службовців, трудові книжки, студентські квитки, тимчасові перепустки, медичні довідки тощо, тобто документи, що свідчать про характер перебування киян під займанцями.

Перелічені вище предмети збереглися з часів гітлерівської окупації. Документи дають можливість охарактеризувати умови праці, навчання та становище пересічних громадян в окупованому місті, відображають способи, завдяки яким киянки намагалися уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Серед значного масиву джерел фондозбірні Меморіального комплексу найбільш цінними є наративні. Зокрема, з теми “Повсякденне життя жінок в окупованому Києві” зберігається понад 30 одиниць таких джерел: спогади, щоденники, листи-розповіді, матеріали усної історії.

Одним із найперших до музею надійшов комплекс І. Хорошунової, початком формування якого стали 70-ті рр. ХХ ст. Ірина Олександрівна брала участь над створення експозиції музею.

У фондах зберігаються окремі розділи рукопису “Київських записок” І. Хорошунової⁸, частина з яких опублікована в книжці німецького дослідника Роя Вінна⁹. А у 2002 р. сторінки записок друкувалися в електронному виданні “Егупец”, а в 2005 р. – в газеті “Київський телеграф”¹⁰.

Ірина Хорошунова пристала на пропозицію спецорганів і восени 1941 р. залишилася для проведення підпільної роботи. Вона була господаркою явочної квартири підпільної групи під керівництвом М. О. Матеюка. За участь у підпільній роботі в березні 1943 р. розстріляна в Бабиному Яру вся її родина: сестра Тетяна, чоловік сестри Степан, племінниця Шурочка, сестра матері Ольга Олександрівна. За Іриною Хорошуною також тричі приходило гестапо, однак їй пощастило уникнути арешту і сховатися у своїх добрих знайомих та сусідів. Із жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. Ірина працювала у центральній бібліотеці, відкритій окупантами на базі бібліотеки АН УРСР на бульварі Шевченка, 14. Приміщення книгозбірні не опалювалося, скло у

багатьох вікнах було вибите. Робітники бібліотеки (близько 60 осіб) часто потерпали від нестатків, оскільки отримували деякий час продовольчі картки на хліб й платню всього від 620 до 850 карбованців. Але у багатьох киян не було і такого мізерного заробітку (окрім того, праця у бібліотеці звільняла від примусового вивезення на роботу до Німеччини). Добрим словом згадує Ірина Олександрівна і директора установи (з лютого 1942 р.) доктора Бенцинга, колишнього працівника бібліотеки в Пруссії. У вересні 1943 р. книгосховище було закрите і всі співробітники, зокрема й Ірина, були “евакуйовані” до Кам’яця-Подільського. Лише у квітні 1944 р. Хорошунова повернулася в рідне місто. У період окупації Києва, з 25 червня 1941 до квітня 1944 р., Ірина Хорошунова вела щоденник, в якому занотувувала відомості про життя киян в окупованому місті. Окремі фрагменти цього документа зберігаються у фондах Меморіального комплексу, а також представлені в експозиції та використовуються на численних виставках¹¹.

У своїх записках мешканка Києва описує події з погляду очевидця, а досить часто – навіть учасника. Вона характеризує повсякденне життя киян у період гітлерівського панування, облаштування житла, ціни на продукти, наводить матеріали періодичної преси.

Оскільки І. Хорошунова працювала у бібліотеці, то значну частину своїх записів присвячує умовам праці та ставленню нової влади до бібліотечного фонду Києва. У спогадах Ірина Олександрівна пише про заробітну плату та особливості грошового обігу в окупованому місті. Так 4 червня 1942 р. вона записала: “...Всі бібліотекарі отримують 827 карбованців і 806 (другі – ті, хто пізніше почав працювати). І прибиральниці отримують по 300 крб. Ми отримуємо по 640 крб. Для палітурників, яким я тепер працюю, більшої ставки не знайшлося...”¹².

Про життя в окупованому місті Ірина Олександрівна у своїх записках від 24 липня 1942 р. зазначає: “...Два життя весь час існують в Києві навколо нас. Одне – німецьке, сите, радісне. Поруч з ним влаштувалися нахлібники, ті кому все рівно, якому богу служити. Інше – наше, напівголодне, а у багатьох зовсім голодне, яке тягнеться і біжить, і все більшою безнадійністю охоплює своїх учасників...”¹³.

Аналізуючи записи І.О. Хорошунової, слід пам’ятати про її зв’язок із радянським підпіллям, вплив якого помітно відбився на опису ряду явищ та процесів в окупованому місті. Здебільшого вона зосереджує увагу на негативних сторонах німецької окупації, антирадянській пропаганді на сторінках україномовної преси, обіцянках відновити рух трамваїв, нечищених взимку вулицях¹⁴.

Окрім записів у фондах Меморіального комплексу зберігаються фото, посвідчення (містить дані про роботу бібліотекарем Центральної бібліотеки м. Києва) та поштові марки Ірини Олександрівни¹⁵.

Досить інформативним для відображення повсякдення жінок в окупованій столиці є щоденник киянки Н. Герасимової з фондів музею¹⁶.

Ніна Володимирівна з матір'ю залишилися у своїй комунальній квартирі на Володимирській, 64. У ніч проти 27 вересня окупанти розпочали виганяти з будинків мешканців вул. Володимирської. У натовпі виселених Ніна познайомилась із подружжям Гринбергів – Пилипом Гнатовичем і Марією Федорівною, які мешкали напроти Оперного театру. З ними була і матір чоловіка. Цієї ж ночі Герасимови змогли повернутися додому, запросивши переночувати Гринбергів до себе.

Коли на вулицях міста з'явилося оголошення про збір євреїв поблизу Лук'янівського кладовища, Гринберги, поміркувавши, вирішили, що є сенс відправити туди Параску Іванівну, матір Пилипа Гнатовича. Вірили, що у неї є шанс виїхати з окупованого міста.

Вранці 29 вересня Ніна проводила Параску Іванівну до Золотоворітського скверу. Про трагедію, що трапилася у Бабиному Яру, почули увечері. До 10 жовтня 1941 р. – Гринберги переховувалися у Герасимових. Це не викликало підозри у сусідів – Гринберги не були схожі на євреїв. Коли 3 жовтня 1941 р. у місті було оголошено про обов'язкову реєстрацію чоловіків від 15 до 60 років, Пилип Гнатович подав замість паспорта профспілковий квиток, оскільки паспорти втратили з дружиною в метушні, коли відселялися. Ніна Володимирівна подала оголошення в газету, і невдовзі обидва паспорти Гринбергам повернули (у графі “національність” там фігурували записи – “росіянин” і “росіянка”). 10 жовтня 1941 р. подружжя Гринбергів повернулося в свою квартиру поблизу Оперного театру.

Н. Герасимовій належало пережити довгу зиму в холодній кімнаті, де було 5 градусів тепла. Вона зазнала щоденних недоїдань, працювала у гребінцевій майстерні, ходила пішки за 60 км до Трипілля, щоб виміняти речі на продукти. “Смак хліба за два роки забула, картоплю лише у сні бачила. Адже буханка хліба коштувала 200 крб., а я працювала в гребінцевій майстерні й отримувала лише 400 крб. Про те, як я дивом не потрапила в Німеччину, можна цілу книгу написати. Серед київських лікарів зустріла багато добрих людей, які всіляко допомагали мені уникнути відправки в гітлерівське пекло”, – згадує Ніна Володимирівна.

Н. Герасимова розділила з рідним містом всі негаразди. Коли йшли бої за визволення Києва, мати та дочка Герасимові жили в селі, а коли повернулися у звільнене місто, тол від будинку на Володимирській залишилося лише згарище. 22 лютого 1998 р. постановою Фонду “Пам'ять Бабиного Яру” Ніні Герасимовій та її матері присвоєно звання “Праведник Бабиного Яру”¹⁷.

Щоденник, який вела Н. Герасимова, охоплює період з 22 червня 1941 р. до 25 липня 1945 р. Автор записувала все, що чула й бачила в окупованому місті, зокрема, детально описує оборону Києва, початковий період окупації та визволення міста Червоною армією, змальовує

настрої місцевого населення. У розповіді про дні окупації значну увагу приділяє відношенню “нової влади” до євреїв та розстрілам у Бабиному Яру, оскільки сама зіткнулася з цією трагедією, ретельно розповідає про ціни на продукти харчування на базарах Києва.

Ніна Володимирівна у період окупації постійно перебувала під загрозою бути відправленою на примусові роботи. У травні 1942 р. у щоденнику з’явився такий запис: “Усе місто охоплене хвилюванням, лише і говорять про відправку до Німеччини. Після лікарського огляду відправляють під конвоєм, садять в товарні вагони – і в Німеччину. Не дають часу на домашні справи. Все кидалось, без всякої різниці, розбивалися сім’ї, а в паспорті писали, що ця людина добровільно їде до Німеччини. Скільки хвилювання, скільки сліз! Лише трішки заспокоїлись, як новий наказ: забирають до Німеччини дітей від 14 років. Це ще страшніше. І цього ніхто не очікував. На вокзалі твориться щось страшне. Масові похорони, сльози, істерика, крики і втрата свідомості. І все це заглушує духовий оркестр. Коли потяг рушив, то стояв стон від плачу і крику роз’їжджаючих дітей і батьків. Горе людське неможливо описати. Брехню преси і керівництва не описати. Все, що писали про німців раніше, меркне перед дійсністю. Живуть в Німеччині в бараках, під конвоєм ходять на роботу. Люди знаходяться в становищі рабів, а то і гірше. Гарненьких дівчат беруть на домашні роботи. Відношення до німців дуже вороже. У мене зараз якийсь байдужий настрій. Нічого не жалко. Звикаю з думкою, що Німеччини мені не уникнути...”¹⁸.

За її записами можна простежити появу наказів, які стосувалися відправлення жінок на примусові роботи. І в порівнянні з офіційними стає зрозумілим, що повідомлення відповідають дійсності. Так, 6 квітня 1942 р. вона написала про постанову, в якій йшлося про необхідність відправити з Києва до Райху 25 – 30 тис. осіб, 20 липня – про наказ усім жінкам від 15 до 55 років пройти комісію для відправлення до Німеччини, 9 жовтня – про розпорядження всім бездітним жінкам від 16 до 45 років прийти на біржу праці¹⁹.

Також Н. Герасимова досить детально описує умови свого життя в **окупованому** місті: як влаштовувалася на роботу, яким чином вдавалося діставати продукти та як важко доводилося зимувати в Києві.

4 березня 1943 р. Ніна Володимирівна, не вдаючись у подробиці, в своїх записах зазначила, що їй вдалося отримати у лікарів, а згодом у представників німецької влади, звільнення від вивезення на примусові роботи²⁰.

Крім щоденника у музеї зберігаються розпорядження директора Київської гребінцевої майстерні про відрядження на роботу до Німеччини чотирьох робітниць; довідка матері Н. Герасимової про термінове звільнення від направлення на роботу до Німеччини, оскільки вона перебувала на утриманні доньки; посвідчення робітниці Київської гребін-

цевої майстерні; робоча картка; заява директора гребінцевої майстерні В. І. Балабенка уповноваженому біржі праці з проханням відрядити до біржі чотирьох робітників²¹.

У 2006 р. світ побачили спогади Катерини Кричевської. Коли розпочалася війна їй було 15 років. Київ вона залишить разом із батьками у 1943 р. Записів про два роки окупації столиці у неї не багато, проте вони також містять цінну інформацію.

Зокрема, привертає увагу розповідь Катерини Василівни про уникненні вивезення на примусові роботи: "... Загроза відправки до Німеччини існувала протягом усієї окупації. І от і мені надійшло повідомлення з'явитися на збірний пункт для висилки на працю в Німеччину. Зразу вигадали хворобу, і батько з повісткою пішов у поліцію сказати, що дочка лежить і не може рухнутися". Вигадали хворобу "ішіас", мама мене навіть заgrimірувала "смертельна бледность", в кімнаті "хворої" побризкали якоюсь смердючою рідиною, ніби дезінфекція.

Кожного дня приходив поліцай і перевіряв, чи я видужала. Крім того, треба було мати посвідку з поліклініки від лікаря, що я хвора. Коли лікар-жінка прийшла перевірити мене, я охала й ахала; лікарка, дай Боже щастя її дітям, була мила порядна людина, сказала, що вона дасть посвідку і додала, що ніякого ішіасу в мене немає, і що вона все розуміє, бо вона мати, має двох дочок, яким загрожує те саме, що й мені! Це продовжувалося декілька тижнів, а потім перестали приходити і поліцай, і лікар..."²².

Наведений К. Кричевською факт свідчить про взаємодопомогу жінок у окупованому Києві.

Цінним джерелом для висвітлення повсякдення жінок в окупованому Києві є спогади В. Вітвіцької, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу.

Коли розпочалася війна, Валерії Миколаївні було 13 років. Вона відмовилася евакуюватися з родиною мами і покинути свою бабусю. Так вона опинилася в окупованому Києві удвох із хворою бабусею. 16 травня 1942 р. померла бабуся. Щоб вижити, у червні пішла працювати на протезний завод. За місячну заробітну плату у 150 крб. можна було один день поїсти, а на заводі щодня в обід безкоштовно давали суп-баланду. Цим і жила. Восени 1942 р. її влаштувала сусідка у дитячий тубсанаторій, організований нашими лікарями і вчителями на Звіринці. Тут прожила до вересня 1943 р. Близько місяця перебувала у дитячому притулку на вул. Саксаганського, наприкінці жовтня 1943 р. повернулася у свою квартиру. У листопаді 1943 р. з двома сусідками випадково потрапила на примусові роботи до Німеччини²³.

"... Все життя, років із сімнадцяти, коли повернулася у 1945 році з Німеччини, мене переслідувало бажання написати про пережите. У 1942 році, після смерті бабусі, я завела щоденник – товстий загальний

зошит, в якому писала про війну, голод, про страх самотньої дівчинки... Відтоді минуло багато років, а думки про минуле не залишають мене..."²⁴, – такими словами починаються спогади Валерії Миколаївни. Її розповідь – гірке свідчення про страждання понад двох мільйонів "невільників Третього райху". Уривки зі щоденника відтворюють нелегку долю української дівчини-сироти в окупованому Києві.

Про умови виживання в зайнятому гітлерівцями місті В. Вітвицька згадує: "... У нашому шкільному дворі, як з'ясувалося, до війни існувала артіль. Виготовляли там рідке мило. Хома Васильович (сусід – В. Г.) випадково знайшов у сараї діжку рідкого мила. Це мило дуже виручило узимку 1941–1942 рр. Мило ми розважували по 400 грамів, загортали в аркуш зі шкільних зошитів і я, взявши кілька таких пакуночків, вирушала на базар торгувати. Мило було темно-коричневого кольору, з неприємним запахом, але милилося, і його купували. Конкурентів у мене не було. Розпродавши мило, поверталася додому, іноді замерзала так, що не могли порухувати гроші, і вдома бабуся відтирала мені руки. Виручкою ділилися з Хомою Васильовичем, а на виручені гроші можна було купити навіть маленький шматочок сала й засмажити суп..."²⁵.

Також згадує Валерія Миколаївна, що доводилося їсти в столиці за гітлерівського господарювання: "... харчувалися в основному мороженою картоплею й цибулею. Картоплю готували у глиняному горщечку в "голландській" грубці. Шар картоплі і шар цибулі, трохи солі – оце і все. Цибуля забивала запах мороженої картоплі, і її можна було їсти. Правда, від такої їжі запаморочувалася голова і перед очима часто плавали зелені кола. Хліб, по 300 грамів, видавався за картками. Хліб на 70 відсотків був із кукурудзяних качанів з невеликою домішкою ячного борошна, обсипаний зверху просіяною лускою. Гіркий на смак, його навіть голодному важко було їсти..."²⁶.

Крім спогадів у фондах Меморіального комплексу зберігаються фотографії та похвальні грамоти (як довоєнні так і повоєнні) В. М. Вітвицької²⁷.

Також у Меморіальному комплексі зафоновано матеріали І. Мірчевської. Інеса Борисівна народилася 9 липня 1933 р. До війни встигла закінчити лише перший клас. Зі вступом гітлерівців в столицю залишилася на окупованій території разом із матір'ю. На початку листопада 1943 р. перед самим визволенням міста вони потрапили в облаву, дівчина була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Після війни мешкала в Києві. У 2005 р. світ побачили її спогади²⁸.

У книзі І. Мірчевська розповідає про життя в окупованому Києві, яким воно бачилося 10-річній дівчинці. У переважній більшості – це розповіді про труднощі, з якими зіткнулася в місті мама та бабуся, ставлення окупантів до місцевих дітей, харчування юних містян в окупованій столиці. І звичайно ж, у спогадах І. Мірчевська не оминула теми навчання в школі за гітлерівського панування.

Про здобуття освіти за німецької влади Інеса Борисівна писала: “... Наприкінці 1941 р. почали відкриватися школи. Маму попередили, що я повинна ходити в школу. Пішла я в другий клас. Займалися ми в приміщенні сучасної 77-ї школи. У школі все було примітивно, предметів небагато: математика, українська мова, співи, уроки праці, закон Божий. Мені згадується, що працювали лише початкові класи... На уроках праці ми ходили в Маріїнський парк збирати каштани. Потім їх здавали. Каштани сушили, мололи і вживали в хліб... У нашому класі було кілька дітей з сімей “фольксдойче”... Бували випадки, що німці підвозили до шкіл автобуси і кудись забирали дітей. Напевно, в Німеччину. Розпочалася паніка. Батьки перестали пускати дітей в школу. Я – теж перестала ходити...”²⁹.

Цікаві факти розповідає І. Мірчевська про ставлення окупантів до дітей та харчування в місті. Зокрема про зиму 1941–1942 рр. вона пише: “... Зима в сорок першому була досить суворою. Мороз був лютий. Вся наша вулиця була завалена снігом. А вранці відкопували один одному двері. Неможливо було зсередини самому їх відкрити... В Палаці культури “Арсеналу”, де стоїть якась німецька частина, на першому поверсі – кухня. Якось проходячи, бачу коло вікна чергу дітей з тарілками. Виявилось, німецький повар Віллі роздає дітворі залишки супу та кави. З тих пір я приходила сюди з каструлею й іноді приносила додому обід. Згодом доброго Віллі за це покарали, його відправили на фронт. Хтось доніс...”³⁰.

Аналізуючи щоденникові записи Інеси Борисівни, слід зважати на те, що на початок війни їй було 8 років, а спогади від пережитого писала після війни й деякі моменти окупації характеризувала не за власним баченням, а на основі архівних документів чи інформації інших очевидців. Також у спогадах І. Мірчевської відчувається віковий вплив, досить багато подій описані саме так, як їх сприймала дитина, а не доросла людина.

Крім того у фондах Меморіального комплексу зберігається ложка-виделка Інеси Борисівни Мірчевської³¹.

Досліджуючи спогади, слід враховувати вік, погляди автора та інші чинники.

Досить яскраво відмінності між спогадами показує авторське інтерпретування одних і тих самих подій. Розглянемо це на прикладі трьох переломних моментів в історії окупованого Києва – вступ німецьких частин до столиці й зустріч їх із киянами, вибухи на Хрещатику та розстріли в Бабиному Яру.

Н. Герасимова про перший день написала: “Вступили німецькі війська на мотоциклах. Тихо й з прохолодою дивилися на них. На Хрещатику було жваво. Біля кожного магазину тягнули все, що потрапляло під руку, особливо іграшки. Розбирали мішки, загородження. Але лю-

дей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана залишками скла і паперу. День був незвично холодним. Лише євреї на Хрещатику німців зустрічали з хлібом і сіллю!”³².

Враження від приходу нової влади І. Хорошунової були наступними: “...По Червоній площі повільно, рівною колоною по два в ряд рухалися німецькі мотоциклісти. На них дивилися наші люди, які стояли на тротуарах. Ми, як і багато інших, в той день не виходили в місто...”³³.

Серед “дитячих” спогадів про вхід німців у К. Кричевської занотовано таке: “... Надвечір через 3-4 дні у дворі хтось закричав: “Німці йдуть!” Всі повибігали на вулицю. З боку Львівської площі рухалася група сіруватих солдатів. Ми перейшли на протилежний бік вулиці і стояли напроти будинку. Пам’ятаю, наш сусід з 3-го номера, з малюсінської халупки – багатодітний кравець, єврей, стояв коло нас, тримаючи блюдечко, на якому лежав солоний огірок. Так сусід вітав “визволителів од комунізму”³⁴.

24 вересня 1941 р. о 16.00 на центральній вулиці Києва – Хрещатику вибухнув будинок магазину “Дитячий світ”. Вибухи в Києві продовжувалися, за спогадами очевидців, до 28 вересня, а пожежі – до початку жовтня 1941 р. Із загальної площі 62,6 га, постраждалої від вибухів і пожеж центральної частини Києва, суцільні руїни і завали становили 41,6 га. До 3 жовтня 1941 р. на Хрещатику були зруйновані майже всі будівлі від колишньої площі ім. Калініна (Майдан Незалежності) до колишньої вул. Леніна (Богдана Хмельницького), від колишньої вул. 25-го Жовтня (Інститутська) до Бессарабської площі³⁵.

І. Хорошунова 28 вересня у щоденнику написала: “...24-го один за одним почулися декілька вибухів. Зі сторони Хрещатика піднявся темний стовп диму. Ніхто ще нічого про вибухи не знав... На вулицях говорили, що вибухи відбулися в комендатурі на Хрещатику. Вибухи все продовжувалися. Виявилось, що це дійсно вибухнула жандармерія, а за нею комендатура. Загибло багато людей, і почалася пожежа... Знову неспокійно провели ніч. А вранці все міст було ще більше схвилюване. Тому що пожежа розповсюджувалася, горіли сусідні з вулицею Прорізною (*в оригіналі – Свердловва*) будинки, загорівся поштамт. Горів уже (не знаю лише, як це трапилося) протилежний бік від поштамту. Горіла Прорізна, кут Пушкінської. Люди з вузликками ходили по всіх вулицях...”³⁶.

Н. Герасимова 25 вересня у своїх записах занотувала про вибухи та пожежі: “...24.09 почалися вибухи і пожежа на Хрещатику. Горів “Дитячий світ” на перетині Прорізної і Хрещатика, банк та інші будинки у напрямку думи. Було море вогню, а тушити було нічим. Горів Пасаж і Прорізна. Горить Київ. Горять самі красиві вулиці. Неможливо писати, гнівом переповнене серце”³⁷. Наступного дня Ніна Володимирівна на-

писала: "... Горить Пушкінська, Музикальний перевулок. Будинок вибухає за будинком, і неможливо нічого зробити, немає води..."³⁸.

К. Кричевська про вибухи на Хрещатику згадує: "... Ми посиділи у Крюкових на бічній вулиці Рогнідинській недовго, як раптом почули вибух. Усі повибігали на вулицю, і ми теж побігли до рогу Хрещатика й бачили, як здаля малиновим полум'ям горів той будинок, де ми мали складати протигазу. Ми бачили, як вибухали інші будинки. Щодуху бігли додому далі від центра, добігли до Пушкінської і там побачили німців, які несли, тягли закривавлених своїх, деякі поранені йшли самі. Я пам'ятаю їх вирази обличчя – розпачу, жаху! Вони йшли, бігли від Прорізної в протилежний бік. Коли ми добігли до Лук'янівки, бачили рожево-червоне небо. Надвечір люди з центру міста тягнулися на околиці і просилися ночувати. У нас у вітальні на підлозі покотом ночували якісь нещасні незнайомці. Отак збулося попередження нашого сусіда, який казав мамі: "Камня на камне не оставім..."³⁹.

Різними залишилися спогади киян про події вересня 1941 р. у Бабиному Яру. Хтось про це пише зі слів очевидців, хтось був свідком походу євреїв, а хтось намагався навіть втрутитися в ці події.

І. Хорошунова згадує 30 вересня 1941 р.: "Ми все ще не знаємо, що зробили з євреями. Страшні чутки доносяться з Лук'янівського кладовища. Але до сих пір неможливо їм вірити. Говорять, що євреїв розстрілюють. Ті хто проводжав їх до пункту, куди було наказано з'явитися, бачили, що всі євреї проходять крізь стрій німецьких солдатів, кидають речі, а їх самих переганяють німці далі..."⁴⁰.

Н. Герасимова намагалася не залишати осторонь подій вересня 1941 р. У своєму щоденнику вона записала: "...3 ранку групи євреїв тягнулися по вулицях з вузликками, валізами, дітьми. Видовище було важке, не чути було сліз, йшли всі мовчки... Пилипа Гнатовича і Марію Федорівну я не пустила. Вони мене послухались." 30 вересня з'явиться наступний запис: "...Дізналися, що євреїв розстрілюють в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Добре, що не пустили Пилипа Гнатовича та Марію Федорівну... Всі росіяни в квартирі, і вони підозрілі ні у кого не викликають..."⁴¹.

К. Кричевська про 29 вересня 1941 р. згадує: "... Ми почули про об'яву, що всі євреї мусять з'явитися з речами коло кладовища о 8 ранку 29 вересня 1941 року. Коли почався "похід на смерть", наша вулиця була повна людей, які стояли на хіднику і дивилися, як з Львівської вулиці сунуло море людей, більшість старих, малих; заможні й партійні – виїхали!

"СС" стояли кожні 100–200 кроків – дивилися, щоб був порядок. Реакція населення, принаймні наших сусідів, була дуже емоційна: люди, жінки плакали, хапали своїх дітей, тулили до себе. І раптом серед тих, що йшли, ми побачили нашого лікаря-"вушника". Це була

надзвичайно інтелігентна людина, у них був єдиний син років 16–17, і вони не виїхали на схід, боялися, що сина заберуть в армію. І коли вони проходили мимо, ми кинулися до них, мама моя потішала їх, але жінка лікаря сказала мамі: “Мы знаем, на что мы едем!”

Певно, що есесівці старалися, щоб не було контактів з євреями, які йшли по мостовій. Потім батьки бачили своїх співробітників із кінофабрики, яких знали 20 років. Яке слізне прощання! Більшість знали, що йдуть на смерть! Моя мама була переконана, що ці люди ідуть на якесь переселення! Ішли знайомі, приятелі, сусіди! Як отой нещасний кравець з третього номера, що зустрічав німців солним огірком на блюдечку, - ішов зігнутий в три погібелі з жінкою і всіма дітьми; він не міг повірити, що ці цивілізовані люди, німці, можуть зробити щось зле!. Коли кінчився похід до Бабиного Яру, почалися виловлення поодиноких. Ловили по місту і виводили в Бабин Яр полонених, тих, на кого доносили, політичних, підпільників. Бабин Яр став могилою людства!”⁴².

З наведених вище прикладів ми можемо зробити висновок, що по різному киянки віднесли до “нового порядку”. Ми бачимо суб’єктивний опис таких неоднозначних подій як вибухи на Хрещатику та початок розстрілів у Бабиному Яру. Хтось з них вбачає винуватими у цих трагедіях радянську, хтось – лише окупаційну владу, а хтось лише пише про те, що бачив на власні очі.

Аналізуючи джерела щоденники, спогади, мемуари слід зважати, що рівень їх достовірності є досить високим. Авторам, як показали цитування, властиві суб’єктивність, замовчування неприємних моментів. Проте саме таке джерело здатне оживити “сухі” архівні матеріали, дати пояснення тим чи іншим вчинкам людей. А іноді саме спогади чи записи дають можливість відновити цілісний ланцюг подій в окупованому місті.

І ще один фактор, який слід враховувати під час вивчення спогадів і щоденників – це умови в яких вони були написані. Адже записи, які зроблені ще у роки війни мають більшу цінність, ніж спогади, зафіксовані через багато років по війні.

Також значну інформативність для характеристики повсякдення жінок в окупованому Києві мають неопублікований масив епістолярій з фондів Меморіального комплексу. Насамперед слід назвати листи члена розвідувально-диверсійної групи НКВС УРСР під керівництвом І. Кудрі Є. Бремер до рідних⁴³ та листи господарки явочної квартири Київського підпільного міськкому партії (вул. Дмитрівська, 52) Н. Г. Добровольської до матері Героя України Т. Маркус.

Написані по гарячих слідах, вони подають цінну інформацію про умови перебування жінок в окупованому Києві.

Лише останнім часом дослідники розпочали масово вводити до наукового обігу новий вид історичних джерел – усну історію. Радянська

школа джерелознавства залишала поза увагою цей специфічний вид. І лише зі здобуттям Україною незалежності дослідники все частіше почали звертатися до нього. Нині краєзнавці здійснюють активну пошукову роботу, записують результати пошуків та на основі наукових публікацій вводять до наукового обігу нові спогади з коментарями. Саме цей вид джерел тепер активно пропагується серед молодих науковців.

На сьогодні в багатьох куточках України діють різноманітні центри з усної історії, які збирають матеріали для майбутніх досліджень. Існує Асоціація дослідників усної історії. Завдяки сприянню Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” та її голови І. Лушнікова реалізовано уже не один проєкт з усної історії, світ побачили видання з цієї тематики.

Вказуючи на специфіку роботи з матеріалами усної історії, Т. Заболотна зазначає: “...Усні та занотовані спогади вимагають особливого підходу від історика. Адже для їх обробки та використання слід застосувати широкий спектр методологічних прийомів – лексичний аналіз, семіотичні напрацювання, компаративні методи, соціологічний досвід “занурення” у життя досліджуваного. Подані автором документа факти та події містять певні символи, зрозумілі саме цій людині, вона вкладає у свої висловлювання часто тільки їй зрозумілий зміст. Тому перед істориком стоїть складне завдання – розшифрувати ці коди і таким чином наблизитися до розуміння викладеного інформантом, збагнути його внутрішній світ й природу людських взаємин, проникнути в історичну епоху. В той же час, дослідник має доволі критично підходити до цього джерела, так як воно характеризується високим рівнем суб’єктивізму. Адже людина намагається відтворити події, наголосити на певних фактах, з’ясувати своє місце в них і дати їм оцінку...”⁴⁴.

Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни з першого дня свого існування проводив записи інтерв’ю зі свідками подій Другої світової війни. Серед матеріалів усної історії у фондах музею зберігаються розповіді записані на папері та на магнітних стрічках. Незважаючи на те, що переважна більшість цих матеріалів зроблена через 30–40 років після закінчення війни, вони становлять важливе історичне джерело. Насамперед ці розповіді містять інформацію про життя в окупованому Києві, яку не подавали офіційні документи. Важливість записів на магнітних стрічках у тому, що навіть нині через 70 років після закінчення війни існує можливість почути живий голос свідків страшних буднів окупації (важливим є той факт, що ці записи зроблені без впливу офіційних документів і містять інформацію так званої “живої” історії).

Як приклад хотілося б згадати записи Г. Баташової. Геня Яківна закінчила семирічну школу, бухгалтерські курси і працювала за фахом на автостанції Києва.

29 вересня 1941 р., як і інші єврейські родини з будинку № 46 на вул. Тургенівській, пішла разом із матір'ю, Рахіль Абрамівною, сестрою-близнючкою Єлизаветою та братом Григорієм до Бабиного Яру. Біля огорожі військового кладовища опинилася поруч із родиною Пальти. Від жаху, в якому вони опинилися, Марія Пальта почала плакати і кликати матір. Перекладач, побачив русяву дівчину із заплетеними косичками, відвів її убік. До неї підбігла і Геня: “Скажи, що ми сестри”. Геня також була блондинкою, не схожою на єврейку. Перекладач сказав про “двоюрідних” сестер німецькому військовому і вони були відпущені. Лише вночі дівчатка відважилися повернутися до свого будинку. З цього часу їх долею опікувалися сусіди – Луцесєва Ганна Юрїївна з донькою Ольгою та Сорока Микола Арсенійович. У жовтні 1941 р., отримавши від підпільників подробну довідку, Геня і Маня вирушили у бік лінії фронту. Через півтора місяця їм вдалося дістатися до Харкова⁴⁵. Геня до кінця війни жила в Саратові, Ташкенті, Омську, Барнаулі (саме тут, нарешті, зустрілась з батьком, який через інвалідність працював на заводі). Маня Мальга з 1995 р. мешкає в США. Родина Луцесєвих нагороджена урядом Ізраїлю почесним званням “Праведник світу”, вони також і “Праведники Бабиного Яру” (Ганна Юрїївна помертно). Геня Яківна повернулася до Києва в 1946 р., працювала в органах МВС; художник на промкомбінаті, з 1981 р. – на пенсії. 1990-х рр. емігрувала до Ізраїлю. Померла у 2002 р.

У фондах Меморіального комплексу зберігається три записи спогадів Гені Яківни, час прослуховування яких становить понад 1,5 години⁴⁶.

У своєму інтерв'ю Г. Баташова розповідає про початковий період гітлерівської окупації та про страхіття, які їй довелося пережити 29 вересня 1941 р. у день початку розстрілів у Бабиному Яру. Найстрашнішою для Г. Баташової під час перебування в окупованому місті стала втрата рідних, які були розстріляні в Бабиному Яру.

Не менш цінну групу джерел із теми “Повсякдення жінок в окупованому Києві” становить періодична преса, що виходила у Києві в 1941–1943 рр. Це насамперед центральні україномовні газети “Українське Слово” та “Нове Українське Слово”. У фондозбірні Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років зберігається 17 примірників цих часописів.

У пресі можна знайти інформацію загального характеру, а також ту, що стосується повсякденного життя жінок у Києві.

У січні 1942 р. до Третього райху був відправлений перший транспорт із робітниками, і в газеті “Нове Українське Слово” все частіше почали з'являтися заклики з запрошенням їхати до Німеччини. Щоб продемонструвати, у яких гарних умовах працюють у Третьому райху, на шпальтах друкувалися листи з цієї країни. 60–65 % адресантів цих

епістоляріїв – жінки. Наприкінці 1942 р. німецька влада все активніше починає залучати до примусових робіт жінок різного віку. Так, 11 жовтня 1942 р. газета “Нове Українське Слово” друкує оголошення: “... Всі бездітні жінки від 16 до 45 років, що проживають у Києві, а також жінки зазначеного віку, що мають дітей віком понад 16 років, повинні з’явитися на пункту по набору робочої сили для Німеччини... Фірма, поштові філії Києва та 1-ша київська меблева фабрика повинні протягом 15-30 жовтня 1942 р. подати на пункту набору робочої сили робочі картки та паспорти таких жінок ...”⁴⁷.

Також на останній шпальті київських часописів поруч із повідомленнями міське життя подавалися некрологи та оголошення про панahiди до річниць з смерті відомих українців. Так 20 січня 1942 р. “Нове Українське Слово” сповістило про смерть дружини відомого українського історика В. Антоновича – Катерини Миколаївни Антонович⁴⁸.

Таким чином, незважаючи на те, що окупаційна влада мала значний вплив на матеріали, які друкували на шпальтах періодичної преси, інформація газет за умови критичного аналізу дає змогу скласти уявлення про повсякденне життя жінок в окупованому Києві.

Отже, проведений аналіз джерел з проблеми свідчить, що музейні предмети, які зберігаються у фондах Меморіалу, – неоціненне джерело не лише для поповнення експозиції музею, створення різноманітних виставок, й для проведення наукових досліджень.

Дослідження “жіночих” наративних джерел із фондів музею засвідчив, що вони вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш драматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення досвіду для нащадків.

Наявна джерельна база є достатньою для проведення ґрунтовного наукового дослідження. Проаналізований джерельний комплекс фондозбірні Меморіального комплексу досить репрезентативний і змістовний. Уважне ставлення, детальний джерелознавчий аналіз, співставлення цієї джерельної бази з іншими інформаційними масивами дає можливість як найточніше відтворити повсякдення киянок в умовах гітлерівської окупації.

¹ Фондові колекції Меморіального комплексу [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://warmuseum.kiev.ua/ukr/kolek.shtml> (станом на 10 вересня 2013 р.).

² *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 45.

³ *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 41.

⁴ *Удод О.* Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [електронний

ресурс] // Режим доступу: novadoba.org.ua/ukr/node/58 (станом на 10 вересня 2013 р.).

⁵ *Коляструк О.* Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с.; *Коцур В. П.* Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К., 1998. – 503 с.; *Удод О.* Про історію повсякденності // *Доба*. – 2002. – № 3. – С. 6–15.

⁶ *Удовик В. М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області “Київ”: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.; *Заболотна Т.* Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 25 с.

⁷ *Заболотна Т.* Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) // *Сторінки воєнної історії України*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – № 15. – С. 139–151; *Заболотна Т.* Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // *Сторінки воєнної історії України*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 23–36; *Бідоча Л.* Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля // *Сторінки воєнної історії України*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 11. – С. 72–81.

⁸ Там само. – КН-77379. – Д-14973.

⁹ *Wiehn E. R. (Hg.) Die Schoah von Babij Jar - Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken. Mit einer Dokumentation. (Deutsche, englische, russische Texte).* Konstanz 1991.

¹⁰ *Хорошунова І. А.* Київські записки // *Егупец*. – 2002. – №№ 9–10; *Хорошунова І. А.* Київські записки // *Київський телеграф* – 2005. – Апрель–май.

¹¹ *Смирнова В. І.* Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 46–48.

¹² Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Фонди МКНМІВВВ. – НД-15577; КН-59999. – Д-12772; КН-60001-60005. – Філ. 160-164.

¹⁶ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (далі – МКНМІВВВ). – КН-207916. – Д-33404.

¹⁷ *Смирнова В. І.* Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 52–53.

¹⁸ Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-33404.

¹⁹ Там само. – КН-207916. – Д-33404.

²⁰ Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-33404.

²¹ Там само. – КН-207920. – Д-33405.; КН-207922. – Д-33407.; КН-207923. – Д-33408.; КН-207924. – Д-33409.; КН-207925. – Д-33410.; КН-207929. – Д-33414.

²² *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 73–74.

²³ *Смирнова В. І.* Інформаційно-довідковий покажчик “Остарбайтери з України” (з фондів колекцій меморіалу). – К., 2013. – С. 86–87.

- ²⁴ Фонди МКНМІВВВ. – КН-210313. – Д-33936.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Фонди МКНМІВВВ. – КН-209165-209170. – Д-33724-33729; КН-209163-209164. – Ф-28269-28270; НД-25361-25362.
- ²⁸ *Мирчевская И.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-231042. – К-25664.
- ²⁹ Фонди МКНМІВВВ. – КН-231042. – К-25664.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Фонди МКНМІВВВ. – КН-231041. – РМ-1589.
- ³² Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ³³ Там само. – КН-77379. – Д-14973.
- ³⁴ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 66.
- ³⁵ Вибухи і пожежі на Хрещатику. 24.09.1941 р. // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 431.
- ³⁶ Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.
- ³⁷ Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 66.
- ⁴⁰ Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.
- ⁴¹ Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ⁴² *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 67–68.
- ⁴³ Фонди МКНМІВВВ. – КН-16794/1-4. – Д-1135/1-4.; КН-226562/1-2. – Д-39962/1-2.
- ⁴⁴ *Заболотна Т.* Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 36.
- ⁴⁵ *Смирнова В. І.* Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 38–40.
- ⁴⁶ Фонди МКНМІВВВ. – КН-61419. – ЗК-53.; КН-93695/1-2. – ЗК-370/1-2.
- ⁴⁷ Нове Українське Слово. – 1942. – 11 жовтня // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16176. – Г-192.
- ⁴⁸ Нове Українське Слово. – 1942. – 20 січня // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16173. – Г-789.

Исследована история повседневной жизни женщин в оккупированном Киеве. Отражена роль женщины в условиях выживания в столице Украины во время гитлеровского господства.

Ключевые слова: женщина; оккупированный Киев; Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.

The article examines the history of everyday life of women in occupied Kiev. The role of women in terms of survival in the capital of Ukraine during the Nazi rule.

Key words: women, occupied Kyiv, National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945.

АРХІВНА СПРАВА ЗА КОРДОНОМ

УДК 930.25(574)

О. В. БАЖАН*

ВИДАЧА АРХІВНИХ ДОВІДОК: ДОСВІД РОБОТИ АРХІВУ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

Подано Стандарт державної установи “Архів Президента Республіки Казахстан” з питань видачі архівних довідок, наданий ЦДАГО України з метою обміну досвідом роботи в рамках двостороннього договору про співпрацю.

Ключові слова: Архів Президента Республіки Казахстан; архівна довідка; державні послуги; міжнародні відносини; ЦДАГО України.

У травні 2011 року Центральний державний архів громадських об’єднань України та Архів Президента Республіки Казахстан підписали двосторонній договір про співпрацю. В рамках даного договору здійснено низку заходів у напрямку обміну досвідом роботи архівів**; спільної пошукової діяльності щодо громадян Казахстану, загиблих у німецьких тюрмах на окупованій території України***; участі у наукових конференціях**** тощо. Сьогодні ЦДАГО України та Архів Президента Республіки Казахстан працюють над виявленням документів, що стосуються тематики визволення України від нацистських загарбників.

З метою ознайомлення з досвідом архівної справи за кордоном, пропонуємо стандарт Архіву Президента Республіки Казахстан з надання державної послуги “Видача архівних довідок”, надісланий до ЦДАГО України в рамках інформаційного обміну досвідом роботи у сфері використання документів.

* *Бажан Ольга Вікторівна* – заступник директора Центрального державного архіву громадських об’єднань України.

** *Лозицький В. С.* Об основных путях развития Центрального государственного архива общественных объединений Украины // Апаратты-әдістемелік бюллетень. – 2012. – № 1. – С. 59–61 // Режим доступу: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=192.

*** *История миллиона подвигов. Поиск павших в Великой Отечественной продолжается* // Аргументы и факты (Республика Казахстан). – 2012. – № 19. – 9–15 мая. – С. 11. // Режим доступу: http://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=184:2012-19-9-15&catid=9:uncategorised&Itemid=117.

**** *Власенко С. И.* Эвакуация сельского хозяйства Украины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (по документам ЦГАООУ) // История. Память. Люди: Материалы VI международной научно-практической конференции. 18 октября 2012, Алматы. – Алматы, 2013. – С. 105–115.

АРХИВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Стандарт государственного учреждения “Архив Президента Республики Казахстан” по оказанию государственной услуги “Выдача архивных справок”

1. Общие положения

1. Настоящий стандарт разработан Архивом Президента Республики Казахстан с целью содействия в правильной и своевременной организации исполнения запросов социально-правового и тематического характера, поступающих от физических и юридических лиц.
2. Архивная справка – официальный документ архива, имеющий юридическую силу и содержащий документную информацию о предмете запроса с указанием поисковых данных документов, на основании которых она составлена (далее – государственная услуга).
3. Форма оказываемой государственной услуги: традиционные (на бумажной основе) и электронной форме, при наличии электронной цифровой подписи (ЭЦП), подтвержденной Удостоверяющим центром.
4. Государственная услуга оказывается на основе статьи 15 Закона Республики Казахстан “О Национальном архивном фонде и архивах”, Закона “О порядке рассмотрения обращений физических и юридических лиц”.
5. Formой завершения государственной услуги является выдача архивной справки.
6. Государственная услуга оказывается физическим и юридическим лицам (далее – заявители).
7. Государственная услуга предоставляется в течение пятнадцати рабочих дней со дня регистрации документов в справочном столе Архива Президента Республики Казахстан.
В исключительных случаях, когда необходимо проведение дополнительного изучения или проверки, руководителем архива либо уполномоченным на это лицом срок оказания услуги может быть продлен не более, чем на тридцать рабочих дней, о чем сообщается заявителю в течение трех рабочих дней.
8. Государственная услуга является **бесплатной**.
9. Полная информация о порядке предоставления государственной услуги и необходимых документах располагаются на веб-сайте “Архив Президента Республики Казахстан” по адресу <http://www.archive.president.kz>, информационных досках

- с образцами, размещенными в справочном столе Архива Президента Республики Казахстан.
10. Государственная услуга оказывается Архивом Президента Республики Казахстана по адресу: г. Алматы, пр. Достык, 87 “Б”.
Телефон: 8 (727) 264-68-62.
Факс: 8 (727) 264-68-21.
График приема граждан:
Ежедневно с 8.30 -17.30, обед с 12.00-13.00, выходные дни суббота, воскресенье.
 11. Предоставление государственной услуги осуществляется в справочном столе Архива Президента Республики Казахстан, оснащенный стендами с перечнем и образцами необходимых документов.

2. Порядок оказания государственной услуги

12. Для получения государственной услуги заявитель предоставляет:
 - 1) заявление с приложением копии документа, удостоверяющего личность заявителя;
 - 2) для получения сведений, содержащих персональные данные о третьих лицах, дополнительно предоставляются документы, подтверждающие полномочия заявителя (см. приложение № 1).
13. Бланк заявления выдается работниками справочного стола Архива Президента Республики Казахстан, а также размещается на веб-сайте Архива Президента Республики Казахстан (см. приложения № 2–9)*.
14. Заполненные заявления, а также документы, указанные в пункте 12 настоящего стандарта, сдаются в справочный стол Архива Президента Республики Казахстан.
15. После сдачи всех документов, необходимых для получения государственной услуги, заявителю выдается талон о приеме заявления, в котором указывается наименование: Архив Президента Республики Казахстан, должность, фамилия и инициалы работника, принявшего заявление, дата и время его принятия (см. приложение № 10).
16. Архивная справка выдается заявителю на личном приеме либо направляется по почте или электронной почтой.
17. Основанием для приостановления оказания государственной услуги является непредставление заявителем документов, указанных в пункте 12 настоящего стандарта.

* Не публикуется.

Основанием для отказа в оказании государственной услуги является отсутствие необходимых документов для выполнения запроса.

3. Принципы работы

18. Деятельность Архива Президента Республики Казахстан основывается на следующих принципах:
- 1) соблюдения конституционных прав и свобод человека;
 - 2) соблюдения законности при исполнении служебного долга;
 - 3) вежливости;
 - 4) предоставления исчерпывающей и полной информации;
 - 5) защиты и конфиденциальности информации.

4. Результаты работы

19. Результаты работы Архива Президента Республики Казахстан измеряются показателями качества и доступности, согласно приложению № 11 к настоящему стандарту.
20. Целевые показатели качества и доступности государственных услуг, по которым оценивается работа Архива Президента Республики Казахстан, ежегодно утверждаются специально созданной рабочей группой.

5. Порядок обжалования

21. В случае имеющихся претензий по качеству предоставления государственной услуги жалоба подается на имя директора Архива Президента Республики Казахстан.
22. Жалоба принимается по почте, электронной почте либо нарочно через Управление документационного обеспечения и кадровой работы Архива Президента Республики Казахстан.
23. Принятая жалоба регистрируется в журнале учета обращений физических (юридических) лиц. Жалоба рассматривается в установленные законодательством сроки.
- О результатах рассмотрения жалобы заявителю сообщается в письменном виде по почте либо электронной почте.

Приложение № 1

АРХИВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**ПЕРЕЧЕНЬ****документов, необходимых для оформления запроса.**

1. Заявление
2. Копия удостоверения личности
3. Копия трудовой книжки
4. Доверенность, заверенная нотариусом (если запрос оформляется от имени другого лица)

Приложение № 10

АРХИВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Талон № _____

Дата и время подачи заявления _____

Ф.И.О. лица, подавшего заявление _____

Ф.И.О. работника, принявшего заявления _____

Срок исполнения запроса _____

Телефон справочного стола Архива: **264-68-62**

Приложение № 11

Показатели качества и доступности	Нормативное значение показателя	Целевое значение показателя в последующем году	Текущее значение показателя в отчетном году
1	2	3	4
1. Своевременность			
1.1. % (доля) случаев предоставления услуги в установленный срок с момента сдачи документа	95 %	95 %	90 %
1.2. % (доля) потребителей, ожидающих получения услуги в очереди не более 40 минут	95 %	95 %	90 %

Показатели качества и доступности	Нормативное значение показателя	Целевое значение показателя в последующем году	Текущее значение показателя в отчетном году
1	2	3	4
2. Качество			
2.1. % (доля) потребителей, удовлетворенных качеством процесса предоставления услуги	95 %	95 %	90 %
2.2. % (доля) случаев правильно оформленных документов должностным лицом (произведенных начислений, расчетов и т.д.)	95 %	95 %	90 %
3. Доступность			
3.1. % (доля) потребителей, удовлетворенных качеством и информацией о порядке предоставления услуги	95 %	95 %	90 %
3.2. % (доля) случаев правильно заполненных потребителем документов и сданных с первого раза	95 %	95 %	90 %
3.3. % (доля) услуг информации, о которых доступно через Интернет			
4. Процесс обжалования			
4.1. % (доля) обоснованных жалоб общему количеству обслуженных потребителей по данному виду услуг	0,1 %	0,1 %	
4.2. % (доля) обоснованных жалоб, рассмотренных и удовлетворенных в установленный срок	95 %	95 %	
4.3. % (доля) потребителей, удовлетворенных существующим порядком обжалования	95 %	95 %	

Показатели качества и доступности	Нормативное значение показателя	Целевое значение показателя в последующем году	Текущее значение показателя в отчетном году
1	2	3	4
4.4. % (доля) потребителей, удовлетворенных сроками обжалования	95 %	90 %	
5. Вежливость			
5.1. % (доля) потребителей, удовлетворенных вежливостью персонала	90 %	90 %	

Представлен Стандарт государственного учреждения “Архив Президента Республики Казахстан” по вопросам выдачи архивных справок, предоставленный ЦГАОО Украины с целью обмена опытом работы в рамках двустороннего договора о сотрудничестве.

Ключевые слова: Архив Президента Республики Казахстан; архивная справка; государственные услуги; международные отношения; ЦГАОО Украины.

There is given the Standard of “Archives of the President of Republic of Kazakhstan” on the issuance of the archival references, presented by the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine with the aim of work experience changing under the bipartite contract on cooperation.

Key words: the Archives of President of Republic of Kazakhstan; the archival reference; the state services; the international relationships; the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

УДК 929Каленський:930.25(438)

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

**ВИДАТНИЙ ПОЛЬСЬКИЙ АРХІВІСТ
ГУСТАВ КАЛЕНСЬКИЙ
ТА ЙОГО ПРАЦЯ “BRAKOWANIE AKT”**

Стаття висвітлює біографію та наукову діяльність видатного польського архівіста Густава Каленського. Вперше в Україні публікується переклад його праці “Brakowanie akt”, присвяченій експертизі цінності документів.

Ключові слова: Густав Каленський; експертиза цінності документів.

Численні публікації польських дослідників, присвячені видатному польському архівісту Густаву Каленському, навели на думку про необхідність ознайомлення українського читача із біографією вченого та його працею “Brakowanie akt”, яка і до сьогодні не втрачає своєї актуальності¹. Польські автори називають Густава Каленського архівістом, істориком, солдатом Армії Крайової і навіть “амбітним самоуком” (“ambitny samouk”), однак завжди підкреслюють його феноменальні здібності та авторитет серед колег². В Україні прізвище Г. Каленського побіжно згадано лише у працях доктора історичних наук Ірини Матяш³ у зв'язку із висвітленням організації курсів для архівних керівників при Архіві давніх актів у Варшаві в 20–30-х рр. ХХ ст. Значну допомогу у здійсненні біографічної розвідки надали кандидат історичних наук Каміла Павельчик (Kamila Pawełczyk), архівіст з Державного архіву Лодзинського воєводства (м. Лодзь, Республіка Польща), та Вікторія Дідківська, заступник начальника відділу інформації і використання документів Державного архіву Житомирської області. Дослідженню також сприяли доктор історичних наук Євген Сінкевич, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, та кандидат історичних наук Владислав Берковський, директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Густав-Каміль Густавов Марцелієв Каленський народився 1 травня 1881 р. у родині дворянина Волинської губернії Густава-Марцелія Андрійовича Каленського. Підтвердження дворянського походження роду Каленських знаходимо в Указі Правительствующого Сената Волинським

* Левченко Лариса Леонідівна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

дворянським депутатським зборам від 25 жовтня 1838 р. № 7722⁴. Рід веде своє походження від дворянина Волинської губернії Якова Георгійовича Каленського, у котрого було два сини: Андрій Якович та Іван Якович. У Андрія Яковича (помер 21 листопада 1846 р.) відповідно народився син Густав-Марцелій, сином якого був Густав-Каміль. Густав-Марцелій Андрійович Каленський помер 14 березня 1895 р.⁵ Про дружину Густава-Марцелія та матір Густава-Каміля відомостей не виявлено. Очевидно, на момент смерті батька у Густава-Каміля матері вже не було. Відтак, Указом Овруцької дворянської опіки від 8 липня 1896 р. його опікунами були призначені вдова ординарного професора Імператорського Харківського університету, дійсного статського радника Івана Миколайовича Станкевича – Вікторія Андріївна Станкевич (уроджена Каленська), яка проживала у Варшаві, та дворянин Казимир Генріхович Вольський, а також долею племінника опікувався двоюрідний дядько – відставний полковник Петро Іванович Каленський (син Івана Яковича), який проживав у с. Чиста Буда Маріямпольського повіту Сувалкської губернії Царства Польського⁶. Саме дядько Петро у 1899 р. зібрав усі необхідні документи для підтвердження дворянського походження Густава-Каміля. Вікторія Андріївна з Варшави не мала можливості турбуватися про спадок Густава-Каміля, тому 1898 р. передала права на управління маєтком “Корчма” та частиною села Каленських, що знаходилися в Овруцькому повіті Волинської губернії, Казимиру Вольському, оскільки він мешкав у м. Житомир⁷.

Польські біографи Каленського вказують, що через важке матеріальне становище він не зміг закінчити середньої школи та отримати університетський диплом, оскільки відвідував філософський факультет Ягеллонського університету лише як вільний слухач⁸. У 1914 р. Каленський вступив до Польського легіону⁹, в складі Першої бригади воював у Королівстві Польському, Підгаллі та на Волині. Згодом він став членом Польської організації військової¹⁰. Упродовж 1919-1921 рр. Каленський служив у ад’ютантурі Верховного командування Війська Польського (Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza) та в Цивільній канцелярії Начальника Польської держави (Kancelaria Cywilnej Naczelnik Państwa). У вересні 1921 р. він отримав чин капітана та перейшов на роботу до Центрального військового архіву (Centralnego Archiwum Wojskowego), а в 1926 р. очолив архів Військово-історичного бюро. Хоча Г. Каленський був тісно пов’язаний з оточенням Ю. Пілсудського, однак він не поділяв некритичного ставлення до культу його особи. І саме тому після травневого перевороту¹¹ в складі першої групи офіцерів був відправлений на пенсію. 1927 р. Г. Каленський став керівником архіву Державного рільничого банку, в якому працював до початку Другої світової війни.

Співробітники Відділу державних архівів Міністерства духовних справ і народного просвітництва. Перед бюро сидять (зліва направо): Юзеф Стояновський та Антоній Рибарський. За бюро сидять (зліва направо): Марія Грела, Густав Каленський, Марія Дабровська, Станіслав Пташицький, Олександр Маркієвич, Вацлав Вайрух, Францішек Грела, Тадеуш Словік, Анна Фраківіжова. Варшава, 1927 р.¹²

Наукові інтереси Г. Каленського зосереджувалися на історії Січневого повстання¹³ та архівістиці. Працюючи в Центральному військово-му архіві, де зберігалася велика колекція російських військових документів, у тому числі й тих, що висвітлювали події Січневого повстання, він знайшов важливі документи і на IV Загальному з'їзді польських істориків, який відбувся 8-9 грудня 1925 р. у Познані, представив реферат на тему “Джерела з військової історії Січневого повстання” (“Zrodla do wojskowej historii powstania styczniowego”, опублікований у “Pamiętnik Zjazdu”, Т. 1: Referaty, Lwów, 1925). У 1927 р. опублікував у п'ятому і шостому числах газети “Gazecie Podhalanskiej” спогади повстанця-горця Я. Чишки (J. Ciszka), а в двадцять першому та двадцять другому числах “Polsce Zbrojnej” – спогади Т. Шреттера¹⁴ (T. Szrettera) про Альфонса Дідьє¹⁵ “Wspomnienia o Alfonsie Didier”. Досліджуючи біографію полковника Франческа Нулло, Каленський підготував реферат про битву під с. Кжикавка¹⁶ для історичної секції Товариства військових знань. У 1938 р. у Товаристві любителів історії (Варшавський відділ Польського історичного товариства) була створена Секція історії Січневого повстання, яка заснувала бібліографічну комісію. Г. Каленський став головою комісії і спрямував її роботу на доопрацювання бібліографії видань із історії Січневого повстання Януша Гошіоровського¹⁷. Однак цю роботу перервала Друга світова війна.

Г. Каленський викладав на курсах для співробітників Центрального військового архіву та архівних курсах, організованих Відділом державних архівів¹⁸ при Архіві давніх актів. Учений підготував цикл лекцій про німецьку, російську, французьку системи ведення військових канцелярій. Він написав дві праці, які справили істотний вплив на розвиток архівної справи у Польщі, а згодом і в інших країнах. Одна з них, “Brakowanie akt” (1934 р.), присвячувалася експертизі цінності документів. Друга – “Prowadzenie skladnicy akt” (1937 р.) – організації тимчасового зберігання документів в установах.

Проблеми, на які звернув увагу Г. Каленський, на той час були найактуальнішими для польських архівістів. Державні установи перебували у стані постійної реорганізації, багато які з них ліквідовувалися, інші – засновувалися. Австрійські та пруські системи діловодства, запроваджені в канцеляріях державних установ, утруднювали роботу чиновників. В установах накопичилися значні обсяги документів, однак не було засобів для їх належної організації та зберігання. Директор Державного архіву з Піотркова Трибунальського, кандидат історичних наук Т. Матушак, зазначає, що обсяги документів, які зберігалися в архівах на 1929 р., склали всього 2,6 % від загального обсягу архівних ресурсів країни. Не внесло істотних змін до уніфікації роботи канцелярій державних установ і розпорядження Ради Міністрів від 28 жовтня 1920 р. про управління діловодством у міністерствах “Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 października 1920 roku w sprawie biurowości Ministerstw”. Однак його головним результатом стало те, що з 1920 р. державні установи не могли здійснювати експертизу цінності документів та вилучати їх для знищення без згоди та відома архіву. Установи повинні були спершу відібрати та передати до архіву документи постійної цінності і вже потім у консультаціях із архівом виділяти нецінні документи до макулатури. Наступним, більш успішним кроком у справі впорядкування роботи канцелярій та організації архівних ресурсів у Польщі стала робота Комісії з поліпшення державного управління (Komisji dla Usprawnienia Administracji Publicznej), яка діяла у 1928–1931 рр. Т. Матушак підкреслив, що значного успіху комісія досягла завдяки внеску архівістів, насамперед Г. Каленського. У польських установах було запроваджено нові секретарські правила, дуже важливі для архівістів, оскільки вони дозволяли їм контролювати зростання архівних ресурсів, регулювати питання організації зберігання документів у державних установах. Особливо важливим, на думку Т. Матушака, був запроваджений Каленським поділ архівних документів на дві категорії: “А” – документи постійного зберігання, які визначалися такими через їх інформаційну цінність, та “В” – документи, що мали практичне значення. Термін зберігання документів категорії “В” складав від 2 до 35 років. Державні установи не мали права знищувати документи кате-

горії “В” без згоди архіву. Архівісти почали відвідувати державні установи з метою контролю класифікації актів за категоріями та визначення строків їх зберігання. Серед архівістів також виникало багато питань і дискусій щодо експертизи цінності, організації зберігання документів в установах місцевого самоврядування, підприємствах та організаціях соціального, політичного, конфесійного секторів, приватних компаніях і передачі цих документів на зберігання до державних архівів¹⁹.

Аналогічної думки про внесок Г. Каленського дотримувався й відомий польський учений Станіслав Навроцький²⁰. Він указав на роль ухвали Ради Міністрів від 21 грудня 1931 р. про зберігання актів у державних адміністраціях, до якої був включений параграф про поділ актів на категорії “А” і “В”. Навроцький зазначив, що проект організації експертизи цінності²¹, який став підставою видання цієї ухвали, у 1928 р. опублікував Броніслав Павловський²² із Центрального військового архіву. Однак саме Г. Каленським у праці “Brakowanie akt” були розвинуті принципи експертизи документів на підставі їх цінності²³.

З початком нацистської окупації Г. Каленський вступив до Союзу збройної боротьби, а пізніше до Армії Крайової. У 1941 р. його було направлено до підвідділу “Хроніка окупації” (“Kronika Okupacji”) Військово-історичного бюро, яким керував Адам Прухнік²⁴. Каленський редагував повідомлення про нацистський терор (“Aneks o terrorze niemieckim”), які, разом із періодичними рапортами, надсилалися Головною командою Армії Крайової до Штабу Головнокомандувача в Лондоні. Повідомлення укладалися на підставі матеріалів, що надходили від окремих осередків Головної команди Армії Крайової, та аналізу актів гітлерівського терору на окупованих польських теренах. Цю роботу Г. Каленський разом із дружиною Веронікою виконував до арешту в травні 1943 р. Подружжя Каленських було розстріляне 29 травня 1943 р. під час масового знищення в’язнів концтабору Павіак²⁵. Єдиний син Каленських, Іван, також брав участь у конспіративній роботі, був арештований раніше за батьків і загинув у концтаборі Гросс-Розен (імовірно, у середині 1944 р.). Густава Каленського нагороджено Хрестом Незалежності, Бойовим Хрестом і Срібним Хрестом за Заслуги²⁶. Отже, волею долі та через сирітство Г. Каленський з України потрапив до Польщі, де все життя боровся за свободу польського народу та за збереження його національної історичної спадщини в архівах.

* * *

Праця Г. Каленського “Brakowanie akt” перевидавалася у Польщі кілька разів. Уперше вона побачила світ за життя автора 1934 р. в окремому бюлетені Комітету з публікацій Архівної секції Товариства любителів історії та призначалася для архівістів – слухачів курсів при Архіві давніх актів у Варшаві. У передмові Г. Каленський зазначив, що

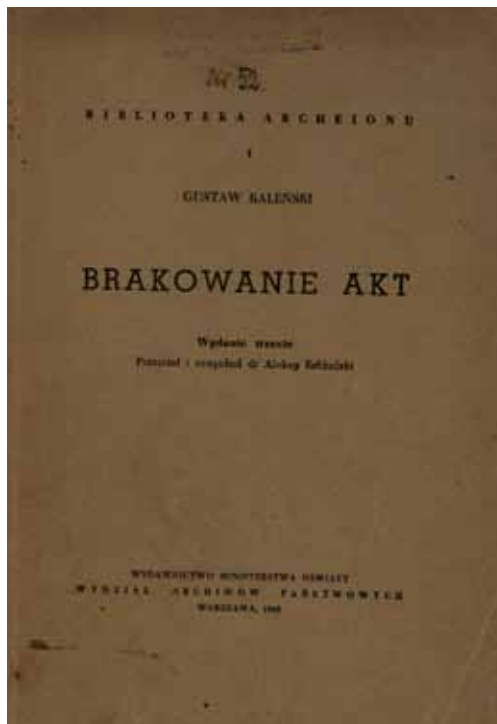
написав її під впливом Казимежа Конарського²⁷ та його праці “Сучасна польська архівістика та її завдання”²⁸, в якій автор одним із головних завдань архівної науки визначив розроблення засад експертизи цінності документів²⁹. Ми не маємо відомостей про друге видання праці Каленського. Третє видання було підготовлене до друку 1948 р. відомим польським архівістом Алексієм Бахульським³⁰, який зробив низку виправлень у тексті. Саме третє видання праці Г. Каленського є найбільш поширеним у Польщі, в зв’язку з чим воно часто цитується дослідниками.

Примірник першого видання “Brakowanie akt” (1934) потрапив до США наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. Ванда Фернанд, учасниця проекту “Federal Records Survey” із систематизації та описування федеральних документів, що був складовою “нового курсу” Президента США Фр. Д. Рузвельта, підготувала стислий переклад праці Г. Каленського англійською мовою. Архівіст США Солон Джастес Бакк³¹, ознайомившись із текстом, запитав у Емметта Ліхі та Філіпа Куліджа Брукса їхньої думки стосовно публікації перекладу у бюлетені Національного архіву США, але відповіді на той час не отримав. У червні 1942 р. Ф. К. Брукс разом із Олівером Венделлом Холмсом та Ернстом Познером вирішили опублікувати переклад, удосконалений Ольгою Пол (Ольга Ірвін), у журналі “The American Archivist”. З необхідністю публікації погодився редактор журналу Теодор Кальвін Піз, однак через воєнний час реалізація цього задуму так і не відбулася. У 1947 р. Брукс порушив питання про публікацію перекладу “Brakowanie akt” перед редактором “The American Archivist” Маргарет Кросс Нортон, яка підтримала його ідею, хоча й уважала, що праця Г. Каленського занадто велика за обсягом для публікації в журналі. Того ж року Брукс надіслав запит директору Публічної бібліотеки у Варшаві Річарду Пржеласковському³² про долю Г. Каленського. Відповідь була така: “Про пана Каленського Я не можу повідомити жодної гарної новини: він – одна з багатьох жертв гітлерівської системи й окупації в нашій країні. Арештований 1942 р., він був по звирячому вбитий разом із усією його сім’єю”. Втім, на публікацію в “The American Archivist” праця Каленського чекала ще майже тридцять років. Нарешті Мейер Фішбейн наполіг на її виданні. 9 квітня 1975 р. він написав листа генеральному директору Державних архівів Польщі Леону Чейну³³ з метою з’ясування його думки про принципи експертизи цінності, запроваджені Каленським, та організацію національної архівної служби Польщі у міжвоєнний період. Чейн відповів, що “експертиза цінності архівних фондів значно модифікована і розширена сьогодні – в установах і архівах за формою та змістом”. Проте Фішбейн уважав, що праця Г. Каленського “ні у якому разі не застаріла” і для американських архівістів зберігає свою актуальність. Він писав, що “її автор був значно попереду своїх

колег з інших країн, більшість із яких не виявляла зацікавленості експертизою цінності документів XX ст.”. Опублікований 1976 р. у США переклад тексту Г. Каленського базувався на версії Ольги Пол, тобто на першому авторському виданні “Brakowanie akt”³⁴.

Однак задовго до публікації праця Г. Каленського вже була відома у колах американських архівістів і значно вплинула на становлення теорії цінності документів. Ідеї Каленського навели видатного американського вченого-архівіста Теодора Рувельта Шелленберга на визначення поняття доказової та адміністративної цінності документів, в основі яких, як зазначає Оле Колсруд, було поняття інформаційної цінності. О. Колсруд пише: “Schellenberg – and U. S. appraisal thinking – was undoubtedly influenced by the Polish archivist Gustaw Kalenski’s essay, who became known at the National Archives in 1940” (“на Шелленберга та розвиток думки про експертизу цінності у США, без сумніву, вплинуло есе польського архівіста Густава Каленського, який став відомим у Національному архіві в 1940 р.”)³⁵. Праця Г. Каленського “Brakowanie akt” включена до рекомендаційних списків літератури для студентів архівних факультетів в університетах США та Канади, а також літніх шкіл і семінарів із підвищення кваліфікації архівістів. Її продовжують обговорювати, цитувати, переказувати в своїх статтях і книгах учені-архівісти багатьох країн, вона досі викликає дискусії.

Отже, зважаючи на світове значення та неминущу актуальність праці Г. Каленського “Brakowanie akt”, автор цієї статті здійснив її переклад українською мовою, користуючись польським виданням, підготовленим А. Бахульським (1948)³⁶, та американським перекладом, підготовленим до друку М. Фішбейном (1976)³⁷. Обидва тексти перекладів порівняно між собою, збережено посилання на джерела та коментарі Г. Каленського, зауваження М. Фішбейна, А. Бахульського, а також для повнішого усвідомлення викладеного тексту додано власні коментарі перекладача.

Обкладинка третього видання праці Г. Каленського “Brakowanie akt”

Густав Каленський
Експертиза цінності актів³⁸
(Переклад Л.Л.Левченко)

Розділ I
Експертиза цінності актів. Її історія

Що таке “brakowanie akt”³⁹ (експертиза цінності актів)? Усі акти поділяються на дві категорії: категорія “А” – акти, які через свою вагому значущість повинні зберігатися постійно, і категорія “В” – акти скороминущої цінності, що мають зберігатися тільки тимчасово.

Експертиза цінності актів полягає в: 1) оцінюванні актів, результатом якого є зарахування їх до будь-якої з категорій, “А” або “В”, і визначення у категорії “В” кількох груп актів відповідно до встановлених строків їх зберігання; 2) знищенні актів категорії “В”, терміни зберігання яких закінчилися.

На перший погляд, експертиза цінності актів може здаватися абсолютно неприпустимим явищем. Як правило, акти є унікальними, а хіба може унікальне знищуватися?

Чим глибше ми занурюємося в історію, тим менше маємо документів і записаних повідомлень взагалі. Кюв’є⁴⁰ зміг реконструювати скелет доісторичного звіра з кістки. Часто історик, який вивчає Середньовіччя, покликаний відтворити картину політичних та економічних умов у далекому минулому з однієї хартії або запису в судовому реєстрі або з іншого джерела.

Однак речі стали зовсім іншими у ХІХ ст., а особливо у ХХ ст.

Держава все більше впливає на сфери національного та соціально-економічного життя. Крім адміністративних галузей – поліції (внутрішніх справ), закордонних справ, військових справ, фінансів, освіти, релігійних конфесій, юстиції на початку ХІХ ст., уряди поширили свій вплив на сільське господарство, промисловість і торгівлю, транспорт, пошту та телеграф.

Держава постійно здійснює “замахи” на самоврядні міські та сільські адміністрації і поширює жорсткий контроль на своїх громадян.

Разом із збільшенням державних органів і розвитком їхньої діяльності, зростає кількість посадових осіб і документів. Часте використання друку та літографії, які полегшують дублювання розпоряджень, циркулярів і оголошень, а також використання бланків сприяє цьому зростанню.

На початку ХІХ ст. реєстратури адміністративних офісів почали відчувати брак простору. Відтоді експертиза цінності актів уперше була визнана за життєву необхідність.

Експертиза цінності була запроваджена державними органами без урахування думки архівістів або істориків. Спершу ці заходи здійснювалися досить хаотично, без будь-яких інструкцій. Перші державні постанови, в яких ішлося про експертизу цінності актів, з'явилися пізніше, між 1830 та 1840 рр.

За хронологією перші правила затверджено 1832 р. декретом Канцелярії Двору австрійського імператора Франциска I⁴¹ під назвою “Постанови, що стосуються відбору та знищення непотрібних актів у реєстратурах і архівах”.

У найважливішій їх частині вказувалося: *“...слід пильнувати, щоб не призначити до знищення ті акти, які все ще є або можуть стати необхідними, корисними або важливими, так само як і інші, які хоча й непридатні для державного вжитку, але мають або можуть набути історичної або іншої цінності”*.

Текст “Постанов...” виразно вказує на те, що їх мета полягала в запобіганні надмірному знищенню актів.

Акти, які не підлягали знищенню, розподіляли, як очевидно, на такі, що мали практичну цінність для державного органу (ці акти були на першому плані), і такі, що мали історичну або іншу цінність. Імператорський декрет не визначав, які акти (категорії “А” в нашій термінології) повинні належати до числа тих, що не підлягали знищенню. Він також не уточнював, хто саме приймає рішення у цій важливій справі. Як бачимо, “Постанови...” залишали державним органам повну свободу дій.

Представляють також інтерес перші Пруські правила, запроваджені міністерським указом 1833 р., що стосуються відбору документів.

У них вказувалося: *“для скорочення реєстратур і відокремлення актів, непотрібних у поточному урядуванні, має бути виділено місце в службових приміщеннях, у всіх державних установах слід здійснювати загальний огляд реєстратур для визначення, які акти:*

- а) необхідні для подальшого урядування і, відтак, як і раніше, повинні залишатися в реєстратурі,*
- б) хоча тимчасово й не використовуються у поточних справах, але потребують подальшого зберігання,*
- с) повинні знищуватися повністю.*

Початок цього указу чітко прояснює його походження. У ньому навіть не йшлося про єдиний критерій, згаданий в австрійському декреті, – історичну цінність. Усі рішення залежали від адміністративних офісів. Лише великій сумлінності і спеціальним знанням пруських чиновників мають завдячувати офіційні документи тим, що цей указ не завдав їм значної шкоди.

Перший російський указ, що стосувався відбору документів, датовано 1830 р., другий – 1845 р. Інші з'явилися у період між 1860 і

1864 рр. Не має сумніву, що основною причиною їхньої появи був брак простору для зберігання документів. Підтверджує це переконання відомий факт, що найбільшу кількість документів у Росії знищено між 1860 і 1870 рр.

Кінцевою датою *першого періоду*, в якій експертиза цінності здійснювалася хаотично без урахування думки архівістів, можна вважати 1880 р.

Архівісти, які працювали в державних архівах на Заході, не мали справи із новітніми актами, так як ці акти зберігалися в так званих рєстратурах австрійської і німецької адміністрації, якщо дозволяв простір, за сто років або більше, перш ніж передавалися до державного архіву. Архівісти також не здійснювали експертизу цінності актів, оскільки цю функцію, як уже пояснювалося, виконували самі адміністративні офіси, не питаючи в архівістів дозволу, поради або керівництва. Перебуваючи виключно під впливом цінних давніх актів, які не підлягали знищенню, архівісти мимоволі застосовували це ж правило до новітніх документів. Це, безсумнівно, є причиною того, чому ми знаходимо дуже мало інформації про експертизу цінності в архівних посібниках ранніх років і навіть пізніше⁴². Це пояснює, чому неохоче і негативне ставлення до експертизи цінності переважало серед архівістів. Їхня роль у цей ранній період обмежувалася, головним чином, критикою діяльності державних установ (особливо в Росії) і захистом актів від знищення.

У *другий період*, що закінчився [Першою] Світовою війною, правила експертизи стали більш вичерпними і детальними. Безсумнівно, ця еволюція була викликана бажанням уникнути незворотної втрати документів через ігнорування або нечесне застосування посадовими особами встановлених правил експертизи цінності. Протягом тривалого часу чиновники розглядали експертизу цінності як шлях отримання прибутку від продажу вилучених для знищення актів паперовим мануфактурам, і, відтак, вони намагалися відібрати для цих цілей стільки документів, скільки можливо. Слід зазначити, що значною мірою збереженість актів забезпечувалася боротьбою, яку архівісти-історики, насамперед у Росії, вели проти урядових чиновників.

На початку ХХ ст., особливо протягом [Першої] Світової війни та у повоєнний період, роль держави зростає. Розширився обсяг завдань і функцій держави. Діяльність державної адміністрації ХІХ ст. була поширена на авіацію, нові види комунікацій, такі, як телефон і радіо, аграрні реформи, охорону здоров'я, охорону праці, образотворче мистецтво, а також збереження природних ресурсів.

Держава проникла ще глибше в життя своїх громадян. Державні органи ставали все більше диференційованими. Відповідно, обсяги адміністративних документів зросли надзвичайно. Цьому збільшенню також сприяли друкарська машинка і розвиток методів дублювання документів.

Третій період в історії експертизи цінності актів розпочався після [Першої] Світової війни.

У ряді держав, головним чином у тих, які пережили революції чи політичні перевороти, таких, як: Росія, Німеччина, Австрія і, нарешті, Польща – відбувся ще один переворот, благословенний за наслідки, – централізація державних архівів.

Архівісти, перебравши на себе управління так званими реєстратурами або архівами різних державних установ, зблизилися з сучасними актами, в багатьох випадках у перший раз. Вони ніколи раніше не зустрічалися із загрозливим питанням: що робити з повинню паперів, яка затоплювала не лише сховища державних установ, але й насувалася на державні архіви. Перед обличчям реальності негативне ставлення архівістів до експертизи цінності швидко змінилося. Архівісти не лише погодилися з експертизою цінності актів, а й почали обстоювати цю справу іноді надто категорично і рішуче.

Цікавими є дві думки, майже одночасно висловлені у двох кінцях Європи, в країнах із різним політичним устроєм і культурою.

В Англії у 1922 р. Дженкінсон, автор сучасного посібника з архівістики (“archival ecomony”)⁴³, написав таке про експертизу цінності: *“Ми висловили думку, що значних результатів можна досягнути шляхом, який є, по суті, поверненням до старої процедури, а саме коли Адміністратор є єдиним агентом із відбору і знищення документів: тільки ми маємо впевнитися, що він знищує достатньо... З іншого боку, ми повинні бачити, що наш Адміністратор не повертається до примітивних звичок і необґрунтованих знищень”*⁴⁴.

У Росії в 1926 р. Богоявленський⁴⁵, голова Повірочної комісії у Центральному архівному управлінні, органі, який контролює експертизу цінності документів у всій державі, і, без сумніву, видатний знавець цього питання, написав: *“У разі, якщо все збереглося, досліднику загрожує можливість потонути в морі паперів схожої природи, нікудишнього змісту, що буде привертати його увагу без потреби”*;

*“З одного боку, архівіст повинен препарувати архівний матеріал, скоротивши його кількість і тим поліпшивши якість, а з іншого боку, ризикує, знищуючи той чи інший документ, накликати на себе справедливі нарікання в знищенні корисного для довідок або наукових досліджень матеріалу”*⁴⁶.

Зіткнувшись із загальною небезпекою, два досі ворожі табори, державні чиновники й архівісти-історики, дійшли згоди. Спільні зусилля було спрямовано на опрацювання правил відбору з метою укладання переліків документів зі строками зберігання та видання технічних інструкцій. Замість недостатньо розвинених правил ХІХ ст., у Франції і СРСР з’явилися деталізовані інструкції. У сумнівних випадках державні установи стали запрошувати архівістів надавати роз’яснення; і, най-

головніше, архівісти отримали право на вирішальне слово, що на цей час у цілому взято за принцип, стосовно того, що жоден акт не може бути знищеним без погодження із державними архівами.

Боротьба, що багато років тривала між ученими і бюрократами, закінчилася тріумфом науки, результати якого надали беззаперечні переваги державі. Архівісти, відповідальні за фонди різних державних органів, мають значніший досвід ніж чиновники, які, як правило, працюють тільки з актами однієї установи.

Якого висновку можна дійти на підставі цього нарису з історії експертизи цінності?

Немає жодної держави в світі, достатньо багатой, щоб спорудити будівлі для зберігання всіх актів без винятку, систематизувати й облікувати їх у описах.

Про одне слід пам'ятати, що кожен документ, у принципі, є унікальним зразком. Під час експертизи цінності вилучаємо для знищення унікальні зразки, які, хоча й без будь-якої практичної цінності для державних установ, могли б бути безцінними для історії. Тим більше, неможливо передбачити, які теми і з яких точок зору будуть вивчатися майбутніми істориками.

Ця дилема буде вирішена, якщо експертиза цінності актів здійснюватиметься обережно, вмілими і далекоглядними державними чиновниками у співробітництві з фахівцями та під контролем архівістів.

Розділ 2

Засади оцінювання актів

Перший захід на шляху експертизи – це оцінювання, яке полягає у визначенні належності актів до категорії “А” або категорії “В” і зарахуванні їх то тієї чи іншої групи.

Оцінювання не повинно бути довільним і залежати від бачення особи, яка виконує цю функцію, воно має ґрунтуватися на постійних, незмінних засадах, що обговорюватимуться нижче.

Дублети

Документи або повідомлення часто створюються у багатьох примірниках, копіювання значно полегшується завдяки сучасним методам дублювання. Серед таких документів є правила, інструкції, циркуляри, звіти, статистичні таблиці тощо. Усі копії надрукованих або мімеографованих⁴⁷ актів є ідентичними. Для архівних цілей вистачить одного або двох примірників, решта може бути знищена під час експертизи.

Це правило також поширюється на машинописні копії листів, які часто виготовляються у кількох примірниках, відтак, вистачить тільки однієї копії для подальшого зберігання.

Акти друковані

Деякі документи або листи оприлюднюються друкованими засобами. Тому в певних випадках рукописні оригінали можна знищити⁴⁸, наприклад, балансів, звітів, статистичних таблиць. Очевидно, що оригінали, які мають будь-яку історичну цінність, не повинні знищуватися, незважаючи на їх публікацію в друкованих історичних джерелах. Не повинні бути предметом знищення й оригінали зі спеціальними особливостями письма, паперу, автографами видатних особистостей.

Акти, зміст яких повторюється в інших актах

Статистичні таблиці є найбільш характерним прикладом таких документів. Наприклад, повітові староства щомісяця надають статистичні звіти про інфекційні захворювання на їхній території адміністрації воєводства. На підставі цих звітів воєводство готує щомісячні аналітичні зіставлення про захворювання, на базі яких пізніше укладає річні звіти. Якщо дані, представлені староствами, повністю включено до щомісячних зіставлень воєводства, тоді звіти повітових староств можуть знищуватися. Якщо статистичні зіставлення воєводства опубліковано у друкованих виданнях, то їхні оригінали також можуть знищуватися. Це правило застосовується до статистичних звітів будь-якого типу, але завжди за умови, що усі дані, які містяться в початкових звітах, було узагальнено.

Унікальні акти

В експертизі цінності унікальних актів ми підемо крок за кроком від критерію їх значущості для держави в цілому до тієї точки, від якої експертиза цінності актів здійснюється на підставі їх важливості тільки для певної місцевості.

Загальні засади

а) *Історичного періоду*. Майже кожна країна, за винятком Польщі, встановила граничні дати, відповідно до яких акти, створені до визначеного строку, не можуть бути знищеними. Як правило, до уваги беруться дати, що відіграли важливу роль у житті держави. Загалом, причини незнищення будь-яких актів, створених перед граничною датою, полягають у малій кількості таких документів та їх подальшому історичному значенні.

У довоєнній Австрії не могли знищуватися будь-які документи, створені перед 1815 р. (дата Віденського конгресу⁴⁹); у Франції – перед 1830 р. (дата Липневої революції⁵⁰); у Росії – перед 1811 р. (рік, який передусє франко-російській війні 1812 р.⁵¹).

Обираючи для Польщі аналогічну дату, перевагу слід віддати 1867 р., який відповідає Конгресу в Польщі⁵². Акти, створені перед цим роком, не повинні знищуватися. Існують три причини для обрання цієї дати. У 1867 р. у державних установах уведено російську мову; крім

того, 1866 р. унаслідок Січневого повстання відбулися далекосяжні реорганізації державних органів; і, нарешті, дуже мало польських актів попередніх років залишилося в державних установах 1-ої і 2-ої інстанції через нещадне і безглузде знищення їх царськими чиновниками.

Натомість у Галичині 1866 р. був початком нової ери – територіальної автономії та полонізації державних органів.

Для тієї частини Польщі, що раніше перебувала під прусською окупацією, важко встановити граничну дату. Проте тут 1866 р. також був важливим, оскільки він знаменує вступ Великого герцогства Познанського⁵³ до Північно-німецького союзу⁵⁴.

На додаток до встановлення граничних дат, значущості набувають певні історичні періоди в історії держави. У ці періоди відбуваються сильні потрясіння, котрі впливають на життя народу і взаємини в суспільстві до такої міри, що ми знаходимо їхнє відображення в масі польських актів, які за нормальних часів не мали б цінності для історії. Відтак, найкращим методом є загальна заборона знищення цих актів. Такими періодами в новітній історії СРСР є перша революція 1904–1907 рр.⁵⁵, друга революція і громадянська війна 1917–1922 рр.

У польській історії аналогічні періоди повинні визначитися дуже уважно, особливо це стосується [Першої] Світової війни та перших років існування відновленої нації, від 1914 до 1922 рр. включно, оскільки у цей період Верхня Сілезія⁵⁶ [та Серединна Литва⁵⁷] увійшли до складу Польщі⁵⁸.

в) *Міністерства*. Акти одного міністерства є більш важливими для історії, ніж іншого. Якщо ми розглядаємо функції адміністративних галузей держави з точки зору їхньої ролі в державній організації, то приходимо до висновку, що їх важливість не однакова. Міністерство внутрішніх справ⁵⁹ здійснює важливішу діяльність, ніж Міністерство пошти і телеграфу або Міністерство транспорту.

с) *Інстанції*. Ступінь важливості актів залежить від інстанції. Акти найнижчої, 1-ої інстанції (територіально обмеженої юрисдикції) стосуються, як правило, місцевих справ і, зважаючи на державний устрій, є менш важливими для історії, ніж 2-ої інстанції, котрі у свою чергу є менше важливими, ніж акти 3-ої, найвищої, інстанції. Наприклад, акти староств менш важливі, ніж Міністерства внутрішніх справ. Державні органи 1-ої та 2-ої інстанцій діють як “сита”, через які справи просіюються, йдучи до гори. Вища інстанція займається справами найважливішими. Державний орган 3-ої, вищої, інстанції, є ініціатором і творцем норм права, їхнім інтерпретатором, а також контролером функцій підпорядкованих державних установ⁶⁰.

Багато справ досягають вищої інстанції тільки у формі статистичних таблиць, сухих цифр, голих фактів. Натомість, у нижчих інстанціях ці справи є живими і життєво важливими. З цієї причини вони мають

вагоме значення для тієї чи іншої місцевості, воєводства чи повіту, а іноді лише для гміну⁶¹. Існують географічні засади експертизи цінності, які будуть розглянуті нижче.

d) *Відмінності між функціями.* У тій самій інстанції деякі акти є важливішими, ніж інші, що залежать від типу функцій, які вони документують. Наприклад, у староствах, акти, що належать до національних, релігійних або політичних відносин, є важливіші для історії, ніж акти, що стосуються фізичних осіб, такі, як дозволи на полювання або володіння зброєю. Загалом можна констатувати, що акти адміністративного характеру, так би мовити споживацького, не мають значення для історії. Йдеться про акти, що стосуються утримання війська в мирні часи (податки, виплата жалування, забезпечення обмундируванням).

2. Правові засади

У цьому розділі йтиметься лише про акти, що мають, принаймні в принципі, історичну цінність.

Обмеження. Терміни обмежень встановлено цивільними кодексами, кодексами зобов'язань, уставами і розпорядженнями. Державні цивільні кодекси мають широкий спектр термінів давності⁶², після закінчення яких право на претензії обмежується. Ці строки охоплюють від шести місяців до десяти років (Російський цивільний кодекс, Звід законів, Том 10, Частина 1) і навіть до тридцяти років (кодекси цивільні: Французький наполеонівський, формально був чинним із деякими змінами на території колишнього Королівства Конгресового; Австрійський кодекс формально був чинним на території, що колись перебувала під австрійською окупацією; і, нарешті, Пруський кодекс був чинним на землях, які колись були під прусською окупацією). Кодекс зобов'язань, оголошений у 1933 р. і чинний із 1 липня 1934 р. на всій території Польщі, скасовував усі положення колишніх кодексів, що стосувалися претензій. Найдовший термін позовної давності у тридцять років скорочувався Кодексом зобов'язань до двадцяти років щодо найважливіших боргів.

На додаток до цивільних кодексів і кодексів зобов'язань низка уставів і розпоряджень установлювала строки давності. Брак місця унеможлиблює наведення їхнього переліку.

Строки зберігання актів залежать від термінів позовної давності. Не існувало потреби в зберіганні актів протягом двадцяти років, якщо строк подання позову спливав через десять років, а жодні інші обставини не бралися до уваги.

Строки зберігання актів, установлені відповідно до комерційних кодексів, уставів і розпоряджень. Комерційний кодекс⁶³, оголошений у 1934 р., скасовував усі комерційні кодекси окупаційних держав, чинні раніше, встановлював строк зберігання бухгалтерських книг і комерційної кореспонденції у десять років.

Легко помітити, що існувало протиріччя між положеннями цивільних кодексів, кодексів зобов'язань і кодексами комерційними. Наприклад, як могла людина, котра займалася комерційною діяльністю, довести свої права, строк позовної давності стосовно яких закінчувався через двадцять або тридцять років, якщо, відповідно до положень Комерційного кодексу, вже через десять років не було жодних підстав для їх захисту, ані книг, ані комерційної кореспонденції? Через цю невідповідність деякі фінансові інституції, серед яких і Державний рільничий банк, зберігали їхні найважливіші книги (головні і касові журнали), а також меморіальні і касові ордери впродовж двадцяти або тридцяти років⁶⁴.

На додаток до Комерційного кодексу низка інших законів і указів (не наводяться за браком місця) встановлювала строки зберігання актів і документів.

3. Адміністративні вимоги

Далі йтиметься про деякі акти, необхідні для належного функціонування державних установ. Серед них переважно так звані загальні акти або листи, що тлумачать правові положення або рішення з окремих справ, які представляють собою прецеденти для ухвалення рішень у майбутньому. Загальні акти, крім практичної цінності, мають історичну цінність, оскільки вони відображають підстави, якими керувалася конкретна державна установа у своїй діяльності⁶⁵.

Після загальних актів важливості набувають акти, що стосуються укладання і виконання бюджету, будівництва і ремонту будівель, управління нерухомістю, організації державних установ та їх поточних реорганізацій, списки співробітників, описи актів, акти про результати експертизи цінності тощо. Частина цих актів також містить надзвичайно цінний матеріал для історії.

Крім наведених актів, зберігання підлягають акти, що є підставою для доведення прав власності або доказами певних зобов'язань, такі, як: книги іпотек, акти про цивільний стан, надання або втрату громадянства, договори, угоди, конвенції тощо.

4. Історичні засади

а) *Загальні акти.* Кілька десятиліть тому під історією розумілися лише династичне життя, війни і найбільш важливі політичні події. Історичні погляди змінилися докорінно лише в останнє десятиліття [20-ті рр. XX ст.]. Почалися дослідження у сферах історії державного устрою, економіки (сільського господарства, промисловості, торгівлі), соціального розвитку і соціальних рухів та культури. Сьогодні [станом на 1934 р.] не існує аспектів національного або громадського життя, які б не вивчалися ґрунтовно.

Документи, що мають найбільшу важливість для державного управління, також будуть мати значення й для історичних досліджень.

Відтак, із цього випливає необхідність у забезпеченні збереженості тих актів, у яких вбачається цінність для потреб історії. Наприклад, текст закону і його послідовні зміни є необхідними для державних установ. Натомість для історика вагомим значення набувають матеріали, що були підставою для видання закону, а саме: кожен текст проекту закону із поправками та доповненнями, думки офіційних і приватних осіб, протоколи конференцій і сесій законодавчих органів, отже все, що проливає світло на походження закону. Те ж стосується й найважливіших розпоряджень, указів, інструкцій, правил, циркулярів, і, нарешті, рішень державних органів, особливо вищих.

в) *Акти особового походження*. Незалежно від актів, визначених як загальні, особливу цінність мають персональні акти, що стосуються видатних особистостей.

Ці акти донедавна, а в багатьох випадках ще й нині, високо цінуються деякими архівістами-істориками. Іноді занадто високо. Очевидно, не можна недооцінювати у житті народу і держави роль великих людей, творчих і геніальних особистостей. Лише потрібно пам'ятати, що істотне значення мають тільки ті акти, які свідчать про їхню роль у конкретних подіях або справах чи зроблений внесок, більше або менше важливі для висвітлення їхніх біографій. Інші акти або документи справляють лише опосередкований вплив, мають сентиментальне значення або музейну цінність і, іноді, є просто цікавими.

Нижче наведено кілька прикладів.

Один з архівістів-істориків під час виступу на конференції говорив про необхідність уважної експертизи навіть тих актів, які здаються нецінними, і навів той факт, що серед рахунків Академії витончених мистецтв у Кракові, вилучених для знищення, він знайшов квитанції про сплату за навчання Яном Матейкою⁶⁶. Проте що ці квитанції доводять? Історія життя цього великого художника добре відома, як і деталі його навчання в мистецькій школі, пізніше в академії. Імена його професорів і колег, які вплинули на формування його таланту, також відомі. Ці квитанції лише показують, що Матейко сплатив за навчання і яку саме суму. Таким чином, квитанції не мають жодного значення для його біографії, а, відтак, і для історії розвитку його геніального таланту.

Інший приклад.

Відділ державних архівів деякий час назад отримав повідомлення з Кельце⁶⁷ про те, що у місцевій Скарбовій палаті знайдено акти вагшого значення для періоду Великого герцогства Варшавського⁶⁸, яким загрожувало знищення. Відряджений туди Відділом співробітник знайшов лише один папірець зі справжнім підписом князя Юзефа Понятовського⁶⁹ і то у неважливій справі. Тривога, що мала найкращі наміри, виявилася марною, тому що існують тисячі нецінних папірців із підписом князя Юзефа, і тільки документи справжньої важливості із його підписом мають історичну цінність.

Наведені вище приклади показують, що експертиза цінності актів має здійснюватися з урахуванням їхньої важливості, а не особистості, яка їх підписала.

Немає сумнівів у тому, що видатні особи, які перебували на високих постах, зазвичай підписували акти важливого значення. Такі особистості, однак, могли знаходитись у цілком підлеглому стані багато років, то ж один підпис не є доказом цінності документа. Тисячі автографів видатних осіб можуть бути знайдені на поштових квитанціях, податкових реєстрах, рахунках, але ми не повинні керуватися такими засадами під час експертизи цінності подібних документів.

Акти особового походження мають різну цінність. Деякі акти мають істотне значення для висвітлення біографій осіб, які були маленькими чиновниками, але згодом стали видатними письменниками. Прикладом є Міцкевич⁷⁰ – чиновник нижчого рангу у канцелярії Військового генерал-губернатора Москви; Словацький⁷¹ – чиновник у канцелярії князя Любека, Міністра скарбу; Реймонт⁷² – маленький чиновник на незначній залізничній станції; Пшибишевський⁷³ – чиновник середнього рангу у гданському міському поштовому управлінні⁷⁴.

Періоди державної служби цих письменників були лише малозначущими епізодами в їхньому житті. Тому, акти цих установ пролили світло лише на деякі події⁷⁵.

Натомість персональні акти, що стосуються осіб, які були видатними адміністраторами, лідерами, ученими та присвятили своє життя службі суспільству, мають вагоміше значення.

За актами, що мають значення для історії з огляду на висвітлені події, йдуть документи, котрі набувають важливості через справи, факти або проблеми, яких вони побічно торкаються.

Експертиза цінності таких файлів потребує спеціальної майстерності та обережності.

Йдеться про акти чиновників нижчих рангів, які належить зберігати 60 років (str. 35). Зазвичай відбираються на зберігання лише персональні акти вищих посадовців та видатних осіб. Між тим в актах чиновників середнього або нижчого рангу знайдуться матеріали, які свідчать про сферу, з якої походив чиновник, кола, в яких він обертався, його стосунки зі службовцями, родинні зв'язки тощо. Все це характеризує становище чиновництва певної епохи. Якщо такі акти містять цінну інформацію, вони завжди повинні зберігатися.

На другому місці знаходяться судові акти кримінальних справ.

Ці акти повинні зберігатися упродовж шістдесяти років (крім нижчих, str. 35) із метою визначення справедливості та причин покарання особи. Деякі із цих актів, які містять цінні історичні відомості, повинні зберігатися постійно. Зазвичай вони висвітлюють судові процеси політичної, національної або релігійної природи. За ними йдуть акти, що

проливають світло на громадські стосунки: обряди і звичаї, ритуали, традиції, забобони та ідолопоклонство; а поза тими актами – найважливіші кримінальні справи про напади, грабіж, убивства, підпали, великі крадіжки, фальсифікації, шахрайства.

Наступними після цих двох груп є комплекси актів, які містять персональну інформацію або стосуються соціально-економічних відносин, як-от: про кредити чи довгострокові позики від державних банків, про встановлення фактів інвалідності Міністерством соціального забезпечення⁷⁶, про компенсації після нещасних випадків, виплачені інспекціями праці тощо.

5. Засади краєзнавчі

Йтиметься про акти державних установ 1-ої та 2-ої інстанцій, які не мають значення для історії держави, але можуть і повинні мати особливе значення для воєводства, повіту, гміну або міста. Ці акти мають регіональний або місцевий колорит, часто забарвлені характерними фактами і справами. При безпосередньому зіткненні з життям людної, значно яскравішими та виразнішими стають місцеві традиції, забобони, особливості мовні, діалектні і національні.

Проте не тільки ці міркування стверджують цінність таких актів. Для висвітлення загальної історії держави з соціальних, економічних, національних і культурних кутів зору мають створюватися обґрунтовані й авторитетні місцеві монографії. Тільки на підставі цих монографій можливим стане здійснення загального історичного аналізу та синтезу.

Відтак, до актів нижчих державних установ треба ставитися по-іншому, ніж до актів вищих інстанцій, разом з тим їх експертизу цінності потрібно здійснювати так само обережно, як і експертизу актів вищих державних органів.

6. Заміщення цінності

Іноді траплялося так, що актам наносилася шкода від переміщення під час [Першої] Світової війни або передавання від однієї державної установи до іншої. Важливі акти втрачалися, а лишалися документи другорядного значення. В таких випадках експертиза цінності може здійснюватися тільки після систематизації актів і на підставі інших засад: втрачені важливі документи можуть бути замінені актами другорядного значення⁷⁷.

Наприклад, у бухгалтерському облікові найважливішою є головна книга; допоміжну роль відіграють первинні документи або службові книги. Зауважимо, що деякі фінансові інституції зберігають їхні головні книги тридцять років, хоча первинні документи знищують після десяти років. У разі втрати головної книги, первинні документи можуть її замінити, а отже зберігатися тридцять років.

Архівісти знають про випадки, під час яких акти або документи без будь-якої цінності за нормальних обставин відігравали важливу роль

як замітники. Іноді це траплялося у випадках утрати списків учнів гімназій, коли сертифікати про закінчення класу видавалися на підставі розписок про сплату за навчання. Цілком зрозуміло, школяр мусив закінчити сім класів, щоб вносити оплату за восьмий рік навчання.

Науковий бік проблеми заміщення не обговорюватиметься тут. Історики, які звикли до кропітких архівних розшуків, добре знають, яке значення можуть отримати акти меншої важливості у випадках неповноти або фрагментарності фонду, втрати актів, коли потрібен бодай журнал реєстрації листування, що подає певну дату для встановлення конкретного факту.

Отже, обережності потребує експертиза цінності пошкоджених комплексів архівних документів.

7. Типові фонди

Для ознайомлення нащадків із методами вирішення проблемних питань державними чиновниками необхідно залишити один повний фонд кожного типу державних установ 1-ої інстанції, що знаходяться на території державного органу 2-ої інстанції (наприклад, акти староства – на території воєводства або акти скарбової інспекції – на території скарбової палати); або по одному повному фонду кожного типу державних установ 2-ої інстанції (воєводства, скарбової палати, залізничної дирекції тощо). Акти таких фондів певною мірою служать музейними експонатами. Жодні записи, навіть незначної цінності, не повинні знищуватися.

Фонди таких державних установ, залишені недоторканими, братимуться за приклад.

Розділ 3

Оцінювання і вилучення для знищення актів

Наведені акти державних установ, які повинні належати до категорії “А”, є такими: до категорії “А” належать акти тривалого значення для інтересів й історії держави, а також для публічної адміністрації, для прав громадян, для наукових досліджень (“Правила щодо зберігання архівів у державних установах”, Розділ 2).

На підставі цього визначення та засадах, розглянутих у попередньому розділі як керівні, спробуємо навести приклади актів, які повинні зберігатися постійно. Очевидно, що цей перелік буде неповним.

Потрібно зберігати постійно:

- 1) закони, декрети та розпорядження Президента Республіки; декрети, розпорядження та ухвали Ради міністрів і окремих міністерств; розпорядження керівників органів влади 1-ї та 2-ї інстанцій; інструкції, правила, обіжники, проекти та матеріали до законів і розпоряджень;
- 2) протоколи засідань дорадчих органів (комітетів, конференцій, комі-

сій) із засадничих питань і важливих справ; 3) акти, що стосуються державного устрою; 4) акти, що відбивають адміністративно-територіальний устрій та його зміни; 5) акти про діяльність, розвиток, господарчі й інвестиційні заходи державних органів влади, установ, інституцій, та органів місцевого самоврядування; 6) проекти бюджетів, документи про їх виконання та додаткове кредитування; 7) періодичні звіти, особливо щорічні звіти; 8) звіти контролюючих органів; 9) зіставлення та статистичні таблиці, а також матеріали до найважливіших зіставлень; 10) міжнародні договори, конвенції та комерційні угоди; і 11) акти, що стосуються дипломатичних і економічних відносин Польщі з іншими державами.

Акти, що стосуються засадничих питань:

12) політичних; 13) національних; 14) релігійних, культурних та освітніх; 15) економічних (рільництва, промисловості, комерції і торгівлі); 16) комунікацій і транспорту (залізниці, автомобільних доріг, мореплавства, авіації, пошти, телеграфу, телефону і радіо); 17) розбудови сільського господарства, заселення, колонізації; 18) праці, заробітної плати і соціального страхування; 19) соціального забезпечення; 20) гігієни і публічного здоров'я; 21) організації і вишколу армії; 22) політичних переворотів, бунтів, страйків і політичних, економічних, соціальних, національних і релігійних заворушень; 23) надзвичайних подій і катастроф, спричинених стихійними лихами; 24) громадянських відносин, звичаїв, забобонів, ідолопоклонства; 25) особливо важливих національних і державних свят.

Крім того:

26) організаційні статuti державних органів із змінами до них; 27) акти, що висвітлюють визначні події державного життя; 28) акти про відносини державних органів із громадянами; 29) особові справи вищих посадових осіб, починаючи з начальників відділів; 30) акти тих чиновників, які з тих чи інших причин стали видатними; 31) архівні описи, реперторії, реєстри, інвентарі, журнали кореспонденції, індекси, довідкові книги (до австрійських актів); 32) акти, які пояснюють, як здійснювалася експертиза цінності; 33) книги іпотек; 34) контракти та акти, які підтверджують придбання або продаж нерухомості, довичну оренду і земельні пожалування за службу; 35) акти, що стосуються успадкування, дарування, заповіданого майна, фундації наукових і благодійних закладів; 36) книги та акти про цивільний стан; 37) акти про набуття і втрату громадянства, зміну прізвища і місця проживання; 38) документи, що підтверджують права особи на приватну власність тощо.

Детальні списки актів категорії "А" складаються державними органами для себе, а також для підлеглих їм державних установ та погоджуються з Відділом державних архівів Міністерства освіти.

Під час складання цих списків вищим посадовим особам бажано вислуховувати думку досвідчених державних чиновників і представників підпорядкованих відділів, а Відділу державних архівів – консультуватися з спеціалістами відповідних галузей.

Акти, що не належать до категорії “А”, мають лише тимчасове значення. Строки їх зберігання, за винятком актів, наведених нижче, складають від двох до тридцяти років, залежно від термінів давності, встановлених законодавством. Теоретично можна утворити стільки цих термінів, скільки містить тридцятирічний період. Беручи до уваги найбільш важливі строки зберігання, акти категорії “В” можна розділити на чотири групи:

До групи I належать акти, які застарівають після закінчення тридцяти років (найдовший термін, установлений Наполеонівським, Австрійським і Пруським цивільними кодексами);

Група II характерна актами, які старішають після того, як спливає строк давності у двадцять років (найдовший термін, визначений Кодексом зобов'язань);

Група III включає акти, що належать до звичайної рутинної адміністративної діяльності (державних установ 1-ої та 2-ої інстанцій, скарбових державних установ тощо), а також книги і комерційна кореспонденція, які повинні зберігатися десять років;

Групу IV складають акти, які не мають жодного юридичного значення, але повинні зберігатися два роки з практичних причин.

Понад 30 років зберігаються лише акти, необхідні для потреб державних органів, а також персональні або судові акти.

За винятком актів, включених до категорії “А”, судові акти кримінальних справ повинні зберігатися шістьдесят років з моменту набрання вироком законної сили.

Якщо чиновник отримав право на пенсійне забезпечення, його акти мають зберігатися так довго, як чиновником або його найближчими родичами (дружиною і дітьми) можуть бути пред'явлені претензії Державному казначейству, тобто не менше шістьдесяти років після закінчення виплати. Це зауваження не стосується актів особового походження, які належать до категорії “А”.

Державні органи повинні складати детальні списки актів категорії “В” із граничними термінами їх зберігання як для себе, так і для підпорядкованих державних установ, для кожної з інституцій окремо. Бажаним також є вислуховування думки досвідчених чиновників, з одного боку, а з другого, – Відділу державних архівів.

Прикладом цих списків є список актів державних установ 2-ої інстанції зі строками зберігання, включений до додатку французьких “Департаментських архівних правил” 1922 р.⁷⁸

Цей список містить понад 500 заголовків актів, згрупованих на темами. Строки зберігання наведено поряд із заголовками відповідних актів. Заголовки актів супроводжують коментарі щодо випадків винятків зі встановлених термінів зберігання. Наприклад, поряд з персональними актами наведено термін зберігання у шістьдесят років, але під заголовком наведено виняток із цього правила, а саме: не підлягають знищенню акти вищих посадових осіб або тих чиновників, які стали видатними з різних причин. Перелік заголовків у алфавітному порядку додається до списку.

У плані актів⁷⁹ заголовку кожної теки має відповідати термін зберігання. Важливо, щоб план актів був систематизований належним чином. Заголовки актів у плані актів не повинні мати таких назв, як: “Różne” [різне, польською], “Varia” або “Miscellanea” [змішане, лат.]. План актів повинен укладатися більш або менш детально та таким чином, щоб до тек уміщувалися акти стосовно лише однієї справи. Мета цього полягає у виокремленні до знищення цілих тек і, лише в окремих випадках, застосування методів, визначених французами, як “triage” [сортування, лат.], тобто поаркушного перегляду тек та виокремлення до знищення тільки тих листів і документів, що не заслуговують на тривале зберігання.

Переходимо до технічних аспектів експертизи цінності, під час якої можуть виникнути дві ситуації: 1) експертиза цінності поточних актів, упорядкованих на підставі детальних списків актів зі строками зберігання, і 2) експертиза цінності актів давнього походження, часто неупорядкованих. Ці ситуації будуть обговорюватися послідовно.

Експертиза цінності поточних актів

а) *Оцінювання актів референтом*. Експертиза цінності документів здійснюється на підставі детального списку актів зі строками зберігання. Бажано, щоб їх цінність установлювалася референтом, обізнаним із станом справ в установі.

Ця вимога суперечить положенням Розділу 7 правил зберігання актів “Przepisow o przechowywaniu akt”⁸⁰, які вказують, що експертиза цінності та упорядкування актів здійснюється співробітником, відповідальним за архів установи, у співпраці з представником відповідного відділу, акти якого підлягають упорядкуванню. Це удаване протиріччя пояснюється іншим положенням того ж розділу правил, яке свідчить, що “способи і терміни упорядкування актів в державних установах визначено їх керівними органами”. Згідно з цим положенням, Міністерство скаргу включило до правил для його архівів таке:

“Зарахування файлів до першої чи другої категорії відбувається під час їхнього упорядкування. Розподіл актів здійснюється чиновниками як учасниками процедури упорядкування. Попередній розподіл може бути переглянутий в архіві установи і змінений”.

Оцінювання актів референтом краще відповідає меті експертизи, оскільки він ще добре пам'ятає загальний контекст і суть кожної справи, тому здатен легко приймати рішення, витрачаючи мінімум часу. З іншого боку, зміст справи, як правило, невідомий керівникові архіву установи, а з плином часу справа стане невідомою також представнику відповідного відділу, файли якого знаходитимуться у процесі упорядкування. Можна стверджувати майже впевнено, що акти не будуть аналізуватися тим самим чиновником, який уживав заходів у конкретній справі або створив документи, їх розбиратиме його наступник, часто другий або третій за чергою. Відтак, обидва чиновники, один із архіву установи, а інший – із відповідного відділу вважатимуть за необхідне ознайомитися з актами, невідомими для них. Ця процедура полягатиме не лише в перегляді, а й у вивченні актів, що потребуватиме часу. Сумнівно, що будь-який відділ або департамент зможе дозволити своєму представникові проводити місяці в архіві установи, розбираючи старі, завершені справи. Сумнівно також, що керівник архіву установи знайде багато часу для здійснення експертизи цінності актів. За таких обставин оцінювання актів, виконуване лише в архіві установи, без сумніву, буде неефективним і шкідливим для справи.

З метою економії часу і зусиль доцільно дотримуватися такої послідовності заходів: 1) оцінювання здійснюється референтом; 2) упорядкування – керівником архіву установи; 3) перевірка рішень керівника архіву – представником відділу-документоутворювача.

Доцільним є запровадження засадничого принципу, відповідно до якого акти, які не пройшли оцінювання у відділі-документоутворювачі, не повинні прийматися до архіву установи.

Рішення референта повинно відображатися: 1) у плані (списку) актів, 2) на обкладинці акту – шляхом дописування або викреслювання слів у штампованих або надрукованих заголовках; 3) у списку приймання-передавання актів, якщо такий список створюється в архіві установи.

в) *Упорядкування актів керівником архіву установи.* Виокремлення актів до знищення здійснюється керівником архіву установи з метою уникнення перевантаження архівосховища. Найкраща пора для здійснення цієї процедури – перший квартал календарного року. Визначення до знищення повинно відбуватися перед тим, як акти із структурних підрозділів передаватимуться до архіву установи, таким чином буде забезпечено простір для приймання нових актів.

Не можна не зупинитися на ролі керівника архіву установи в експертизі цінності документів. Про кваліфікаційні вимоги до кандидатів на цю важливу, але часто недооцінену посаду йтиметься окремо; тут же зважимо лише на таке.

Керівник архіву установи повинен досконало знати: 1) організаційний статут державної установи або установ, які передають акти до

архіву, функції їхніх відділів, історію цих установ; 2) правові засади, пов'язані із функціонуванням установ, особливо правила, які встановлюють терміни давності; 3) приписи канцелярські, особливо ті, що визначають правила зберігання актів в архіві установи; 4) мови місцевих національних меншин; 5) взаємозв'язок і взаємозалежність різних видів актів, а також бухгалтерських книг та документів. Крім того, керівник архіву установи повинен повністю розуміти важливість виконуваної роботи, усвідомлювати те, що нерозважливе, непродумане знищення актів або документів може призвести до невідновлюваної втрати інформації для держави або шкоди для історії.

У процесі упорядкування актів керівник архіву повинен орієнтуватися на строки зберігання, визначені: а) у плані (списку) актів, в) детальними списками актів зі строками зберігання, с) списками приймання-передавання (якщо вони існують) і, нарешті, d) позначками на обкладинках актів. Кожна тека із актами перед знищенням повинна бути проаналізована, оскільки може статися так, що акти з плинном часу набули історичної цінності і їх потрібно долучити до іншої групи. Акти, які керівник архіву установи відбирає на зберігання, відкладаються до актів категорії "А"; на обкладинках актів категорії "В", які пропонуються до переміщення з нижчої до вищої групи, робляться відповідні анотації, а також вносяться позначки до списків приймання-передавання.

с) *Перевірка впорядкування документів представником відділу-документоутворювача.* Під час упорядкування актів відділу його начальник делегує до архіву референта з метою перевірки виконаної праці.

Делегований референт повинен бути досвідченим співробітником свого відділу, досконало обізнаним із його історією. Безумовно, що його знання про акти і справи, пов'язані з ними, повинні перевершувати знання керівника архіву установи.

Результати поділу закріплюються в двох окремих списках. У першому списку відображаються поділені на групи за належністю точні заголовки актів, вилучених для знищення, зазначається кількість тек у кожній із груп. Надто стислі заголовки або ті, що не висвітлюють зміст теки, потрібно доповнювати пояснювальними примітками. Другий список має включати заголовки актів категорії "А", передбачені для передавання до державного архіву. В обох списках порядок тек повинен збігатися із планом (списком) актів відділу. В обох списках також наводяться крайні дати (періоди) актів. Списки виготовляються в трьох примірниках. Перший примірник призначений для державного архіву, другий – для архіву установи і третій – для відділу, документи якого впорядковувалися. Всі примірники списків підписує керівник архіву установи і представник відділу-документоутворювача.

d) *Перевірка впорядкування керівником державної установи.* Списки розглядаються керівником державної установи. Як і керівник архіву

установи, він має право переміщувати акти з категорії “В” до категорії “А”, від нижчої до вищої групи. Про зроблені зміни він повідомляє в графі “Uwagi” (“Коментарі”), вносячи позначки навпроти кожного із заголовків актів, яких ці зміни стосуються. На всіх примірниках списків керівник державної установи накладає резолюцію “Побачив” (“Widzialem”), дату і підпис.

е) *Затвердження вищою інстанцією.* Перед надсиланням списків до архіву потрібно надати можливість вищій за ієрархією інстанції ознайомитися із результатами впорядкування і висловитися з цього приводу.

Результати впорядкування актів староства повинні затверджуватися в адміністрації воєводства, актів державних установ воєводства – Міністерством внутрішніх справ⁸¹. Технічний бік процедури – аналогічний. Усі списки актів надсилаються до вищої інстанції. Керівник державного органу або його заступник мають право вносити до них зміни у той самий спосіб, як і керівник державної установи, акти якої впорядковувалися. Після затвердження списки повертаються.

ф) *Затвердження державним архівом.* Після затвердження вищою інстанцією акти передаються до державного архіву (перші примірники). До списку актів категорії “А”, які державна установа передає архіву, долучається план актів відповідного відділу.

Архів має два місяці на з'ясування своєї позиції. Якщо протягом цього часу архів не внесе жодних поправок до списку актів, вилучених для знищення або не висловить заперечень щодо приймання на зберігання актів категорії “А”, через брак простору чи з інших причин, тоді плани державної установи здійсняться. Акти, відібрані до категорії “А”, державна установа передасть до архіву, а акти категорії “В” знищить.

Архів повинен здійснювати контроль за правильністю впорядкування актів. Цей контроль може здійснюватися двома способами: 1) шляхом відрядження уповноваженого представника до державної установи, яка здійснює впорядкування актів або 2) шляхом надсилання вимоги щодо передавання до архіву тих тек актів категорії “В”, які були вилучені для знищення неправильно. Немає потреби надсилати запит щодо передавання до архіву актів категорії “А”, які й так будуть передаватися на зберігання до архіву.

Для уніфікації цієї процедури протягом перших кількох років після запровадження правил щодо зберігання документів доцільно було б, щоб Відділ державних архівів здійснював ці функції, які зазвичай мають виконувати державні архіви, або принаймні контролював відповідну діяльність архівів. Для реалізації такого контролю державний архів повинен надсилати Відділу державних архівів списки актів категорії “В”, отримані від державної установи, разом зі своїми коментарями. Відділ, після аналізу списків, повертатиме їх до архіву із зауваженнями і висновками своїх фахівців.

Бажано, щоб Відділ державних архівів, а також архів у сумнівних випадках ураховував думку вчених – фахівців відповідної галузі.

2. Експертиза цінності актів, створених до видання списків актів зі строками зберігання.

Ці акти можуть бути поділені на дві групи: 1) акти, що знаходяться в архіві установи; 2) акти, що знаходяться в архіві.

а) *Файли, що знаходяться в архіві установи.* Оцінювання цих актів повинно здійснюватися керівником архіву установи разом із представником відповідного відділу-документоутворювача.

Перед початком експертизи цінності обидва чиновники повинні ґрунтовно дослідити сучасну організацію, компетенцію і поділ функцій установи. Із цією метою необхідно ретельно вивчити організаційний статут установи, відповідні закони, розпорядження, інструкції, обіжники тощо. Далі потрібно встановити, яка система була запроваджена у діяльності канцелярії – німецька, російська, австрійська або змішана. Далі – як були створені акти; чи вони систематизовані за планом актів, чи існує список тек. Якщо використовувалася австрійська канцелярська система, то потрібно з'ясувати, в який спосіб були створені акти? Чи були вони систематизовані відповідно до номерів, зазначених у реєстраційних журналах (звичайна нумераційна система), чи згідно з номерами справ (система Кильмансегга⁸²) або предметними рубриками?

У сумнівних випадках доцільно звертатися за інформацією і поясненнями до чиновників, які служили в установах від початку їх заснування і добре пам'ятають минулу практику.

Більше того, необхідно визначити, чи дійсно ці акти згруповані за системою (системами), відповідно до якої (яких) вони були створені. У разі недотримання систематизації за відповідною системою, оригінальний порядок має бути відновлений. Під час виконання цієї роботи потрібно з'ясувати повноту документального комплексу та визначити, які документи і з якою інформацією відсутні.

Тільки після виконання цих завдань можна приступати до оцінювання і впорядкування актів із використанням списків зі строками зберігання, укладеними установою за погодженням із Відділом державних архівів. Акти, датовані від перших років існування Відродженої Польщі⁸³ до 1922 р. включно, повинні оцінюватися державним архівом, а не установою. Акти, створені пізніше, потрібно оцінювати найобережніше не лише через їх важливе значення для історії молоді держави, але й тому, що вони, як правило, не створювалися планово і компетентно. Тому ці акти мають старанно оцінюватися і не тільки на підставі заголовків тек. Акти, створені відповідно до австрійської нумераційної системи, необхідно переглядати подокументно та поаркушно, оскільки в іншому випадку неможливо здійснити їх оцінювання належним чином.

Подальша процедура впорядкування актів аналогічна до тієї, що використовується для поточних актів.

в) Акти, що знаходяться в архіві. Правила, які застосовуються під час експертизи цінності актів, що знаходяться в архіві установи, прийнятні й до актів державних установ, що зберігаються в архіві.

Експертиза цінності актів органів тих держав, під окупацією яких перебувала Польща. Акти установ держав-загарбників, знайдені в польських державних установах, повинні передаватися до державних архівів. Експертиза цінності цих актів повинна виконуватися лише державними архівами.

Таке завдання складніше і відповідальніше, ніж експертиза цінності польських актів, тому що ці акти належать до періодів історії Польщі, які до теперішнього часу [1934 р.] детально не досліджені істориками, оскільки доступ до цих актів унеможлилювався [Першою] Світовою війною і в них з різних причин часто зустрічаються лакуни. Після визначення наявних лакун під час їх систематизації, необхідно з'ясувати можливість заміщення, як зазначено у Розділі 2.

Взагалі кажучи, під час експертизи цінності актів колишньої окупаційної влади, потрібно керуватися засадничим принципом, відповідно до якого непотрібно переглядати акти певного відділу у разі вилучення для знищення не більше ніж 20 % із них.

Статися може й таке, що для пришвидшення вивільнення місця в архівній установі експертиза цінності, всупереч установленим принципам, може розпочатися перед упорядкуванням усього фонду. В таких випадках робота розпочинається з утилізації актів, відсутність цінності яких найочевидніша, таких, як: різні квитанції, первинні бухгалтерські книги і, нарешті, акти тих відділів, які, як у цілому, так і за деякими винятками, не мають ні історичної, ні практичної цінності.

Під час упорядкування актів і експертизи цінності пильну увагу необхідно приділяти реперторіям, описам і взагалі спискам актів у будь-яких формах. На першому етапі роботи такі списки актів допомагають зорієнтуватися у розсипах, створених у певному відділі актів.

Іноді під час систематизації актів деякі аркуші випадають із тек. Їх називають "летючі папери". Величезна їх кількість з'являється серед австрійських актів, які раніше не зшивалися. "Летючі папери" не можна знищувати, їх потрібно збирати разом і пізніше повернути на свої місця до відповідних тек.

Чи є потреба наголошувати на тому, що експертиза цінності актів в архівах вимагає від архівіста володіння значними обсягами юридичних та історичних знань, широкого горизонту мислення і здатності до аналізу актів і справ з різних точок зору? Ці архівісти повинні добре володіти мовами, якими написані документи.

Знищення виділених актів. Акти, виділені до знищення, утилізуються двома способами: спалюванням або переробленням на папір. Секретні або конфіденційні акти повинні спалюватися. Потрібно спа-

лювати акти, в яких містяться відомості про ведення каси, застави, векселі, сплачені позики тощо.

Інші акти можуть продаватися на державні паперові фабрики для перероблення. Якщо акти продаються для перероблення приватним паперовим фабрикам, від них необхідно отримати письмові гарантії щодо перетворення актів на паперову масу. Перед продажем акти доводяться до стану невпізнанності: зшиті або склеєні акти розриваються і перемішуються між собою. Для знищення актів також використовуються механічні засоби.

Доцільним є видалення з актів, призначених до знищення, всього невикористаного паперу та зняття обкладинок із бухгалтерських і канцелярських книг. Увесь інший зміст теки повинен знищуватися. Не дозволяється видалення особистих документів, бланків, штампів, автографів відомих осіб з метою їхнього долучення до публічних і приватних колекцій.

¹ Адам Гржегорж Дабровський пише, що Густав Каленський народився в с. Різня (сучасний Малинський район Житомирської області) в Україні 1885 р. Див.: Dąbrowski A. G. Projekt przepisów archiwalnych dla urzędów administracji publicznej autorstwa Gustawa Kaleńskiego z 1928 r. / Adam Grzegorz Dąbrowski // Teki archiwalne. – Warszawa, 2001. – Т. 6(28). – S. 71-81. У некролозі в “Історичному шоквартальнику” Польського історичного товариства зазначено, що Г. Каленський народився у 1885 р. Див.: Konarski K. Gustaw Kalenski (1885–1944) / Kazimiers Konarski. // Kwartalnik Historyczny/ – Krakow: Nakladem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1947. – S. 58–59. У “Польському біографічному словнику”, виданому Інститутом історії Польської академії наук, указано, що Г.Каленський народився в с. Різня (Україна) 1881 р. Див.: Ploski S. Gustaw Kalenski (1881–1943) / Stanislaw Ploski // Polski Słownik Biograficzny. Tom XI. – Wrocław – Warszawa – Krakow: Zakład Narodowy imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964–1965. – S. 437–438; У польському варіанті “Wikipedia” вказано, що Г. Каленський народився у 1885 р. у с. Різня, яке знаходиться поблизу м. Житомир. Див. Gustaw Kaleński. [Electronic resource] // Wikipedia. Mode of access: http://pl.wikipedia.org/wiki/Gustaw_Kaleński. М. Фішбейн, директор Управління експертизи цінності документів у Національному архіві США, готуючи переклад праці Г. Каленського до видання в США, провів свою розвідку і в передмові зазначив, що Каленський народився в 1881 р. Див.: Fishbein M. H. Record Selection / Meyer H. Fishbein // American Archivist. – Vol. 39, № 1.– 1976, January. – P. 26.

² Chmielewski Z. W ramach suwerennej Rzeczypospolitey 1918–1939 / Zdzislaw Chmielewski. Polska mysl archiwalna w XIX I XX wieku. – Warszawa – Szczecin: Naczelną Dyrekcja Archiwow Panstwowych, 1994. – S. 83; Konarski K. Gustaw Kalenski (1885–1944) / Kazimiers Konarski. // Kwartalnik Historyczny/ – Krakow: Nakladem Polskiego Towarzystwa Historycznego, 1947. – S. 58–59 та інші.

³ Матяш І. Б. “Перша кузня архівного знання в Польщі”: феномен “Архейону” / Ірина Борисівна Матяш // Архіви України. – К., 2005. – № 4 (257). – С. 43–59; Матяш І. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку /

Ірина Матяш. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – С. 231.

⁴ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 146 “Волинські дворянські депутатські збори, м. Житомир Волинської губернії”, оп. 1, спр. 2646, арк. 525, 529.

⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2646, арк. 529.

⁶ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2646, арк. 529, 532–533зв.

⁷ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 2646, арк. 529зв.–530 зв.

⁸ Dąbrowski A. G. Projekt przepisów archiwalnych dla urzędów administracji publicznej autorstwa Gustawa Kaleńskiego z 1928 r. / Adam Grzegorz Dąbrowski // Teki archiwalne. – Warszawa, 2001. – Т. 6(28). – С. 72.

⁹ Польський легіон (Legiony Polskie) – добровольче військове з’єднання, створене з ініціативи Юзефа Пілсудського у серпні 1914 р. у Галичині, у своєму складі мало три бригади.

¹⁰ Польська організація військова (Polska Organizacja Wojskowa) – створена у листопаді 1914 р. з ініціативи Юзефа Пілсудського для боротьби за звільнення польських земель від російської окупації.

¹¹ Травневий переворот у Польщі відбувся 12–14 травня 1926 р. під керівництвом Ю. Пілсудського, який установивши військову диктатуру, що тривала до 1935 р., офіційно посідав міністерські крісла і проводив державні реформи в умовах постійних конфліктів із Німеччиною та СРСР.

¹² Фото вперше опубліковано у праці: Irena Mamczak-Gadkowska “Archiwa państwowe w II Rzeczypospolitej”. – Poznan: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2006. – С. 73.

¹³ Січневе повстання в Царстві Польському, Північно-Західному краї та на Волині розпочалося 22 січня 1863 р. і тривало до осені 1864 р., мало на меті відновлення Речі Посполитої у кордонах на сході 1772 р. Це найбільше повстання, яке мало характер національно-визвольної боротьби, а також партизанської війни проти Російської імперії. Воно скінчилося поразкою повстанців: декілька тисяч загинули, тисячі інших страчено або заслано на каторгу до Сибіру. Наслідком повстання стало скасування автономії Царства Польського. Однак під час повстання згуртувалися широкі верстви польського суспільства і значно зросла національна самосвідомість.

¹⁴ Шреттер Теодор (Teodor Szretter) – учасник Січневого повстання, нагороджений орденом “Virtue Militari”.

¹⁵ Дідьє Альфонс (Alfons Didier) – француз, був бомбардиром у лавах повстанців під час Січневого повстання, після повстання повернувся у діючу армію в Монпельє.

¹⁶ Битва під Кжикавкою (Krzykawka) відбулася 5 травня 1863 р., була однією з кривавих битв Січневого повстання, у ній брав участь італійський добровольчий легіон під командуванням Франческо Нулло (Francesco Nullo, 1826–1863), який загинув під час битви.

¹⁷ Gąsiorowski J. Biblijografja druko w dotyczących powstania styczniowego, 1863–65 / Janusz Gąsiorowski. – Warszawa, Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1923. – 394 s.

¹⁸ Після здобуття незалежності у листопаді 1918 р. у Польщі видано декрет від 7 лютого 1919 р. про створення державних архівів і опіку над ними “Dekretem z 7 lutego 1919 r. o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami”, відповідно до якого були засновані державні архіви. Вони під-

порядковувалися Відділу державних архівів Міністерства духовних справ і народного просвітництва (Wydział Archiwów Państwowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). Разом із цим були створені центральні архіви у Варшаві: Головний архів давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych), Архів давніх актів (Archiwum Akt Dawnych), Архів скарбовий (Archiwum Skarbowe), Архів просвітництва (Archiwum Oświecenia), Військовий архів (Archiwum Wojskowe), а після 1930 р. – Архів нових актів (Archiwum Akt Nowych). У ряді міст, які були центрами воєводств, засновано державні архіви, а також поновлено архіви церковні, архіви муніципалітетів та архіви, які зберігали акти про народження. Див.: *Dzieje archiwów*. [Electronic resource] / Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych // Mode of access: <http://www.archiwa.gov.pl/pl/archiwa-pastwowe/73-dzieje-archiwow.html>; Dekretem o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwiami. [Electronic resource] / Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych // Mode of access: <http://www.archiwa.gov.pl/images/stories/dekret%201919.pdf>

¹⁹ *Matuszak T.* Kształtowanie zasobu archiwalnego w Polsce w latach 1918–1939 / Tomasz Matuszak // *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*. T. 12. – Piotrków Trybunalski, 2011. – S. 95–109.

²⁰ Навроцький Станіслав (Stanisław Nawrocki) – 1925–2000, директор Державного архіву в Познані (Великопольське воєводство) у 1949–1995 рр., професор Інституту бібліотекознавства та інформатики та Інституту історії та архівістики, викладач архівознавства, керівник аспірантури.

²¹ *Pawłowski B.* Nieco o brakowaniu akt / Bronisław Pawłowski // *Archeion*. – Warszawa, 1928. – T. 3. – S. 23–29.

²² Павловський Броніслав Август (Bronisław August Pawłowski) – 1883–1962, польський історик і архівіст, дослідник військової історії, офіцер Війська Польського, засновник і перший директор Центрального військового архіву (1918–1933).

²³ *Nawrocki S.* Rozwój polskiej myśli archiwalnej / Stanisław Nawrocki // *Archeion*. – Warszawa, 1997. – T. 48. – S. 18.

²⁴ Прухнік Адам (Adam Prochnik) – 1892–1942, польський політичний діяч, член Польської соціалістичної партії, депутат Польського Сейму (з 1928 р.), історик, засновник міської бібліотеки у Піорткові Трибунальському, автор численних публікацій на історичну та архівну тематику.

²⁵ *Kaleński Gustaw, Kaleńska Weronika* [Electronic resource] // *Lista Imienna. Wieszniowie Pawiaka. Lata 1939–1944*. Mode of access: <http://www.stankiewiczze.com/pawiak/nazk.htm>

²⁶ *Ploski S. Gustaw Kalenski (1881–1943)* / Stanisław Ploski // *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XI. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964–1965. – S. 437–438.

²⁷ Конарський Казимеж Богдан (Kazimierz Bogdan Konarski) – 1886–1972, видатний польський історик-архівіст, професор Варшавського університету, директор Архіву давніх актів у Варшаві (1921–1939), член редколегії журналу “*Archeion*”, автор численних праць із архівознавства.

²⁸ *Konarski K.* Nowożytna archiwistyka polska i jej zadania / Kazimierz Konarski. – Warszawa, 1929. – 160 s.

²⁹ *Kalenski G.* Brakowanie akt / Gustaw Kalenski. *Przejrzal I uzupełnil dr. Aleksy Bachulski*. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Oświaty, Wydział Archiwów Państwowych, 1948. – 35 s.

³⁰ Бахульський Алексій (Aleksy Bachulski, 7 жовтня 1893 р. – 9 травня 1951 р.) – відомий польський архівіст. У 1915–1925 рр. навчався на філософському факультеті Варшавського університету. Захистив дисертацію з історії Червінського монастиря регулярних каноніків і отримав ступінь доктора наук. З 1920 р. до 1937 р. працював зберігачем фондів у Скарбовому архіві у Варшаві, а також був асистентом Кабінету історичних наук Варшавського наукового товариства. У 1922–1931 рр. як експерт входив до Комісії ревіндикації, займався поверненням документів органів влади періоду входження Польщі до Російської імперії з архівів Москви та Ленінграду до архівів Польщі. У 1926 р. проходив стажування в архівах Брюсселя (Бельгія) та Парижа (Франція). У 20-30-х рр. ХХ ст. викладав на архівних курсах. З 1937 р. працював заступником директора, а потім директором Публічної бібліотеки у Варшаві. У 1940–1944 рр. очолював міський архів м. Варшава. З 1931 р. до 1951 р. секретарював у Товаристві любителів історії у Варшаві. З 10 листопада 1939 р. до 4 квітня 1940 р. утримувався нацистами як заручник. Наукові інтереси А. Бахульського зосереджувалися на експертизі цінності документів, архівній термінології та організації роботи архівів економіки. Двічі А. Бахульського нагороджено Золотим Хрестом за Заслуги: 1939 р. – за роботу в ревіндикаційній комісії, 1945 р. – за збереження пам'яток культури. Див.: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*. – Т. 1. – 1918–1984. – Warszawa, etc., 1988. – S. 26–27.

³¹ Біографії згаданих у статті американських архівістів див. у монографії: *Левченко Л. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки : історія та організація : [монографія] / Лариса Левченко*. – Миколаїв : Іліон, 2013. – 1204 с.

³² Пржеласковський Річард (Ryszard Przelaskowski) – 1903–1971, директор Публічної бібліотеки у Варшаві в 1945–1949 рр.

³³ Чейн Леон (Leon Chajm) – начальник Дирекції державних архівів (1965–1976).

³⁴ Fishbein M. H. Record Selection / Meyer H. Fishbein // *American Archivist*. – Vol. 39, № 1. – 1976, January. – P. 25–26.

³⁵ *Kolsrud O. Developments in Archival Theory / Ole Kolsrud // Encyclopedia of Library and Information Science: Vol. 61. / Executive Editor Allen Kent*. – New York: Marcel Dekker, Ink., 1998. – P. 107.

А також див.: Burckel N. C. Paks and archival education: Part II: individual paks / Nicholas Burckel C. // *Georgia Archive*. – Vol. 10, Iss. 1, Article 9.– P. 51; Stapleton Richard Stephen. The ideas of T. R. Schellenberg on the appraisal, arrangement and description of archives. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of master of archival studies in the faculty of arts. The University of British Columbia, 1985. – P. 59.

³⁶ *Kalenski G. Brakowanie akt / Gustaw Kalenski. Przejrzal I uzupelnil dr. Aleksy Bachulski*. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Oswiaty, Wydzial Archiwow Panstwowych, 1948. – 35 s.

³⁷ Kalenski G., Fishbein M. H. Record Selection / Gustaw Kalenski, Meyer H. Fishbein Editor // *American Archivist*. – Vol. 39, № 1.– 1976, January. – P. 25–43.

³⁸ Під час перекладу збережено термін “АКТ”, оскільки очевидним є той факт, що у своїй праці Г. Каленський чітко розрізняє “акти” і “документи”. Під “актами” він розуміє документи вищих державних органів і державних установ. О. Пол у своєму перекладі використала англomовний термін “file” на заміну польського “akt”, а М. Фішбейн наполягав на застосуванні терміна “document”, оскільки вважав його властивим польській архівістиці.

³⁹ Коментар Г. Каленського, наведений у виданні 1948 р. “Вживаний термін “brakowanie” (експертиза цінності документів) однаково застосовується як для “ocene” (оцінювання), так і для “wydzielanie akt” (упорядкування документів). Термін “wydzielanie” використано в “Przepisach o przechowywaniu akt w urzedach administracji rządowej” (Monitor Polski Nr 2 z 1932 r.) у Розділі 7. Він має виключне значення не лише для визначення належності актів до відповідної категорії, а й для передавання актів категорії “А” до архіву та знищення актів категорії “В”. Зрештою цей термін хоча й має німецьке походження, однак здавна вживається в польській мові та є зрозумілим.

Інші терміни в польській архівістиці не здобули поширення, а саме: “skartowanie”, “szkartowanie”, “szkart”, “segregowanie”, “sortowanie”.

В інших іноземних мовах термін “brakowanie” перекладається як: у німецькій мові – “Aussonderung”, “Kassation”, “Ausscheidung”; в австрійській мові – “Aktenausscheidung”, “Scartierung”; у російській мові вживаються терміни “разбор”, “разборка дел”, “отборка архивного материала к уничтожению”; у французькій мові – “suppresion”, “triage”.

⁴⁰ Кюв’є Жорж Леопольд – 1769–1832, французький натураліст, фундатор порівняльної анатомії і палеонтології.

⁴¹ Franciszk I – так вказано в тексті польського видання 1948 р. Насправді йдеться про Франца II (1768–1835) – останнього імператора Священної Римської імперії (1792–1806) та першого імператора Австрії (1804–1835), короля Богемії, Угорщини, Галичини та Володимирії (1792–1835). Його династичне ім’я та номер – Франц I.

⁴² Посилання Г. Каленського – Franz Loher, *Archivlehre*, – Paderborn, 1890. – P. 324; Muller, Feith, Fruin, *Anleitung zum Ordnen und Beschreiben von Archives*, – Leipzig-Graingen, 1905. – P. 93; Georg Holtzinger, *Handbuch der Registratur und Archivwissenschaft*. 2d ed. – Leipzig, 1908. – P. 161.

⁴³ Ідеться про книгу Чарльза Хіларі Дженкінсона – *Jenkinson H. A Manual of Archive Administration including the problems of War Archives and Archive Making [Text]* / Hilary Jenkinson. – Oxford : at the Clarendon Press, 1922. – 243 p. Перевидання – *Jenkinson H. A Manual of Archive Administration. New and revised edition [Text]* / Hilary Jenkinson. – London : Percy Lund, Humphries and Co LTD, 1937. – 282 p.

⁴⁴ Посилання та пояснення Г. Каленського: *Jenkinson H. A Manual of Archive Administration including the problems of War Archives and Archive Making [Text]* / Hilary Jenkinson. – Oxford : at the Clarendon Press, 1922. – P. 130–131. Принцип адміністративних рішень був відмінений Державним архівом Великої Британії для документів, які зберігаються агенціями довше ніж 5 років.

⁴⁵ Богоявленський Сергій Костянтинович – 1871–1947, російський і радянський історик, археограф, джерелознавець, археолог. Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії наук СРСР. Ідеться про його працю – Богоявленский С. К. Работа Поверочной и разборочных комиссий / С. К. Богоявленский // *Архивное дело*. – 1926. – Вып. 5–6. – С. 68–83.

⁴⁶ Посилання Г. Каленського – Богоявленский С. К. Работа Поверочной и разборочных комиссий / С. К. Богоявленский // *Архивное дело*. – 1926. – Вып. 5–6. – С. 68–83.

⁴⁷ Мімеограф (ротатор) – машина трафаретного друку для розмноження книг і документів невеликими накладами, сконструйована американським винахідником Томасом Едісоном.

⁴⁸ Посилання М. Фішбейна – Lewinson P. The Preservation of Government Publications / Paul Lewinson // *American Archivist*. – 1959, April. – Vol. 22, № 2. – P. 181–188.

⁴⁹ Віденський конгрес – 1814–1815 рр., загальноєвропейська конференція, яка визначила нові кордони країн Європи після наполеонівських війн (листопад 1799–1815).

⁵⁰ Липнева революція відбулася у Франції 27 липня 1830 р.

⁵¹ Франко-російська війна 1812 р. – війна між Росією і наполеонівською Францією 1812 р.

⁵² Ідеться про адміністративну реформу в Царстві Польському, запроваджену після придушення польського повстання у 1863 р., яка спрямовувалася на остаточну інкорпорацію Царства Польського до складу Російської імперії.

⁵³ Велике герцогство (князівство) Познанське, створене за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. із західних земель Варшавського герцогства (Великої Польщі), було однією з 10 провінцій Пруссії.

⁵⁴ Північно-німецький союз (North German Confederation) був створений після перемоги Пруссії над Австрією та іншими німецькими державами в Австро-Пруській війні (1866 р.), існував як федеративна німецька держава (конфедерація) у 1866–1871 рр., на основі якої 1871 р. виникла Німецька імперія.

⁵⁵ Такі дати зазначено Г. Каленським. Перша російська революція відбувалася у період з січня 1905 до червня 1907 рр.

⁵⁶ Верхня Сілезія приєднана до Польщі 20 жовтня 1921 р.

⁵⁷ Республіка Серединна Литва – державне утворення, яке існувало з жовтня 1920 р. до березня 1922 р. на східних територіях сучасних Литовської Республіки та Республіки Білорусь, інкорпорована до складу Польщі 22 березня 1922 р.

Серединна Литва не вказана у тексті, підготовленому до видання А. Бахульським, 1948 р. Можна припустити, що Серединна Литва згадувалася Г. Каленським у виданні 1934 р. або добавлена М. Фішбейном в американському перекладі.

⁵⁸ Коментар А. Бахульського – “Аналогічно можна визначити 1939 р., перед яким існувала Друга Річ Посполита (1918–1939), період характерний боротьбою з окупантами, відновленням держави та відбудовою господарства”.

⁵⁹ В американському перекладі М. Фішбейна зазначено “Міністерством внутрішніх справ” (“Ministry of the Interior”). У польському виданні “*Brakowanie akt*”, підготовленому до видання А. Бахульським 1948 р., зазначено Міністерство адміністрації публічної (Ministerstwo Administracji Publicznej). Однак Міністерство адміністрації публічної у Польщі функціонувало з 1 січня 1945 р. до 28 квітня 1950 р. (тобто Г. Каленський, який написав свою працю 1934 р. і загинув 1943 р., не міг вказати це міністерство) Воно було правонаступником Відділу адміністрації публічної (Resortu Administracji Publicznej), який діяв з 21 липня 1944 р. до 31 грудня 1944 р., тобто за часів Польського Комітету Визволення Народового (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego) Див.: Kozyra Waldemar. **Ustrój administracji państwowej w Polsce w latach 1944-1950** // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. – Tom LXIII. – 2001. – Zeszyt 1. – S. 175-176; Degen Robert. O usprawnienie kancelarii Ministerstwa Administracji Publicznej. Projekt Mariana Cieszyńskiego z grudnia 1947 r. // *Krakowski Rocznik Archiwalny*. – Tom 11. 2005. – S. 204.

Упродовж 1918–1939 рр. у Польщі функціонувало Міністерство внутрішніх справ (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych), створене 1 лютого 1918 р. У

його структурі з лютого 1918 р. діяв Відділ адміністрації загальної (Wydział Administracji Ogólnej); з 1 квітня 1921 р. – Департамент адміністраційний (Departament Administracyjny), у складі якого був окремий Відділ адміністраційний (Wydział Administracyjny); з 12 липня 1923 р. – Департамент адміністраційний, у складі якого функціонував Відділ організаційно-адміністраційний (Wydział Organizacyjno-Administracyjny); з 19 грудня 1923 р. – Департамент адміністрації, у структурі якого були створені Відділ організаційний (Wydział Organizacyjny) та Відділ адміністраційний (Wydział Administracyjny); з 1 липня 1926 р. окремо функціонували Департамент організаційний та Департамент адміністраційний, у складі якого діяв Відділ адміністраційний; за Статутом організаційним (Statut organizacyjny) від 25 вересня 1931 р. ці департаменти і відділи залишились; за Статутом організаційним від 25 червня 1932 р. у складі Міністерства внутрішніх справ функціонував лише Департамент адміністраційний; на лютий 1939 р. у складі Міністерства внутрішніх справ функціонував Департамент адміністраційний, у складі якого перебував Відділ адміністраційний. Див.: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (1918–1939) // Електронний ресурс “Wolna encyklopedia”: http://pl.wikipedia.org/wiki/Ministerstwo_Spraw_Wewnętrznych_II_RP#Statut_organizacyjny_z_12_lipca_1923_r.

Відтак, Міністерство адміністрації публічної не функціонувало у структурі польського уряду на час написання праці Г. Каленським (1934 р.). Очевидно, що виправлення з’явилося під час підготовки праці Г. Каленського до видання у 1948 р. А. Бахульським.

⁶⁰ Посилання М. Фішбейна – Див.: Schellenberg T. R. The Appraisal of Modern Public Records / T. R. Schellenberg // Bulletin No. 8 of the National Archives. – 1956, October. – P. 17; М. Фішбейн мав іншу точку зору, представлену в статті – Fishbein M. H. A Viewpoint on Appraisal of National Records / Meyer H. Fishbein // American Archivist. – 1970, April. – Vol. 33, № 2. – P. 175–187.

⁶¹ Гмін – найменша адміністративна одиниця у Польщі: місто, село або група міст і сіл.

⁶² Посилання Г. Каленського – “Kodeks zobowiazan, – rozporzadzenie Prezydenta Rzplitej z dnia 27 pazdziernika 1933 r. (Dz. U.R.P. Nr. 82 poz. 598). Dzial VII. Przedawnienie. Rozdzial iii. Terminy przedawnienia. Art. 281–287. Przepisy, wprowadzajace kodeks zobowiazan (rozporzadzenie Prezydenta Rzplitej z dnia 27 pazdziernika 1933 r. (Dz. U.R.P. Nr. 82 poz. 599). Rozdzial IV. Art. XVIII, XXII, XXVII § 2, XXXVIII. Зазначені вище норми вказаних розділів і статей відповідних цивільних кодексів частково змінені Кодексом зобов’язань. За браком місця ці терміни не перелічуються, а читач відсилається до відповідних кодексів”.

⁶³ Посилання Г. Каленського – “Rozporzadzenie Prezydenta Rzplitej z dnia 27 czerwca 1934 r (Dz. U.R.P. Nr. 57 poz. 502). Kodeks handlowy (Commercial Code), Art. 56”.

⁶⁴ Коментар М. Фішбейна – більшості бізнес-структур було рекомендовано зберігати первинні журнали необмежений строк. Вони зберігалися в бізнес-архівах.

⁶⁵ Зауваження М. Фішбейна – порівняймо із Т. Р. Шелленбергом (Schellenberg T. R. The Appraisal of Modern Public Records / T. R. Schellenberg // Bulletin No. 8 of the National Archives. – 1956, October. – P. 15–18) та Л. Дж. Дартером (Darter L. J., Jr. Records Appraisal: A Demanding Task / Lewis J. Darter, Jr. // Indian Archives. – 1969, January. – № 18. – P. 6–7)

⁶⁶ Матейко Ян – 1838–1893, видатний польський художник, вивчав живопис у Краківській академії мистецтв. Серед його історико-патріотичних полотен два присвячено історії України – “Вернигора” та “Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом”.

⁶⁷ Кельце – місто в центральній Польщі, розташоване в 170 км на південь від Варшави.

⁶⁸ Велике герцогство Варшавське створене 1807 р. з польських земель, що відійшли за другим і третім поділом Речі Посполитої до Пруссії і Австрійської імперії, перебувало під протекторатом наполеонівської Франції, проіснувало до 1815 р., коли більша частина його території увійшла до Російської імперії.

⁶⁹ Понятовський Юзеф Антоній – 1763–1813, князь, національний герой Польщі, польський політичний і військовий діяч, маршал наполеонівської Франції.

⁷⁰ Міцкевич Адам – 1798–1855, видатний польський поет епохи романтизму, публіцист, діяч національно-визвольного руху. У 1825–1828 рр. А. Міцкевич був чиновником канцелярії генерал-губернатора в Москві.

⁷¹ Словацький Юліуш – 1809–1849, видатний польський поет і драматург. У 1829 р. працював у державній комісії доходів і скарбу (канцелярія казначейства у Королівстві Польському, у 1821–1830 рр. її очолював князь Франциск Ксаверій Дракі-Любек) у Варшаві.

⁷² Реймонт Владислав – 1867–1925, видатний польський письменник, лауреат Нобелівської премії у галузі літератури. Деякий час працював на залізниці.

⁷³ Пшибишевський Станіслав – 1868–1927, видатний польський письменник, у 1919–1920 рр. служив у Дирекції пошти і телеграфів у Познані, у 1920–1924 рр. працював на польських залізницях, з 1924 р. – в цивільній канцелярії президента у Варшаві.

⁷⁴ У тексті, опрацьованому А. Бахульським, зазначено гданське поштове управління. У тексті, підготовленому до друку М. Фішбейном, наведено німецьку назву м. Гданськ (Gdańsk, *польською*) – м. Данциг (Danzig, *німецькою*).

⁷⁵ М. Фішбейн уважав, що ці документи є цінними для виставок.

⁷⁶ Міністерство соціального забезпечення (Ministerstwo Opieki Społecznej) – йдеться про Міністерство праці та соціального забезпечення (Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej), таку назву це міністерство мало до 1932 р. Його правонаступником стало Міністерство соціальної політики (Ministerstwa Polityki Społecznej), а потім Міністерство праці і соціальної політики (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej).

⁷⁷ Коментар А. Бахульського – “Знищення майже 95 % актів центральної влади у Варшаві, а також державних архівах Гданська, Познані і Вроцлава спонукає до виняткового обережного ставлення до актів, які містять рішення тих органів влади, осередки яких знаходилися у перелічених містах”.

⁷⁸ Посилання Г. Каленського – “Loi, decrets, arêtes, règlements et instructions concernant le service des archives departamentales. – Melun, 1922”. Див.: Gérer les archives / Publications / Lois et règlements. Archives de France. Archives de France. [Electronic resource] // Mode of access: <http://www.archivesdefrance.culture.gouv.fr/gerer/publications/lois/>

⁷⁹ “План актів” (file plan – *амер.*) – класифікаційна схема, яка описує різні типи актів, спосіб їх ідентифікації, зберігання, індексації для пошуку. Інші споріднені назви: система реєстрації (filing system) або система документо-ведення (recordkeeping system). Див.: *Pearce-Moses R. A Glossary of Archival*

and Records Terminology [Text] / Richard Pearce-Moses. – Chicago : Society of American Archivists, 2005. – P. 165, 166, 332. В українській архівній термінології термін близький до “номенклатури справ”.

⁸⁰ Роз’яснення наведено А. Бахульським – “Інструкція про зберігання актів у Міністерстві скарбу (Przepisow o przechowywaniu akt w Ministerstwie Skarbu (Dr. Urz. Min. Skarbu Nr 22 z r. 1932, poz. 341, § 1); Zarządzenie Ministra Skarbu z dn. 5 sierpnia 1936 r. o przechowywaniu we władzach i urzędach skarbowych (Dz. Urz. M-stwa Skarbu Nr 21 poz. 651)).

Інструкція про зберігання актів у Міністерстві соціального забезпечення та підпорядкованих йому органах і закладах (Przepisy o przechowywaniu akt w Ministerstwie Opieki Społecznej oraz urzędach i zakładach podległych (Dz. Urz. M-stwa Opieki Społecznej z r. 1935 Nr 9)).

Інструкція про зберігання і знищення актів і книг із судових справ і судової адміністрації (Przepisy o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej (Roz. Ministra Sprawiedliwości z dn. 2.V. 1937. – Dz. U.R.P. Nr 42 poz. 335)).

Інструкція про тимчасове зберігання актів у державних органах воєводств і старост (Przepisy tymczasowe o przechowywaniu akt w urzędach wojewodzkich i starostwach. Okólnik Nr 14 z dn. 27 lutego 1936 r. Dz. Urz. M-stwa Spraw Wewn. Nr 6 poz 26)).

Інструкція щодо зберігання актів у поліцейських командах (Głow. Komendy Policji Państwowej z dn 19 marca 1937 r. (Rozkaz Nr 719))”.

⁸¹ У виданні 1948 р., підготовленому до друку А. Бахульським, зазначено Міністерство адміністрації публічної.

⁸² Граф Еріх фон Кильмансегг (Erich Graf von Kielmansegg, 1847–1923) – австро-угорський державний діяч. З 17 жовтня 1889 р. до 28 червня 1911 р. був штатгальтером Нижньої Австрії з перервою у період з 18 червня до 30 вересня 1895 р., коли очолював перехідний кабінет і був міністром внутрішніх справ в уряді імператора Франца Йосифа I. У 1906 р. в Австрії запроваджено розроблену Кильмансеггом реформу канцелярії, яка спростила діловодство спершу в Нижній Австрії, а згодом була поширена й на інші регіони країни.

⁸³ Польська Республіка, або Друга Річ Посполита – польська держава, що існувала у період 1918–1939 рр. Її кордони визначено в 1922 р. у результаті поділів Німецької, Австро-Угорської, Російської імперії та внаслідок воєн із Західноукраїнською Народною Республікою та Радянською Росією.

Статья посвящена биографии и научной деятельности выдающегося польского архивиста Густава Каленского. Впервые в Украине опубликован перевод работы Каленского “Brakowanie akt”, освещающей историю развития и процедуру экспертизы ценности документов.

Ключевые слова: Густав Каленский; экспертиза ценности документов.

This article covers the life and scientific work of a famous Polish archivist Gustav Kalenski. It is a first translation of Kalenski’s “Brakowanie akt” published in Ukraine. The work is dedicated to the appraisal of records.

Keywords: Gustav Kalenski; the appraisal of records.

В. В. АНТОНЕНКО*

ВИСТАВКА ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ “ПЕРЕМОГА СИЛОЮ ДУХУ” (до 25-ї річниці Народного Руху України)

Цьогоріч минає 25 років від створення Народного Руху України – громадсько-політичної організації, що на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. відіграла вагомую роль у процесі демократизації українського суспільства та стала рушійною силою у боротьбі за соборність і незалежність Української держави. 9 вересня 2014 р. у Центральному державному архіві громадських об’єднань України в рамках відзначення цієї пам’ятної події відбулася презентація документальної виставки “Перемога силою духу”.

Основу експозиції склали документи Національного архівного фонду України, які зберігаються у трьох центральних державних архівах – ЦДАГО України, ЦДАВО України та ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, державних архівних установах Волинської, Донецької, Запорізької, Львівської, Полтавської, Тернопільської, Чернігівської й інших областей України, а також в Архіві Народного Руху України та Державної наукової архівної бібліотеки. Презентовані архівні матеріали всебічно висвітлюють історію зародження Руху, його організаційно-правове оформлення та суспільно-політичну діяльність.

Серед представлених на виставці матеріалів – статутні документи і символіка Народного Руху України; програми з’їздів, списки делегатів, резолюції зборів; протоколи установчих конференцій, стенограми засідань, витяги з доповідей; ухвали, заяви, декларації та звернення Центрального Проводу НРУ та його регіональних осередків з питань національно-культурної політики, соціально-економічної ситуації, зовнішньополітичного курсу України; агітаційні листівки і відозви, газети та інші друковані видання Руху тощо.

Поряд з документами Народного Руху України до експозиції увійшли архівні матеріали державно-партійного керівництва Української РСР,

* *Антоненко Вікторія Володимирівна* – архівіст I категорії відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України.

Віце-прем'єр-міністр України О. М. Сич під час відкриття виставки документів НАФ "Перемога силою духу". ЦДАГО України, 9 вересня 2014 р.

зокрема: постанови Ради Міністрів УРСР і Президії Верховної Ради УРСР, інформаційні повідомлення Міністерства внутрішніх справ УРСР та ідеологічного відділу Центрального комітету Комуністичної партії України.

Архівні документи дають можливість простежити процес організаційного становлення Руху: від громадської організації до політичної партії. В експозиції представлено проект Програми Народного Руху України, що вийшов друком на сторінках газети "Літературна Україна" 16 лютого 1989 р. Окрім організаційної структури та форм діяльності новоствореної громадської організації, в ньому піднімалися актуальні питання щодо демократизації українського суспільства, прав людини, соціальної справедливості, проблеми національної політики та інші. Публікація проекту Програми НРУ викликала широкий суспільний резонанс. На адресу редакції газети надійшли сотні листів з усіх регіонів України. На виставці представлені деякі з них, зокрема, з міст Ворошиловграда (нині – Луганськ), Маріуполя, Сімферополя, Ялти тощо. Написані як від імені окремих громадян, так і колективні, вони містять у собі схвальні відгуки щодо створення Руху і появи програми його діяльності, називаючи це "актом громадянської мужності" й висловлюючи сподівання, що НРУ буде "формою постійного діалогу, а не зброям конфронтації" в суспільстві.

Заступник голови Державної архівної служби України О. В. Музичук під час відкриття виставки документів НАФ “Перемога силою духу”. ЦДАГО України, 9 вересня 2014 р.

Разом із документами, що висвітлюють ставлення громадськості до діяльності Руху, на виставці презентовано доповідні записки та інформаційні повідомлення ідеологічного відділу ЦК Компартії України, які відображають позицію державно-партійного керівництва УРСР щодо організаційного становлення Народного Руху України. В них наголошувалося, що “співробітництво” Компартії України з Рухом можливе виключно за умови приведення його статутних документів у відповідність до Конституцій СРСР і УРСР, а також “рішучого відмежування від УХС, УКК, УНДЛ* та подібних організацій екстремістського, націоналістичного спрямування”.

Незважаючи на ідеологічний тиск з боку Компартії України, Народний Рух України за перебудову здобував все більше й більше прихильників, у першу чергу серед творчої і наукової інтелігенції й студентства. Упродовж 1989 р. відбулося становлення крайових осередків Руху. Матеріали виставки дозволяють простежити перипетії підготовки й проведення установчих конференцій Волинської, Донецької, Київської, Львівської, Полтавської, Ужгородської, Чернігівської та інших регіональних організацій НРУ.

* УХС – Українська Хельсінська Спілка, УКК – Український культурологічний клуб, УНДЛ – Українська національно-демократична ліга.

Перший голова Народного Руху України І.Ф. Драч під час відкриття виставки документів НАФ “Перемога силою духу”.
ЦДАГО України, 9 вересня 2014 р.

У світлі архівних документів на виставці відбито перебіг Установчого з’їзду Народного Руху України за перебудову, який відбувся 8–10 вересня 1989 р. у приміщенні Київського політехнічного інституту. До уваги громадськості представлено програму з’їзду, витяг із стенограми виступу Олеся Гончара, анкети делегатів і учасників, статистичні дані про їх національний, соціальний, фаховий склад, регіональне представництво тощо. Уявити загальну картину зібрання допомагають численні світлини із фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Також до експозиції включено вітальні телеграми і листи, які надійшли з нагоди Установчого з’їзду НРУ від народних фронтів Латвії, Литви, Естонії, Українського культурного товариства “Дніпро” у Латвії, Ліги українських жінок Канади, освітньо-культурного товариства “Київська Русь” на Сахаліні та інші.

Представлені на виставці документи дають можливість відтворити масштабну роботу Центрального Проводу Народного Руху України та його регіональних осередків щодо вироблення стратегії і тактики діяльності, проведення низки масових суспільно-політичних акцій. Особливу увагу привертають матеріали, які висвітлюють організацію “ланцюга єднання” між Києвом і Львовом та численних мітингів з нагоди 71-ї річниці Злуки УНР і ЗУНР (22 січня 1990 р.); проведення мітингу

Колектив ЦДАГО України та керівництво ЦДАВО України і Держархіву Київської області разом з поважними гостями – І. Ф. Драчем та О. В. Лавриновичем.
ЦДАГО України, 9 вересня 2014 р.

єдності представників усіх національностей, які проживають в Україні (27 лютого 1990 р.); підняття на щоглі перед Київською міською радою синьо-жовтого прапора (24 липня 1990 р.); відзначення 500-річчя запорізького козацтва (3–5 серпня 1990 р.); участь Руху у подіях, які увійшли в історію як “революція на граніті” (студентське голодування в Києві у жовтні 1990 р.).

Знайшли відображення в експозиції також питання участі Народного Руху України у виборах до Верховної Ради УРСР 1989 р. і президентських виборах 1991 р., його позиція щодо референдумів 17 березня і 1 грудня 1991 р., настрої у зв’язку з довгоочікуваним проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. Разом з тим у ній представленні документи, не менш актуальні для сьогодення, ніж події кінця 1980 – початку 1990-х рр. Серед них – відозви, заяви, листи НРУ щодо європейської та євроатлантичної інтеграції, українсько-російських відносин за часи незалежності України, базування Чорноморського флоту Російської Федерації у Криму, становища кримськотатарського народу тощо.

Особливість цієї виставки полягає в тому, що на ній уперше презентувалися документи Народного Руху України, нещодавно передані на державне зберігання до ЦДАГО України. Це протоколи, ухвали, заяви, накази Центрального Проводу та Політради НРУ, анкети делегатів загальних зборів, друковані видання, листування, а також документи щодо участі Руху у виборчих кампаніях. Нові надходження хронологічно охоплюють період 1990–2009 рр. Вони ввійдуть у вже наявний фонд № 270 – “Громадське об’єднання “Народний Рух України””.

У рамках презентації виставки було представлено відеофільм із фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, в якому висвітлюється процес підготовки та безпосередньо перебіг Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову.

На відкриття виставки завітали віце-прем'єр-міністр України О. М. Сич, заступник міністра юстиції України І. В. Бондарчук, заступник голови Державної архівної служби України О. В. Музичук, перший голова Народного Руху України І. Ф. Драч, заступник чинного голови НРУ В. С. Коваль, заступник голови НРУ в 1990–1997 рр. О. В. Лавринович, а також працівники архівних установ, науковці, представники громадськості та ЗМІ. Виступаючи з вітальним словом, О. М. Сич наголосив: “Ми маємо детально проаналізувати і переосмислити досвід успіхів і поразок Народного Руху України, який беззаперечно зробив величезний вклад у становлення Української держави. Ми повинні уважно, без жодних упереджень дати оцінку нашим здобуткам і поразкам, щоб наступні періоди державотворення були якомога безболіснішими”. У свою чергу І. В. Бондарчук, звертаючись до присутніх, торкнувся проблеми формування Національного архівного фонду документами сучасних політичних партій, відзначивши, що виступить з ініціативою перед Кабінетом Міністрів України, щоб партії, після реєстрації яких минуло понад 10 років, обов'язково здавали свої документи на зберігання до профільного архіву. Продовжуючи думку високопосадовців, О. В. Музичук звернулася зі словами подяки до архівістів, наголосивши, що велика заслуга в тому, що сьогодні ми маємо можливість презентувати на виставках і використовувати у наукових дослідженнях документи НРУ та інші архівні матеріали, належить саме працівникам архівних установ України.

Т. О. НІКОЛАЄВА*

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ІЗ США ТА БРАЗИЛІЇ

У липні 2014 р. до Центрального державного архіву зарубіжної україніки надійшло понад три тисячі книг та періодичних видань від Уляни Климишин (Монт Плезант, США) та Маргарити Бжеської-Андрате (Сальвадор, Бразилія). Нові надходження було отримано архівом завдяки Українсько-Американській Фундації “Воля”. Раніш ці видання становили особисту бібліотеку Романа Бжеського та книгозбірню братів Стефана і Миколи Климишиних.

Хронологічно збірка охоплює період 1898–2011 рр. Особливий інтерес становлять книги науковців, істориків, літературознавців: Олександра Оглобліна, Ісаака Мазепа, Дмитра Дорошенка, Дмитра Донцова, Стефана Климишина, Володимира Винниченка, Михайла Грушевського та багатьох інших. Широко представлена літературна творчість відомих письменників діаспори: Докії Гуменної, Миколи Понеділка, Дмитра Нитченка-Чуба, Зиновія Книша, Ганни Черинь. У колекції репрезентована збірка “Літопису української повстанської армії”, а також повне зібрання Др. Матвія Стахів “Україна в добі Директорії УНР” та ін. Варто відзначити друковані видання, присвячені українським діячам національного визвольного руху. Наприклад, книги Петра Мірчука “Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних” (Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1970) та “Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості” (Нью-Йорк, 1961). Дослідникам періоду громадянської війни стануть у нагоді видання історичної тематики: “Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр. Матеріяли до історії” (Вінніпег, 1960) та книга Миколи Капустянського “Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд)” (Мюнхен, 1946).

Окремим напрямком громадського і культурного життя українців діаспори присвячено книги: “Українська Господарська академія в ЧСР, Подебради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут” (Нью-Йорк, 1972), М. Шаповал “Щоденник від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р.” (1958), “Фундатори Енциклопедії Українознавства. 1954–1964”, “Ukrainian Arts. New York Ukrainian Youth’s League of North America” (1952), “Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва. 1915–1975” (Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1975) та ін.

* *Ніколаєва Тетяна Олександрівна* – старший науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Бібліотечний фонд ЦДАЗУ збагатився тридцятьма книжками українського політичного діяча, журналіста та історика Зіновія Книша (1906–1999) “В сутінках зради (Убивство Тадеуша Голуфка на тлі зради Романа Барановського)” (Торонто, 1975), “При джерелах українського організованого націоналізму” (Торонто, 1970), “На повні вітрила! (Українська військова організація в 1924–1926 роках)” (Торонто, 1970), “Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках” (Торонто), “Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали” (Вінніпег, 1972), “Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий комендант УВО)” (Вінніпег, 1951).

Серед періодичних видань звернемо увагу на добірки часописів, присвячених питанням культури. Наприклад, журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя “Київ” (США), неперіодичний ілюстрований журнал “Терем: Проблеми української культури” (США), Вісник (The herald): літератури, науки, мистецтва і суспільно-політичного життя (США), журнал Асоціації діячів української культури “Естафета” (Велика Британія) та ін.

Колекція ЦДАЗУ поповнилася суспільно-політичною та церковною періодикою. Наприклад, добіркою англomовного журналу Українського конгресового комітету Америки “Український кварталник (The

Ukrainian quarterly)” (США), “Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник” (Велика Британія), “Наше життя (Our life)” (США), “Пластовий шлях” (Канада) та ін. До церковних видань, що надійшли до архіву, відзначимо видання: “Світло (The light)” (Канада), “Церковний вісник” (Канада), “Українське Православне Слово (Ukrainian orthodox word)” (США).

Наприкінці зазначимо, що ці надходження є надзвичайно цінним джерелом інформації для науковців та широкого кола читачів.

Н. А. КОЛЕСНИК*

**КРУГЛИЙ СТІЛ У МИКОЛАЄВІ,
ПРИСВЯЧЕНИЙ 100-Й РІЧНИЦІ ПОЧАТКУ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

1 серпня 2014 року у Миколаєві відбувся круглий стіл на тему “Наслідки та значення “Великої війни” для світу та Миколаївщини”, присвячений 100-й річниці від дня початку Першої світової війни 1914–1918 років. У роботі круглого столу взяли участь науковці, архівісти і бібліотекарі, представники державних органів та органів місцевого самоврядування, навчальних закладів м. Миколаїв, засобів масової інформації. Це перший за останні 100 років захід у Миколаєві, спеціально присвячений Першій світовій війні.

Зі вступним словом на відкритті круглого столу виступила модератор заходу – директор Держархіву Миколаївської області, к.і.н. Лариса Левченко, яка ознайомила присутніх із проектами бібліотек, архівів і музеїв Європи, присвяченими Першій світовій війні, та підкреслила важливість спільних зусиль інститутів пам’яті у справі висвітлення “забутої” війни, яка, проте, справила визначальний вплив не лише на подальшу історію народів Європи, а й усього світу, у тому числі України¹.

Л. Левченко повідомила, що проект “Europeana 1914–1918” створено з метою узагальнення трьох головних європейських проектів “Europeana Collections 1914–1918”, “European Film Gateway 1914–1919” та “Europeana 1914–1918 Family History Roadshows” з оцифрування матеріалів колекцій національних бібліотек, архівів і музеїв з історії Першої світової війни. Ініціатором спільного проекту виступив Оксфордський університет. До проекту приєдналися 20 країн Європи. Оцифровані книги, журнали, газети, офіційні документи, фотографії, листи, кінофільми, кінохроніка представлені на веб-сайтах <http://www.europeana-collections-1914-1918.eu/>, <http://www.europeana1914-1918.eu/en>, <http://project.efg1914.eu>. Ці сайти вже відвідало понад 12 млн осіб, понад 70 тис. відвідувачів скористалися їх матеріалами. Проект “Europeana Collections 1914–1918” створювався з метою удоступнення фондів національних бібліотек, архівів та музеїв, які містять опубліковані та неопубліковані історичні джерела часів Першої світової війни. Проект тривав три роки, протягом яких оцифровано і розміщено в Інтернеті понад 400 000 одиниць зберігання, раніше доступних дослідникам лише в читальних залах. У ньому брали участь бібліотеки, архіви

* Колесник Наталія Анатоліївна – заступник директора Державного архіву Миколаївської області.

та музеї Великобританії, Німеччини, Франції, Австрії, Італії, Бельгії, Сербії та інших країн. Цифрова колекція охоплює увесь спектр джерел (книги, газети, журнали, мапи, брошури, листівки, навіть дитячу літературу). Матеріали відображають різний досвід окремих осіб і груп населення на усіх сторонах конфлікту з етнічних, лінгвістичних, політичних, соціальних та релігійних точок зору. Це дозволяє дослідникам інтерпретувати історію, виходячи далеко за межі традиційних військово-історичних досліджень. Грандіозним за своїми масштабами є проект “European Film Gateway”, який акумулює хронікально-документальні фільми з 30 архівів країн Європи і з 2013 року надає доступ до понад 2300 фільмів. Це понад 710 годин документальних фільмів та 6100 годин кадрів кінохроніки, що вже оцифровані і представлені у вільному доступі в Інтернеті на веб-сайті <http://www.europeanfilmgateway.eu/1914>.

Директор гуманітарного інституту Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, к.і.н. Олег Бобіна доповів про місце Першої світової війни в історії людства, вказав на її катастрофічні наслідки та людські жертви. У цій війні загинуло понад 9 млн

Головна сторінка офіційного веб-сайту проекту “Europeana 1914–1918”, присвяченого історії Першої світової війни.

військових та 7 млн мирних жителів, було поранено майже 23 млн чоловік. Заступник завідувача військової кафедри Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, к. і. н. Сергій Василенко у своїй доповіді зазначив, що під час Першої світової війни змінилася стратегія ведення бойових дій, з'явилися нові види родів військ та зброї, а саме: авіація, підводні човни, танки, хімічна зброя. Однак, попри все, це не злякало людство і почуття патріотизму було на високому рівні.

Доцент кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, к. і. н. Владислав Пархоменко висвітлив події часів Першої

Лариса Левченко, директор Держархіву Миколаївської області, виступає із вступною доповіддю на відкритті круглого столу.

світової війни на Миколаївщині, звернувши увагу на мобілізаційні заходи, формування підрозділів збройних сил у Миколаєві, бойові подвиги окремих офіцерів та солдат, допомогу пораненим воїнам, родинам загиблих, біженцям, діяльність лазаретів. Доповідач підкреслив, що у наукових дослідженнях Першій світовій війні не приділено належної уваги, у тому числі й у Миколаєві цей круглий стіл є першим заходом, спеціально присвяченим “забутій” війні з 1918 року. Разом із виступом В.Пархоменко презентував свою монографію “У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой”, видану Миколаївським національним університетом імені В. О. Сухомлинського 2011 року (179 с.).

Обкладинка книги Владислава Пархоменка “У войны забытое лицо... Малоизвестные страницы Первой мировой”, підготовленої на підставі дослідження за документами Держархіву Миколаївської області.

Керівник обласного центру пошукових досліджень та редакційно-ви-

Владислав Пархоменко, автор книги
 “У войны забытое лицо...
 Малоизвестные страницы
 Первой мировой”.

ня того, що наша країна, яка знаходиться на кордоні між Заходом і Сходом, повинна бути єдиною державою, оскільки ідея поділу України на Західну і Східну була привнесена зовні саме за часів Першої світової війни.

Старший науковий співробітник, дослідниця Миколаївського некрополю, Тетяна Губська погодилася із тим, що тема Першої світової війни була “відсторонена”, а її учасники опинилися у “безіменній зоні”. Вона розповіла про дослідження захоронень офіцерів, що брали участь у війні, на миколаївському цвинтарі, вказала на необхідність реставрації надмо-

давничої діяльності, відповідальний секретар обласної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам’яті жертв війни та політичних репресій, к.і.н. Сергій Макарчук указав на уроки, які має винести світ та Україна з історії Першої світової війни. Перший з них – це непорушність кордонів та міжнародних угод. На жаль, останні події в Україні довели, що сьогодні зруйновано систему міжнародних договорів із безпеки. Другий урок – це необхідність підтримання балансу сил в Європі. Третій урок – усвідомлен-

Сергій Макарчук, відповідальний секретар обласної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам’яті жертв війни та політичних репресій.

гильних пам'ятників. Т.Губська представила власну працю “Город мраморных ангелов: Очерки”, що вийшла друком у миколаївському видавництві Ірини Гудим 2012 року (376 с.). Дослідниця запропонувала вшанувати пам'ять загиблих у війні хвилиною мовчання.

Старший науковий редактор робочої групи обласної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій Сергій Березний представив учасникам круглого столу план заходів, присвячених 100-й річниці Першої світової війни та зазначив, що в Миколаївській області вони реалізовані повністю. Завідувач гуманітарного відділу Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова Марина Саричева запропонувала присутнім огляд літератури з фондів бібліотеки на тему “Нетлінна сторінка історії: до 100-річчя від дня початку Першої

Тетяна Губська, автор книги “Город мраморных ангелов”, виступає із доповіддю на круглому столі.

Обкладинка книги Тетяни Губської “Город мраморных ангелов”, написана на підставі дослідження Миколаївського некрополю.

світової війни 1914-1918 років”.

Директор Держархіву Миколаївської області Л. Левченко представила учасникам круглого столу презентацію “Перша світова війна в документах Державного архіву Миколаївської області”, підготовлену співробітниками архіву (к. і. н. Л. Левченко, к. і. н. О. Серединський, М. Мельник та В. Левицький). До презентації включено документи з фондів: ф. 216 “Миколаївська міська управа”, ф. 221 “Миколаївська міська реміснича управа”, ф. 229 “Канцелярія Миколаївського градоначаль-

ника”, ф. 255 “Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості”, ф. 297 “Миколаївський суднобудівний завод “Наваль” Бельгійського акціонерного товариства”, ф. 300 “Миколаївський суднобудівний завод Російського суднобудівного товариства “Руссуд””, ф. 436 “Миколаївське відділення Балтійського суднобудівного і механічного заводу Морського відомства” та інших. Це урядові телеграми про початок війни, накази Миколаївського градоначальника про початок мобілізації, циркуляри Управління військової повинності Міністерства внутрішніх справ про правила набору ратників народного ополчення та списки ратників, призваних під час мобілізації 1914 року, документи про розміщення військових частин у Миколаєві, започаткування викладання військової справи в навчальних закладах міста. Щире зацікавлення учасників заходу викликали слайди, на яких були представлені документи про заснування Миколаївського міського комітету допомоги хворим і пораненим, організацію роботи лікувальних закладів Миколаївського градоначальства, створення міських та повітових лікарських комісій для огляду евакуйованих офіцерів та нижчих чинів, які перебували на лікуванні в медичних закладах цивільного відомства та “Червоного Хреста”, а також документи про діяльність Комітету із задоволення потреб, викликаних війною, при заводі “Наваль”, Миколаївського комітету Всеросійського міського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, Комісії із надання допомоги біженцям, Миколаївського комітету допомоги воїнам, які вийшли з шпиталів, Миколаївського відділення Українського товариства “Просвіта”. У Миколаєві за часів Першої світової війни на трьох суднобудівних заводах споруджувалися військові кораблі та підводні човни. Відтак до презентації включено документи про терміни будівництва міноносців та лінійного корабля “Императрица Екатерина Великая”, акти військової комісії із випробування суден військового флоту та про придатність підводних мінних апаратів лінійного корабля “Императрица Мария”, листи про артилерійське спорядження легких крейсерів типу “Адмирал Нахимов”, про організацію будівництва на верф’ях Акціонерного товариства Миколаївських заводів та верфей 12 міноносців типу “Ушаковский”, акти про випробування гідравлічного обладнання підводного човна “Нерпа” та виготовлення кованих деталей для підводного човна “Лебедь”, документи про будівництво десантних барж на стапелі заводу “Руссуд”, будівництво підводного човна “Утка”, інформації Центрального комітету правління Російського суднобудівного товариства і Товариства Миколаївських заводів та верфей про спільне будівництво легких крейсерів. Звернув на себе увагу учасників круглого столу протокол від 10 травня 1918 року засідання комітету правління Російського суднобудівного акціонерного товариства про розгляд постанови народного міністра Української Народної Республіки від 17 квітня 1918 року про призупи-

Засідання круглого столу, присвяченого 100-річчю початку Першої світової війни (читальна зала Миколаївської обласної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова).

нення будівництва військових кораблів на всіх верф'ях і заводах Республіки. Презентація містила значну кількість фотоматеріалів із фондів Держархіву області та приватного архіву зnanого миколаївського історика військового суднобудування В. О. Левицького, а саме: фотографії ескадреного міноносця “Беспокойный”, лінійних кораблів “Император Александр III”, “Императрица Екатерина Великая” та “Императрица Мария”, плавучого доку та учасників його будівництва, підводних човнів “Лебедь” та “Орлан”, десантних барж на стапелях заводу “Руссуд”, головного десантного пароплаву “Эльпидифор”, ескадрених міноносців “Фидониси” та “Керчь”. Учасники круглого столу також зацікавилися слайдами, на яких розміщено документи про забезпечення Миколаєва продовольством та товарами першої необхідності під час війни, про ціни на хліб та продукти харчування, про підвищення тарифів на проїзд у громадському транспорті, про стан хлібного експорту через Миколаївський комерційний порт у першій половині 1914 року, про страйки робітників суднобудівних заводів та репресії проти їх учасників, про переслідування осіб, звинувачених у шпигунстві. Детальніше із презентацією можна ознайомитися на веб-сайтах: Державної архівної служби України (<http://www.archives.gov.ua/Sections/Vystavky-region.php>) у рубриці “Документальні виставки on-line регіональних архівів”, Миколаївської обласної державної адміністрації (<http://www.mykolayiv-oda.gov.ua/ua/myko/1407399038/>) у розділі “Миколаївщина: Архівна справа” та Держархіву Миколаївської області (<http://www.mk.archives.gov.ua>).

Учасники круглого столу переглядають презентацію
“Перша світова війна в документах Державного архіву Миколаївської області”.

У заключному слові директор Державного архіву Миколаївської області Лариса Левченко та директор Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова Надія Богза підтримали ідею співпраці бібліотек, архівів і музеїв у справі висвітлення суспільно-значущих тем в історії українського народу, однією з яких має стати історія Першої світової війни, якій за радянських часів не приділялося уваги, а також забезпечення належного зберігання та доступності історичних джерел для досліджень шляхом створення страхових фондів та оцифрування документів і книг. Учасники круглого столу схвалили проект рішення про подальші заходи щодо висвітлення подій Першої світової війни на Миколаївщині та увічнення пам’яті її учасників.

¹ У війні, яка відбувалася у Європі з 1 серпня 1914 року до 11 листопада 1918 року, брали участь, з одного боку, сили Антанти у складі Франції, Російської імперії (1914–1917), Британської імперії, Італії (1915–1918), Сербії, Румунії (1916–1918), Сполучених Штатів Америки (1917–1918), Японської імперії та ще 24 країн; з другого боку, сили Четверного союзу, а саме: Австро-Угорська імперія, Німецька імперія, Османська імперія та Болгарія. Війна спричинила переділ мапи Європи. З неї зникли Австро-Угорська, Німецька, Османська і Російська імперії, а також було закладено засади для розпаду Британської імперії. Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польща, Югославія отримали незалежність. Бойові дії закінчилися перемир’ям, підписаним 11 листопада 1918 року. Через шість місяців на Паризькій мирній

Виставки документів і книг з фондів Державного архіву Миколаївської області та Миколаївської обласної наукової бібліотеки імені Олексія Гмирьова, підготовлені до 100-річчя початку Першої світової війни.

Виставки документів і книг з фондів Державного архіву Миколаївської області та Миколаївської обласної наукової бібліотеки імені Олексія Гмирьова, підготовлені до 100-річчя від дня початку Першої світової війни.

конференції (1919–1920) підписано Версальський мирний договір (28 червня 1919 року) між державами-переможцями (США, Великобританією, Францією, Італією, Бельгією та іншими) та переможеною Німеччиною, яка взяла на себе відповідальність за спричинення війни та зобов'язалася виплатити 132 млрд марок репарацій. 10 вересня 1919 року у м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) підписано Сен-Жерменський мирний договір між союзними державами (США, Великобританією, Францією, Італією та Японією), державами, що утворилися на території колишньої Австро-Угорської імперії (Австрією, Чехословаччиною, Польщею, Румунією, Королівством Сербів, Хорватів і Словенців) та іншими учасниками війни (Бельгією, Грецією, Китаєм, Португалією, Кубою, Нікарагуа, Панамою та Сіамом). Договір констатував розпад Австро-Угорської імперії, закріпив післявоєнний устрій Європи та став причиною територіальних невдоволень ряду країн, у тому числі Росії. 4 червня 1920 року між країнами Антанти та Угорщиною підписано Тріанонський мирний договір, який зафіксував розпад Австро-Угорщини. Сен-Жерменський мирний договір констатував існування Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), проголошеної 19 жовтня 1918 року на територіях Галичини, Буковини та Закарпаття. 22 січня 1919 року ЗУНР об'єдналася із Українською Народною Республікою (УНР), проголошеною 7 листопада 1917 року. Однак договір не враховував вимоги Буковинського народного віча (Чернівці, 3 листопада 1918 року) про приєднання української частини Буковини до складу єдиної Української держави і передавав її Румунії; ігнорував рішення Собору Русинів (Хуст, 21 січня 1919 року) про приєднання до складу УНР Карпатської України і включав її до складу Чехословаччини. Тріанонський мирний договір остаточно закріпив передачу Карпатської України Чехословаччині. У липні 1919 року Галичину окуповано польськими військами, що спричинило ухвалення 15 березня 1923 року Радою Послів Антанти рішення про передачу Галичини Польщі.

УДК 930.25(477) “1944/2014”

Я. С. КАЛАКУРА, М. Г. ЩЕРБАК*

**70 РОКІВ АРХІВОЗНАВЧІЙ КАФЕДРИ
КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Висвітлено процес зародження та розвитку в Київському університеті архівознавчих, джерелознавчих та історіографічних досліджень, а також 70-річний досвід діяльності кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки з підготовки архівістів.

Ключові слова: Археографічна комісія; Київський університет; кафедра архівознавства.

Архівознавство, джерелознавство та інші спеціальні історичні дисципліни мають у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка більш ніж столітню традицію. Зразу ж після заснування у Києві університету серед місцевих любителів історії з'явилася думка про необхідність створення установи, яка б займалася збиранням стародавніх документів. У 1835 р. з ініціативи першого ректора університету Михайла Максимовича було створено “Тимчасовий комітет для пошуку древностей у Києві”. Але без підтримки місцевих властей йому не вдалося налагодити широкомасштабної діяльності. Було створено лише невеликий музей при університеті.

У квітні 1843 р. Київський генерал-губернатор Дмитро Бібіков попросив міністра внутрішніх справ, нумізмата і любителя старовини графа Льва Перовського “испросить Высочайшее разрешение на учреждение в г. Киеве Временной Комиссии для разбора древних актов”. Дозвіл імператора було отримано, і в листопаді того ж року Д. Бібіков доручив відомому збирачу старожитностей Станіславу де Шодуару підібрати людей для роботи в Комісії і провести її перше засідання. На ньому було вирішено організаційні питання. Головою Комісії було обрано

* *Калакура Ярослав Степанович* – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Щербак Микола Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зліва направо стоять: професор М. Палієнко, професор Ю. Сорока, доцент С. Павленко, завідувач кафедри, професор М. Щербак, доцент А. Зубко, асистент Н. Коломієць, старший лаборант А. Данилевич, професор Я. Калакура.

правителя канцелярії, генерал-губернатора М. Писарева, його заступником – С. де Шодуара, редактором філологічних пам'яток – професора М. Максимовича, історичних пам'яток – професора В. Домбровського, юридичних пам'яток – професора М. Іванишева. Технічну роботу мали виконувати чиновники канцелярії генерал-губернатора. Свого приміщення Комісія не мала, то ж розмістили її в найбільшій аудиторії університету – нині ауд. 329. Так у Київському університеті з'явилася установа, яка займалася збиранням, зберіганням, опрацюванням і виданням історичних документів.

З 1845 р. по 1847 р. на посаді художника в Комісії працював Тарас Шевченко, який за її дорученням змальовував історичні місця та пам'ятники не лише у Києві та на Правобережжі, а й на Полтавщині та Чернігівщині.

На першому етапі діяльності Комісії головним її завданням був пошук історичних документів у архівах державних установ, магістратів, монастирів, приватних осіб. Зібрані документи поклали початок утворенню в 1852 р. Київського центрального архіву древніх актів. Потім

документи опрацьовувались членами Комісії та готувалися до друку. У 1845 р. вийшов перший том збірника документів під назвою “Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов...”. У 1846 році вийшов другий том, у 1852 р. – третій, у 1859 р. – четвертий. Із цього року Комісія почала видавати свої збірники під назвою “Архив Юго-Западной России”. Всього було видано 35 томів (1859–1914 рр.). Одночасно видавалися й окремі збірки історичних джерел – “Літописи” С. Величка, Г. Граб’янки, Самовидця та ін.

Основну роботу з опрацювання і підготовки до друку зібраних документів виконували члени Комісії – викладачі та професори університету св. Володимира – В. Антонович, М. Владимирський – Буданов, В. Домбровський, М. Довнар – Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, О. Левицький, М. Максимович та ін.

У 1880 р. при Харківському університеті був створений Історичний архів, до якого почали звозити документи з усього Лівобережжя та Слобожанщини. Для розбирання справ і відбору документів для архівного зберігання в губернських і повітових установах у 1884 р. було створено губернські учені архівні комісії, до роботи в яких залучалися місцеві науковці та красзнавці-любители. Але і в архівах, і в комісіях потрібні були професіонали. Тому неодноразово підіймалося питання про створення в українських губерніях навчального закладу, який готував би архівістів. Представники влади погоджувались, але грошей на його створення не виділяли. Спроби заснувати у Києві приватний вищий навчальний заклад архівно-археологічного профілю у 1909–1916 рр. свідчили про необхідність підготовки кадрів для архівів, бібліотек та музеїв, але зазнавали невдач. І лише у грудні 1917 р. групі київських істориків-ентузіастів (професори М. Василенко, М. Довнар-Запольський, В. Іконников та ін.) вдалося отримати дозвіл на заснування недержавного навчального закладу. У жовтні 1918 р. у новоствореному Київському археологічному інституті розпочалися заняття. Викладачами інституту були відомі знавці архівної справи В. Базилевич, О. Грушевський, В. Модзалевський, В. Міяковський та В. Романовський, який згодом, у 1929 р., видав перший український підручник з архівознавства. Але радянська влада не довіряла старій професурі. Тому після багатьох змін керівників, перепідпорядкувань та реорганізацій у 1924 р. інститут був закритий, а працівників для архівів продовжували готувати на короткострокових курсах. Керівні ж кадри для українських архівів готували у Московському історико-архівному інституті.

Величезної шкоди архівам України завдала війна. Частина документів була знищена, інші розпоршені і вивезені з України. Після визволення території України від німецьких окупантів знову постала гостра потреба в архівістах. 31 серпня 1944 р. Раднарком УРСР видав постанову №1119 “Про заходи до створення документальної бази з іс-

торії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР”, на виконання якої Наркомат освіти 29 вересня того ж року видав наказ № 3597 про створення на історичному факультеті Київського державного університету кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Першим її завідувачем став кандидат історичних наук, начальник науково-видавничого відділу архівного управління НКВС, випускник Московського історико-архівного інституту Ф. П. Шевченко. Він у 1937–1940рр. навчався в аспірантурі вказаного інституту та викладав у ньому, то ж мав певний досвід викладацької роботи. Федір Павлович почав формувати колектив кафедри, розробляти навчальні плани і програми базових дисциплін нової спеціальності. До цієї роботи він залучив тодішнього начальника науково-методичного відділу Архівного управління НКВС, теж випускника Московського історико-архівного інституту В.І.Стрельського, зарахувавши його за сумісництвом старшим викладачем кафедри. В’ячеслав Ілліч теж мав досвід викладацької роботи: у 1937–1941 рр., працюючи директором Миколаївського обласного архіву, за сумісництвом працював завідувачем кафедри історії Миколаївського педагогічного інституту та заступником декана історико-філологічного факультету. Там він підготував кандидатську дисертацію “Історія міста Миколаєва”, яку не встиг захистити, оскільки розпочалася війна. Захист відбувся лише у 1945 році. У тому ж році Ф.П.Шевченко був призначений заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, але за сумісництвом продовжував працювати доцентом кафедри архівознавства до 1950 р. Кафедру ж очолив В.І.Стрельський, який займав цю посаду до 1982 р.

Крім них, на кафедрі працювали А. Введенський, М. Варшавчик, А. Грінберг, С. Яковлев, теж випускник Московського історико-архівного інституту. Вони викладали профільні дисципліни: “Архівознавство”, “Історія архівної справи в Росії і на Україні”, “Історія архівної справи в Західній Європі”, “Історія установ в Росії і на Україні”, “Археографія”, “Палеографія”, “Допоміжні історичні дисципліни”. Згодом було додано спеціальні курси з геральдики, дипломатики, нумізматики, хронології, введено семінарські заняття.

У 1958 р. В. Стрельський видав монографію “Джерелознавство історії СРСР: період імперіалізму”, яку у травні 1963 р. представив і успішно захистив як дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. У 1965 р. він отримав звання професора. Про високий науковий рівень монографії В. Стрельського свідчить той факт, що в 1962 р. вона була перевидана в Москві російською мовою і використовувалась студентами-істориками усього Радянського Союзу.

У 60-ті роки на кафедру прийшли нові викладачі – доц. О. Долинський, асистенти А. Іваненко та Р. Петренко.

У 1963 р. викладачі кафедри видали навчальний посібник “Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс”, у якому розмістили відомі

мости про історію архівної справи в Україні, мережу архівних установ, структуру державного архівного фонду, правила публікації історичних джерел.

У 1968 р. вийшов навчальний посібник В. Стрельського “Теория и методика источниковедения истории СССР”, який отримав схвальні відгуки істориків Києва і Москви. Слід відзначити, що праці вченого були помітними серед інших джерелознавчих досліджень. Переважна більшість тогочасних істориків були істориками партії. Вони вважали, що основними історичними джерелами є праці класиків марксизму-ленінізму, матеріали з’їздів партії і партійних комітетів, спогади старих більшовиків. Професор В. Стрельський пропонував історикам використовувати документи державних установ царської Росії, вважаючи їх надзвичайно інформативними. Цю думку він зумів привити своїм учням, які поглиблювали його дослідження. Аспірант М.Щербак досліджував жандармсько-поліцейські та судово-слідчі документи, А. Іваненко – законодавчі матеріали, А. Зубко – земську статистику, С. Павленко – сатиричну пресу початку ХХ ст. А вже їх аспіранти досліджують документи цензурних установ Російської імперії (В. Юрченко) та радянської цензури (О. Кашуба), українську періодику 1905–1914 рр. (Р. Загорулько), архівні матеріали німецьких окупаційних властей 1941–1943 рр. (Н. Кашеварова). Так у Київському університеті виникла наукова школа професора В. Стрельського, яка продовжує його традиції і нині.

У 1982 р. кафедру очолив доктор історичних наук В. Замлинський, котрий теж був випускником Московського історико-архівного інституту і мав досвід роботи в архівних установах. Період його керівництва кафедрою (1982–1993 рр.) збігається з початком демократизації суспільства, розширенням тематики досліджень та залучення нових видів історичних джерел. То ж основні зусилля викладачів та аспірантів кафедри зосередились на джерелознавчих проблемах, а кафедра у 1987 р. була перейменована на кафедру джерелознавства та архівознавства. У 1995 р. було прийнято рішення уряду про виключення спеціальності “Архівознавство” з номенклатури вищої школи, а замість спеціальності “Архівознавство” запроваджувалась лише спеціалізація. Новому завідувачу кафедри професору Я. Калакурі у другій половині 90-х років довелося прикласти багато зусиль, щоб відновити цю спеціальність. У 1996 р. Вчена рада університету ухвалила рішення про зміну назви кафедри. Запроваджувалась не лише нова назва кафедри – архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а й відбулась переорієнтація напрямків її роботи з джерелознавчого на архівознавчий. Активізувалась співпраця з архівними установами, була введена архівна практика для усіх студентів історичного факультету. В той же час перед викладачами кафедри постала проблема підготовки нових вітчизняних підручників з архівознавчих дисциплін, адже ті підручники, що були видані в

радянський період у Москві вже не відповідали духові часу, описували архівну систему всього Радянського Союзу, архіви Москви і Ленінграда були перенасичені цитатами з творів класиків марксизму-ленінізму. Було створено авторський колектив під керівництвом професора Я. Калакури, до якого, крім професорів кафедри Я. Калакури та М. Щербака, увійшли працівники архівних установ та науковці УНДІАСД. У 1998 р. було видано підручник “Архівознавство”, в якому висвітлювались історія архівної справи в Україні, архівна система та мережа архівних установ, зарубіжна архівна україніка, класифікація архівних документів та експертиза їх цінності, архівне описування та обліково-охоронна робота архівів. У 2002 р. на прохання інших університетів, де є архівознавчі кафедри, підручник було доопрацьовано і перевидано. Одночасно було видано навчальний посібник “Нариси історії архівної справи в Україні” та хрестоматію з архівознавства. У написанні цього комплексу взяли участь професори кафедри Я. Калакура, І. Войцехівська, М. Щербак та доцент М. Палієнко.

У 1998 р. побачив світ довідник “Джерелознавство історії України” (керівник авторського колективу професор М. Варшавчик), який був рекомендований Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник. У 2002 р. колектив викладачів кафедри – Я. Калакура (керівник), І. Войцехівська, Б. Корольов, С. Павленко та М. Палієнко підготували підручник “Історичне джерелознавство”, який за відгуками рецензентів, відповідає сучасним вимогам стандартів навчальної літератури. У 2013 р. він був доповнений і підготовлений до перевидання. Підсумковий характер цього підручника зумовлюється тим, що він увібрав у себе напрацювання в царині історичного джерелознавства багатьох поколінь українських істориків, як і курс лекцій “Українська історіографія” професора Я. Калакури, що вийшов у 2004 р., який є продовженням історіографічних традицій Київського університету.

Після проголошення незалежності України змінилася тематика наукових досліджень аспірантів і докторантів кафедри. Вони повертають із забуття замовчувані імена архівістів М. Грушевського (асп. І. Шихненко), В. Міяковського (асп. О. Сидорова), В. Романовського (асп. І. Мага); досліджують зарубіжні центри україніки (докторант М. Палієнко) та архівні документи, що надійшли з-за кордону (асп. Т. Боряк, Б. Цимбал), закриті раніше у спецфондах документи царської (асп. В. Юрченко) та радянської цензури (асп. О. Кашуба), інформаційний потенціал особових архівних фондів (асп. О. Косенко).

Дослідженню життя та діяльності професора В. Стрельського присвятила свою дисертацію аспірантка В. Патик.

Очолити у 2003 р. кафедру, професор М. Щербак зосередив її зусилля на підготовці фахівців-архівознавців найвищого рівня. Вже у 2000-х роках захистили докторські дисертації докторанти кафедри

В. Воронін (перший заступник Голови Державної архівної служби України), Ю. Легун (директор Державного архіву Вінницької області), А. Атаманенко, В. Бездрабко, Л. Буряк, П. Губа, С. Дровозюк, І. Мишак, доценти кафедри І. Войцехівська, М. Палієнко та Ю. Сорока, тобто стільки ж, як за попередні 60 років діяльності кафедри. Нині на кафедрі з 7 штатних викладачів – 5 доктори історичних наук, професори та 2 кандидати історичних наук, доценти. З старші лаборанти кафедри (Н. Коломієць, А. Сукало та С. Калініченко), як і майже 20 аспірантів, за останні 10 років захистили кандидатські дисертації.

Колектив кафедри викладає на історичному факультеті основні нормативні та професійно орієнтовані дисципліни: проф. М. Щербак (“Архівознавство”, “Теорія і методика архівної справи”, “Національний архівний фонд України: формування та використання”), проф. Я. Калакура (“Архівна система України”, “Менеджмент в архівній справі”), проф. І. Войцехівська (“Спеціальні історичні дисципліни”), проф. М. Палієнко (“Архівознавство”, “Зарубіжне архівознавство”, “Зарубіжна архівна Україніка”), проф. Ю. Сорока (“Документознавство”, “Діловодство”), доц. А. Зубко (“Геральдика”, “Історична картографія”, “Хронологія, ономастика і сфрагістика в архівній справі”), доц. С. Павленко (“Історичне джерелознавство”, “Методика опрацювання історичних джерел”).

Кафедра активно співпрацює з Державної архівної служби (професор М. Щербак є членом колегії Служби, а професор Я. Калакура – членом Громадської ради Укрдержархіву), Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, з яким проводять спільні конференції та круглі столи, директорами центральних державних і галузевих архівів, де студенти-архівісти проходять практику.

Як бачимо, за свою 70-літню історію кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки нагромадила вагомий досвід науково-дослідної, навчально-методичної та виховної роботи. Через неї пройшли понад 800 студентів, які стали фахівцями з архівознавства та джерелознавства. До того ж кафедра підготувала 20 докторів та 60 кандидатів історичних наук. Серед випускників кафедри: колишній Голова Державного комітету архівів України, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ Г. Боряк, заступник Голови Державної архівної служби України О. Музичук, директор департаменту організації архівної роботи Державної архівної служби Т. Прись, директор ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного Н. Топішко, кандидат історичних наук С. Ляковська, яка донедавна очолювала ГДА СБУ, заступник директора ЦДІАК України Л. Демченко та багато інших відомих в архівній системі фахівців. І нинішніх наших випускників охоче беруть до себе на роботу архівні установи. Хороші відгуки від керівників архівів ми

отримуємо про роботу наших недавніх студентів А. Демченка, Р. Загорулька, М. Ковтун, Н. Мурашко, С. Урядник, Ю. Чернятинської, В. Юрченко, Д. Ярошенка.

Отже, без перебільшення можна стверджувати, що на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету сформувався потужний колектив архівознавців та джерелознавців, які готують висококваліфікованих архівознавців – архівістів ХХІ століття.

Освещен процесс зарождения и развития в Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко архивоведческих, источниковедческих и историографических исследований, а так же 70-летний опыт деятельности кафедры архивоведения и специальных отраслей исторической науки по подготовке архивистов.

Ключевые слова: Археографическая комиссия; Киевский университет; кафедра архивоведения.

The article describes the origin and development of the researches in Source Studies, Archives Studies and Historiography in Kyiv Taras Shevchenko National University, 70-year-old experience of the activity of Chair of Archives Studies and Special Historical Disciplines concerning the preparing the specialists on the archives studies are shown.

Key words: Archeography commission; Kyiv University; Chair of Archives Studies.

Редактор *Володимир Янішевський*
Літературне редагування *Марини Цілини*
Коректор *Микола Дзьобак*
Переклад англійською мовою *Ольги Волкотруб*
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Оригінал-макет *Ірини Собко*

Здано до набору 07.07.2014. Підписано до друку 25.09.2014. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 30,27. Умовн. фарбо-відб. 30,79. Обл.-вид. арк. 28,71.
Наклад 107. Зам. 241.

“Архіви України”, № 4–5, 2014. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.